

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav hospodářských a sociálních dějin

historické vědy

Stanislav Holubec

**Sociální postavení a každodennost pražského dělnictva
v meziválečné době**

Historicko - sociologická analýza

**Social Situation and Daily Life of Prague Working Class in
Interwar Period**

Historical - Sociological Analysis

vedoucí práce – Prof. PhDr. Zdeněk Kárník, DrSc.

2008

”Prohlašuji, že jsem disertační práci vykonal samostatně s využitím uvedených pramenů a literatury”.

*Chtěl bych touto cestou poděkovat Prof. PhDr. Zdeňku Kárníkovi,
DrSc. za cenné rady a laskavý přístup během celého studia.*

Obsah

Úvod	7
1. Dělníci jako předmět výzkumu sociálních věd	7
Exkurz: Pojem třída, vrstva a prostředí v tradici západoevropské a české historické sociální vědy	11
2. Prameny	19
3. Metodologické obtíže	22
4. Struktura předkládané práce	31
1. Dělnická rodina. Struktura, fungování, vztahy.	33
1. 1 Hledání a volba partnera	34
1. 2 Symbolický kapitál a dělnické prostředí	38
1. 3 Věk, sociální postavení a původ snoubenců	40
1. 4 Průběh svatby	43
1. 5 Velikost rodin	44
1. 6 Neúplné rodiny a rozvody	46
1. 7 Vazby k ostatním příbuzným	51
1. 8 Postavení muže a ženy	52
1. 9 Výchova dětí	57
1. 9. 1. Fyzické trestání dětí	61
2. Dělnické zdraví a zdravotní kapitál	64
2. 1 Tuberkulóza	74
2. 2 Hygiena	75
2. 4 Sexualita	76
2. 5 Stinné stránky dělnické sexuality	82
2. 5. 1 Nežádoucí otěhotnění	84
2. 5. 2 Antikoncepce	85
2. 5. 3 Nemanželské mateřství	86
2. 5. 4 Interupce	88
2. 5. 5 Pohlavní nemoci	92
3. Bydlení pražských dělníků	97

3. 1 Geografické rozdíly	100
3. 2 Velikost bytů	104
3. 3 Výše nájemného	109
3. 4 Ochrana nájemníků	110
3. 5 Hygienická a technická zařízení	113
3. 6 Problematika spaní	118
3.7.1 Manželská postel	122
3. 8 Estetika dělnických domácností	123
3. 9 Vnitrostátní a mezinárodní srovnání	127
3. 10 Tzv. bytová otázka a pokusy o její řešení	129
3. 11. Dělnické nouzové kolonie	138
3. 11. 1 Příčiny vzniku	138
3. 11. 2 Obyvatelé nouzových kolonií	139
3. 11. 3 Obraz kolonií v očích veřejnosti	144
3. 11. 4 Moc úřední a nouzové kolonie	147
4. Kulturní praktiky a volný čas dělnického prostředí	152
4. 1 Vzdělanost a kulturní úroveň	153
4. 2 Volný čas dětí a mládeže	156
4. 3 Volný čas dospělých	158
4. 4 Členství ve spolcích	161
4. 5 Sport	162
4. 6 Tramping	165
4. 7 Hudba, divadlo a tanec	167
4. 8 Biograf	170
4. 9 Četba	172
4. 10 Kultura hospod	175
4. 11 Strava a stravování	179
4. 12 Oděv	184
5. Politický život pražského dělnického prostředí	190
5. 1 Specifika volebního chování v Praze	191
5. 2 Politické strany a dělnické prostředí	194
5. 3 Vedoucí představitelé dělnických stran v Praze	199

5. 4 Vztah dělnického prostředí k politickým stranám	205
5. 5 Sociálně-demokratické prostředí	207
5. 5. 1 Ideové prostředí	208
5. 5. 2 Sociálně demokratická mládež	211
5. 5. 3 Organizace blízké sociální demokracii	212
5. 5. 4 Dilemata sociálně demokratického prostředí	216
5. 6 Komunistické prostředí	218
5. 6. 1 Vznik a vývoj komunistického prostředí	223
5. 6. 2 Početnost a socio-demografické charakteristiky komunistického prostředí	225
5. 6. 3 Strategie vymezení a boje s protivníkem	227
5. 6. 4 Dilemata komunistického prostředí	232
5. 7. Katolicismus a dělnické prostředí	234
5. 8. Ostatní strany a dělnické prostředí	237
6. Pražské školství a dělnické prostředí	241
6. 1 Obecná a měšťanská škola	242
6. 1. 1 Prospěch a sociální původ	248
6. 2 Vyučení	257
6. 3 Gymnázium a další studium	266
Závěr	277
Seznam použitých pramenů a literatury	282
Přílohy	296

Úvod

1. Dělníci jako předmět výzkumu sociálních věd

Předkládaná práce se zabývá sociálními a kulturními dějinami pražského dělnického prostředí v letech 1918 – 1938. Prvním důvodem, proč jsme se rozhodli ve své práci zkoumat dělnické prostředí, je skutečnost, že této sociální skupině není v současných českých sociálních vědách věnována dostatečná pozornost, ačkoli zde existuje rozsáhlá (byť ne bezproblémová) tradice výzkumu tohoto prostředí před rokem 1989 a také před rokem 1938. Tomuto výzkumu se věnovala řada sociologů a pedagogů v Československu prakticky od vzniku české sociologie jako samostatné vědy. Skutečně průkopnickou studií byla práce Františka Housera *Výdělečná práce školních dětí* z roku 1907. V sociologii je dodnes pozoruhodným dílem Machotkova práce *Sociálně potřebné rodiny v hlavním městě Praze*¹, ze které také vycházíme v našem výzkumu, a Uhlířova práce *Sociologie rodiny s hlediska dětského vývoje*². V pedagogice prováděl šetření dělnických dětí J. Kepřta a Cyril Stejskal. Poměry čišínických učňů zkoumal R. Mudroch. Výzkum na školách prováděl také sociolog J. Šíma. Na vysoké úrovni byly rovněž demografické výzkumy spojené s osobou A. Boháče. Vlastní aktivitu vyvíjel sociální demokratií blízký *Sociální ústav RČS*, ve kterém vydala Marie Nečasová své výzkumy o vlivu prostředí na školní prospěch pražských dětí nebo o vlivu krize na rodiny nezaměstnaných.

Po roce 1945 na tyto výzkumy bohužel nikdo nenavázal, neboť sociologie byla záhy likvidována jako „buržoazní pavěda“. Na druhé straně se nový režim hlásil k tradicím „dělnické třídy“ a pokud se nechtěl omezovat na pouhé dějiny jejich politické reprezentace, musel se velmi záhy navracet k sociologickým přístupům ve výzkumu dělnictva. Jedním z prvních kroků tímto směrem byl počín V. Klepla, jež začal pomocí dotazníkového šetření zpracovávat sbírku dělnických pamětí, která je dnes uložena v *Národním technickém muzeu*. Tyto paměti jsou bohužel věnované především přelomu 19. a 20. století a týkají se hlavně světa práce. Spisovatel A. Branald vybral některé ukázky z nich a vydal je pod názvem *Hrdinové všedních dní I. a II.*³ Od poloviny padesátých let počaly velké etnografické výzkumy zaměřené na minulost dělnictva. Vydány byly monografické práce věnované

¹ Otakar Machotka, Orbis, Praha 1936.

² Státní nakladatelství, Praha 1947.

³ Jejich příběhy, vzpomínky a vyprávění, díl 1. – život, díl 2. – dílo. Československý spisovatel, Praha 1953 a 1954.

určitému dělnickému regionu – *Kladensko*⁴ od O. Skalníkové a *Rosicko-Oslavansko*⁵ autorů Fojtíka a Sirovátky. Na velké předválečné sociologické výzkumy navázal ve druhé polovině 60. let tým P. Machonina svým výzkumem o české společnosti.⁶ Ačkoli byl zaměřen na společnost 60. let, svým sledováním životních drah respondentů poskytuje především v oblasti výzkumu sociální mobility také určité údaje o české společnosti od let dvacátých.

Zároveň se od 50. let rozvíjelo zkoumání dělnictva v historických vědách. Byly to především hospodářské dějiny (V. Průcha, A. Chyba), dějiny demografie (V. Srb, L. Kárníková) a dějiny dělnického hnutí (např. studie Z. Šolleho, J. Měchýře, Z. Kárníka aj.). Tento výzkum měl ale své velké slabiny. Jeho základním problémem bylo, že se ubíral po dvou různých liniích: První linií byl výzkum politických dějin českého dělnictva, který byl často redukován na dějiny KSČ a jí blízkých organizací. Díky tomu např. chybí ucelená monografie věnovaná sociální demokracii po roce 1918. Pokud se dotýkal výzkumu celé dělnické třídy (V. Průcha, A. Chyba), zabýval se hlavně hrubými ekonomickými daty a zcela opomíjel otázky každodennosti a mentality. Přístupy historické sociologie se dlouho neuplatňovaly.

V 50. a 60. letech byla také vydána řada vzpomínek a pamětí jedinců pocházejících z pražského dělnického prostředí. Bohužel většina z nich se věnovala pouze politickým aktivitám a jen tu a tam v nich probleskly vzpomínky věnované každodennímu životu. Určitou výjimkou je sborník *Naše dětská a učňovská léta* I. a II. vydaný v Bratislavě.⁷

V sedmdesátých letech vinou normalizačních čistek převažoval v historiografii a sociologii etnografický výzkum dělnictva. Zaslouhou tehdejšího ředitele *Etnologického ústavu ČSAV* A. Robka byly publikovány sborníky *Etnografie dělnictva* a monografie *Stará dělnická Praha*⁸, několik článků v časopise *Český lid* a několik menších monografií (J. Šťastná, V. Tůmová, D. Adamcová a M. Moravcová). Toto pojetí mělo ale také své problematické stránky: První slabinou bylo, že se pokoušelo posuzovat dělnické prostředí optikou folkloristiky, která vycházela ze studia projevů vesnické kultury agrárního prostředí. Za druhé vedlo etnografické pojetí k většímu zájmu o dělnictvo 19. století, kdy ještě neexistovaly takové fenomény jako nástup masové kultury nebo nápodoba kulturních vzorců středních tříd. Za třetí, nedostatek přijatelných teoretických konceptů vysvětlující dělnickou každodennost

⁴ Olga Skalníková, *Kladensko, Život a kultura lidu v průmyslové oblasti*, Praha, ČSAV, 1959.

⁵ Karel Fojtík, Oldřich Sirovátka, *Rosicko - Oslavansko: Život a kultura lidu v kamenouhelném revíru*, Praha: ČSAV, 1961

⁶ Pavel Machonin a kol., *Československá společnost, Sociologická analýza sociální stratifikace*, Epona, Bratislava 1969.

⁷ Sborník vzpomínek, *Práce*, 1965. ed. Václav Gernerle.

⁸ Praha, Academia, 1981.

vedl k vysoké popisnosti tohoto přístupu. V historických vědách v této době studium dělnictva stagnovalo, jak je vidět na pracích V. Dubského nebo R. Hlušíčkové.

Po roce 1990 se tematika dělnického prostředí z historiografie a etnografie vytrácí. Větší pozornost začíná být věnována elitám, středním vrstvám, nebo naopak nejspodnějším vrstvám. Tento přístup nepochybně souvisí s pramennou základnou, neboť více archivních pramenů se dochovalo pro vyšší sociální prostředí anebo naopak pro nejnižší vrstvy, které byly stálým předmětem pozornosti státních úřadů, ale jen velmi málo se dochovalo pro prostředí venkovských či městských nižších vrstev. Samozřejmě tento odklon souvisel i s celkovou změnou společenské atmosféry. Přístup 90. let bohužel vedl k tomu, že často byla realita středních a vyšších vrstev vydávána za historii celé společnosti⁹. Tradici výzkumu nižších společenských vrstev se snažili udržovat především Jiří Matějček, Jana Machačová a další autoři seskupení kolem časopisu *Studie k sociálním dějinám*. Vyvrcholením těchto snah bylo vydání práce *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1789 – 1918*¹⁰, které bývá vytýkáno poněkud tradiční pojetí historické sociologie se všemi klady a zápory, neboť autoři práce jsou příliš v zajetí tradičních termínů jako je pokrok, sociální mobilita, prestiž, vrstva, a nepracují s pojmy, které přinesla sociálním dějinám 80. léta a inspirace především lingvistickým obratem, M. Foucaultem a P. Bourdieuem. V tradici P. Matějčka a J. Machačové kráčí i nejnověji vydaná práce, tentokrát s tématem v pravdě mikrohistorickým, od M. Jemelky, věnovaná hornické kolonii Šalamouna v Ostravě.¹¹ Posledně jmenovaná práce ovšem přináší progres v tom, že je postavena na studiu archivních dokumentů, zatímco práce Matějčka a Machačové jsou založeny především na studiu pamětí, beletrie a další sekundární literatury.

Druhým důvodem, proč jsme si zvolili toto téma, je skutečnost, že se výzkumu dělnického prostředí věnovala i celá řada západních autorů a toto téma je velmi populární až do dnešních časů. Pokusy popsat průmyslové dělnictvo existují prakticky od jeho vzniku. První motivací byly hrůzné zprávy o životě dělnictva ve slumech na okrajích měst, které vzbuzovaly od poloviny 19. století zájem buržoazních filantropů o detailnější popisy, aby bylo možno dělníkům pomoci. Asi první výzkum dělnictva podnikl ve 30. letech 19. století francouzský lékař Luis Villermé. Výsledky publikoval v roce 1840 pod názvem *Přehled o morálním a fyzickém stavu dělníků pracujících v přádelnách bavlny, vlny a hedvábí*. Jeho nepřikrášlený obraz textilního průmyslu byl nicméně zatížen častým moralizováním.

⁹ Příkladem je kniha od Mileny Lenderové a Karla Rýdla *Radostné dětství? Dítě v Čechách devatenáctého století* (Paseka. Litomyšl 2006). Autoři zde pracují převážně s prameny týkajícími se dětství ve středních a vyšších vrstvách, ale tuto zkušenost zobecňují na celou společnost.

¹⁰ Opava: Slezské zemské muzeum, 2002.

¹¹ Martin Jemelka, *Na kolonii: život v hornické kolonii dolu Šalomoun v Moravské Ostravě do začátku socialistické urbanizace*, Ostrava: VŠB - Technická univerzita Ostrava, 2007.

Druhý zdroj zájmu o dělnické prostředí pocházel od autorů kritizujících celou kapitalistickou společnost. První prací popisující dělnické prostředí z těchto pozic bylo Engelsovo *Postavení dělnické třídy v Anglii* z roku 1844. Engels svou studii sestavil ze soudobých zpráv a z vlastního pozorování dělnických čtvrtí v Manchesteru a líčí zde dělnické prostředí v nejčernějších barvách. Zmiňuje hrozné tovární podmínky, dětskou práci, alkoholismus, promiskuitu, bytovou otázku a obtížné postavení irských imigrantů.

Autorem reprezentujícím zájem státu o situaci dělnictva byl Frederic Le Play. Původním povoláním důlní inženýr procestoval celou Evropu a stal se z oceláře etnografem. Ve zkoumaných dělnických rodinách se také stravoval a přespával zde. Ze svých pozorování sestavil knihu *Evropský dělník* (1855), která dosáhla značného úspěchu. Za svou metodu označoval Le Play tři základní postupy: pozorování, dotazování a získávání informací o rodině od třetích osob, buď blízkých známých, příbuzných, nebo lidí s velkým vlivem na vesnici - farářů a policistů. Kvůli nutnosti institucionálně zakotvit bádání vlastní a svých kolegů založil Le Play *Společnost pro sociální ekonomii*. Ta vydává ediční řadu studií o dělnících pod názvem *Dělníci obou světů* (*Les Ouvriers des deux mondes*). Po roce 1870 zakládá *Unie pro sociální smír*, které získaly za několik let tisíce členů a ve své činnosti se zaměřovaly na přípravu sociální reformy a osvětovou činnost mezi dělnictvem¹².

Na konci 19. století se začíná výzkum dělníků rozvíjet i ve Spojených státech. Dělnictvem se zabývali autoři W. E. B. Dubois a Jane Adamsová. Oba prováděli detailní výzkumy bída a chudoby v USA. Jane Adamsová ve své knize *Mapping of Hull House* (1895) detailně dokumentovala podmínky v chicagském slumu¹³.

Počátek nového století přináší další systematizaci výzkumů o chudobě a dělnících. Začíná být patrný posun od filantropů nebo společenských kritiků k méně zaujatému výzkumu dělnictva. V roce 1907 je úřadem *Všeobecné statistiky Francie* (SFG) prováděn první průzkum spotřeby u osmi set pařížských dělnických rodin. V roce 1912 obhajuje Maurice Halbwachs na Sorboně první dizertaci o dělnících ve Francii pod názvem: *Dělnická třída a její způsob života* (*Le classe ouvriere et les nouveaux de vie*). Jako by anticipoval dílo P. Bourdieua, které se objevilo o 60 let později, Halbwachs používal data o dělnické třídě k analýze jejich výdajů za jídlo, oblečení a bydlení a demonstroval, že to, co je důležité pro postavení dělnické třídy, nebylo jen jejich postavení ve výrobních vztazích, ale také způsob jejich konzumu¹⁴. Vlnu zájmu o dělnické prostředí přinesly časy velké hospodářské krize.

¹² Ivo Možný, *Sociologie rodiny*, str. 30 – 31.

¹³ Richard Osborne, Boris Van Loon, *Sociologie*, str. 70 – 72.

¹⁴ Jeremy F. Lane, Pierre Bourdieu, *A Critical Introduction*, str. 160.

Z německého prostředí této doby pochází dodnes populární studie *Die Arbeitslosen von Marienthal*¹⁵, která je empirickým výzkumem rodin dolnorakouských nezaměstnaných dělníků.

Pravý rozkvět zájmu o zkoumání dějin dělnického prostředí přinesly v západní Evropě 60. a 70. léta. V této době vyšly tisíce děl s danou problematikou, byly založeny specializované časopisy i univerzitní pracoviště, které se jí zabývaly. Z nejznámějších jmen je třeba zmínit britského historika E. P. Thompsona, autora klasického díla *Making of the English Working Class*¹⁶, a antropologa R. Hoggarta s jeho dílem *The Uses of Literacy*. Z mladší generace pak pochází Joanna Bourkeová.¹⁷ V Německu jsou nejvýznamějšími historiky zabývajícími se sociálními dějinami dělnictva Jürgen Kocka, Hans Ulrich-Wehler nebo Klaus Tenfelde. Z amerických autorů se nejznámějšími stali David Nasaw¹⁸ a Kathy Peissová¹⁹. Lingvistický obrat v historiografii v 80. letech přinesl oslabení zájmu o historiografii jednotlivých společenských skupin a přenesl svůj zájem na dějiny diskurzů a symbolů. Naopak mikrohistorický posun vzbudil zájem o dějiny dělnických čtvrtí, podniků nebo dějiny dělnické každodennosti. V současné době je bádání o sociálních dějinách dělnictva respektovanou složkou západoevropské a americké historiografie.

Exkurz: Pojem třída, vrstva a prostředí v tradici západoevropské a české historické sociální vědy

Chceme-li se zabývat kulturou a každodenností dělnického prostředí, je nejprve nutné definovat, co rozumíme pod pojmem „dělnické prostředí“. Tento pojem má řadu ekvivalentů, které představují určité významové posuny. Pojmu „dělnický“ je blízký pojem proletářský, pracující, manuálně pracující nebo dokonce nižší vrstvy. Pojmu prostředí (milieu) stojí nablízku pojmy třída nebo vrstva. V následujícím textu vysvětlujeme, proč jsme zvolili pojem dělnické prostředí.

Nejprve se zastavme u pojmu *dělnická třída*. Tento termín se stal v sociálních vědách běžný díky marxistické tradici. Marxismus považuje „třidu“ za skupinu lidí se stejným vztahem k produkčním prostředkům (technologím, pracovním nástrojům) a dělnickou třídu neboli „proletariát“ za skupinu lidí, která výrobní prostředky nevlastní. Pojem proletariát

¹⁵ Marie Jahoda, Paul Felix Lazarsfeld, Hans Zeisel, Ein soziographischer Versuch über die Wirkungen langandauernder Arbeitslosigkeit. (1933).

¹⁶ Random House, 1963.

¹⁷ Working Class Cultures in Britain 1890 – 1960, Gender, Class and Ethnicity, Routledge, London 1994.

¹⁸ Children of the City: At Work and At Play, Oxford University Press, 1986.

¹⁹ Cheap Amusements, Working Women and Leisure in Turn-of-the-Century New York. Temple University, Philadelphia 1986.

splývá v marxizmu s pojmem dělnická třída. Marx častěji používá pojem proletariát, zatímco Engels píše ve svých raných pracích o „dělnické třídě“. Lenin naopak pojem „proletariát“ a „dělnická třída“ rozlišil s tím, že v případě proletariátu se jedná o dělnictvo v kapitalistických zemích, zatímco v případě dělnické třídy se jedná o dělnictvo v socialistické zemi, které „jako nejpokrokovější, nejorganizovanější třída vede ostatní vrstvy obyvatelstva.“²⁰

Vyskytly se ale i další pokusy definovat v marxistické tradici proletariát. Někteří (např. I. Wallerstein) zdůrazňují Marxovy kategorie falešného vědomí a z něj vyplývající pojetí dělnické třídy „an sich“ nebo „für sich“ (pro sebe a o sobě). Za skutečný proletariát považují jen tu část dělnické třídy, uvědomující si podstatu kapitalistického vykořisťování, tedy třídu „für sich“.²¹

Je tu ještě problém přesných významových ekvivalentů: Zatímco anglický jazyk používá pojem *working class* a němčina pojem *Arbeiterklasse*, v češtině existuje významový rozdíl mezi pojmem *pracující* a *dělníci*. Zatímco pod pojmem pracující může být v češtině myšlen kdokoli vykonávající placené zaměstnání, pojem dělník je označení pro manuálně pracujícího v materiální výrobě (továrny, zemědělství, těžba, stavby). Dalším problémem je samotný pojem „výrobní síly“ nebo „výrobní vztahy“. Zatímco v angličtině zní tento pojem „forces of production“ a v němčině „Produktionskräfte“, do češtiny byl poněkud nepřesně přeložen jako „výrobní“. Přitom slovo produkce má daleko širší význam. Český pojem „výroba“ je asociován s materiální výrobou, zatímco pojem „produkce“, jemuž se spíše blíží český výraz „tvorba“, může znamenat tvorbu myšlenek, kulturních děl apod. Díky nepřesnému překladu tak vyznívalo marxistické učení jako platné pouze pro strojovou a průmyslovou výrobu, zatímco jeho dosah je daleko širší. Proto se lze podle některých autorů domnívat, že marxistická kategorie „proletariát“ má daleko širší platnost a může zahrnovat všechny, kteří nevlastní výrobní prostředky a jsou nuceni prodávat svou pracovní sílu, tedy může zahrnovat inteligenci nebo umělce zaměstnané v soukromém sektoru.

Proti této definici existuje ovšem námitka, že se pak do kategorie „dělník“ či „proletář“ může dostat i manažer velké firmy, který rovněž nevlastní „produkční prostředky“ a rovněž prodává na trhu pouze svou práci. Zde nastupuje doplnění marxizmu v pojetí Maxe Webera, jež dnes není považováno za protiklad Marxova pojetí, ale spíše za jeho rozvinutí,

²⁰ Filozofický slovník, str. 379

²¹ S tímto přístupem se setkáváme i v prvorepublikovém politickém diskurzu: Zatímco přívrženci komunistické strany se označovali za proletáře (např. „Federace proletářské tělovýchovy“ nebo „Proletkult“), sociální demokraté se označovali za dělníky – sociální demokracie měla tehdy přívlastek dělnická, tělovýchovné jednoty měly přívlastek dělnické, a konečně řada jedinců z dělnického prostředí se označovala za řemeslníky, jak vidíme např. v dobových sňatkových inzerátech vyskytujících se v časopise Hvězda.

jak nám ukazují např. práce E. O. Wrighta.²² Ve Weberově pojetí je postavení sociální třídy dotvářeno také jeho prestiží a mocí (Wright k tomu doplňuje také kvalifikaci). Tak je vytvářen mnohorozměrný model sociálních tříd.

Další námitku proti Marxovu pojetí třídy vznesl anglický historik E. P. Thompson, podle něhož je velká chyba, že Marx pojímá třídu jako strukturu a nikoli jako jednání. I když by nám tento spor mohl připadat jako slovíčkaření, odráží hlubší konflikt sociologické vědy, a sice jestli existují sociální útvary samy o sobě (jak tvrdí Marx nebo Durkheim), anebo zda existuje pouze sociální jednání (jak tvrdí Max Weber). Tento spor, jehož základy nalézáme už ve středověkých sporech mezi nominalisty a realisty, není pravděpodobně možné uspokojivě vyřešit. Jsme toho názoru, že to ani není nutné, ale je pouze povinností badatele nepodlehnout ani kouzlu struktury, ani kouzlu jednání. Jak se zdá, Marx poněkud kouzlu struktury podlehl a E. P. Thompson představuje jeho korektiv. Tento korektiv má ale i další následky: Především pokud se dělnická třída projevuje také v každodenním jednání dělníků, muselo to u Thompsona vést ke zvýšené pozornosti o jejich každodenní činnosti, neboť politická práce vždy zabírala jen zlomek jejich času. Dále to vedlo ke zpochybnění dělnické třídy jako univerzálního fenoménu, neboť dělnická třída každé země je ovlivněna také domácí kulturou. A za třetí to vedlo k zájmu o nejrůznější - z pohledu 20. století slepé - uličky dělnické aktivity, ať už se jednalo o luddity, náboženské blouznivce nebo drobné řemeslníky vedoucí svůj předem prohraný boj se silami průmyslu.²³ Podle mnohých svých kritiků zůstal ovšem Thompson na půli cesty: Ačkoli zpochybnil dogmatické chápání pojmu třída, nerozhodl se jej opustit, a tak se jeho stěžejní dílo jmenuje *Making of the English Working Class*.

Marxovo pojetí tříd má ale další slabinu. Je problematické, že přehlíží ty jedince ve společnosti, kteří nemají placené zaměstnání. Z kategorií definovaných Marxem nebo Weberem tak vypadávají lidé, kteří nemají žádný vztah k produkčním prostředkům, neuplatňují na trhu svou kvalifikaci a mají nulovou moc. Jedná se např. o skupiny důchodců, žen v domácnosti, studentů nebo nezaměstnaných. Např. ve sledovaném období 1918 – 1938 vykonávala placené zaměstnání asi jen polovina občanů ČSR, takže by druhá polovina neměla ve výše zmíněné analýze místo. Tato kritika pochází například z feministických pozic, podle nichž je velkým omylem marxizmu, že vzal v potaz pouze práci placenou, tedy uplatňovanou na trhu, a zcela ignoruje práci neplacenou, kterou vykonávají ženy v domácnosti. Také *kulturální studia* zabývající se všemi členy společnosti považují pojem třída za nedostačující,

²² Class Counts: Comparative Studies in Class Analysis, Cambridge, Cambridge University Press, 1997.

²³ Georg Iggers, Dějepisectví ve 20. století, str. 85 – 86.

neboť příliš upřednostňuje existenci člověka ve světě práce a umenšuje význam jeho trávení volného času apod.

Konečně poslední námitkou je, že marxistické pojetí příliš polarizuje rozdíly mezi jednotlivými třídami a naopak shrnuje vnitřně značně heterogenní dělnickou třídu do jednoho celku. Empirická zkušenost nám naopak říká, že ačkoli v různých dobách a společnostech mohou být bariéry mezi třídami větší či menší, v moderní společnosti staví velkou část jedinců jejich charakter práce, třídní vědomí, gender, vztah k produkčním prostředkům, charakter vykořisťování a další faktory prakticky vždy do komplikované pozice zpochybňující Marxův v zásadě dichotomický model. Je tomu tak v dnešní společnosti, bylo tomu tak i v námi zkoumaném období, jak si ukážeme dále, a nepochybně tomu tak bylo, byť v menší míře, i v Marxových časech

Jak ven z tohoto problému? Jak konstruovat model společnosti, aniž bychom přeceňovali kategorii vlastnictví na utváření sociální struktury? Jak vytvořit model společnosti, aniž bychom potlačili význam placeného zaměstnání a zároveň neubírali místo ostatním členům společnosti a zohlednili vliv mimopracovní doby na utváření lidské existence? Jak konstruovat model společnosti, který zohlední typické jednání i plynulé přechody mezi jednotlivými třídami?

V historické sociologii existují tři řešení. Prvním řešením je používání pojmu sociální vrstva (stratum).²⁴ Pojem vrstva se vztahuje k pojmu status, jehož součástí je prestiž jednotlivce, jeho povolání, vzdělání, životní styl apod. Zařazení do vrstvy obvykle znamená, za jakou vrstvu se jedinec považuje nebo je považován v dané společnosti. Sociologie stejně jako veřejný diskurz obvykle rozlišují horní, střední a nižší vrstvu a další jejich varianty (vyšší střední, nižší střední, spodní vrstvu apod.). Oproti tradičnímu marxizmu je tímto pojetím opuštěn dichotomický model. Není náhodou, že toto pojetí bylo velmi populární od poloviny 20. století, kdy v západní Evropě a USA dochází k velkému růstu středních vrstev. Pojem vrstva je oblíben i v české historiografii – např. u Matějčka, Urbana nebo Štajfa²⁵. Pojetí vrstvy ovšem také není bezproblémové. Právě sociální status není zdaleka dostačujícím kritériem, jak nám ukazují problémy tzv. *statusové inkonzistence*. Např. existují lidé

²⁴ V angličtině neexistuje tak výrazný významový rozdíl mezi vrstvou a třídou, ale oba pojmy jsou synonyma. Používá se zde spojení např. *middle class*, zatímco pojem stratum se vyskytuje v sociologii pouze v pojmu *stratification* neboli rozvrstvení. Naopak v němčině jsou pojmy *Klasse* a *Schicht* rozlišovány podobně jako v češtině.

²⁵ Jana Macháčová, Jiří Matějček, *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781- 1914*, Slezské zemské muzeum, Opava 2002. Otto Urban, *Kapitalismus a česká společnost: k otázkám formování české společnosti v 19. století*, Praha, Lidové noviny, 2003, Jiří Štajf, *Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí 1830 – 1851*. Dokořán, 2005.

s vysokou prestiží a zároveň s nízkou mocí nebo malým majetkem (např. vysokoškolský profesor) nebo lidé s nízkou prestiží a naopak velkou mocí (např. vůdci mafie).

Odpovědí na tyto problémy bylo právě odlišování nižší střední a vyšší střední vrstvy, případně staré střední vrstvy a nové střední vrstvy nebo dokonce zapojení pojmu dělnická vrstva (třída) do tohoto stratifikačního schématu, takže existují přístupy, podle nichž je sociální stratifikace tvořena vyšší, střední a dělnickou třídou (upper class, middle class, working class). To ovšem není podle našeho soudu dostačujícím řešením, protože zavádí do celého systému zmatek, když kombinuje povolání (v případě dělníků) se sociálním statutem (v případě vyšších a středních tříd).

Druhou variantou je zcela pojem třída, vrstva nebo prostředí opustit a psát dějiny buď na základě historické linie, nebo se věnovat psaní dějin osobností. V lepším případě je možné psát dějiny na základě genderu či generace, případně postmoderní dějiny symbolů a diskurzů. První variantou této cesty se pouští většina dnešních českých historiků. Nesdílíme tento přístup z několika důvodů: Za prvé pokládáme tuto cestu za návrat k pozitivistickým metodám v dějepisectví. Za druhé díky ignoraci nepochybně velmi hlubokých sociálních rozdílů v moderní české společnosti až do poloviny 20. století nám tento přístup zabraňuje vidět osudy podstatné části společnosti. Za třetí tento přístup nedokáže využívat poznatky ostatních sociálních věd (sociologie, antropologie, kulturologie) a dělá tak z historiografie izolovaný ostrov.

Třetí variantou, ke které jsme se rozhodli přiklonit, je pojem *sociální prostředí* (*milieu*). Tento pojem byl v sociálních vědách popularizován především zásluhou P. Bourdieua.²⁶ V sociologii je prostředí definováno jako souhrn přírodních, prostorových, kulturních a sociálních podmínek, které vytvářejí jedince nebo skupinu určitých jedinců. Jako první používal pojem *milieu* E. Durkheim, ale v dnešním slova smyslu jej zpopularizoval německý historik M. R. Lepsius, který ve své knize o německém císařství a výmarské republice rozlišuje čtyři typy prostředí: *konzervativně protestantské, liberálně protestantské, sociálně-demokratické a katolické*²⁷. Na jeho výzkumy navázala H. Rosenbaumová, podle které se dělnické rodiny v hanoverské čtvrti Linden před první světovou válkou rozpadaly do tří prostředí: *na vzestup orientovaného, katolického a sociálně demokratického*. Jak je patrné, tyto dva přístupy redukovaly prostředí na skupinu jedinců sdílejících určité hodnoty, která šla buď napříč vrstvami (Lepsius) nebo tvořila určitou nadstavbu vrstvy.

²⁶ Die feinen Unterschiede, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1990, v češtině Teorie jednání. Karolinum, Praha, 1998.

²⁷ Reiner Lepsius: "Parteiensystem und Sozialstruktur. Zum Problem der Demokratisierung der Deutschen Gesellschaft." In: G.A. Ritter (Hrsg.): Die deutschen Parteien vor 1918. Köln 1973. str. 56-80.

Do diskuzí o pojmu prostředí zasáhl snad nejvíc francouzský sociolog P. Bourdieu. Jeho klíčovou kategorií je *sociální pole*, které je konstruováno jako mnohorozměrný model společnosti vytvořený osami jednotlivých typů kapitálů – kulturního, sociálního, ekonomického, symbolického, a možná i dalších. Každý člen společnosti se nachází v rámci tohoto modelu v určité pozici. Členové společnosti ale vytváří také určité shluky, které je možné nazývat *milieu*. Každému tomuto prostředí je podle Bourdieua vlastní určitý *habitus* (tedy životní styl či kulturní praktiky). Prostor nemá na rozdíl od tříd pevné hranice, ačkoli se mohou především ve značně hierarchizovaných společnostech s třídami překrývat.

V českém prostředí se vyskytlo několik pokusů popsat sociální strukturu obyvatelstva českých zemí na konci 19. a v první polovině 20. století. Zmíníme se o nejvýznamnějších z nich. První pokus učinil Václav Průcha.²⁸ Průchovo pojetí představuje dogmaticky chápaný marxismus. Jeho metodou bylo převzetí dobových statistických údajů a jejich pojmenování marxistickými kategoriemi. Podobnou metodou postupovali J. Linhart, F. Charvát a J. Večerník v knize *Sociálně třídní struktura Československa*.²⁹ K zařazení do společenských tříd použili pouze dobové statistiky a pojmy, které dobová statistika používala, nahradili pojmy znějícími „marxisticky“. Např. pojem „samostatní“ byl nahrazen pojmem „buržoazie“, „dělnictvo“ pojmem „dělnická třída“, „úředníci“ pojmem „inteligence“ apod. Tento přístup do důsledků vedl k velmi nepřesvědčivému obrázku sociální struktury. Určitou inovací Linhartova pozdějšího pojetí³⁰ je zájem o životní styl, ale vzhledem k tomu, že jej jen mechanicky odvozuje ze „sociálně třídního“ postavení, vyznívá jeho analýza málo přesvědčivě.

Pokus poněkud revidovat marxistická dogmata přinesl ve své práci o české společnosti v 19. století Otto Urban (1978).³¹ Přestože své pojetí vztahuje k přelomu 19. a 20. století, pokládáme za vhodné jej zde zmínit. Podle Urbana tvořily sociální strukturu tehdejší společnosti tři složky: *dělnická třída, maloburžoazní vrstvy a buržoazie*. Tyto základní skupiny mají své další podskupiny. U dělnické třídy to je tovární, řemeslnický zemědělský proletariát, služebnictvo, osoby v charitativní péči a další. U maloburžoazních vrstev to jsou malí a střední rolníci, řemeslníci, inteligence v nižším postavení atd. Buržoazii dělí na

²⁸ Václav Průcha, *Sociální struktura československé společnosti v předmnichovské republice*. Praha : Vysoká škola ekonomická, 1970.

²⁹ František Charvát, Jiří Linhart, Jiří Večerník, *Horizont*, Praha 1978.

³⁰ Jiří Linhart, *Dynamika sociálně třídní struktury a změny ve způsobu života v Československu*. Sociologický časopis č. 3, 1980.

³¹ Otto Urban, *Kapitalismus a česká společnost. K otázkám formování české společnosti v 19. století*. LN Praha 2003.

finanční, průmyslovou, agrární, vysoce postavené úředníky a svobodná povolání.³² Celkem rozlišuje ve společnosti třicet podvrstev. Při odhadu kvantitativních podílů těchto vrstev dospěl pro českou společnost přelomu 19. a 20. století k podílům 50: 40:10. Urbanův přístup byl ve své době nepochybně inovací, ba téměř odvážným činem, který byl oficiální historiografií odsouzen.³³ Podle jeho pojetí nebyla společnost rozdělena na dvě dichotomní složky (kapitalisté a proletariát), ale její součástí byly i početné střední vrstvy resp. Urbanovými slovy maloburžoazie. Zasluhou Urbana je, že zdůraznil rozdíl mezi venkovem, tovární výrobou, řemeslnou výrobou, odvětvím služeb, domácí výrobu apod. Jeho obraz sociální struktury je nepochybně méně schématický, než obraz sociální struktury u Průchy nebo Linharta a kol. I přesto je dnes nutné jej považovat za překonaný, neboť má i své slabiny. První slabinou je nepřesná terminologie. Urban používá pojem vrstva a třída jako synonyma, ačkoli tyto dva pojmy mají v sociologické teorii odlišný význam. Zdá se, že pojem „dělnická třída“ používá spíše jako úlitbu oficiální ideologii, ačkoli by mu byl bližší pojem „dělnická vrstva“. Podobně používá jako synonyma slova „dělnictvo“ a „proletariát“, aniž by byl věrný v devatenáctém či ve dvacátém století platnému rozlišování těchto pojmů. Konečně se mu dá vytknout vše, co se obecně vytýká marxistickému pojetí tříd, tj. ekonomický redukcionismus, ignorování sociálního statusu a ignorování životního stylu jako důležitého aspektu sociální stratifikace.

Druhý model sociální struktury české společnosti 19. století navrhli Jiří Matějček s Janou Macháčovou.³⁴ Ve své práci již opustili pojem třída a nahrazují jej pojmem vrstva. Rozlišují dolní, střední a horní vrstvy. Jejich početnost udávají po celé 19. století konstantně poměrem 75 - 85 % : 12 - 24 % : 0,5 - 1 %.³⁵ Podle jejich názoru tedy horní a střední vrstvy (kapitalisté a maloburžoazie) tvořily daleko menší podíl, než tomu bylo u Urbana. Také oni - podobně jako Urban - pracují s kategorií podvrstev. Určitou novinkou je zájem o kategorii sociální prestiže, ačkoli jej poněkud mylně pokládají za synonymum slova status.³⁶ Inovací je, že hovoří o „vzorech chování“ typických pro jednotlivé vrstvy, byť se opět jedná o sociologicky nepřesný termín.³⁷ Za hlavní problém jejich přístupu pokládáme dvě skutečnosti.

³² Tamtéž, str. 133-134.

³³ František Dudek, Recenze, Otto Urban, Kapitalismus a česká společnost. K otázkám formování české společnosti v 19. století, Praha, Svoboda, 1978, In ČČH 28/1980, č. 3

³⁴ Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781 - 1914. Slezské zemské muzeum Opava, 2002.

³⁵ Tamtéž, str. 131.

³⁶ Prestiž je dnes většinou chápána jako pouze jeden z ukazatelů sociálního statusu vedle příjmu, vzdělání, životního stylu, moci apod. (Velký sociologický slovník, str. 842)

³⁷ Již od Maxe Webera rozlišuje sociologie mezi chováním (*Verhalten*) a jednáním (*Handlung*). Chováním máme na mysli nezáměrnou činnost, která je spontánní reakcí na podnět z okolí, zatímco jednání je činností sledující určitý cíl.

Prvním je značná vágnost těchto pojmů. I zde jsou nuceni konstruovat obraz vrstev především podle dobových statistik povolání. Druhý problém pojmů užívaných Matějčkem a Machačovou je skutečnost, že tyto pojmy měly jen velmi omezené použití v dobovém diskurzu, a jsou naší konstrukcí minulosti.

Naopak významný autor zabývající se námi zkoumaným obdobím - Zdeněk Kárník - popisuje ve své práci *České země v období první republiky* společnost především z hlediska časového vývoje.³⁸ Pojmy z oblasti sociální stratifikace zde používá, ale nepředkládá čtenáři ucelené pojetí sociální struktury českých zemí v této době. V kapitole s tímto názvem se hlavně opírá o dobové statistiky a přejímá terminologii užívanou tehdy pro jednotlivé sociální skupiny. Jeho pozornost je mezi různé sociální skupiny rozdělena ovšem poněkud disproporčně: Hodně se věnuje politickým a hospodářským elitám a dělnictvu (s důrazem na jeho elity), poněkud stranou jeho zájmu stojí střední vrstvy. Aby se vyhnul dilematu třída - vrstva, používá většinou dobový pojem „dělnictvo“.

Lze říci, že v předešlém textu zmiňovaní autoři narazili na několik dilemat. Prvním bylo, jestli používat pro označení sociálních skupin doby minulé dobovou terminologii, nebo naši dnešní terminologii. Aktuální terminologii své doby používala většina autorů. Marxistické pojmy používal Průcha, Linhart a kol., pojmy vztahující se k funkcionalistickému paradigmatu používají Matějček s Machačovou. Urban stojí mezi marxistickým a funkcionalistickým přístupem. Naopak Kárník volí téměř výlučně přebírání terminologie dobové statistiky.

Druhým dilematem bylo, nakolik používali autoři při konstrukci sociálních vrstev dobové statistiky a nakolik další prameny. Zde je třeba konstatovat, že drtivá většina autorů zůstala omezena hlavně na dobové statistiky. Určitou výjimku tvoří Matějček s Machačovou, kteří pracují s kategorií sociální prestiže. Přitom je třeba zdůraznit několik skutečností, které problematizují objektivitu dobových statistik: Předně dobové statistiky povolání nebyly vytvářeny k popisu sociální reality, ale jako nutný nástroj státu k vedení fiskální politiky. Za druhé byli jejich tvůrci příslušníky horních nebo středních společenských vrstev a jejich znalost hůře postavených sociálních prostředí byla omezená. Samotný akt sběru dat pak často mohl mít charakter pokřiveného vnímání a zaznamenávání sociální reality. Příslušníci nižších vrstev byli dost často někým cizím zařazováni do uměle vytvářených kategorií a na to, jak pociťují vlastní identitu, se jich nikdo neptal.

³⁸ České země v éře první republiky (1918 – 1938), Díl první, Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918 – 1929), Nakladatelství Libri, Praha 2003.

Naše řešení je následující. Abychom pochopili dobovou sociální strukturu, měli bychom především analyzovat pojmy určené pro označení sociálních prostředí v této době. Za druhé bychom se měli zaměřit na jejich významové posuny ve vztahu k současnosti. Za třetí bychom se měli pokusit hledat prameny, které dovolují vyjádřit svou vlastní identitu co možná bez tlaku okolí a v co největšímu počtu jedinců. Samozřejmě že zahrnout člověka pod jednu zaměstnaneckou kategorii nebo sociální vrstvu je značným redukcionismem. Identita člověka je mnohem širší. Dobové prameny nám nicméně ukazují, že pro většinu lidí nebylo problémem charakterizovat své postavení ve společnosti, jak vidíme ve čtenářských dopisech do časopisů, v rubrikách povolání uváděných na matrikách apod. Výsledný obrázek bude mnohem méně jasný než čísla dobových statistik, ale bude také mnohem pestřejší.

2. Prameny

Prameny k historiografii pražského dělnického prostředí jsou velmi problematické. Především, píšeme-li dějiny určité sociální vrstvy, nenalezneme k nim jednotný archivní fond, na rozdíl od situace, kdy píšeme dějiny určité organizace nebo biografii nějaké historické osobnosti. Určitá sociální vrstva se ale nepochybně odráží v archivních fondech řady osob a organizací, které byly s touto vrstvou spojeny.

Vyskytuje se tady ovšem obtíž druhá. Jedná se o skutečnost, že k různým sociálním vrstvám nacházíme rozdílné množství archivních pramenů. Lze říci, že nejvíce pramenů se týká horních vrstev, směrem k dolním vrstvám prameny řídnou (určitou výjimkou je prostředí inteligence, které produkovalo velké množství psaného slova). Zcela nejméně je pramenů týkajících se vrstev, jimiž se v naší práci zabýváme, tj. nižším a nižším středním vrstvám. Naopak ke skutečně spodním vrstvám společnosti nacházíme pramenů poměrně mnoho, neboť se jednalo o skupiny obyvatel, které byly v permanentním zájmu státních orgánů, a tak se o nich zachovalo dosti historických dokumentů. Není náhodou, že právě bádání o nejspodnějších vrstvách společnosti (prostitutky, žebráci, cikáni, zločinci) zažívá dnes velký vzestup.

Existence pražského dělnického prostředí se odráží v archivních dokumentech dvou typů organizací: Prvním typem jsou představitelé státu a městské správy, kteří s tímto prostředím přicházeli do styku. Mohli jsme proto využít fondy ministerstva (školství, sociální péče, zdravotnictví), pražského městského úřadu, orgánů policie a různých spolků zabývajících se prací s nižšími společenskými vrstvami (např. *Společnost pro potírání nemoci pohlavních*). Druhým typem jsou organizace dělníků samotných, nebo organizace, ve kterých dělníci převažovali. V tomto ohledu je situace poněkud lepší, neboť příslušníci pražského

dělnického prostředí byli aktivní v řadě organizací (politické strany, kulturní, sportovní), které měly vysloveně dělnický charakter. V naší práci jsme využili fondy Československé sociálně demokratické strany dělnické, Komunistické strany Československa, Odborového sdružení Československého, Dělnických tělocvičných jednot a Federace dělnických tělocvičných jednot a Dělnické akademie.

Druhý typ pramenů, který pokrývá pražské dělnické prostředí, jsou statistické přehledy. Vedle *Statistické ročenky republiky Československé*, která vyšla ve sledovaném období pětkrát, vycházela *Statistická zpráva hlavního města Prahy*, což byla obdoba celostátní ročenky vztahující se pouze k hlavnímu městu. Třetím důležitým pramenem je *Soupis bytů v Praze* od Josefa Šišky (vydaný dvakrát v roce 1921 a 1931). Tento pramen nám přináší řadu údajů o dělnickém bydlení i dalších oblastech. Zpracován byl kvůli platbě daní z jednotlivých bytů a aby mohla být stanovena jejich rozdílná výše, sledoval velikosti bytů, jejich vybavení, otázku bytů s tzv. ochranou nájemníků nebo bez ochrany nájemníků a sociální postavení jejich obyvatel. Posledním důležitým statistickým pramenem je již zmíněná sociologická studie *Sociálně potřebné rodiny v hlavním městě Praze*, zpracovaná sociology O. Machotkou a Z. Ulrichem, za časů hospodářské krize na příkaz magistrátu, který potřeboval informace o nejchudších rodinách s malými dětmi v Praze. Několik zajímavých statistik nám přináší též pedagogický výzkum C. Stejskala, J. Mudrocha, J. Kepřty a M. Nečasové.

Třetím typem pramene, ze kterého lze získat informace o dělnickém prostředí, jsou časopisy a denní tisk v tomto prostředí čtené. Jak nám doložila Adamcová, nelze v této době již říci, že by dělnické prostředí četlo tisk určený výhradně dělníkům, ani že by tisk, který deklaroval, že je určen pro dělníky, četli pouze oni. Tzv. dělnický tisk byl navíc často vytvářen autory a redaktory, kteří z dělnického prostředí nepocházeli a jejich sociální zkušenost byla odlišná. Naopak v časopisech určených širokým vrstvám se setkáváme s dopisy čtenářů, kteří pocházejí velmi často z dělnického prostředí (čtenáři tuto informaci o sobě uvádějí). Díky této skutečnosti je dobový tisk velmi důležitým pramenem. Jedná se především o tisk komunistický (*Rudé právo*, *Rozséváčka*), sociálně demokratický (*Právo lidu*, *Pestré květy*) a nepolitický tisk určený širokým vrstvám a oblíbený v dělnickém prostředí (*České slovo*, *Hvězda*, *Pražanka*).

Čtvrtý typ pramenů jsou paměti psané buď dělníky samotnými nebo o dělnících. Také tento typ pramenů je velmi selektivní. Psala je nejvzdělanější a obvykle politicky velmi silně angažovaná část dělnictva. Převažují paměti mužů. Navíc kvůli období z let 1948 - 1989 převažují paměti dělníků, kteří se angažovali v KSČ nebo jí blízkých organizacích. Jejich zájem směřoval přirozeně k politickým aktivitám a věnovali malou pozornost každodennímu

životu. Přesto jsme mohli některé paměti využít. Jednalo se např. o vzpomínky Rudolfa Hájka, Anny Horníkové, Karla Jiráčka, Vaška Káni, Josefa Krosnáře a dalších.

Nicméně kusý charakter výše zmíněných pramenů nás neuspokojoval a dovedl nás k přesvědčení, že je nutné pokusit se zkoumat pražské dělnické prostředí alternativně. Inspirací se nám stala kniha německé badatelky Heidi Rosenbaumové *Proletarische Familien*³⁹, která pojednává o dělnickém prostředí v Hanoverské čtvrti Linden v posledních letech německého císařství. Rosenbaumová si jako metodu zvolila rozhovory s pamětníky, kteří dosud pamatovali tuto dobu ze svého dětství. Vycházela z přesvědčení, že dítě si samozřejmě nepamatuje na velké dějiny, ale v jeho vzpomínkách zůstaly obrazy dětského světa (obraz obydlí, rodiny, bezprostředního okolí), tedy témata velmi blízká dějinám každodennosti. Na základě interview provedených s několika desítkami pamětníků Lindenského dělnického prostředí dokázala nakreslit působivý obraz fungování dělnických rodin v této době. Její výzkum měl nutně kvalitativní charakter. Vzhledem k malému počtu pamětníků, časově náročné metodě provádění rozhovorů i k obtížím při jejich vyhledávání bylo nutné rezignovat na požadavky reprezentativnosti zkoumaného vzorku. Z výzkumu Rosenbaumové nebylo možné samozřejmě získat představu o míře zastoupení jednotlivých jevů ve sledovaném vzorku, ale bylo možné se z něj dozvědět mnohé o habitusu sledovaného prostředí.

Práce Rosenbaumové nás inspirovala k úvahám o provedení podobného výzkumu v Praze. Otázkou bylo, jakým způsobem sehnat jednotlivé pamětníky. Zatímco Rosenbaumová se pokoušela je sehnat přes některé lindenské organizace sdružující starousedlíky (jednalo se o církevní komunity, odbory, místní organizaci sociálně demokratické strany a klub důchodců), obávali jsme se, že tento přístup povede k nadproporčnímu vybírání jedinců s určitými vyhraněnými názory. Pokusili jsme se o poněkud objektivnější způsob výběru. V letním semestru 2005 a 2006 a v zimním semestru 2006 jsme organizovali na pedagogické fakultě UK seminář věnovaný sociologii rodiny. Na studenty účastníci se tohoto semináře jsme se obrátili s prosbou o vyhledání pamětníků splňujících výše uvedená kritéria, a poté jsme s nimi prováděli strukturované rozhovory. Celkem bylo dotazováno 18 respondentů. Tento přístup se ukázal být velice přínosným, ovšem zároveň jsme při jeho aplikaci odhalili i některé jeho slabiny, díky čemuž nám nemohl sloužit pro zpracování studie v takové míře, jako sloužil Rosenbaumové. Ukázalo se, že některé oblasti si naši respondenti velmi dobře pamatovali a byli velmi ochotní o nich

³⁹ Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1992.

vyprávět (bytové poměry, zdravotní otázky), jiné poměry si pamatovali velmi málo (kulturní život, ekonomické fungování rodiny) a u jiných oblastí byla zřetelná tendence minulost přikrášlovat (především vztahy mezi rodiči a vztahy k dětem), případně zamlčovat (otázky spojené se sexualitou a tělesností). Na rozdíl od Rosenbaumové se nám nepodařilo vybudovat dostatečně silný pocit důvěry, aby nám respondenti prozradili tolik věcí ze svého dětství, jako v případě jejím. I přesto tvoří výpovědi respondentů důležitý pramen naší práce.

2. Metodologické obtíže

Při psaní práce jsme stále naráželi na několik obtíží, které se nám podařilo překonat jen s menšími či většími úspěchy. První obtíží byla pomalost sociální změny. Časovým rámcem naší práce je období 1918 – 1938. Zvolili jsme tento rámec daný politickými dějinami nikoli z důvodu akceptování nadřazenosti politické historie nad historií kulturní a sociální, ale z důvodu, že obě historická data představují zásadní zlom i z hlediska sociálních dějin. Světová válka stejně jako nastolení tzv. druhé republiky a protektorátu Čechy a Morava měly zásadní dopad na životy většiny obyvatel Prahy.

Jak se ukázalo, proměna každodennosti je oproti vývoji politického života jen velmi pomalá a i v případě moderní společnosti je během 20 let jen obtížně zachytitelná.⁴⁰ Sledované období je z hlediska vývoje jedné sociální skupiny a jejího habitusu velmi krátkou dobou. Dosti roztržitý charakter pramenné základny nedovoloval až na výjimky provádět srovnání v čase. Také metoda rozhovorů nedokázala změnu příliš zachytit. Ačkoli byli naši respondenti narození v letech 1916 – 1929, rozdílná doba jejich narození se nijak neprojevila v jejich vyprávěních. Ani reflexe hospodářské krize nebyla podle zachycených odpovědí v rámci této generace pamatující sledované období tak výrazným prožitkem, aby se mohlo hovořit o odlišné generační zkušenosti. Určitá sociální změna byla nicméně zachytitelná ve statistických datech (především v oblastech změny školství, bytových poměrů, sňatkového a rozvodového chování, nemocnosti a úmrtnosti). Ale i tento statistický materiál byl značně roztržitý a jen velmi zřídka vytvářel časovou řadu pokrývající celé sledované období.

Druhou obtíží byla disproporčnost zachycených zpráv z dělnického prostředí a

⁴⁰ Jaroslav Žák vyjádřil proměnu společnosti ve sledovaném období slovy „svět se mění nenápadně“. Jako příklad technických novinek ovlivňujících každodennost většiny občanů, které se objevily mezi lety 1920 až 1940 ze svého pohledu středostavovského intelektuála uváděl: Plnicí pero, rozšíření aktovek, zapalovačů, úbytek fraku a tvrdých límečků, plnovousů, nakroucených knírů, vycházkových holí, cvikrů, klobouků coby symbolu mužské důstojnosti, hodinek se řetízky, šle (Jaroslav Žák, Svět se mění nenápadně, str. 42 – 46). V domácnosti podle něj přibyl plynový nebo elektrický sporák, ponorný vařič, vysavač, rádio, fotoaparát a krátké vlasy žen. Dělnického prostředí se technické vymoženosti dotýkaly v daleko menší míře.

o dělnickém prostředí. Dobová odborná literatura, politická propaganda krajní levice i zájem státních a městských úřadů se soustřeďoval na jeho nejhůře postavenou část. Naopak mnohé v dobových dokumentech zachycené výpovědi těch jedinců, kteří se sami označili za dělníky, či bylo možné je podle charakteru jejich práce nebo rodinného prostředí za dělníky označit, byly nepochybně hlasem nejvzdělanější a nejlépe situované části pražského dělnictva. Díky tomu je naše analýza nepochybně poněkud dichotomní a hlas průměrných nebyl vyslyšen v takové míře, jak by si zasluhoval.

Další problém se týká prostorového vymezení. Geografickým rámcem naší analýzy je tzv. Velká Praha, tedy územní celek vzniklý v roce 1922 a zahrnující městské části Praha I. - XIX. Tento celek ovšem nebyl ve své době skutečně přirozeným městským celkem. Přirozený urbanistický celek tvořilo spíše vnitřní město v rozsahu historických hradeb doplněné některými moderními čtvrtěmi k němu přiléhajícími, které získaly během 19. století samostatný městský statut (Žižkov, Vinohrady, Smíchov, Dejvice, Holešovice, Libeň). Ostatní části si zachovávaly na počátku období venkovský charakter a ve sledovaných dvaceti letech s rozdílnou rychlostí srůstaly s historickou Prahou v jedno město. Naproti tomu z řady obcí, které k Praze formálně připojeny nebyly, docházela velká část obyvatel vykonávat do Prahy dělnická i jiná zaměstnání, tito lidé se zde i společensky angažovali (byli zde členy různých spolků) a trávili zde často i svůj volný čas. Jiní dojížděli domů z Prahy jen jednou týdně na neděli, neboť jejich rodiny pocházely ze vzdálenějšího venkova. Ačkoli není tyto v bezprostředním okolí Prahy ležící obce možné zahrnout do naší analýzy, musíme si uvědomit určité zkreslení, které vyvolává geografické vymezení Prahy v hranicích z roku 1922.

Dostupné údaje nám dokládají zřetelně odlišné podmínky života dělníků v těchto příměstských obcích, které se snad dají srovnávat s podmínkami v nejhorších pražských dělnických čtvrtích, ale nacházely se bezpochyby pod pražským průměrem. Důkazem jsou nejen volební výsledky z těchto obcí, jež byly baštami KSČ (existovalo pro ně označení „rudý pás okolo Prahy“), ale i další socio-demografické rysy. Příkladem je nám *Kniha sňatků v soudním okrese Karlín z let 1923/1924*, která nezahrnovala jen sňatky osob žijících v Praze, ale i v obcích v bezprostřední blízkosti (např. Kyje, Čakovice, Ďáblice, Horní a Dolní Počernice, Kbely, Letňany, aj.)⁴¹. Podle socio-demografických údajů v této matrice obsažených bylo obyvatelstvo příměstských obcí z velké části dělnických profesí, sňatky zde uzavírali velmi mladí lidé, ženy vstupující do sňatků udávaly velmi často také jako povolání

⁴¹ AHMP, Sbírka matrik, MG KAR 03.

dělnice a mladí dělníci spolu velmi často už před sňatkem i bydleli. Tyto všechny skutečnosti jsou ve sledovaném období znaky životního stylu nejnižší postavené části dělnického prostředí. Vzhledem k horším životním podmínkám pražského dělnictva žijícího mimo území Prahy se nám pak může jevit životní situace dělníků v hranicích velké Prahy nepochybně příznivější, než tomu bylo ve skutečnosti.

Ve vztahu ke geografickému celku je tu ještě jedno dilema, s kterým jsme se museli vyrovnat. Praha byla v tomto období natolik rozsáhlým celkem, že nebylo možné postupovat mikrohistorickou metodou, jak to učinila před mnoha lety V. Tůmová ve svém výzkumu pražských nouzových kolonií⁴² nebo nedávno M. Jemelka ve výzkumu hornické kolonie dolu Šalamoun v Moravské Ostravě.⁴³ Na druhou stranu bylo třeba věnovat zvýšenou pozornost tomu, aby nedocházelo ke ztotožňování Prahy s celými českými zeměmi, neboť např. mnoho tiskovin vycházelo v Praze a opíralo se o pražské zkušenosti, ale určeny byly pro celé české země. Postupovali jsme tak, že jsme jako prameny používali materiály organizací působících na území Prahy, statistiky týkající se Prahy, články z dobového tisku, které reflektovaly pražskou zkušenost, rozhovory s pamětníky, kteří trávili své dětství v Praze a vzpomínky osob, které žily v hlavním městě. Výsledkem je historicko-sociologická studie sociálního prostředí uvnitř velkoměsta, která se snaží neztrácet ze zřetele jak geografické danosti, tak makrohistorické změny.

Čtvrtou metodologickou obtíží byla otázka, koho lze považovat za dělníka, a na ni navazující otázka, kolik osob bylo tedy předmětem našeho šetření ve zkoumaném období. Chceme-li se zabývat pražským dělnickým prostředím, je třeba uvést, co slovem dělník rozumíme. Nabízí se nám několik definic. Podle nejširší definice existující v 19. století je dělníkem člověk, který vykonává placené zaměstnání manuálního charakteru v tovární výrobě.⁴⁴ Jak jsme již uvedli, sociologie převzala především na základě díla K. Marxe a B. Engelse pojem dělník do svého pojmového aparátu v pojetí, že se jedná o zaměstnance s nevlastnickým vztahem k produkčním prostředkům a se specifickým třídním vědomím, kteří jsou výsledkem procesu proletariarizace bývalých feudálních řemeslníků a rolníků. Weberovská tradice přidala ke konceptualizaci pojmu dělník pojmy „sociální status“ a „prestíž“ a „moc“. Jejich nízká míra je důležitým specifickým dělnické existence. E. O. Wright navázal na weberovskou tradici svou definicí dělníků jako osob pracujících za mzdu, kteří

⁴² Vanda Tůmová, *Pražské nouzové kolonie*, Praha 1971, ÚEF ČSAV

⁴³ Martin Jemelka, *Na kolonii, Život v hornické kolonii dolu Šalamoun v Moravské Ostravě do začátku socialistické urbanizace*, TU Ostrava, 2007.

⁴⁴ Počátkem 19. století existovalo pro dělníka i označení „fabrikant“, než se prosadil význam tohoto slova označující majitele továrny.

nemají žádnou pravomoc nad ostatními pracovníky, a kteří se vyznačují velmi malou kvalifikací. P. Bourdieu pak rozšířil chápání dělnické existence o kategorie ekonomického, sociálního a kulturního kapitálu a pojem třída nahradil pojmem sociální pole resp. prostředí. Za příslušníky dělnického prostředí pak považujeme ty jedince, kteří žijí z platu osoby vykonávající výše zmíněné zaměstnání. Rovněž pokládáme za příslušníky dělnického prostředí nezaměstnané osoby, jejichž poslední zaměstnání bylo dělnického charakteru.

Lingvistický obrat v sociálních vědách v 80. letech ovšem zpochybnil objektivitu samotného označení sociální třída nebo vrstva a ukázal, že se jedná spíše o „diskurzivní konstrukty“⁴⁵ než o něco skutečně existujícího. Jak shrnuje J. Rákosník: „Moderní kategorie jako je i sociální třída nejsou nějakou reprezentací objektivní sociální reality a stejně tak ani třídní vědomí, resp. obecněji řečeno i lidská identita ... je záležitostí přiřazení významů a tedy diskurzivní konstrukcí reality.“⁴⁶ Podle těchto názorů bylo velkou chybou dřívější historiografie, že brala pojem „dělnictvo“ jako kategorii jasně definovanou a se zřetelnými hranicemi oddělujícími ho od jiných vrstev. Jako pravdě bližší se zdá pojetí, že dělnictvo tvořilo část populace jen velmi plynule oddělenou od jiných sociálních prostředí, jehož středem byli ti, kteří se skutečně za dělníky považovali, a jeho okrajem všichni ti, jejichž objektivní situace odpovídala postavení dělnictva tak, jak jej definovala tehdejší statistika nebo jej definují dnešní sociologické teorie.

Na základě těchto úvah začíná být za dělníka označován především ten, kdo se jím cítí být. Pojmy dělnická třída/vrstva/prostředí začínají být dokonce nahrazovány pojmem identita. Pro mnohé by to dokonce mohlo být příležitostí k opuštění pojmu dělník, neboť i když by se jím mohli doboví aktéři cítit, jednalo by se jen o jednu z mnoha identit jedince a nebylo by odůvodněné tuto identitu nadřazovat ostatním.

Tento krajní názor ovšem pro případ námi zkoumaného období nesdílíme. Velmi problematické definování dělnictva, plynulý přechod od dělnictva k ostatním sociálním skupinám, jeho značná diverzifikace ani fakt, že dělník byl nositelem i jiných identit, ovšem podle našeho soudu neznámá, že bychom měli tuto analytickou kategorii opustit úplně. Zůstáváme jí věrní z důvodu, že slovo dělník bylo velmi často používáno v dobovém politickém a společenském diskurzu a pro mnohé jedince byl tento pojem zcela zásadní částí jejich identity. Sociální demokracie sebe sama nazývala dělnickou stranou, podobně se jmenovaly i její blízké organizace (*Dělnická akademie*, *Dělnické tělocvičné jednoty*), pojem dělník se vyskytoval v komunistickém diskurzu, v diskurzu národně socialistickém, ale i

⁴⁵ Chris Barker, *Slovník kulturních studií*, str. 191.

⁴⁶ Jakub Rákosník, *Dělnická třída, postmodernismus a česká historiografie*, str. 222 - 229.

u dalších stran. Ne náhodou volala rozhlasová hlasatelka ve filmu W+V Svět patří nám: „voláme dělníky, voláme úředníky, voláme celý národ, pomozte nám bránit demokracii“.⁴⁷ Také tehdejší sociologie a statistika používaly tento pojem zcela běžně.

Na druhou stranu máme řadu důkazů, že pojem „dělník“ se i v námi sledovaném období netěšil příliš velké prestiži a řada lidí spadajících do této dobovými statistikami definované kategorie se pokládala za řemeslníky nebo zřizence. Máme doloženy případy, kdy se dělníci za své povolání styděli. Příkladem je mladý muž v roce 1930, který neprozradil své dívce, že je dělníkem, a vše vyšlo najevo až po sňatku: „A výsledek? Žena mne opustila a odešla ke svým rodičům.“⁴⁸ To, že se řada jedinců vykonávající manuální práce odmítala za dělníky označovat, bylo zřejmé i aktivistům sdružení majících přívlastek „dělnická“. Funkcionář Dělnických tělocvičných jednot psal v radách mladým členům: „Při příchodu dají ti v každém slušném hotelu blanket, který musí hostinský odevzdati místnímu úřadu, nestyď se tam podepsati jako dělník. Hlaš se hrdě k svému povolání.“⁴⁹ Ten, kdo se za dělníka považoval, tak mohl činit z důvodu určitého politického postoje, ale vyskytovaly se i případy, kdy byl tento pojem používán lidmi, kteří se o politiku příliš nezajímali.

Je pravděpodobné, že velká část lidí, kteří uváděli do rubrik povolání „dělník“, volili strany, které se nazývaly „dělnické“ a byli členy „dělnických“ spolků, se tehdy v jiném kontextu definovali odlišně. V dopisech čtenářek časopisů Hvězda a Pražanka z prostředí, jež by dobová statistika označila za dělnické, převažuje definice sebe sama jako „chudá rodina“ někdy ovšem ve spojení s „chudá dělnická rodina“. Vyskytují se také obraty: „Jsme chudá rodina, můj muž je továrním dělníkem.“⁵⁰

Druhý důvod, proč zůstáváme věrni pojmu dělník a dělnictvo, je fakt, že pojem dělník resp. jeho domácí jazyková verze, je stále používán ve společenskovědním diskurzu nejen v západní Evropě, ale také v ČR. Např. autoři týmu Sociologického ústavu AV ČR používají tento pojem při výzkumu soudobé sociální stratifikace. Tento pojem, byť ve zjednodušené podobě, používá i česká historiografie sociálních dějin (viz. práce J. Matějčka, O. Urbana, v novějším období pak P. Heumose⁵¹). Ačkoli se vyskytuje tendence nahrazovat jej pojmem *dolní vrstvy*, nepokládáme to za šťastné, neboť tento pojem je do značné míry ahistorický. V prvorepublikovém diskurzu se vyskytoval nepoměrně méně než pojem „dělnictvo“ a převažoval především v odborných pracích ze společenských věd. Nejčastěji se používal ve

⁴⁷ Režie Martin Frič, scénář: Martin Frič, Jiří Voskovec, Praha 1937.

⁴⁸ Čtěte a poraďte, Hvězda československých paní a dívek, roč. 1930, č. 36, str. 12.

⁴⁹ Dělník gentleman (o společenské výchově), str. 13.

⁵⁰ Čtěte a poraďte, Hvězda československých paní a dívek, roč. 1925/26, č. 68, str. 12.

⁵¹ Vyhrňme si rukávy, než se kola zastaví. Dělníci a státní socialismus v Československu 1945 - 1968, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha, 2006.

tvary *dolní vrstvy občanské*. Druhou slabinu použití tohoto pojmu vidíme ve skutečnosti, že podceňuje subjektivní zařazení sebe sama. Musí nutně cítit každý příslušník „dolní“ vrstvy, že je „dole ve společnosti“? Třetí problém je, že v sociologickém diskurzu nepanuje shoda v tom, zda je pojem „dolní vrstvy“ nutné vyhradit pro dělníky, nebo rovnou pro sociálně deklasované, a dělníky zařazovat do méně dehonestující kategorie „nižší střední vrstva“. Z těchto důvodů pokládáme používání pojmu „dolní vrstvy“ pro historiografii 19. a první poloviny 20. století za stejně problematické, jako je používání tradičního marxistického pojmu „dělnická třída“.

Je ovšem třeba ještě zmínit, že dobový diskurz rozuměl pod pojmem „dělník“ něco poněkud odlišného, než je tomu dnes, kdy je tento pojem zanesen mnoha významy z let 1948 - 1989. Především v očích většiny obyvatel byl pojem dělník synonymem dnešního pojmu „nekvalifikovaný dělník“. Zatímco dnešnímu chápání pojmu dělník by spíše odpovídal pojem řemeslník.

Druhý význam dobového chápání pojmu dělník byl politický. Diskurz sociální demokracie používal pojem dělník často pro uvědomělé dělníky, tj. příznivce sociální demokracie. Komunistický diskurz používal slovo „proletář“ pro odlišení od sociálně demokratického pojmu dělník. Proletář byl dělník blízký komunistické straně. Např. komunistická tělocvičná organizace nesla název *Jednoty proletářské tělovýchovy*, komunistické straně stál nablízku *Svaz proletářských bezvěrců a Svaz proletářských cyklistů*. S pojmem dělník se ovšem v komunistickém prostředí setkáváme také, ovšem spíše ve vztahu k manuálně pracujícím, kteří dosud nebyli příznivci komunistické strany.

Třetí význam dobového chápání pojmu dělník se objevuje v sociálních vědách. Zde je tento pojem synonymem dnešního pojmu „nižší vrstvy“, zatímco skupina „úředníci“ je zhruba synonymem středních vrstev a skupina „samostatní a nájemci“ vrstev horních. V dobových statistických šetřeních bývají do kategorie „dělníci“ zařazováni i jejich rodinní příslušníci včetně dětí. Tato šetření nepracují s žádnou ještě níže postavenou sociální skupinou.

Dobový statistický diskurz rozlišoval ale někdy ještě i další pojmy blízké pojmu „dělníci“. Byl to pojem zřízenec a pojem nádeník. Pojem zřízenec označoval buď mistra, tj. dělníka pověřeného řízením ostatních, nebo manuálně zaměstnané v podnicích vlastněných státem či obcemi, a konečně označoval méně kvalifikované povolání v sektoru služeb. Naopak nádeník byl člověk vykonávající určitou pracovní činnost za denní mzdu, tj. bez jakékoli právní ochrany. Jednalo se o velmi nekvalifikovanou, často hrubou a fyzicky náročnou práci.

Konečně čtvrtý, nejméně frekventovaný, význam slova dělník v dobovém diskurzu je význam náboženský. Především v křesťanském diskurzu znamenal poctivě a pilně pracujícího. Sv. Josef byl nazýván dělníkem, známe obraty jako *dělník na vinici páně* apod.

Jak je metodologicky obtížné definovat dělníka, si ukážeme na srovnání dvou historických pramenů: *Statistiky hlavního města Prahy* z roku 1921 a *Knihy sňatků v soudním okrese Karlín* z let 1923/1924.

Podle *Statistiky hlavního města Prahy* z roku 1921 činil podíl dělníků, nádeníků a učňů v té části Prahy, která obsahovala čtvrti Holešovice – Bubny, Libeň, Kobylisy, Střížkov, Trója, Bohnice, Vysočany, Prosek, Hloubětín a Karlín, 38,4 % obyvatel.⁵² Bohužel nemáme doklady o tom, podle jakých kritérií byl ve statistických šetřeních pořádaných magistrátem hlavního města Prahy počítán podíl jednotlivých sociálních vrstev, které byly označovány následujícími termíny: „Samostatní a nájemci“, „úředníci“, „zřizenci“, „dělníci, učni a nádeníci“.

Srovnáním se statistikou hlavního města Prahy nám mohou být údaje z *Knihy sňatků v soudním okrese Karlín*. V těchto knihách totiž povinně muži i ženy uváděli své povolání. K dispozici máme přehled všech sňatků uzavřených mezi daty 2.1.1923 a 2. 8. 1924 na území soudního okresu Karlín⁵³, který tvořily městské části Prahy VII. - X a další předměstské obce. Knihy sňatků nám ukazují na daleko rozmanitější sociální strukturu, než s jakou počítali doboví statistikové, jaká se vyskytovala v rétorice politické třídy a jakou poté převzala také historiografie. Ze 456 párů (tj. 912 osob), které v této době uzavřeli sňatek v uvedené části Prahy a alespoň jeden z nich měl v Praze i trvalé bydliště, činil počet lidí, kteří se označovali za dělníky, 123 osob (68 mužů a 55 žen), tj. pouhých 13,4 %. Část z nich ke slovu dělník přidávala ještě další adjektivum, např. nejčastěji *tovární*, *obuvnický*, *cihlářský*, *mlynářský* apod. U žen se vyskytovalo prakticky jen adjektivum *tovární*. Co nám tento zjevný rozpor mezi počtem udávaným dobovou statistikou a počtem lidí, kteří se sami za dělníky označili, vypovídá? Jak se zdá, pro mnohé osoby považované tehdejší statistikou i většinou sociologických modelů za dělníky bylo nepřijatelné se tímto termínem označovat a místo toho volili termín označující jejich řemeslo. Za dělníky se s vysokou pravděpodobností označovali pouze ti, kteří neměli žádnou kvalifikaci. V dobovém diskurzu znamenal tedy pojem dělník totéž, co dnešní pojem „nekvalifikovaný dělník“ nebo v dobových statistikách používaný

⁵² Statistická zpráva hlavního města Prahy za rok 1921, Statistická komise hlavního města Prahy, red. Josef Šiška, str. 31. V celé tzv. Velké Praze označovaly dobové statistiky za dělníky v roce 1920 47% a v roce 1930 38% obyvatel, tj. asi 300 - 350 tisíc lidí. Podle statistik dosáhl svého maxima podíl dělníků v Praze v roce 1910 a od té doby pozvolna klesal.

⁵³ AHMP, Sběrka matrik, MG KAR 03.

pojmem „nádeník“. Je symptomatické, že pojmem *nádeník* se ve svatebních knihách nikdo neoznačil. Ti, kteří vykonávali nádenické povolání, se patrně označovali buď jako dělník, nebo jako „pomocník“ (např. *kovářský pomocník*).

Pokud bychom se drželi wrightovského pojetí dělníků jako osob s malou kvalifikací, nedisponujících žádnou řídicí mocí nad dalšími pracovníky a nevlastními výrobními prostředky, šlo by do kategorie dělníků s větší či menší přesností zařadit i další povolání uváděná v *Knize sňatků*. Zařadili bychom tam osoby vykonávající manuální práci, ať již ve velkých průmyslových odvětvích, nebo v malých provozech, v průmyslu, ve službách nebo stavebnictví. Při takto širokém pojetí sociální skupiny dělníků bychom sem zařadili celou škálu povolání uváděnou v knize sňatků v Praze v roce 1921. Uvedme seznam těch nejčastěji se vyskytujících povolání ženichů, která by patrně odpovídala wrightovské definici dělníka: „*Strojník, pacíř, zámečnický, zahradník, montér, elektromontér, strojní zámečnický, topič, kovář, šofér, strojník, sladovnický, pekař, obuvník, řeznický pomocník, soustružník, vzorkař, knihař, kočár, obchodní sluha, slévač, zedník, malíř porcelánu, malíř pokojů, čalouník, barvič, kovolitec, obuvník, mechanik, sluha, sedlář, pokrývač, bednář, lakýrník, pomocný vrtař, truhlář, krejčí, klempíř, automechanik, mědikovec, kameník, řidič jeřábu, zinkograf a svrškař*.“

Také ženy, které si braly muže vykonávající povolání, jež je možno označit za dělnická, uváděly vlastní profese. Na rozdíl od mužů byly ovšem také z velké části bez zaměstnání. Ať už proto, že měly již malé děti, nebo z důvodu, že pomáhaly v domácnosti svým matkám. Ze sledovaného vzorku 237 žen beroucích si dělníky jich povolání udávalo 130, tj. 54 %. Vedle dělnice bylo nejčastěji uváděným povoláním *služebná* (32), označované někdy také jako „pomocnice v domácnosti“, „hospodyně“, „posluhovačka“ nebo „panská“. Mezi služebnou a posluhovačkou byl ovšem rozdíl. Služebná s rodinou žila, zatímco posluhovačka tam pouze docházela vykonávat domácí práce. Od 30. let začínal tyto pojmy vytlačovat termín „pomocnice v domácnosti“⁵⁴, neboť starší pojmy byly příliš spojeny s předválečným světem nepřekročitelných sociálních překrad (podobně pojem „péče o chudé“ byl nahrazován pojmem „sociální práce“). Další uváděná povolání byla: švadlena, podúřednice, úřednice, ošetřovatelka nemocných, pokladní, dámská krejčová, obchodní pomocnice, pletačka, modistka, tkalcovka, manipulantka, žehlíčka a expedientka.

Osoby námi definované jako „dělníci“ pomocí užití wrightovského pojetí by pak tvořily 51,9 % obyvatel, což by bylo naopak výrazně více, než uváděly oficiální statistiky pro

⁵⁴

Josef Ježek, *Kalkulace všedního života, úvahy o rodině a jejím hospodaření*, str. 234 - 236.

Prahu VII. - X. Čím je to způsobeno? Existuje několik možných vysvětlení. Jedno z nich je, že vzorek populace, který vstupoval do manželství, možná ne zcela odpovídá ve svých socioekonomických rysech vzorku obyvatel zde žijících. Můžeme se např. domnívat, že jestliže se do manželství vstupovalo v mladším věku, pak tvořily osoby definované námi jako dělníci relativně početnější skupinu mezi mladšími obyvateli, neboť ve vyšším věku se řada z nich stala mistry (tedy zřízenci), případně se zařídila pro sebe (stala se samostatnými). Druhé možné vysvětlení je, že ne všechny osoby, které jsme podle povolání zanesli do námi vytvořené kategorie dělníků, tam byly zaneseny při sčítání lidu. I zde možná existovala tendence představit se jako zřízenci. Konečně, pokud byla uváděna v knize svateb pouze vykonávaná řemesla, je těžké určit, zda se jednalo o dělníky (tj. lidi v zaměstnaneckém poměru), nebo o živnostníky.

Jak tedy vidíme, je velmi obtížné určit počet dělníků v Praze. Musíme přijmout skutečnost, že podobně jako v případě jiných sociálních tříd, kde se nejedná o subjekty skutečně existující, ale do značné míry o určité „diskurzivní konstrukty“, ani dělnické prostředí není výjimkou. Záleží především na způsobu naší definice, kdo to vlastně je *dělník*. Při různých definicích se mohl jejich počet v Praze ve sledovaném období pohybovat mezi 15 – 50 % obyvatel.

Jak jsme se s tímto problémem vyrovnali? Roztříštěnost dobových dokumentů je natolik vysoká, že jsme se rozhodli vycházet z kompromisního pojetí. Při použití dobových statistik jsme akceptovali jejich pojetí pojmu „dělník“, při použití materiálů osobní povahy jsme označili za dělníky buď ty, kteří se tak sami nazvali, nebo jejichž vlastní sociální popis situace odpovídal wrightovské definici dělníka nebo osoby finančně závislé na jejich příjmu. Jako dělnické organizace jsme akceptovali všechny, které se buď k této identitě hlásily svým názvem, nebo se dalo důvodně očekávat, že velká většina jejich členů byla dělníky podle výše zmíněných definic.

Předposledním problematickým aspektem je otázka genderu. Tím, že hovoříme o dělnických rodinách nebo o dělnickém prostředí, se nepochybně dopouštíme podle řady autorek a autorů vycházejících z feministického paradigmatu chyby v tom, že sociální osud mužů nadřazujeme osudu žen. Proti této výtce ale namítáme, že tehdejší společnost byla nepochybně společností velmi silné podřízenosti žen mužům. Historik by tuto skutečnost neměl ve své práci opomenout, ale na druhé straně by ji neměl ani zakrývat tím, že by se o sledovaném období pokoušel za každou cenu psát genderově korektně.

Argument feministek bychom ovšem pokládali za relevantní, pokud by někdo hovořil o pražských dělnících, nikoli o pražském dělnickém prostředí. Pojem prostředí znamená

nejbližší sociální prostor jedinců vykonávajících dělnické povolání. Do tohoto prostoru patří jejich partneři, potomci a další blízké osoby. Dále je nutné zmínit, že to nebyli pouze muži, kteří vykonávali dělnické povolání. I když do placeného pravidelného zaměstnání docházela asi třetina žen pražského dělnického prostředí (přičemž jejich podíl byl vyšší v mladém nebo vyšším středním věku), řada manželek dělníků vykonávala alespoň nepravidelně placená povolání. Příkladem jsou pradelny, uklízečky, služebné a další. Ačkoli tato povolání neměla nic společného s tovární výrobou, měla k povoláním dělnickým blízko svým manuálním charakterem, nízkou mzdou a nulovou mocí.

Poslední problematickou stránkou je otázka generace. Dochované prameny vykazují nadproporční četnost v případě mladé a střední generace, informace o starých lidech se nám dochovaly jen zřídka. Je tomu z několika důvodů. Ve sledovaném období se stáří dožívalo méně lidí než na počátku 21. století a tato životní fáze trvala mnohem kratší dobu. Jestliže byla v letech 1929 - 1930 střední délka života obyvatel českých zemí 53,6 let a nad 70 let věku se dožívalo 8,5 %⁵⁵ obyvatel, v případě dělníků byl průměrný věk dožití možná o pět až deset let nižší. Důchodového věku se mohlo podle našich odhadů dožít asi 5 % dělníků. Ve stáří již nejsou lidé tak aktivní, a proto nenalézáme mnoho dokladů o jejich životech. Naše práce je tedy nutně zaměřena na mladou a střední generaci dělnického prostředí. Staří lidé si ovšem své dějiny zaslouží. To je budoucím, nepochybně obtížným, úkolem české historiografie.

4. Struktura předkládané práce

Práce je členěna do šesti základních kapitol, které se podle našeho soudu shodují s nejdůležitějšími oblastmi sociální existence dělnického prostředí ve sledovaném období. První část tvoří problematika dělnických rodin. Zde se zaměřujeme na výběr partnerů, okolnosti uzavírání sňatků, problematiku tzv. ideálu krásy, socio-demografické charakteristiky dělnických rodin a výchovu dětí.

Druhá část je věnována problematice zdraví v dělnickém prostředí. Zde se zaměřujeme na otázky nemocnosti, zdravotní péče, úmrtnosti, hygieny, sexuality a problémů s ní spojených.

Třetí část se zabývá otázkami bydlení. V této části se zabýváme kvalitou, velikostí a vývojem bytů pražského dělnictva, jejich technickým vybavením, problematikou nájemného a ochrany nájemníků, estetiky dělnických domácností, pokusům o řešení bytových problémů

⁵⁵ Atlas obyvatelstva ČSSR, str. 47.

v Praze, vnitrostátnímu a mezinárodnímu srovnání kvality bytového fondu, otázce nocleháren a tzv. nouzových kolonií.

Ve čtvrté části se zaměřujeme na kulturní život dělnického prostředí. Ukazujeme zde odlišnosti trávení volného času dětí a mládeže od světa dospělých. Pozornost věnujeme takovým aktivitám, jako byl sport, návštěva biografů, hudba a tanec, členství ve spolcích, četba, návštěva hospod, tramping, stravování a oblékání.

Pátá část je věnována politickému životu. Zaměřujeme se zde hlavně na vztah dělnictva ke dvěma hlavním politickým stranám zastupujícím jeho zájmy – sociální demokracii a komunistické straně. V centru našeho zájmu stojí i další organizace s těmito stranami spojené. Zajímá nás také specifika volebního chování pražského dělnictva a jeho mladé generace. Na příkladu proměn symboliky sociální demokracie a změn politické reprezentace sociální demokracie a komunistické strany ukazujeme, jak se za sledované období proměnilo politické prostředí pražského dělnictva.

V poslední části se zabýváme školní docházkou dělnických dětí. Ukazujeme zde specifiky pražského školského systému v tomto období a vzdělanostní dráhy dělnických dětí v něm. Zvláštní pozornost je věnována problematice docházky do obecné a měšťanské školy a vyučení.

Uvědomujeme si, že v práci chybí kapitola věnovaná světu práce a materiální spotřeby dělníků. S určitými jejími aspekty se vyrovnáváme v závěru, nicméně si jsme vědomi, že pro další výzkum bude její zpracování nevyhnutelné.

Závěrem bychom chtěli poděkovat všem, kteří se na vytvoření práce podíleli svými cennými radami. V první řadě je to prof. Zdeněk Kárník, který se příkladně zhostil své úlohy školitele a věnoval doktorandovi mnoho hodin práce. Dále to jsou naši kolegové prof. Jiří Frajdl, Dr. Michal Pullmann, Dr. Jaromír Hořák, Dr. Martin Franc, Mgr. Lenka Voráčková a Mgr. Zdeněk Nebřenský, kteří nám přispěli cennými radami. Konečně to jsou studenti semináře sociologie rodiny pedagogické fakulty UK a posluchači výběrové přednášky na FFUK o kultuře dělnického prostředí. Za všechny z nich bychom rádi jmenovali alespoň dva nejaktivnější: Jana Lomíčka a Petru Mikušovou.

1. Dělnická rodina. Struktura, fungování, vztahy.

Lidé všech sociálních prostředí neexistují ve společnosti pouze jako individua, ale také skrze sociální skupiny, do kterých patří. Jednou z nejdůležitějších sociálních skupin je rodina. Pro jednu část sociologických teorií je rodina základním kamenem společnosti. Její funkce bývají definovány jako reprodukční (plození dětí), socializační (výchova), ekonomická (výroba, předávání majetku) a emoční (vytváření tzv. rodinného zázemí). Pro jiné, kriticky zaměřené sociologické teorie je rodina naopak místem, kde dochází k mnoha konfliktům o moc, rodina ovlivňuje životní šance každého člověka a vztah rodiny a společnosti není zdaleka tak idylický, jak se domnívají funkcionalisté.¹

Při výzkumu historických forem rodiny v novodobých dějinách pracuje historická sociologie s několika modely změny, které rodiny v této době zasáhly. Především to je přechod od rodiny rozšířené (nazývané též příbuzenskou), která je typická pro tradiční agrární společnost, do rodiny jádrové (nukleární), tvořené jen rodiči a dětmi, během procesu urbanizace a industrializace. Dále je to model přechodu od rodiny s nadřazeným mužem a podřazenou ženou a dětmi k rodině s méně hierarchickým členěním pozic. Třetím modelem je teze o celkovém slábnutí vlivu rodiny na život jednotlivce a naopak o růstu individualizace. Za čtvrté to je teze o slábnutí ekonomických funkcí rodiny, které „kolonizuje svět peněz a státní moci“. Zde jde o skutečnost, že moderní kapitalistická ekonomika a stát přebírá řadu funkcí rodiny společnosti tradiční (např. z funkce ekonomické se vytrácí výrobní složka a stravování a zůstává předávání majetku, nebo se vytrácí funkce socializační, kterou částečně přebírá stát). Ačkoli byly tyto modely nejrozličnějšími způsoby korigovány, všeobecně bývá přijímána představa o zásadních změnách rodiny v evropské kultuře v průběhu 19. a 20. století.

V případě pražského dělnického prostředí můžeme rodinu považovat za formu sociální existence většiny jeho příslušníků. Ačkoliv byla ve sledovaném prostředí celá řada jedinců, kteří měli vlastní rodinu i příbuzné na venkově, o většině jeho členů se dalo říci, že do nějaké rodiny patřili. Lidé, kteří neměli každodenní styk se svými rodinnými příslušníky, byli nejčastěji nově příchozí z venkova, kteří svou rodinu opustili a mohli ji navštěvovat jen čas od času. Jednalo se buď o mladé lidi, kteří plánovali založení rodiny, nebo o lidi dospělé, kteří vykonávali přes týden placené zaměstnání v Praze. Zde šlo ve většině případů o ženaté a svobodné muže, kteří jezdili na víkend domů, nebo o neprovdané ženy, které se živily

¹ Blíže viz Ivo Možný, Sociologie rodiny, její vývoj, teorie a základní problémy. Praha: Sociologické nakladatelství, 1999, str. 42 - 78

nejčastěji jako služby a vlastní rodinu jim nahrazovala rodina jejich zaměstnavatele. Třetím typem lidí bez rodiny byli lidé velmi staří, kteří přišli o své partnery a zároveň se nemohli stát součástí rodin svých dětí. Těchto lidí bylo v dělnickém prostředí velmi málo. Osamělá existence starého člověka byla ve sledovaném období v dělnickém prostředí natolik náročná, že se tento buď pokoušel přistěhovat k rodině svých dětí (případně dalších příbuzných), nebo hledal nového partnera na stáří.

Pokud se zabýváme otázkou, v jakých formách tehdy existovaly v pražském dělnickém prostředí rodiny, zjistíme, že se ve většině případů jednalo o model rodiny nukleární tvořený dětmi a rodiči. Druhý nejčastější případ byla rodina nukleární neúplná, v níž jeden z rodičů chyběl (častěji otec vinou úmrtí ve válkách a častějším pracovním úrazům, naopak riziko úmrtí matky při porodu bylo ve sledovaném období výrazně nižší než v minulosti). Tato nukleární rodina měla ovšem i další varianty: Jednalo se např. o rodinu žijící společně v jedné domácnosti s prarodiči. Tato varianta se vyskytovala poměrně často, zvláště často se jednalo o otcovu matku. Druhou variantou bylo, že v domácnosti přebývali i další příbuzní (často příchozí z venkova nebo odrostlé děti se svými partnery, kteří dosud nesehnali vlastní bydlení). Nejčastěji se jednalo o ženicha, který bydlel společně s rodiči manželky (pro tento jev používá sociologie pojem matrilokalita). Vyskytovaly se i příklady rodin, které bydlely společně s dalšími podnájemníky. Podle Stejskalova výzkumu dětí z Košíř a Nuslí mělo podnájemníky 19 % rodin, které bydlely v jedno- a dvoupokojových bytech a je tedy možné je se zvýšenou pravděpodobností považovat za dělnické.²

1. 1 Hledání a volba partnera

Po vyučení nebo ukončení školní docházky začínali mladí dělníci vykonávat placená zaměstnání. Především u dívek se zdá, že vedle práce bylo druhou hlavní činností v tomto období nalezení životního partnera. Na rozdíl od hrdinek brakových románů a filmů si většina dělnických dívek uvědomovala, že se pravděpodobně nedočká svého milionáře. To ovšem neznamenovalo, že nemohly pohlížet výše, než bylo jejich vlastní sociální prostředí. Za dobrou partii pro dělnické dívky byli považováni např. četníci, poddůstojníci v armádě, podúředníci, železničáři, tramvajáci nebo kvalifikovaní dělníci (elektromontéři, typografové). Nejčastějším místem hledání partnera byl samozřejmě taneční parket, ale i celá řada dalších míst: procházky, společné výlety, tramping, členství v podobných organizacích (Sokol, DTJ), pro mladé dělnice i prostředí továrny. Příležitost k nalezení partnera představovalo i nejbližší

² Cyril Stejskal, Poznatky z všestranného výzkumu žactva pokusných škol v Praze, str. 119.

okolí vlastního bydliště. Z 390 pražských novomanželských párů, jež je možno označit za dělnické, které uzavřely v letech 1923/1924 sňatek v soudním okrese Karlín a nebydlely dosud společně, pocházelo 55 (tj. 14 %) ze stejné čtvrti a často bydleli i ve stejné ulici jen několik popisných čísel od sebe.³ Skutečná blízkost bydliště mohla být ovšem ještě vyšší, neboť mnozí z mimopražských novomanželů měli stále své trvalé bydliště nahlášené na venkově, ale ve skutečnosti mohli bydlet poblíž svého budoucího ženicha či nevěsty.

Jak dokládá Turková, v dělnickém prostředí neměli hlavní slovo ve sjednávání sňatku rodiče, jak tomu bylo v mnoha rodinách středních vrstev⁴. Lidé se v dělnickém prostředí brali častěji ze vzájemných sympatií než z majetkových důvodů, jak tomu bylo v prostředí středních a vyšších vrstev⁵. Významným pramenem dokládajícím tuto skutečnost je dobový tisk uveřejňující seznamovací inzerci. Pokud se zaměříme na to, jestli jsou v inzerátu zmiňovány majetkové poměry, najdeme je častěji v inzerátech z prostředí vyšších a středních vrstev nebo v zemědělském prostředí, zatímco v dělnickém prostředí prakticky chybí. Stejně tak chybělo zjišťování finančních poměrů v inzerátech podávaných příslušníky inteligence.

Zmiňme ale nejprve několik typických ukázek z časopisu Hvězda z roku 1930:

„Továrník 41letý, hledá za příčinou sňatku inteligentní dámu jemné povahy ve stáří 30 až 38 roků, vládnoucí přiměřeným kapitálem. Ctěné nabídky, možno-li s fotografií, která se vrátí s naprostou diskrétností.“

„27 letý úředník hledá hezkou zámožnou dívku. Podobenka vítána. Zn. výpravčí.“

„Tento dvacetipětiletý rolník (přiložena fotografie, pozn. SH), obchodní majitel tři sta tisíc Kč a starých rodičů, přiznání se na hospodářství od 150 měřic výše neb do hostince s hospodářstvím. Vdova se nevylučuje.“

„Naleznu pro svoji 32letou švagrovou domácí vychovatelku hodného muže, který by se mohl státí společníkem dobře prosperujícího závodu truhlářského na venkově. Vdovec s dítětem se nevylučuje.“

„Příjmu vedoucí sílu prodavačku. Kauze 5 – 10 tisíc Kč. Později není vyloučen sňatek.“

„40letý majitel továrny, vilky a auta, inteligentní, ne ošklivý seznámí se s milou inteligentní dámou, vdovou, vládnoucí kapitálem od 600 tisíc Kč. Po vzájemném poznání sňatek a věno, hypotéka zajištěna.“⁶

³ AHMP, Sbírka matrik, MG KAR 03.

⁴ Miloslava Turková, Významné okamžiky a sváteční chvíle v životě rodin čelákovických kovodělníků, str. 209.

⁵ Tento názor zastává i Antonín Robek, Stará dělnická Praha, str. 111. Z zahraničních zdrojů tento názor potvrzuje Gerhard A. Ritter a Klaus Tenfelde, Arbeiter im Deutschen Kaiserreich, str. 627.

⁶ Hvězda československých paní a dívek, 1930, č. 929 (1), str. 5, č. 217/46, rok. 1929, str. 4, č. 162, rok. 1929, str. 5, č. 108/4, rok. 1929, str. 5

Inzeráty, ve kterých se podávající označovali za dělníky, se v časopisu Hvězda prakticky nevyskytovaly, ačkoli máme doloženo, že se těšil velké popularitě i v dělnickém prostředí. Dokladem jsou také četné inzeráty služek hledajících práci. Můžeme se spíše domnívat, že označení „dělník“ pokládali jeho nositelé v očích žen za stigmatizující, a tak obvykle v inzerátech žádné povolání neuváděli. Pokud se jednalo o muže, většinou se označovali za řemeslníky. V inzerátech bez udání povolání nebo s označením řemeslníků prakticky chybí majetkové a finanční otázky:

„Seznámení s milým hochem, nejraději řemeslníkem, hledá blondýnka vyšší postavy.“

„Vážné seznámení hledá 28letý řemeslník s hodnou dívkou“

„Najde 25letá dívka v Praze zaměstnána čestného muže od dráhy nebo podobně, jemuž netřeba peněz, ale dobré hospodyňky.“

Ačkoli peníze nehrály při výběru partnerů velkou roli, co se naopak v dělnickém prostředí cenilo, bylo fyzické zdraví. Z počátku 20. století máme doloženo, že si František Halas starší nechtěl vzít za manželku sestru své zemřelé ženy, neboť se obával, že by u ní mohla propuknout tuberkulóza, jako v případě jeho manželky⁷. Jak se zdá, v dělnickém prostředí se také příliš nehledělo na fyzickou atraktivitu partnera, resp. byla ztotožňována s jeho zdravotním stavem, tělesnou silou u mužů a předpokládanou schopností rodit děti u žen. Být fyzicky zdravý znamenalo být v dělnickém prostředí považován za dostatečně atraktivního pro sňatek. Jak si ukážeme v kapitole věnované zdravotním poměrům, nebylo fyzické zdraví v daném období ovšem zdaleka samozřejmostí. Dělnické dívky byly také varovány před sňatkem s alkoholikem. Sňatek s ním představoval vysokou hrozbu, že se rodina propadne do bída.

Pokud dívka neměla okolo 25 let stálého partnera, začínala být považována za starou pannu. Určitá část mužů a žen ve sledovaném období ovšem nikdy sňatek neuzavřela a neměla děti. Byly to především osudy služek, které se nikdy neprovdaly a zůstávaly celoživotně v rodině svého zaměstnavatele. Mnohé dívky, které dospívaly v období světové války, se vlivem nedostatečné stravy staly celoživotně neplodnými. Na českém sňatkovém trhu také chyběli muži padlí ve světové válce. Není náhodou, že nejvyšší konečná bezdětnost byla v českých zemích u žen narozených na počátku 20. století (více než 20 %). Naopak nejnižší konečná bezdětnost byla u žen narozených ve čtyřicátých a v padesátých letech 20. století (4 %).⁸ Muži měli na vstup do manželství více času, ale také oni do něj vstupovali relativně brzy, neboť manželství pro ně znamenalo zvýšené materiální pohodlí.

⁷ Jana Macháčová, *Prostředí továrního dělnictva ke konci 19. století*, str. 71.

⁸ Bezdětnost v České republice, 24. 07. 2005.

V případě, že se jednalo o hledání partnerů pro vstup do manželství mezi již ovdovělými, nastupovala zcela racionální a pragmatická volba často zprostředkovaná různými „dohazovači“. Příkladem je rodina respondentky G. R. (*1920), která ztratila ve dvou letech matku, její otec se znovu oženil, ale i on v jejích devíti letech zemřel. Její macecha, se kterou měla velmi dobré vztahy, nejprve našla útočiště u příbuzných, neboť musela opustit tovární byt, který rodina obývala díky zaměstnání otce. Kvůli nevyhovujícím bytovým poměrům a sporům s příbuznými se ale nevlastní matka rozhodla znovu provdat: „A ti příbuzní na nás nebyli hodní a maminka brečela a pak jí nějaký dohazovač řekl, že v Chrudimi zase zpátky přímo v centru města je domeček s nějakým ševcem, že by se rád oženil, tak se na maminku přišel podívat. No, mamince se sice nelíbil, ale nemohla s těmi příbuznými vydržet, tak svolila, že si ho vezme a stěhovali jsme se z té vesnice zpátky do Prahy a vzala si toho ševce Nováka a bydleli jsme v tom domku a já s nimi.“ Je zajímavé, že k tomuto novému otci na rozdíl od své nevlastní matky láskyplný vztah nenašla a zatímco o ní hovoří jako o „mamince“, o novém otci hovoří jako o „dědkovi“ nebo o „Novákovi“: „Dědek pořád zahlížel, jestli nesním o buchtu víc, maminka mi po straně dávala jídlo, ale musela to trpět, protože neměla kam se vrátit jinam... Maminka pekla buchty... daly se na stůl, ale část jich dala maminka na trám nahoru a když nebyl Novák doma, tak jsme je s maminkou jedly, aby to neviděl.“ Vztah své matky k jejímu novému manželovi popisuje stručně: „Maminka ho neměla ráda, ale byla s ním, protože neměla kam jít.“⁹

Máme doloženo, že na rozdíl od rodin středních a vyšších vrstev bylo ve sledovaném období v pražském dělnickém prostředí relativně běžné bydlet spolu již před svatbou. Z našeho vzorku 456 párů, jež je možno označit za dělnické, a které uzavřely v letech 1923/1924 sňatek v soudním okrese Karlín a aspoň jeden z nich měl trvalé bydliště na území velké Prahy, bydlelo 66 (tj. 14,4 %) společně již před sňatkem. Ze 101 párů, kde se alespoň jeden z novomanželů označil za dělníka, to bylo dokonce 36 (tj. 35,6 %)¹⁰. Protože víme, že za dělníka nebo dělnici se ve sledovaném období označovali především lidé vykonávající méně kvalifikované dělnické profese, je zřejmé, že bydlet spolu před svatbou bylo přijatelnější v nejchudší části dělnického prostředí.¹¹ Velmi často spolu před svatbou bydlely již starší páry, které spolu měly někdy již i děti, ale nacházíme i velmi mladé dělnické páry

⁹ Rozhovor s respondentkou G. R. 1. 6. 2007.

¹⁰ AHMP, Sbírka matrik, MG KAR 03

¹¹ K tomuto zjištění lze přistupovat s určitou výhradou, neboť ne všichni, kteří měli v knize sňatků udané stejné bydliště, spolu skutečně začali v určitý okamžik vztahu bydlet. Někdy to bylo naopak: Vztah vznikl na základě společného bydlení, např. podnájemník s dcerou z rodiny, u níž bydlel, nebo se svou bytnou.

(17 – 21 let), které spolu bydlely již před svatbou a ke sňatku si musely vyžádat povolení vlastních otců.

1. 2 Symbolický kapitál a dělnické prostředí

V dělnickém prostředí 19. století nebyla krása při výběru partnera považována za příliš důležitou. Zatímco v prostředí středních a vyšších vrstev se vedle věna oceňovala především u ženy krása obličeje, v dělnickém prostředí se daleko více oceňoval dobrý zdravotní stav. Příliš se nehledělo na dokonalý vzhled postavy nebo krásu tváře. Za ošklivého člověka zde byl považován jedinec s fyzickým postižením. U žen byla napříč sociálními prostředími oceňována schopnost přivést na svět děti. Pokud toho žena nebyla schopná, pokládalo se to i za důvod opuštění manželství. Muži obvykle z neplodnosti obviňováni nebyli. Ptáme-li se, jaký ideál partnera panoval v dělnickém prostředí po první světové válce, vidíme, že mezi jeho mladší generací byl velmi rychle přijímán ideál krásy středních vrstev propagovaný masovými módními žurnály, jako byla Hvězda nebo Pražanka. Masová kultura ovšem nabízela různé varianty ideálu člověka. Detlef Paukert ve své knize o výmarské republice¹² rozlišuje pro 20. léta tři typy ideálních žen, jak je vytvářela masová kultura výmarské republiky, a tyto typy lze nalézt i v československém prostředí:

1. Žena Vamp představovala ideál krásy zvaný též „la garçonne“. Tento ideál byl nejvíce inspirován americkou kinematografií a popularity dosáhl u mladé generace. Jednalo se o moderní, svobodomyslnou a nezávislou ženu spojenou se světem velkoměsta. Ideálem krásy byla chlapecká postava s dlouhýma nohama, plochou hrudí, úzkými boky a širšími rameny.¹³ Jejím atributy byla cigareta (ve dvacátých letech vzrostla jejich spotřeba v USA o polovinu) a vlastní automobil. Oblékala se moderně a sportovně (včetně kalhot) a vlasy měla upravené do krátkého účesu zvaného bubikopf (v českém prostředí známý jako mikádo). Klobouk byl nahrazen baretem či nabyl podoby helmy těsně přiléhající k hlavě. Předpokladem tohoto zjevu a zároveň ideálem, kterého chtěly ženy dosáhnout, byl mladistvý zjev a štíhlost. Součástí mladistvého vzezření byla opálená plet' a sportovní postava. Je zajímavé, že za vadu na kráse byly v této době považovány pihy a ženské časopisy přinášely řadu krémů na jejich odstranění.¹⁴ Typickým tancem této moderní ženy byl foxtrot nebo charleston. V sexuálních vztazích pro ni byla typická volnost a nezávislost. Tento typ byl velmi silně spojen s určitou věkovou skupinou, především mladými lidmi do třiceti let, a lavinovitě se šířil do Evropy

¹² Detlev, J.K. Paukert, Die Weimarer Republik, Krisenjahre der Klassischen Moderne, str. 104 - 106.

¹³ Zdeněk Bradáč, Zlatá dvacátá léta, str. 220.

¹⁴ Např. Pihy hyzdí i krásný obličej, Hvězda československých paní a dívek, roč. 1930, č. 37, str. 10.

během první poloviny dvacátých let. Do Československa přicházel především přes Německo.¹⁵

2. Druhý typ Paukert nazývá racionální hospodyně. Jednalo se o ženu, která si především od technického pokroku slibovala ulehčení svých povinností matky a manželky, kterým se ovšem nevyhýbala. Její přístup k životu byl umírněně emancipační, nepodléhající krátkodobým módám, ale také adaptabilní a samostatný. Její přístup k sexualitě byl také racionální, chtěla mít sice děti, ale nebylo jí proti mysli používání antikoncepce pro plánované rodičovství.

3. Třetí typ propagovaný především nacionalistickou literaturou, tiskem a filmem byla německá žena - matka několika dětí. Především se jednalo o bytost milující a ve všem se podrobující manželovi, navíc příkře odmítající veškeré novoty. Jejím hlavním zájmem bylo zplození velkého počtu zdravých dětí.¹⁶ S tímto typem ženy se v českém prostředí setkáváme pouze v periodících vyhraněně katolických.

Některé dělnické ženy napodobovaly typ racionální hospodyně a řada dělnických dívek typ ženy vamp. Mezi mladé dělnické ženy mohlo těžko proniknout vlastnictví automobilu, a tak se aspoň chtěly tomuto ideálu přiblížit délkou vlasů, sukni a někdy cigaretami. Krátké účesy doporučoval také komunistický tisk. Ty měly především svou jednoduchostí umožňovat nenáročnou úpravu, výkon manuálního povolání a zároveň měly být moderní. V tomto případě byly krátké vlasy ale doporučovány matkám pro jejich malé dcery s tím, že pocházejí ze Sovětského svazu: „Nečešte holčičky jako staré dámy. Zastříhněte jim vlasy pěkně porusku. Je to zdravé a moderní.“¹⁷

Být „moderní“ znamenalo v této době celou hodnotovou orientaci. Tato orientace byla spojena s volnomyšlenkářským postojem k sexualitě, obdivem k masové kultuře, kultem zábavy apod. Tento ideál nebyl ovšem přijímán jednomyslně. Některé dívky uveřejňující své inzeráty v seznamovacích rubrikách časopisů o sobě vysloveně prohlašovaly, že jsou „nemoderních názorů“. Mladý dělník připisoval své milostné neúspěchy tomu, že není

¹⁵ Podle M. Debkobra byla žena vamp osobou, „která drtí mužská srdce a kráčí triumfálně po cestě vystlané vyprázdňenými tobolkami, rozházenými šeky a těly bývalých milenců skončivších sebevraždou.“ (Maurice Debkobra, *Amerika se usmívá*, str. 148.) Taková žena se měla řídit zásadou „obrnit své srdce proti každému nebezpečnému vznětu a musí pokládat každého muže za nepřítele, kterého je třeba nejprve srazit. Žena, která řekne ano, dožije se brzy úpadku své ceny. Žena, která řekne ne, hraje najisto o případné vítězství. Žena, která řekne možná, může spekulovat až do závratné výše“ (tamtéž, str. 148 – 150). Teoretici vampovství ovšem už nedodávali, že tato strategie je použitelná jen pro ženy mimořádně atraktivní...

¹⁶ Detlev, J.K. Peukert, *Die Weimarer Republik*, str. 104 - 106

¹⁷ Popelka, č. 19. s. 1 - 2. Účesy si dělnické ženy zhotovovaly převážně doma. Návštěvu kadeřníka si mohly dovolit jen nemnohé z nich, podobně jako se muži-dělníci holili doma, zatímco návštěva holírny patřila k habitusu středních vrstev. Ani jeden z našich respondentů a respondentek nevzpomíná, že by si jejich matka mohla dovolit kadeřníka.

dostatečně moderní: „každé mé podnikání ztroskotá, čehož hlavní příčinou jest, že nejsem moderní, netančím, nevyhledávám zábav. Moje pobavení a osvěžení je ve sportu, v přírodě a sebevzdělání, což na dnešní dívky většinou nestačí. Mnohé jsou zvyklé těkavému způsobu života, který ubíjí jejich mládí v rytmu moderní nemelodické hudby a v mnoha rukou vystřídaných milenců.“¹⁸

1. 3 Věk, sociální postavení a původ snoubenců

Ze statistik vyplývá, že se pražští dělníci ženili nejčastěji ve věku 25 let, zatímco vyšší a střední vrstvy vstupovaly do manželství o několik let později. Věkový průměr zde byl okolo 28 let. Dělnické nevěsty byly o něco mladší než ženichové, věkový rozdíl zde byl ovšem menší než v prostředí vyšších a středních vrstev, kde se stále pokládalo za nutné, aby muž nejprve získal určitý majetek a postavení, a teprve poté vstupoval do manželství. Tento závěr nám potvrzuje i kniha sňatků na Praze VII. - X. z let 1923/24¹⁹. V dělnickém prostředí bylo naopak silným motivem otěhotnění dívky, kvůli kterému se považovalo za nutné vstupovat do manželství. Vyskytovaly se ovšem i sňatky, kde byl muž výrazně mladší než žena. Počátkem dvacátých let se často jednalo o sňatek mladého muže s vdovou po padlém ze světové války. V mnoha případech byl mladý muž nejprve podnájemníkem a později se mezi ním a bytnou rozvinul vztah, který vyvrcholil uzavřením manželství.

Podle záznamů z knihy sňatků měli téměř všichni muži z dělnického prostředí vstupující do sňatku již povolání. Výjimku tvořili ti, kteří byli ve výkonu vojenské služby. Jednalo se ovšem jen o jednotlivé případy. Naopak jen 54 % žen z dělnického prostředí vstupujících do sňatku mělo povolání.²⁰ Nejčastějším povoláním pražských nevěst byla ve sledovaném období dělnická profese nebo profese služky. Do počátku třicátých let byl vyšší podíl továrních dělnic, v souvislosti s hospodářskou krizí se ale přechodně zvýšil podíl služek, neboť řada dělnic ztratila zaměstnání²¹.

Je také zřejmé, že v námi sledovaném období byla volba partnera velmi sociálně podmíněna. Nejčastěji se brali lidé z obdobných sociálních prostředí, sňatky mezi osobami z různých prostředí byly méně časté, jak nám ukazuje následující tabulka. Tento specifický charakter sňatkového chování z hlediska sociálních vrstev nebyl ovšem absolutní. Vždy existovali dělníci a dělnice, kteří si brali člověka z vyššího sociálního prostředí.

¹⁸ Čtěte a poraďte, Hvězda československých paní a dívek, č. 35, 1932. str. 16

¹⁹ AHMP, Sbírká matrik, MG KAR 03

²⁰ Tamtéž.

²¹ Statistická zpráva hlavního města Prahy za léta 1930 - 1933, Praha 1937, str. 94, 95

<i>povolání nevěsty</i>	<i>povolání ženicha</i>			
	<i>nájemci a samostatní</i>	<i>úředníci</i>	<i>dělníci</i>	<i>celkem</i>
samostatná a nájemkyně	318 (3,7 %)	383 (4,5 %)	318 (3,7 %)	1019 (12 %)
úřednice	148 (1,7 %)	749 (8,8 %)	160 (1,8 %)	1057 (12,5 %)
dělnice a nádenice	376 (4,4 %)	769 (9,1 %)	2895 (34,3 %)	4040 (47,8 %)
nepracující z rodiny samostatných a nájemců	349 (4,1 %)	666 (7,8 %)	414 (4,9 %)	1429 (16,9 %)
nepracující z rodiny úředníků	75 (0,8 %)	278 (3,2 %)	65 (0,7 %)	418 (4,9 %)
nepracující z rodiny dělníků	39 (0,4 %)	110 (1,3 %)	325 (3,8 %)	474 (5,6 %)
celkem	1305 (15,4 %)	2955 (35 %)	4177 (49,5 %)	8437 (100 %)

Zdroj: Statistická zpráva hlavního města Prahy za rok 1925, Statistická komise hl. m. Prahy, red. J. Šiška, str. 38 - 39

Pro dělnice byl sňatek větším mobilitním kanálem než pro dělníky: 30 % pražských dělnic si vzalo někoho ze sociálně vyššího prostředí než byly ony samy, z pražských dělníků to bylo jen 23 %. To nám patrně naznačuje, že některé mladé dělnice mohly snáze využít svého symbolického kapitálu²² a být dostatečně atraktivní i pro příslušníky vyšších sociálních prostředí, než tomu bylo u dělníků.

Zdá se samozřejmým, že dělnické dívky nedosáhly svou sňatkovou mobilitou ve většině případů do nejvyšších sociálních vrstev, ale braly si relativně často muže ze středních vrstev, dobovou terminologií označované za „úředníky“. Určitým překvapením byla ale četnost sňatků mladých dělníků s dívkami a ženami, které pocházely z rodiny „samostatných a nájemců“ (ty si bralo 17,5 % dělníků), zatímco sňatky mladých úřednic či dcer z rodin úředníků s dělníky byly velmi řídké. Čím to je způsobeno? Odpověď tkví podle našeho soudu ve skutečnosti, že sociální vrstva definovaná ve statistikách jako „nájemci a samostatní“ byla velmi heterogenní. Patřily do ní jak vysloveně horní společenské vrstvy (podnikatelé, svobodná povolání), tak i drobní živnostníci. Relativně časté jsou také sňatky mladých dělníků se starší vdovou, ke které se přistěhovali do podnájmu. Tyto případy možná tvořily také určitou část z těchto sňatků. Jinou skupinou mohly být sňatky tovaryše s dcerou jeho mistra, relativně často zmiňované.

²²

Symbolickým kapitálem máme na mysli míru, nakolik dokáže jedinec využít svého vzhledu k získání vyššího sociálního statusu.

Sociální nerovnost ve vztazích a sňatcích se objevovala na stránkách čtenářských dopisů ženských časopisů. Samozřejmě šlo nejčastěji o dívku ze středních vrstev beroucí si dělníka: „Seznámila jsem se s hochem, který je zdatným dělníkem u mého otce, který má menší továrnu na jemné armatury a zaměstnává asi 20 lidí. Říká, že mne má rád... ptal se mne nepřímo, zdali bych si jej vzala. Špatný párek by z nás nebyl, ale on má v sobě tisíc možností. A proto mám strach, že když by se třeba z něho stal pán, aby se nevozil po spoludělnících, kteří ho znají jako jim rovnocenného proletáře, neboť postoupit z dělníka na vlastníka továrny někdy člověka zpije. Snad by potom chtěl vyházet i všechny dělníky, kteří ho znají a v tom by se s mým otcem nepohodl. Můj otec je starý slušný podnikatel, potřeboval by sice mladého pomocníka, ale ne aby se musel podrobovat. Jsem jediná dcera, 21letá, tatínkova chloubka, ale pakliže bych přivedla otci zetě pánovitého, bolelo by to tatínka i mne. Při tom musím přiznat, že ten mládenec je pro mne více než sladkou pošetilostí. Kdybych jej však odmítla, aniž bych se pokusila u otce o vážné slovo, dovedl by mě buď velkomyslně přezírat jako lord, anebo mi zcela proletářsky rozbít hubu. Je sice v mé přítomnosti velmi jemný a ohromně slušný, ale právě jeho ukrytých tisíc možností mne zrazuje. Porad'te někdo, dělá takové manželství dobrotu, anebo mám počkat na přiměřenější partii.“²³

Jiná dívka z učitelské rodiny, která si vzala i přes odpor otce mladého dělníka, toho později litovala: „Rodiče mi nabízeli za ženicha učitele, který byl na samostatné škole, tedy řídícího učitele. Nebyl však zrovna hezký, jak se říká dle mého gusta, měl malou tělesnou vadu, tak jsem odřekla.... Bohužel brzy jsem poznala, že krása není vše, a věřte, teď bych raději volila pěkný plat a zajištěnou existenci. Neboť, když je nedostatek, vyprchá v tu chvíli láska... Můj muž má 150 Kč týdněního platu, každý týden dáme stranou 25 Kč na činži. Jistě každý pochopí, že je to hodně, to ostatní stačí na stravu a kde je šatstvo? Štěstí, že ty věci máme a což až jich nebude?“²⁴

Z těchto dvou ukázek je patrné, že pokud došlo k sociálně nerovnému svazku, museli oba partneři čelit odporu lépe situovaných rodičů, pokud nebyl partner schopen zajistit bývalý životní standard, vedlo to k frustraci, obavy pramenily také z partnerova nedostatečného vzdělání, omezených způsobů, z toho, že by mu mohlo bohatství stoupnout do hlavy apod.

Pocity stigmatizace a frustrace z nemožnosti získat dívku z lépe postavené rodiny zaznívají i od dělníků. Jeden psal: „ona patřící do zámožnější rodiny, snad čeká nějakého majetného partnera. Moje dvě ruce a řemeslo nejsou žádným hmotným majetkem.“²⁵ Tato

²³ Čtěte a porad'te, Hvězda československých paní a dívek, roč. 1930, č. 37, str. 13.

²⁴ Dopisy jež náš došly, Pražanka, č. 64, roč. 1925/26, str. 12.

²⁵ Čtěte a porad'te, Hvězda československých paní a dívek, roč. 1932, č. 35, str. 16

frustrace byla obzvláště silná v době hospodářské krize. Jeden dělník uváděl: „Co bylo hlavní příčinou našeho rozchodu? Nic jiného než jen moje špatné postavení. Dělán jen 3 hod. denně, což mi stačí pouze na to nejnntnější. Kde mám vzít peníze na zábavy a výlety, po kterých dneska skoro každá dívka touží? Jsem z toho den ze dne mrzutější, ačkoliv se stále pokouším získat nějaké lepší zaměstnání... Nejhorší jest pro mě neděle, kdy musím sám, opuštěn, promarnit celý ten svůj mladý věk leckde v parku a na ulici.“²⁶

Ve sledovaném období byla stále velká část mladých lidí, která bydlela či pracovala v Praze a zde vstupovala do manželství, venkovského původu. Z osob z dělnického prostředí vstupujících do manželství v Praze v letech 1923/24 se 45 % narodilo mimo Prahu. Vstup do manželství s někým z Prahy představovalo pro ně významnou geografickou mobilitu. Velmi častou skupinou, která se takto vdala do Prahy, byla venkovská děvčata, žádaná za služby častěji než dívky z městského dělnického prostředí, nebo venkovští zedníci podílející se na rychlém urbanistickém rozvoji Prahy ve sledovaném období. Tuto skutečnost nám např. dobře ukazují sociální charakteristiky obětí tzv. katastrofy na Poříčí, při které zahynulo 9. října 1928 zřícením domu 46 lidí, převážně zedníků. Až na dvě výjimky se jednalo o mimopražské obyvatele, kteří představovali dostatečně levnou pracovní sílu v době konjunktury a po skončení stavebních prací se většina vracela na venkov²⁷.

1. 4 Průběh svatby

Svatba mohla probíhat ve sledovaném období buď v kostele, nebo na úřadě. Vinou horších majetkových poměrů nebyl často sňatek v dělnickém prostředí okázalou ceremonií. V mnoha případech byl dokonce pouhou formalitou. Turková rozlišuje tři typy sňatků čelákovických dělníků v meziválečném období. Tuto typologii můžeme s určitou výhradou přijmout i pro pražské prostředí. První typ svatby se vyznačoval velkým počtem příbuzných a hostů, dodržováním všech rituálů (kostel, družičky, mládenci, velká hostina) a v Čelákovicih se takto brala jen nejlépe situovaná část dělníků, navíc často pocházející ze selského prostředí. Druhý typ nazývá sňatkem rodinného charakteru, kterého se účastnili jen nejbližší příbuzní a přátelé ženicha a nevěsty. Tento typ svateb se vyskytoval především v prostředí kvalifikovaných dělníků. Součástí svatebního rituálu byl obřad v kostele a hostina. Podle našich zjištění byl ale některými dělníky velmi ctěn i obřad na radnici. Především se jednalo o sociálně demokratické dělníky, pro něž představovala svatba na úřadě jasnou distanci od

²⁶ Čtěte a poraďte, Hvězda československých paní a dívek, roč. 1932, č. 50, str. 22.

²⁷ Archív Českomoravské komory odborových svazů, Fond: Odborové sdružení Československé, Karton 168, Složka 2173 - 2197.

církve a zároveň vyznání loajality k československému státu. Třetí typ nazývá Turková svatbou pouze se svědky. Tyto svatby byly čistě formálním úředním úkonem, který se neodehrával v kostele, ale na úřadě. Turková cituje jednu pamětnici: „Svatba byla na radnici, muž si přivedl svědka – švagra, já žádného neměla, tak jsem šla do parku, na lavičce seděl pán, já byla taková kurážná, samostatná, tak jsem mu řekla a on beze všeho šel.²⁸ No to byla celá svatba.“²⁹ Podobně formální svatbu potvrzuje i Tůmová, podle níž na ní často ani nebyli pozváni rodiče snoubenců, pokud nebydleli v Praze³⁰. Tento typ se vyskytoval v prostředí nekvalifikovaných dělníků, nádeníků nebo ateisticky orientované části dělnického prostředí.

Třetí typ svatby byl běžný i v komunistické části dělnického prostředí, které pociťovalo odpor jak k církvi, tak ke státním orgánům. List Rozsévačka srovnával svatbu v Čechách a v Sovětském svazu. Oceňoval civilní charakter a rovnost mezi pohlavími v případě té druhé: „Sovětská svatba. Není při ní nechutných ceremonií s družičkami, květy a klepavým obecenstvím, není okázalých hostin končících rozladěním a často i rvačkami. Sovětský sňatek není totiž obchodem, jako ve většině případů u nás, kde se běře napřed zajištěná existence a pak jako nemilý přívažek vdovec s menší tělesnou vadou, který k té existenci náleží. Všechno obchodní je ze sovětského manželství vymýceno. Vydatný příjem našich časopisů – nabídnutí k sňatku – v SSSR vůbec neznají a také by toto kuplířství tvrdě pronásledovali.“³¹

1. 5 Velikost rodin

Při založení rodiny se počítalo s brzkým přivedením potomků na svět. Ačkoli máme v českém dělnickém prostředí široce doložené předmanželské sexuální styky, stejně jako relativně vysokou míru nemanželské porodnosti (v Praze činila okolo 20 %), domníváme se, že řada potomků byla později sňatkem „zpětně legitimizována“ (řečeno dobovým slovníkem). Pokud se tak nestalo, bylo to proto, že se muž odmítl o ženu starat (což bylo důvodem k jeho všeobecnému odsouzení v očích okolí), nebo se jednalo o ženu již rozvedenou, které se

²⁸ Turkovou uváděný případ náhodného výběru svědka je ovšem nutno považovat za extrémní. V námi zkoumaném období máme v Praze zjištěno, že u dělníků vstupujících do manželství v Praze VII. - X. v letech 1923/24 byli svědky téměř výlučně muži (žena nebyla považována za dostatečně hodnotnou svědkyni, ačkoli jí v tom nijak nebránily zákony). Velmi často se jednalo o bratra ženicha, v menším množství případů bratra nevěsty. Druhou častou skupinou byli kolegové ženicha z práce, jak nasvědčuje jejich povolání shodné s profesí ženicha (Archív hlavního města Prahy, Sbírka matrik, MG KAR 03).

²⁹ Miloslava Turková, Významné okamžiky a sváteční chvíle v životě rodin čelákovických kovodělníků, str. 210.

³⁰ Vanda Tůmová, Pražské nouzové kolonie, str. 65

³¹ Úvodník, Rozsévačka, roč. 8, č. 7, 15. února 1933.

nechtělo vstupovat do manželství znovu. Ve většině případů ovšem děti vyrůstaly se sezdánými rodiči.

Od 70. let 19. století začíná klesat porodnost obyvatelstva českých zemí. Jestliže v roce 1870 připadalo na jednu ženu 4,7 dítěte, v roce 1900 již jen 4,1 dítěte a v roce 1920 jenom 2,8.³² Nejméně dětí se před rokem 1918 rodilo za světové války, když byli muži na frontách, ale ani po jejím skončení se porodnost nevrátila do původní výše. Příčinou byla rychle se rozvíjející kontrola porodnosti. Ta se projevovala široce rozšířenou praxí provádění potratů a od počátku dvacátých let i masovějším používáním antikoncepce. Další pokles porodnosti přinesla hospodářská krize v první polovině 30. let. Pro pražské dělnické prostředí to znamenalo, že ve sledovaném období bychom v pražských dělnických rodinách nejčastěji našli dvě až tři děti.

Podle listu Rozséváčka jen velmi zřídka přesáhla velikost pražských dělnických rodin tři děti. Podle vzorku populace ze Strašnic mělo 37,5 % dělnických rodin jedno dítě, 21 % dvě děti, 16 % tři děti, 9 % čtyři děti a 16 % více dětí.³³ Ačkoli se můžeme domnívat, že do vzorku byly zaneseny i rodiny, jejichž reprodukční chování dosud nebylo ukončeno, i z těchto dat vidíme, že převažujícím modelem pražských dělnických rodin byla ve sledovaném období rodina ne s více než třemi dětmi.

V počtu potomků se jednotlivá sociální prostředí stále poněkud lišila: Podle výzkumu Nečasové v rodinách nekvalifikovaných dělníků činil průměr 3,8 dítěte na ženu, což bylo téměř dvakrát více než v rodinách úředníků. V rodinách kvalifikovaných dělníků se pohyboval okolo tří.³⁴ V případě rodin, z nichž pocházely pražské prostitutky, byl podle Schneiderova výzkumu nejčastější počet dětí čtyři.³⁵ Počet čtyř dětí v rodinách pražských učňů uvádí jako nejčastější také Josef Apetauer³⁶. Učňové z jeho souboru přicházeli ovšem většinou do Prahy z venkovského prostředí. Tezi o poněkud větším počtu dětí v sociálně slabých rodinách podporuje i Stejskalův výzkum žáků 5. tříd obecných škol v pražské Michli a Nuslích. Děti, které označil jako „zanedbané a ohrožené zpusnutím“, pocházely z poměrně velkých rodin. Průměrný počet potomků v tomto vzorku byl 2,9.³⁷ Jak se zdá, znalost antikoncepce i dalších metod zabraňujících nežádoucímu otěhotnění a ochota je používat postupovala různou rychlostí v různých sociálních prostředích. Dělnické prostředí je přesto ale bezpochyby znalo a uplatňovalo.

³² Ludmila Fialová a kol., Dějiny obyvatelstva českých zemí, str. 392, 395

³³ Znáte viníky, sud'te je, Rozséváčka, roč. 10, č. 28, 10. července 1935, str. 2

³⁴ Vypočítáno dle Marie Nečasové, Školní prospěch a sociální poměry dítěte, str. 28.

³⁵ Jan Schneider Cestou k prostituci, 1928, příl. tab. 6.

³⁶ Josef Apetauer, Příspěvek k psychologii a pedagogice puberty českého dítěte, str. 34.

³⁷ Cyril Stejskal, Poznatky z všestranného výzkumu žactva pokusných škol v Praze, str. 119

1. 6 Neúplné rodiny a rozvody

Chceme-li zkoumat dělnické rodiny, nesmíme opomenout ani rodiny neúplné, tj. ty, kde chyběl jeden z rodičů. Ve dvacátých letech se jednalo nejčastěji o otce (vinou úmrtí v první světové válce nebo na následky zranění v ní způsobené). Na vině byla také tuberkulóza, která častěji postihovala muže než ženy. Od konce dvacátých let se tento rozdíl snižuje, ale po celé zkoumané období umírali v dělnických rodinách otcové častěji než matky. Vyskytovaly se i případy, že otec od rodiny odešel, nebo že se rodiče nechali rozvést. Z dělnických pamětí je patrné, že rozvod v pražském dělnickém prostředí nebyl něčím neznámým. Máme zachycen rozvod komunistické novinářky Jožky Jabůrkové a rodičů Oty Šika.³⁸

První republika zavedla záhy po první světové válce nové rozvodové zákonodárství. Dosavadní zákon o rozluce, který znamenal, že partneři vůči sobě rozvázali jakékoli zákonné nároky, ale nemohli si vzít nikoho nového, byl doplněn zákonem o rozvodu. Původní pojem rozluka byl nahrazen termínem rozvod a teprve po něm mohla následovat skutečná rozluka, která znamenala, že bývalí partneři mohli znovu vstoupit do manželství.

Četnost rozvodů se pozvolna zvyšovala po celé zkoumané období. Zatímco po jejich zavedení v letech 1921 končilo v českých zemích rozvodem 4,1 % manželství, v letech 1935 – 37 to bylo již 7,9 %.³⁹ Rozvod byl samozřejmě častější v městském prostředí. Data rozvodovosti, která máme k dispozici pro Prahu v letech 1927 – 1933, nám ukazují na velkou vlnu rozvodových řízení počátkem dvacátých let způsobenou zavedením nové rozvodové legislativy. Mnozí z těch, kteří se tehdy rozvedli, ovšem již léta žili s jinými partnery a pouze využili nových možností k rozvodu za účelem opětovného sňatku. Je proto přirozené, že tato vlna zájmu velmi záhy opadla, a nastal opět pokles rozvodovosti. Ten se zastavil v roce 1925 a od té doby počet rozvodů v Praze opět narůstal, což nepochybně souvisí jak s rostoucí přijatelností rozvodů ve společnosti, tak s nárůstem obyvatelstva Prahy. Přechodný pokles rozvodů v dělnickém prostředí na počátku třicátých let byl patrně způsoben hospodářskou krizí, která nutila pražské dělnické rodiny odkládat řešení partnerských krizí na ekonomicky příznivější dobu. Vývoj trendu rozvodů v jednotlivých sociálních skupinách nám ukazuje následující graf.

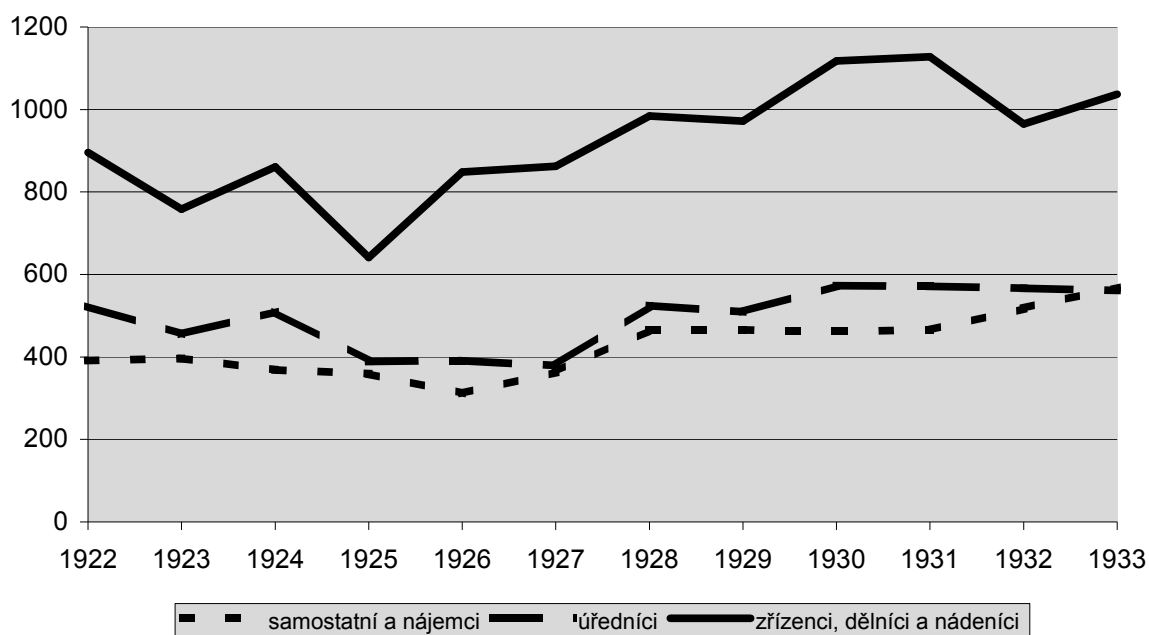
³⁸

V našem vzorku respondentů se rozvod vyskytl ale pouze v jednom případě.

³⁹

Ludmila Fialová a kol., Dějiny obyvatelstva českých zemí, str. 395

Vývoj počtu rozloučených manželství v Praze v letech 1922 - 1933 podle profese manžela

Zdroj: Statistická zpráva hlavního města Prahy 1925, str. 101 – 111, Statistická zpráva hlavního města Prahy 1937, str. 98 – 107.

V absolutních číslech se nejvíce rozváděly dělnické páry. Skupina, která se v Praze nejvíce rozváděla relativně (tj. počet rozvodů na počet sňatků), byla označována ve statistikách za „samostatné a nájemce“, tj. šlo o příslušníky vyšších vrstev. V této skupině byl rozvod již zcela akceptován jako možnost řešení partnerské krize. Můžeme se domnívat, že celkově rozmanitější sociální život poskytoval této skupině víc možností k manželským nevěrám a oslaboval stabilitu rodiny. Značný majetek zajišťoval postavení partnerů i v případě rozvodu. Průměrných hodnot dosahovala rozvodovost v sociální skupině úředníků a naopak skupinou s nižším podílem rozvodů byli dělníci (viz tabulka). Prosazení rozvodu jako běžné alternativy k nefungujícímu manželství zde trvalo déle. Ačkoli i život dělnické rodiny vytvářel půdu pro manželské krize (především otázka peněz, obtížná bytová situace, alkoholismus a rodinné násilí), byla tato krize v menším počtu případů řešena rozvodem. Rozvod byl zde těžko představitelný: žena s dětmi, kterou muž opustil, se propadala na samé sociální dno, bytová nouze znesnadňovala provedení rozvodu. K tomuto řešení se v dělnickém prostředí přistupovalo hlavně v extrémních situacích.

	1930	1931	1932	1933

Poměr uzavřených sňatků a rozvodů v různých sociálních prostředích				
samostatní a nájemci	39 %	39 %	41 %	45 %
úředníci	24 %	24 %	22 %	24 %
zřizenci, dělníci a nádeníci	18 %	19 %	16 %	19 %

Zdroj: Statistická zpráva hlavního města Prahy 1925, str. 101 – 111, Statistická zpráva hlavního města Prahy 1937, str. 98 – 107.

Jak vypadalo v dělnické rodině rozvodové řízení poněkud bouřlivějšího průběhu nám ukáže případ manželů Bednářových. František Bednář (nar. 1899) si vzal v roce 1923 Marii Fialovou (nar. 1903). Oba dva pocházeli ze se stejné části Prahy. František byl z Vysočan, Marie byla z Hloubětína. Na rozdíl od velké části svých dělnických vrstevníků spolu před svatbou nebydleli. František byl vyučen strojním zámečnickem, což bylo v této době velmi uznávané řemeslo. Marie neuváděla žádné povolání. Pravděpodobně byla po ukončení školní docházky nekvalifikovanou pomocnicí v továrně. Oba dva pocházeli z nižších sociálních vrstev. Otec Františka byl také dělník, otec Marie byl kočí. Za svědky jim byli dva muži (jak bylo tehdy zvykem), bratr ženicha, povoláním také dělník a jeden další dělník - elektromontér z Vysočan. Oba dva poté bydleli ve vysočanské kolonii a narodila se jim dcera Jiřina. Marie byla po většinu času zaměstnána jako dělnice - myčka nádob v chemické laboratoři továrny Fistag..

Jejich manželství bylo rozvedeno po sedmnácti letech – v roce 1940. Podle názoru žalobkyně bylo příčinou časté opilství manželovo, pro které byl propuštěn i z práce. Vše vyvrcholilo v roce 1939, kdy manžel odjel od rodiny (patrně se nechal zlákat nabídkou na práci v Německu) a neposílal domů žádné finanční prostředky. Marie uváděla, že její manžel dokonce jednou přišel opilý domů a lehl si do postele, aniž by si umyl nohy, na což Marie zareagovala tak, že praštila lavorem s prádlem do kouta světnice a křičela, že pro něj už prát nebude. Správcová domu u soudu uvedla, že v domácnosti panoval vždy pořádek, avšak František byl velmi často opilý. V pátek po výplatě dokonce prý již ve tři nebo ve čtyři hodiny odpoledne. Kromě toho uvedla, že své manželce nadával do „kurev, sviň a šmejdu“. Časté opilství potvrzoval i bratr Marie, který bydlel u Bednářových několik měsíců.

František na to namítal, že je pravda, že se někdy opil, ale že tak učinil ze zoufalství nad chováním své manželky a zvláště nad její manželskou nevěrou. Jeho manželka prý navázala v roce 1936 intimní styky s mladým odvedencem na vojnu Zdeňkem Hubáčkem, který pracoval ve stejné továrně jako ona, a dlouhodobě je s ním udržovala. Dále uváděl, že

v roce 1939 navázala styky s 23 letým (tedy o 13 let mladším) Václavem Pokorným. Také Pokorný pracoval v těžce továrně jako Fialová. František uváděl, že „když jí to vytýkal, nadávala mu kanále, šmejde prohandlovaný, kurevníku a tloukla jej.“ To, že užívala na jeho adresu nadávky, Marie nepopírala, ale dělo se tak prý jenom, když on s nadávkami začal. Při jednání soudu ovšem nebyla manželčina nevěra prokázána a bylo zjištěno, že se s jmenovanými muži sice manželka veřejně vybavovala, chodila s nimi na plovárnu a do biografu a jeden z nich se dokonce pokoušel o přízeň její dcery, ale k intimnímu sblížení nedošlo.

Kromě toho prý neměla Marie podle Františka v pořádku domácnost, nevařila a byla v noci mimo dům. Zatímco on rád chodil na fotbal, jeho manželka měla v oblibě biograf. Také se o svého manžela prý nestarala a nechávala mu roztrhané šaty. Kromě toho František uváděl, že se svou manželkou měl jen zřídka pohlavní styk, neboť měla po sedm let „nějakou ženskou chorobu“.⁴⁰ Soud v tomto případě uznal převažující vinu manžela, ovšem dodal, že „dlužno každé z protivných stran přičítati určitou vinu na manželském rozvratu.“

Z hlediska příčin rozvodů převažovalo ve zkoumaném období ve všech sociálních vrstvách „zlé nakládání ze strany manžela“. Podle dobových statistik se dělnické prostředí odlišovalo od prostředí středních a vyšších vrstev pouze v tom, že cizoložství zde bylo méně závažnou příčinou k rozchodu. Dělnická každodennost nepochybně nedávala k cizoložství tolik příležitostí.

Nesmíme zapomínat, že případná nevěra mohla snadno vyústit v těhotenství a s ním spojené finanční obtíže. Příkladem je rozvrat dělnické rodiny popisovaný v listu Pražanka, kde došlo k otěhotnění 23leté svobodné dívky s manželem její sestry. Následky dopadly na celou rodinu: Dívka nesla stigma nemanželské matky a otec dítěte jí musel podle výroku soudu platit měsíčně 100 Kč, což přivedlo jeho vlastní rodinu do finančních těžkostí.⁴¹

Ztráta manžela (ať už jeho odchodem od rodiny nebo jeho úmrtím) představovala na jedné straně pro rodinu velmi obtížné období, na druhé straně znamenala pro mnohé dělnické ženy jejich emancipaci, neboť se takto stávaly „hlavou rodiny“. Obrannou reakcí bylo posílení vazeb rodiny s některým příbuzným, který mohl pro děti alespoň do určité míry sehrát roli náhradního otce (nejčastěji se jednalo o dědečka nebo strýce). Obrannou strategií bylo také přibrání nájemníka do bytu a tento nájemník se mohl stát posléze i novým

⁴⁰ AHMP, Sbírka matrik, MG KAR 03.

⁴¹ Zn. Jediná spása, Hvězda československých paní a dívek, č. 11, roč. 1930, str. 12

manželem a otcem, jak vidíme na příkladu některých žen, jejichž manželé zahynuli při tzv. poříčské katastrofě v roce 1928.⁴²

Jak se zdá, z rodin, které můžeme označit za neúplné, pocházela asi pětina pražských dělnických dětí. Žáci obecných a měšťanských škol z Košíř měli v roce 1926/1927 otce v 86 % případů. Ve zbylých případech vychovávala chlapce samotná matka a jen v jednotlivých případech babička nebo sestra. Ve třech procentech případů otec padl ve válce a ve třech procentech případů zemřel jiným způsobem. V roce 1928 byla totiž stále na obecné škole generace chlapců narozených před či v průběhu světové války. Ve 4 % případů byl živitelem společně s matkou nevlastní otec nebo jiný příbuzný. Pouze ve 3 % případů byli rodiče rozvedeni, jen 5 % chlapců bylo nemanželských, v jednom procentu případů otec rodinu opustil. Údaj o malém podílu nemanželských dětí je ve zřejmém rozporu s údajem, podle něhož se v Praze rodilo v tomto období více než 20 % dětí jako nemanželských.⁴³ Co je možným vysvětlením? V případě těchto chlapců šlo ještě o generaci předválečnou či válečnou, kdy byl počet mimomanželské plodnosti nižší. Za druhé byla část mimomanželských dětí později legitimizována sňatkem. Za třetí byl možná nemanželský původ v této době stále značným sociálním stigmatem a tato skutečnost byla zamlčována. Za čtvrté se do pražské porodnice stále ještě uchýlovaly nemanželské matky z venkova, aby se vymanily sociálnímu dohledu a případným sankcím ze strany svého okolí.

Podle výzkumu Nečasové ovšem z 23 otců, kteří s rodinu nežili, platili alimenty pouze dva. Autorka si také stěžuje na jejich obtížnou vymahatelnost: „v praxi bídne dopadají alimentální nároky dětí... Matka má leckde v ruce rozsudek, ale 90 % exekucí pro alimentální nároky dětí zůstává bez výsledku. Je to smutná skutečnost, které se bude muset čelit příslušnými předpisy civilního evtl. trestního práva.“⁴⁴

Neúplná rodina čelila řadě těžkostí především ekonomického rázu. Obtížná byla i výchova dětí. Existovaly různé strategie, jak se s tímto stavem vyrovnat. V případě úmrtí matky si otec často hledal novou manželku. Na přechodné období byl buď s dětmi sám, nebo je svěřoval nejbližším příbuzným. V případě úmrtí nebo odchodu otce byly šance matky na získání nového partnera obtížnější. Často začal hrát úlohu náhradního otce v rodině dědeček, jak máme doloženo u našich respondentů. V případě úmrtí obou rodičů byly děti svěřeny častěji do péče příbuzných. Např. respondentka Z. D. (*1922) uvádí, že po úmrtí obou rodičů

⁴² VA, Fond: Odborové sdružení Československé, Karton 168, inv. č. 2173 - 2197.

⁴³ Josef Nechamkis, K otázce nemanželských dětí u nás, str. 197.

⁴⁴ Marie Nečasová, Školní prospěch a sociální poměry dítěte, str. 18.

byly jejich čtyři malé děti u babičky. Teprve v krajních případech byly děti dávány do sirotčince.

V neúplné rodině docházelo vstupem dalších příbuzných k předefinování rolí. Matku někdy zastupovala babička. Chybějícího otce dědeček, strýc, nebo dokonce babička. Respondentka A. K. (*1922) pocházející z neúplné rodiny vypráví, že zde právě babička hrála roli chybějícího otce. Vlastní matka ji měla v 18 letech, její partner od ní po několika letech odešel a dominantní pozici zaujala v rodině babička, která své dceři vytýkala, že nedostatečně plní mateřské povinnosti a sama dokonce čas od času fyzicky trestala svou vnučku, aby se nedala stejnou cestou předčasného těhotenství jako její matka. Neúplné rodiny se samozřejmě vyznačovaly nižším standardem hygieny i méně striktní výchovou (což ovšem neznamenal, že by neexistovaly nahodilé fyzické tresty). Respondentka z této rodiny popisuje habitus rodiny svého strýčka, která náležela do středních vrstev, že „byli moc noblesní. A všechno mělo takový řád.“⁴⁵

1. 7 Vazby k ostatním příbuzným

Na rozdíl od rodin středních a vyšších vrstev nebyly v dělnickém prostředí vazby k bližším příbuzným příliš silné. To bylo způsobeno několika důvody: Především pražské dělnické rodiny tvořily ve zkoumaném období z velké části první generaci příchozích do Prahy. Jejich rodiče zůstávali žít ve venkovských obcích. Některé dělnické rodiny neměly často ani dostatek času ani peněz, aby je mohli navštěvovat. Doloženo je ale trávení prázdnin dělnických dětí na venkově u příbuzných. Odlišná situace panovala v případě, že v Praze žili prarodiče i další bližší příbuzní. V těchto případech se naopak vyskytovala tendence společného bydlení. Nejčastěji máme zachyceno společné bydlení dělnické rodiny s prarodiči nebo s nějakým příbuzným, který si sám dosud nezaložil rodinu. Společné bydlení neposilovalo jen rodinné vazby, ale také zvyšovalo rizika konfliktů. Malé rozměry bytů vyžadovaly maximální vzájemnou vstřícnost, aby ke sporům nedocházelo. Naši respondenti často vzpomínali na své matky jako na velice čistotné: „pořádek u nás doma vždy musel být dokonalý ... rodiče se nestarali o to, jak jsem se učila ale pořádek jsem musela udržovat doma naprosto“⁴⁶. Sami také často odsuzovali nepořádek dnešních mladých lidí. Domníváme se, že vysvětlení spočívá právě v těsnosti dělnického bydlení. Aby v něm nepanoval velký nepořádek, bylo nutné velmi striktně udržovat vše v dokonalém stavu.

⁴⁵ Rozhovor s respondentkou A. K., 20. 4. 2006.

⁴⁶ Rozhovor s respondentkou M. B., 1. 5. 2006.

Podobně tomu bylo i s mezilidskými vztahy. Aby nedocházelo ke vzájemným konfliktům, byla striktně stanovena nejrůznější pravidla. Respondent J. H. vzpomíná, že v jejich domácnosti si babička (matka otce) prosadila, že mohla bydlet v kuchyni, zatímco celá rodina (rodiče a dvě děti) se musela směstnat do pokoje. Protože ale musela matka kuchyni používat také, byl celý prostor rozdělen křídovou čarou na podlaze na dvě poloviny a matka ani děti nesměly bez dovození na babiččinu polovinu vstoupit. To ovšem nestačilo, také plotny na kamnech byly rozděleny na babiččiny a rodinné a matka nemohla babiččiny použít, i když potřebovala vařit ve více hrncích. Podobně byly rozděleny šuplíky v kredencích. Není se co divit, že matka jednoho dne už nemohla snášet teror ze strany tchýně a utekla (na přechodnou dobu) ke své mamince.

Ačkoli bylo podobné rozdělení patrně extrémním případem, ukazuje nám na jednu podstatnou skutečnost: Aby mohla rodina fungovat i v náročných podmínkách, musí si vytvořit pravidla, která připadají vnějšímu pozorovateli příliš striktní. Vzhledem k náročným podmínkám existence mají ovšem svůj hluboký smysl.

1. 8 Postavení muže a ženy

České rodiny 19. století se vyznačovaly dominantním postavením mužů. Muž byl nazýván v každodenním jazyku i v úředních dokumentech „hlavou rodiny“, rozhodoval o osudu svých dětí, rodina mu prokazovala nejrůznějšími formami symbolickou úctu (mluvení, stolování, péče o jeho osobní pohodlí). Moc ženy v rodině spočívala spíše v její schopnosti nenápadně s mužem manipulovat. Určitý podíl moci představovala i možnost ženy středních vrstev dávat rozkazy služce nebo skutečnost, že ovládala rodinnou pokladnu. Naopak velmi emancipované byly ženy v těch středostavovských rodinách, kde měly samy placené zaměstnání (např. úřednice, učitelka).

Dělnické rodiny byly od počátku vytvářeny jiným způsobem. Nejen muž, ale často i žena zde měli placenou práci. Dvojitá směna ženy v podobě péče o rodinu a domácnost i její placené zaměstnání pro ni na jedné straně představovaly velkou zátěž, na straně druhé ale vedly k větší finanční nezávislosti. Jak se tedy zdá, v dělnických rodinách byly ženy od počátku poněkud emancipovanější než ženy v rodinách středních a vyšších vrstev⁴⁷. Nicméně i v dělnických rodinách se setkáváme s převládajícím modelem ženské podřízenosti.

⁴⁷

Máme na mysli emancipaci reálnou, nikoli ideovou. Feministické myšlenky osvobození žen z područí mužů vznikaly v prostředí městských středních a vyšších vrstev a do dělnického prostředí pronikaly jen pozvolna.

Všichni dotazovaní v našem výzkumu byli schopni určit, jak vypadala dominance v rodině a také jejich další vyprávění se s jejich úsudky shodovalo. Pouze jeden dotazovaný tvrdil, že oba rodiče měli stejné postavení a přesto stále říkal: „Můj otec řekl, můj otec rozhodl, to ale můj otec nechtěl.“⁴⁸ Především v otázce dominance v rodině je ale nutno vzít v úvahu možné zkreslení dané pohlavím respondenta, jeho ideál fungování rodiny, ke kterému si připodobňuje rodinu vlastní, a konečně i jeho vlastní vnímání pojmu dominance. Někdo může považovat za rovnost mezi rodiči i takový typ rodiny, kde matka vykonává všechny práce a otec ji pouze nebije, pro někoho znamená rovnost v rodině, že se oba rodiče dělí beze zbytku o domácí práce a rozhodování je prováděno kolektivně. Jako lepší nástroj k odhalení dominance v rodině nám spíše než otázka „kdo ve vaší rodině rozhodoval“ slouží vyprávění různých historek ozřejmujících rodinné vztahy.

H. Rosenbaumová rozlišuje ve své práci o proletářských rodinách z Hanoverské čtvrti Linden před první světovou válkou několik typů rodinné dominance.⁴⁹ Jsem tohoto názoru, že tuto typologii můžeme s některými výhradami aplikovat i na pražské prostředí ve sledovaném období.

První typ rodiny označuje za „tehdy běžnou mužskou dominanci“. Z domácích prací nosila většina otců uhlí ze sklepa, prováděla menší opravy v domě a v bytě, často za pomoci manželky. Všechny ostatní domácí práce vykonávaly ženy. I mezi chlapci a dívkami se již od raného věku rozlišovaly mužské a ženské práce, což znamená, že chlapci měli práce velmi málo.

Příkladem takovéto dominance je rodina respondentky Z. D.⁵⁰ V této rodině dělala většinu domácích prací matka, ale otec ji byl schopen v případě nouze zastoupit: „když maminka byla v nemocnici, tak tam šla tak narychlo, že mi nestihla přišít knoflíky na šatičky na jednu slavnost v kostele. A já jsem hrozně plakala, že na tu slavnost chci jít, a v těch šatičkách, tak si představ, že ten můj tatínek mi ty chybějící knoflíčky přišil sám.“ Dominance muže byla respondentkou Z. D. charakterizována takto: „No tyran rozhodně nebyl, ale choval se jako všichni chlapi v té době... Ale když slyším mluvit tu svoji sestřenici, co ten jejich tatínek vyváděl tý mamince, a když se mě s vážnou tváří ptá, a váš tatínek bil maminku?, tak to ani náhodou, to jen strejda bil tetu až do smrti. To náš tatínek byl pravej opak. Ale když zase tatínek něco řekl, tak to bylo svatý a o tom se prostě nediskutovalo. Ani maminka si netroufla.“ Otec respondentky Z. D. také schvaloval, kdo smí přijít na návštěvu. Její maminka

⁴⁸ Rozhovor s respondentem J.Ch., 17. 5. 2007.

⁴⁹ Heidi Rosenbaum, *Proletarische Familien*, str. 206 – 214.

⁵⁰ Rozhovor s respondentkou Z. D., 15. 6. 2007.

si například domů své kamarádky nevodila, protože „tatínek to neměl rád. Maminka jako byla společenská, to ona měla ráda, ale netroufla si a nechtěla nikoho zvat. Občas k nám přišla sousedka, ale jen dopoledne, když táta nebyl doma... ani nevím proč, on se možná tatínek špatně tvářil, nebo jim to maminka řekla rovnou, že to nemá rád, ale to nevím, protože k nám nechodily.“ Respondent J. H.⁵¹ uvádí, že jednou se jeho rodiče pohádali, protože se tatínek vrátil domů až pozdě a ve veselé náladě: „No maminka na něj celej den nepromluvila, ani když mu nesla oběd“ (směje se). Mužská dominance byla v těchto případech přijímána, matce nepřišlo ani na mysl, že by oběd otci nepřipravila, ale i v rámci této dominance bylo možné dát najevo svou nespokojenost.

Druhým typem, který H. Rosenbaumová rozlišuje, je rodina s výraznou mužskou dominancí. O tomto typu píše: „muž očekával a také obdržel řadu osobních privilegií, která v jiných rodinách obvyklá nebyla. Od výhradního nároku na kuchyňskou pohovku přes lepší stravu k již řečeným rituálům podřízenosti ženy a dětí.“⁵² Jeden dotazovaný vypovídá, že když se otec vrátil z práce, svlékla mu matka oblečení a boty, a pak ho dokonce sama oblékla „do domácího“. Jiný otec zase říkal, že jako levoruký se nemůže holit a vázat si kravatu, a tak mu tyto činnosti dělala manželka. Na tomto rituálu nebyla pravděpodobně ani tak důležitá skutečná pomoc manželky, byl spíše demonstrací mužových privilegií. Časté bylo i násilí vůči dospívajícím dětem. Respondent J. H. uvádí, že se jeho otec nerozpakoval dát pár facek ani svému synovi, který se zrovna navrátil z vojny, kde pochytil příliš sebevědomé chování.⁵³ Obvyklé bylo, že tento typ otců požadoval, aby matka s dětmi byli doma vždy, když on chce. Tak musela například matka paní G. R. omezit kontakty se sousedy na dobu, kdy nebyl doma.⁵⁴ Paní H. N. vzpomíná, jak žárlivě reagoval její otec na jejího přítele. „Chtěl mě totiž mít stále doma. Byl na to zvyklý.“⁵⁵ Přesto byla většina těchto mužů svými dětmi popisována jako schopnější než jejich ženy.

Třetím typem je podle Rosenbaumové manželství s extrémní mužskou dominancí. Tento typ obvykle dominuje v literatuře vztahující se k příslušnému období v císařském Německu. Muž je popisován jako alkoholik, který propíjí podstatnou část své výplaty. Žena byla v takových případech nucena – přes finanční podporu svých rodičů – si přivydělávat praním či vařením. Otec v domácnosti vůbec nepomáhal, a pokud, tak jen ve věcech, které souvisely s jeho pracovní kvalifikací, jako např. opravy různých technických maličkostí.

⁵¹ Rozhovor s respondentem J. H., 25. 5. 2005.

⁵² Heidi Rosenbaum, *Proletarische Familien*, str. 209.

⁵³ Rozhovor s respondentem J. H., 25. 5. 2005.

⁵⁴ Rozhovor s respondentkou G. R., 1. 6. 2007.

⁵⁵ Rozhovor s respondentkou H. N., 5. 4. 2007.

V pražském prostředí bychom tento typ nazvali „sociálně deviantním otcem“. Na rozdíl od Rosenbaumové bychom se ovšem zdráhali hovořit o jeho „extrémní dominanci“. Alkoholického násilníka se rodina nepochybně bála, jeho postavení ovšem zdaleka tak dominantní být nemuselo, neboť si ho ani matka ani děti nevážili. Často byli proti takovému otci povolány na pomoc veřejné orgány nebo příbuzní. Tento typ je velmi často zmiňován v dobových zprávách sociálních pracovníků, zprávách o nouzových koloniích, pedagogickém výzkumu, článcích v dobovém tisku a dalších pramenech, podle našich důkazů ovšem nebyl tak četný, jak by se na základě studia těchto pramenů zdálo. Také v našem souboru třiceti respondentů se o otci alkoholikovi zmiňuje pouze jedna.

Průvodním rysem rodin s těmito otci jsou časté konflikty, při nichž dochází k fyzickému násilí vůči matce a dětem (někdy i násilí sexuální). Otec v těchto rodinách není schopen nebo odmítá hrát roli živitele. Bývá často v rodině nepřítomen třeba i celé dny. Jeho uvěznění za různé delikty jen prohlubuje sociální obtíže rodiny. Proto je pro tento typ charakteristická dlouhodobě neuspokojivá životní úroveň. Někdy ani matka neplní své rodičovské povinnosti z hlediska výchovy a péče o děti. Výsledkem takovéto socializace dítěte bývá deviantní kariéra, kde se chlapci dávají na dráhu zločinu (drobná pouliční kriminalita) a dívky se stávají prostitutkami nebo je u nich časté nezletilé mateřství. Děti z těchto rodin také často končí v pečovatelských ústavech.

Příkladem rodiny s výraznou mužskou dominancí je manželství, kde musela dcera svému nevlastnímu otci políbit ruku, když se s ním uviděla poprvé, a pozdravit ho slovy „pochválen buď pán Ježíš Kristus“. Ten místo odpovědi řekl matce, neboť pravděpodobně nebyl informován o jejím nemanželském dítěti: „Kdes toho parchanta hlavatýho sebrala.“ Když otci-alkoholikovi matka udělala guláš z koniny a dětem dala jen chleba a kávu, dotyčný na ní křičel: „Ty svině, dej těm parchantům taky najíst ať mi nečuměj do huby.“⁵⁶

Čtvrtý typ Rosenbaumová nazývá „rodinou s relativně vyrovnanými mocenskými vztahy“. V tomto typu se v její práci vyskytuje obvykle otec aktivní v sociálně demokratické straně, ale neplatí to ve všech případech. V rámci tohoto typu docházelo k vyrovnanému dělení domácích povinností mezi oběma rodiči i mezi dětmi obou pohlaví. Vyskytoval se častěji samozřejmě v rodinách, kde matka byla výdělečně činná. I v rámci tohoto typu ovšem přetrvávaly práce, které byly definovány jako ženské, a práce definované jako mužské. Pouze se muž nebránil vykonávat některé kuchyňské práce nebo úklid v domácnosti.

⁵⁶ Vanda Tůmová, Pražské nouzové kolonie, str. 75.

Tento typ byl v českém prostředí spíše ideálem, po kterém mnoho dělnických žen toužilo, ale vyskytoval se jen v menšině případů. Jako ideál jej doporučoval komunistický tisk a nazýval ho „kamarádkým manželstvím“. Redaktorka Rozsévачky psala: „Znám mnoho pěkných kamarádkým manželství a hned z počátku bych chtěla říci, že se jedná o kamarády, kteří naplnili celý svůj život bojem za zlepšení života chudých pracujících vrstev. Práce v dělnickém hnutí toť nekrásnější a nejpevnější pojítka v manželském životě muže a ženy.... Žena, která zrovna jako muž rovnocenně pracuje se svým mužem-kamarádem v dělnickém hnutí, ztrácí pocit méněcennosti. Vidí, jak důležitý je její život prodechnutý láskou k dělnickému hnutí. Ona má proč žít. Váží si a má svého muže ráda nejen proto, že je jí sympatický, drahý a milý, ale i proto, že v něm vidí kamaráda, spolupracovníka ve velké věci osvobození pracujícího lidu a osvobození ženy. Má k němu důvěru, žárlivě střeží jeho politický rozvoj a snaží se dohánět ho v každém směru, a muž, je-li dobrým kamarádem, dělí se se ženou o denní starosti, pomáhá jí překonávat všechny překážky... radí jí, pomáhá v jejím politickém růstu.“⁵⁷

Za vzor pomocníka v domácnosti byl dáván sám Lenin: „On se nestyděl často ve vyhnanství zamést podlahu, rozdělat oheň, pomoci své ženě v těch únavných domácích pracích, které naši mužové by neudělali za nic na světě. Byl jsem toho nejednou svědkem, že muž je bez zaměstnání a žena se plahočí za pár haléřů v posluze nebo v továrně a přijde domů, nalézá svou domácnost v takové póze, jak ráno odešla. Ubohé ženě nezbyvá, než akordním tempem místo odpočinku chopiti se domácích prací, ošetření dětí apod. A muž se klidně dívá nebo ji obšťastní ještě brutálním výstupem: „Tak co, kdy budeš s tím žrádlem hotova, ať mohu povečeřet a jít ven?“⁵⁸

Posledním typem je podle Rosenbaumové manželství s dominancí ženy. Vyskytoval se velmi zřídka, nicméně jsme ho zachytili i v našem prostředí. Obvykle se prosadil, pokud měl otec nějaké handicap, které mu bránilo ve výkonu dominantní role. Byla to rodina např. fyzicky postiženého otce, rodina, kde byl otec výrazně mladší než matka apod. Otec je zde hodnocen jako slabý a tichý. Matka naproti tomu jako panovačná a často „nesmírně spořivá“. Jako perfektní hospodyně, která organizovala v domácnosti vše do nejmenších podrobností. Velmi přísná byla obvykle na dcery.

V našem pražském vzorku respondentů se vyskytl jen jeden takový případ. Jednalo se o rodinu, kde žena pocházela ze středostavovských poměrů a její manžel padl jako legionář v Rusku. Protože s ním dosud neměla žádné děti a bylo jí již kolem třiceti let, začala žít

⁵⁷ Ženy o manželství, Rozsévачka, č. 38, 18. září 1935.

⁵⁸ Rozsévачka, číslo 7. roč. 11, str. 2., 12. února, 1936.

počátkem 20. let s o deset let mladším dělníkem, se kterým také měla dceru. Z jakého důvodu vstoupila do tak nerovného svazku? Její vyšší věk jí pravděpodobně bránil, aby si vzala někoho ze stejné vrstvy. Mezi jejími vrstevníky, kteří přicházeli v úvahu, byli již většinou vdovci s dětmi nebo rozvedení. Do manželství s tímto dělníkem nevstoupila, neboť jí po celou dobu soužití s ním stát vyplácel vdovský důchod po legionářích, který činil v této době slušné peníze. Její druh pocházel z velmi nuzných poměrů, nikdy nedosáhl žádného vzdělání ani majetku a v manželství musel nutně tvořit slabší stranu. Dominanci ženy podporoval její vyšší věk, její ekonomická nezávislost a její větší rozhled. O svém otci se respondentka několikrát vyjádřila, že „byl nula“.⁵⁹

1. 9 Výchova dětí

Jedním z makrotrendů, o kterém hovoří historická sociologie rodiny, je posun od výchovy nepromyšlené v tradiční společnosti k výchově promyšlené ve společnosti moderní. Zatímco pro 19. století hovoří u dolních vrstev Matějček a Machačová o bezděčné výchově dětí⁶⁰ a A. Robek o výchově k práci a povinnostem,⁶¹ od první světové války se začíná situace měnit a také dělničtí rodiče se pokouší o promyšlenější výchovu dětí. V tomto duchu se nesou od dvacátých let diskuse v dělnických časopisech. Byly to především snahy projevovat určitou míru lásky, nečinít rozdílů ve výchově chlapců a dívek, zapojovat do výchovy otce, tělesné tresty používat jen v rozumné míře, nevyžadovat od dětí poníženou úctu ve vztahu k rodičům a informovat děti o pohlavních záležitostech.

Jak upozorňují Ritter, Tenfelde i další, v dělnické výchově nebylo zvykem projevovat lásku k dětem.⁶² Na mazlení s rodiči si nepamatoval nikdo z respondentů Rosenbaumové. Také dotazování v našem výzkumu ve velké většině nepoznali rodičovské mazlení. „To neexistovalo“,⁶³ pravil jeden z nich. „Maminka byla příliš chladná... snad na to neměla čas nebo se za to styděla a ten projev tý lásky... ne, to nebylo.“⁶⁴ I mezi pražskými dělníci byl ještě ve třicátých letech rozšířen názor, že „láska bývá často překážkou rozumné výchově.“ Jeho autorka dodávala, že se snaží neukazovat lásku svému synovi: „Myslím, že jsem dost

⁵⁹ Rozhovor s respondentkou, P. Š., 5. 4. 2007.

⁶⁰ Jiří Matějček, Jana Machačová, *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781 – 1914*, str. 172, též *Vzory chování v českých zemích v 19. století*, str. 431.

⁶¹ Antonín Robek, *Stará dělnická Praha*, str. 135.

⁶² Gerhard A. Ritter, Klaus Tenfelde, *Arbeiter im Deutschen Kaiserreich*, str. 641 – 643, Heidi Rosenbaum, *Proletarische Familien*, str. 200 – 205.

⁶³ Rozhovor s respondentem M. Z., 20. 9. 2006.

⁶⁴ Rozhovor s respondentem K. J., 14. 2. 2006.

přísná, důsledná i dochvilná. A přesto slyším poznámky: ten váš kluk by měl být bit místo jídla, ten je ze samých hadích ocásků.“⁶⁵

Na otázku, zda se s dítětem mazlit, odpovídal týdeník *Komunistka* v roce 1925, že v zásadě ano, ale mazlením se nerozumí objímání či hubičkování dítěte, ale spíš čas od času pohlázení. List ovšem tvrdil, že není možno považovat za bezcitnou tu matku, již je hlazení protivné. Proti sobě byla postavena výchova žen staré a nové doby. „Dřív se říkávalo a říkají to ještě dnes ženy ze staré doby: Chudé dítě musí se vychovávat tak, aby bylo připraveno na ten těžký život, který je mu údělem.“⁶⁶ Jak měla vychovávat žena nové doby? „Dá jim něhu, pokud jí je podle své povahy schopna, ale je i přísná. Učí je poslouchat rodiče, především rodiče - na slovo a bez pardonu... nerozmazluje dítě, ale také je zbytečně neotlouká.“⁶⁷

Druhým problémem byla otázky stejné výchovy dívek a chlapců. V dělnických rodinách byla dcera vedena k domácím pracím více než chlapec. Celkově byla její výchova přísnější⁶⁸, volný pohyb mimo domov byl striktněji omezován (patrně ve strachu z nežádoucího otěhotnění). V názorech pedagogů i dobovém tisku znělo ale stále zřetelněji volání po stejné výchově pro obě pohlaví. Stejnou výchovu doporučoval komunistický list *Rozsévačka*: „Chlapcům se mnohem víc promíjí nepořádek nežli děvčatům. Bezdůvodná je pýcha nad jedním pohlavím (,tohle přece kluci nedělají‘, ,tohle je práce pro holky‘, ,každý kluk se musí umět prát‘ nebo ,nebreč, nejsi přece holka‘ atd.) Jen si maminky vzpomeňte, kolikrát vy samy chlapcům něco podobného plácnete... Začněte novou socialistickou výchovu svých dětí už od malička. Netrpte, aby si děti po sobě neuklidily hračky. Snad vám dá více práce poradit jim, jak se uklízí, než kdybyste to dělaly samy. Ale děti si tím zvykají pořádku. A nedělejte nikdy ve výchově rozdílu mezi chlapcem a děvčetem. Jen ať si Honzíček zašije roztrhaný rukáv, můžete mu poradit jak, ale nechte ho. Knoflíky přišít, boty vyčistit, zamést, uvařit jednoduché jídlo, to má umět chlapec stejně dobře jako děvče. Pak nebude mít k namáhavé práci v domácnosti tak velkopanský poměr až vyroste. Jeho žena a děti nebudou tím mužským podceňováním tolik trpět jako vy.“⁶⁹

V dělnických rodinách se před první světovou válkou považovala výchova dětí za činnost matky a otec se v ní neangažoval až do doby, kdy byly schopné s ním komunikovat na odpovídající úrovni. Jeho jediný podíl na výchově byl, že sloužil jako trestající instance.

⁶⁵ Znáš své dítě, anketa *Rozsévačky*, č. 47, 20. listopadu 1935, str. 2.

⁶⁶ Mazlení a přísnost, *Popelka*, číslo 3, příloha *Komunistky*, 1925, str. 1.

⁶⁷ Hlavní rozdíl viděla *Komunistka* ovšem v tom, že žena nové doby (tj. komunisticky uvědomělá) učí své dítě stále nenávidět kapitalistický řád a nepřijímat fatalisticky těžkosti osudu, ale reagovat na ně revoluční aktivitou.

⁶⁸ Wilhelm Reich, *Sexuální boj mládeže*, str. 46

⁶⁹ Škrábni komunistu a objeví se šosák, *Rozsévačka*, číslo 13. roč. 11, 25. února, 1936, str. 2.

Podle komunistické novinářky a političky L. Landové-Štychové si měli také otcové všímat výchovy svých dětí: „je to jeden z těch starých měšťáckých předsudků, že mužům netřeba poučení a rady v otázkách rodinné hygieny a výchovy dětí.“⁷⁰

Změnou oproti minulosti bylo, že pražské dělnické děti již neprojevovaly tak poníženou úctu k rodičům jako před první světovou válkou. Zdá se, že zatímco tato úcta přetrvávala často ve středních vrstvách, zvláště ve vztahu k otcům, rovnostářské dělnické prostředí ji rychle opouštělo. To se projevovalo např. ve způsobu oslovování rodičů. Tak jako vymizelo onikání na počátku století⁷¹, vykání rodičům mizí po první světové válce. Pouze se ještě čas od času udržuje při oslovování prarodičů. Větší striktnost výchovy v prostředí středních vrstev potvrzuje respondent J. Ch.: „Kdykoli jsem šel do špajzu, už jsem si chleba, namazal presovaným sádlem a už jsem byl venku. To se nikdo nikoho neptal. Ale na druhé straně ulice byl nějaký podnikatel Nedvěd, měl dvě děti, nás bylo pět. S Frantou (jeho synem, pozn. SH) jsem chodil do školy. Tam jsme přišli (k Nedvědomým) a on: Tatínku můžu si ukrojit kousek chleba. My jsme rodičům tykali, von jim vykal a když chtěl krajíc chleba, tak si o něj musel říct. To už byl rozdíl ve výchově.“⁷²

Určité formy úcty k otci přežívaly v dělnickém prostředí i nadále. Také ve výpovědích našich respondentů máme doložen příkaz nerušit otce při jeho spaní po obědě, povinnost chlapců nosit pivo, sezení otce v čele stolu, lepší druhy jídla pro něj. I z dobových materiálů máme ještě pro dvacátá léta zachycen zvyk líbání ruky nevlastnímu otci. Naopak z Prahy není doložen „pruský“ zvyk podávat otci po jeho návratu z práce vojenské hlášení, jak jej popisuje Rosenbaumová⁷³.

Výchova dětí se před první světovou válkou ve středních a poněkud méně v dělnických vrstvách vyznačovala značnou prudérií. Ta v kombinaci s nevšímavostí dělnických rodičů vedla mnohdy ke katastrofálním neznalostem lidí ohledně vlastního těla a v otázkách pohlaví. Doklady o tom nacházíme u středních vrstev i dělnictva po celém středoevropském prostoru. Uvádí se, že mnohé měšťanské dívky v 19. století nespátily nikdy vlastní nahé tělo, neboť se koupaly oblečené a převlékaly potmě⁷⁴. S. Zweig (*1881) popisuje téměř chorobný strach z nahoty a sexuality u vídeňských středních vrstev⁷⁵.

⁷⁰ Znáš své dítě, anketa Rozsévačky, č. 47, 20. listopadu 1935, str. 2.

⁷¹ Antonín Robek, Stará dělnická Praha, str. 131.

⁷² Rozhovor s respondentem J. Ch., 15. 6. 2007.

⁷³ Heidi Rosenbaum, Proletarische Familien, str. 211.

⁷⁴ Milena Lenderová, K hříchu i k modlitbě, str. 133.

⁷⁵ Stefan Zweig, Svět včerejška, str. 64 – 83.

Po první světové válce začala řada pedagogických autorit i novinářů volat po zavedení pohlavní výchovy do škol. Vyskytovaly se samozřejmě i argumenty opačné⁷⁶, ale většina názorů směřovala směrem k větší liberalizaci. Podobně se vyjadřoval také dělnický tisk. Již v roce 1928 doporučoval komunistický list *Rozséváčka* pravdivé poučení o věcech pohlavních.⁷⁷ Především se měl vychovatel sám osvobodit od předsudků, které vytvořila církev a měšťácká společnost, jež tvrdí, že vše, co je spojeno s pohlavním životem, je nečisté. *Rozséváčka* dokonce otiskla báseň pro děti, která začínala slovy: „nevěřte děti na čápa, ten děti nenosí, pod horkým srdcem mateřským je máma odnosí.“ Komunistický tisk rovněž doporučoval, aby byli poučováni také chlapci a nikoli jen dívky. V roce 1933 vyšel dokonce v nakladatelství Levé fronty český překlad práce W. Reicha⁷⁸ *Sexuální boj mládeže*. Jak nám dokládá ve svých vzpomínkách Jaroslav Krejčí, tento spisek byl ve třicátých letech mezi pražskou radikální mládeží velmi populární. Reich zde obhajoval právo na předmanželský styk, orgasmus i homosexualitu.⁷⁹

I přesto se v daném období většina dělnických dětí nesetkala s poučením doma ani ve škole, ale potřebné informace se dozvěděli od kamarádů. To byl i názor většiny našich respondentů. Základní neinformovanost o věcech pohlavních vedla někdy k neodůvodněnému strachu z přicházející puberty. Dělnické dcery se např. obávaly sdělit své matce příchod první menstruace a často nevěděly, o co se jedná. Jedna pražská dělnice uváděla na stránkách *Rozséváčky* případ své dvanáctileté příbuzné, která si myslela, že je těžce nemocná, když se jí dostavily první příznaky menstruace, a nikdo z rodiny ji předtím nepoučil.⁸⁰

Ani po příchodu první menstruace ale nemuselo přijít žádné vysvětlení. Matka pouze dala dceři obklady (dobově zvané „měsíční pásy“) a poučila ji, jak je používat. Některé přidaly varování, aby se jim dcery nevracely domů s outěžkem.

⁷⁶ Například František Pražák ještě v roce 1948 doporučuje, aby sexuální osvěta neprobíhala ve školách, ale doma. Nejlepší by prý byla služka „kdyby měla tolik inteligence“. (*České dítě*, str. 173) Nebezpečí sexuální zkaženosti je podle Pražáka větší na venkově, kde „zvláště velký vliv na dítě mají dvojsmyslné rozhovory i nadávky, posunky čeládky, sdělování intimních záležitostí před dětmi, pohlavní styk zvířat před nimi vykonávaný, kde se často intimní život rodinný mezi chlapci a děvčaty nebo i jedním pohlavím napodobuje.“ (tamtéž, str. 171)

⁷⁷ Jak říci dětem pravdu? *Rozséváčka*, roč. 3, 28. června 1928, č. 26, str. 4.

⁷⁸ Wilhelm Reich (1897 – 1957), německo-rakouský psychiatr, zastánce tzv. Freudo-marxismu, 1930 – 1933 člen KPD, kvůli svým názorům vyloučen. Po nástupu fašismu emigroval nejprve do Dánska a poté do USA. V 60. letech se stal populární ve studentském hnutí díky svým názorům na sexuální revoluci.

⁷⁹ Jaroslav Krejčí, *Mezi exilem a domovem*, str. 28.

⁸⁰ Znáš své dítě, anketa *Rozséváčky*, *Rozséváčka*, č. 44, 30. října 1935, str. 2.

1. 9. 1 Tělesné trestání dětí

Jedním z rysů proměn stylu výchovy dítěte ve dvacátém století je postupné upouštění od jeho fyzického trestání. Zatímco autoři 16. století pouze nedoporučovali bít dítě kyjem nebo ho udeřit pěstí do obličeje⁸¹ a v 19. století byl schvalován pravidelný výprask dítěte, prvorepublikoví autoři se přimlouvali za rozumné fyzické trestání. Evangelický intelektuál Jan Pitter psal: „Užíváme-li zhusta prostředků násilných, zevšední a stanou se málo účinnými. Nejprve trestejme domluvou, pokáráním, odepřením dítěti něčeho jemu milého... Je třeba býti zavčas laskavým a zavčas přísným. Navyká-li dítě záhy bití, jiného pak na ně neplatí, později ani to. Naopak rodiče bez metly mívají metlu v dítěti.“⁸² V pedagogické vědě se pomalu rozbíhala diskuse o oprávněnosti, případně o rozumné míře fyzického trestání.

Díky vzpomínkám pamětníků máme doklady, že tělesné trestání dětí bylo běžné ve všech sociálních prostředích. Je však možné, že se v dělnických rodinách vyskytovalo poněkud častěji. Toho názoru je většina dobových i současných autorů.⁸³ Časté fyzické trestání dětí v dělnických rodinách je široce doloženo v literatuře.⁸⁴ Josef Kubálek psal: „V rodinách, kde život ubíhá v práci, zpravidla se mnoho trestá, časem – možno-li tak říci – do zásoby, pro zastrašení. Na pochvalu a odměnu nezbyvá tu času.“⁸⁵ Běžnost tělesných trestů dokládají jak dopisy čtenářů dělnického tisku, tak vzpomínky dělnických dětí. Čtenářka Rozsévačky psala: „Moje sestra (bezdětná) mne vždy poučovala: Ty máš, když přijde ze školy, vyptat se ho, co se učili, prohlédnouti mu učení a zkrátka se mu věnovat. Ano, ano, povídejte a mějte náladu, když přijde prvního a nemáte na činži. Nebo přijdete uštvaná a kluk vám něco vyvede, tak ho ztlučete hlava nehlava. Já tolikrát, když potom usnul a ještě ve snu vzlykal, klekla jsem k posteli a plakala jsem s ním.“⁸⁶ Také odpovědi našich respondentů z dělnického prostředí potvrzují vysokou míru fyzického trestání.

Z jakého důvodu jsou tělesné tresty v dělnických rodinách tak časté? Melvin Khon uvádí, že častější fyzické tresty jsou způsobeny frustrací otců z poníženého postavení v továrnách, z materiální nouze a z ní plynoucím stresem a vlivem konzumu alkoholu, kdy se jedná ale spíše o projevy domácího násilí, které dopadá nejen na děti, ale i na manželku. Na druhé straně má tělesný trest v dělnických rodinách podle něj i své opodstatnění: Děti se jejich pomocí učí zvyknout si na typ zaměstnání, kde je především třeba poslouchat svého

⁸¹ Josef Macek, *Jagelonský věk v českých zemích*, str. 226.

⁸² Přemysl Pitter, *Od jisker k ohni*, str. 24.

⁸³ Gordon Linda, *Heroes of Their Own Lives: the Politics and History of Family Violence*, str. 177, Donald Gilbert Mc Kinley, *Social class and family life*, str. 86.

⁸⁴ Viz např. Vašek Káňa *Válkou narušení*, SNDK, Praha, 1953 nebo Marcel Kabát, *Ten kouzelný čas dětství*, Melantrich, Praha, 1974.

⁸⁵ Josef Kubálek, *Duševní vývoj dítěte v době předškolní*, str. 108.

⁸⁶ *Znáš své dítě*, Rozsévačka, č. 3, roč. 11. 15. ledna 1936. str. 6.

nadřazeného.⁸⁷ Fyzický trest dětem ukazuje, že použití násilí jako prostředku prosazení vlastní vůle je v dělnickém prostředí legitimní. Variantou tohoto názoru je přesvědčení, že promyšlené fyzické tresty jsou častější především ve vyšších patrech dělnictva (dělnická aristokracie), připodobňujících se středním vrstvám, zatímco v nižších patrech mají spíše charakter domácího násilí.

Existuje ale i názor opačný podle kterého je tělesné násilí v dělnických rodinách méně časté. To je odůvodňováno skutečností, že to jsou především rodiny středních vrstev, které usilují o sociální vzestup a tedy podrobují jedince zvýšené disciplinaci, aby byl ochoten plnit úkoly tento vzestup vyžadující. Ve středních vrstvách je také častější usilování o sebekontrolu, které se dosahuje fyzickými tresty. Tělesné trestání zde často nabývalo ritualizovaných forem. Co se týče jeho způsobu, učitel elementární školy Ladislav Drůbek takto citoval jednotlivé výpovědi: „je tu celá stupnice trestů“ „bitím, potom stojí v koutě až přestane plakat a odprosí“, „řemenem, potom klečí až odprosí“, „metlou“, „rákoskou“, „bitím“.⁸⁸ Žáci jeho třídy pocházeli většinou ze středních a vyšších vrstev. Podle Drůbkových zkušeností bylo fyzicky trestáno 16 žáků z 21. Tři žáci udávali, že jsou trestáni pouze domluvou, u dvou žáků nebylo možné formu trestu určit. Pouze tři z jeho žáků nepocházeli ze středních a vyšších vrstev. Naopak dělnické rodiny jsou místy velmi nefunkční a rodiče se nestarají o výchovu dítěte, které se pohybuje po většinu času mimo jejich dosah. Ani častý důvod fyzických trestů v rodinách středních vrstev – špatné školní známky – zde neplatí. V dělnickém prostředí existuje často přesvědčení, že známky dětí nemají žádný vliv na jejich budoucí životy. Tento názor je velmi rozšířen především v nekvalifikované části dělnického prostředí.

Ať už přijmeme tezi o častějším, nebo o vyrovnaném výskytu tělesných trestů v prostředí dělnickém a v prostředí středních vrstev, mělo fyzické trestání dětí v dělnických rodinách určitá svá specifika. Především mohlo nabývat tvrdších forem. Fyzické tresty v dělnických rodinách byly často výsledkem záchvatu vzteku rodičů, kteří v tomto okamžiku někdy použili nepřiměřených prostředků. Sociální pracovnice té doby uvádí, že jedna dělnická matka dokonce vyrazila své dceři při bití zub.⁸⁹ Fyzické tresty vedoucí až k tělesnému poškození jsou doloženy i u našich respondentů. Pan J. H. uvádí, že jeho otec chtěl příliš zlobícího bratra klepnout po hlavě kleštěmi, neboť s nimi v tu chvíli něco spravoval. Poněkud

⁸⁷ Kohn, L. Melvin, *Class and Conformity*, str. 21.

⁸⁸ Ladislav Drůbek, *Výzkum dětí ve třídě elementární*, str. 38 - 39.

⁸⁹ Josef Krakeš, Marie Došková-Krakešová, *Sociální případ*, str. 67.

ovšem neodhadl svou sílu, neboť bratrovi rozbil hlavu „a té krve co prý teklo“.⁹⁰ Častěji než za špatný prospěch byly dělnické děti trestány za neplnění domácích povinností. V části dělnických rodin zápasících s materiální nouzí byly nejtvrďší tresty za nedovolené sněžení potravin. Obvykle platilo, že otec trestal především chlapce a matka dívky. Časté bylo vyhrožování matky, že pokud budou děti zlobit, vše otci poví, až se vrátí z práce.

Máme doloženy i dělnické rodiny, kde se od bití upouštělo. Jedna dělnice psala: „Člověk kolikrát po celodenní dřině, když se děti hašteří a nadělají škody, věru by nejraději řezal hlava nehlava. Ale nedělám to, a moje děti jsem si vychovala tak, že na moje domluvy a výtky cítím, jak je to bolí a jak si věc pamatují, aby mně neublížily... Často vzpomínám na moji matku, která, chudinka, ve své neuvědomělosti, mne kolikrát zbila, když jsem se umazala, nebo když jsem rozbila talíř nebo zapomněla něco nakoupit a přinesla místo pepře skořici. Když sousedka přišla na domluvu, že kluci trhali angrešt – před jejíma očima nás všechny ztloukla, majíc za to, že tento čin musí být na místě potrestán.“⁹¹

Na základě zjištěných fakt je možné potvrdit několik skutečností o dělnických rodinách. Předně dělnické rodiny se výrazně lišily ve sledovaném období svou velikostí, dobou založení, stylem výchovy, rozdělením moci v rodině a dalšími znaky od rodin středních a horních vrstev. Velmi silné třídní bariéry v tehdejší společnosti nám dokládá analýza sňatkového chování z hlediska sociálního postavení snoubenců.

Za druhé lze říci, že v některých znacích se projevovala jejich zaostalost, ale v jiných se ukazovala i jejich větší emancipace. Dělnické rodiny se podobaly více rodinám tradiční společnosti v otázkách fyzického trestání dětí a jejich bezděčné výchovy a v otázkách vysoké hodnoty přikládané fyzickému zdraví při výběru partnera. Naopak se podobaly rodině dnešní resp. moderní v relativně silnější pozici žen, v akceptovanosti předmanželského soužití, v malé hodnotě majetku při uzavírání sňatku a relativně svobodném výběru partnera.

Za třetí je nutné konstatovat, že i v rámci dělnického prostředí existovaly mezi rodinami značné rozdíly. Největší protiklad ležel mezi rodinami úplnými a rodinami neúplnými, kterých byla asi pětina. Neúplná rodina představovala pro své členy velké životní riziko a existovala řada strategií, jak tomuto riziku čelit. Specifickou skupinou byly i rodiny dysfunkční, které však představovaly v rámci pražského dělnického prostředí jen nevýznamnou menšinu.

⁹⁰ Rozhovor s respondentem J. H., 25. 5. 2005.

⁹¹ Znáš své dítě, anketa Rozsévačky, Rozsévačka, č. 46,13, listopad 1935, str. 2.

2. Dělnické zdraví a zdravotní kapitál

Pojem zdravotní kapitál¹ vychází z koncepce kapitálů u P. Bourdieu, i když on sám ho nepoužívá. Zdravotní kapitál definujeme jako skutečnost, nakolik vlastní tělo umožňuje jedinci dosahovat cílů, o které ve společnosti usiluje, případně nakolik mu v jejich dosahování zabraňuje. Zdravotní kapitál se liší především svou důležitostí v různých sociálních prostředích, v různých společnostech, v různých věkových obdobích lidského života a také z hlediska pohlaví. Zdravotní kapitál vlastní i jedincova okolí je vnímán velmi subjektivně. Obecně platí, že na důležitosti nabývá, cítí-li jedinec nebezpečí jeho zhoršení. Je proto jako velmi důležitý hodnocen u kojenců a malých dětí u těhotných žen a ve stáří. Zdravotní kapitál souvisí s povahou vykonávaného povolání. Některé složky vlastního zdraví mohou mít různý vliv na jeho výkon (např. sluch u hudebníků, hmat u řemeslníků).

Domníváme se, že zdravotní kapitál hrál ve sledovaném období v dělnickém prostředí velmi podstatnou roli. Nemoc představovala pro dělnickou rodinu největší ohrožení její existence. Velmi obávaná byla především dlouhodobá nemoc. V části dělnického prostředí dosud existovala nedůvěra k moderní medicíně, nízký ekonomický kapitál znemožňoval využití služeb lékaře. Prostředí továren bylo nezdravé, nedostatečné výdělky nedopřávaly dělnickým rodinám odpovídající stravu, stísněné bydlení bylo také zdravotně závadné.

Ve sledovaném období stále přetrvávalo přesvědčení, že nejdůležitější je zdraví otce rodiny, který byl živitelem. Smrt otce byla vnímána jako jedna z nejhorších tragédií, která mohla rodinu postihnout. Díky systému zdravotního a úrazového pojištění, vdovských a sirotčích důchodů dochází nicméně k postupnému vytváření určitých záchranných sítí a pozornost rodičů se může upřít více směrem ke zdraví jejich dítěte. Úmrtí nebo dlouhá nemoc otce byly ovšem událostí, kterou nemohl v této době existující sociální systém vyvážit. Chybějící otcův příjem v rodině v případě jeho úmrtí nebo drahé náklady na jeho léčbu, případně kombinace obojího, znamenaly pro relativně chudé rodiny vždy katastrofu. Proto byl zdravotní kapitál otce pokládán za jednu z nejdůležitějších věcí. Mnohokrát se ve čtenářských dopisech dělníků opakuje věta „zdraví je to nejcennější, co máme.“

Jako menší tragédie se stále bralo úmrtí novorozence. S tím se do jisté míry dokonce počítalo. Řada respondentů i pamětníků vzpomíná na tuto skutečnost. Stále se vyskytovaly názory, že se má s pojmenováním dítěte počkat, až se zjistí, že se má k světu. Matka jedné z našich respondentek želela smrti svého dítěte slovy, že to bylo její „nejkrásnější miminko“,

¹ Blíže viz Michael Grossman, On the Concept of Health Capital and the Demand for Health, str. 223-255.

tedy nikoli až tak smrti samotné, ale vzhledu dítěte². Babička respondenta J.F. si vzala jeho botičky, když onemocněl spalou, aby prý měla něco na památku, až zemře³. Vysoká dětská úmrtnost byla jednou z příčin, proč si matka nevytvářela emočně silnou vazbu na své dítě, neboť v takovém případě by pro ni byla jeho smrt ještě daleko bolestnější. Smrt matky byla nepochybně těžce prožívána dětmi, které měly na matku silnější emocionální vazbu, veřejné mínění ji ovšem za takovou tragédii nepokládalo, neboť zde byla vždy šance, že si otec nalezne novou manželku, zatímco u vdov byla tato šance menší.

Existovaly samozřejmě strategie, jak se rodiny bránily proti nemoci a úmrtí otce a matky. Především, to byly investice do léků a lékaře, které v případě dlouhodobé nemoci zcela spotřebovaly rodinné úspory (pokud nějaké byly) a rodina upadla do dluhů. Léčení mnohdy nebylo provedeno v dostatečném rozsahu. Jedna dělnice - čtenářka ženského časopisu psala: „Předloni jsem onemocněla otravou krve a musila jsem do nemocnice. Léčení mé si vyžádalo mnoho peněz, kterých jsme vůbec neměli a musili dělat dluhy a tak nám zbyl dluh 1000 Kč. Jsem dosud v lékařském ošetření s nohou, prý ještě zbytek otravy, a lékař radí lázně, též silnou stravu a já, ač bych ráda byla zdráva, nemohu to ani ono podniknout.“⁴ Místo nemocného otce chodili předčasně pracovat starší synové a někdy i dcery a manželky. V případě úmrtí otce byla jednou ze strategií, že začala osiřelá rodina žít společně s rodiči matky a dědeček začal znovu plnit roli náhradního otce svým vnoučatům. V případě nemoci matky za ní zaskakovaly starší dcery, někdy sousedka nebo jedna z babiček. V případě ženina úmrtí byl jako nejčastější strategie zvolen opětovný sňatek otce. Určitým rizikem tu však byly případné konflikty mezi macechou a dětmi z prvního manželství, jak je známe z odborné literatury.⁵

Byl-li jedinec dlouhodobě postižený nebo upoutaný nemocí na lůžko, představovala tato situace zatěžkávací zkoušku pro jeho rodinné příslušníky. Péče o něj zvyšovala neúměrně finanční náklady rodiny a stála především matku/ženu nemálo úsilí. Díky zárodkům sociálního systému bylo možné se nemocného zbavit umístěním do nemocničních ústavů či chudobince. O chlapci, jemuž při šplhání na stožár elektrického vedení uhořely obě ruce, se jeho matka vyjadřovala, že by mu stejně bylo lépe „u pánbicka“ a prosazovala jeho umístění v ústavu.⁶ Břemenem byli i staří lidé odkázaní na podporu své vlastní rodiny.

2 Rozhovor s respondentkou, P. Š., 5. 4. 2007.

3 Rozhovor s respondentem J. F. 29. 4. 2007. Nebylo tomu tak jen v případě dělníků. Když se významnému národohospodáři J. Hejdovi narodilo dítě, které vypadalo nezuživě, byl se jeho otec podívat na zahradu, aby vybral místo, kde ho pohřbí (J. Hejda, Žil jsem zbytečně, str. 67).

4 Dopisy jež nás došly, Pražanka, č. 80, roč. 1926, str. 12. Ať už věříme této čtenářce, nebo se jednalo o rafinovaný pokus jak získat peníze od dobrých lidí, byla tato situace relativně častá, neboť byla uvedena jako jeden z mnoha příběhů.

5 Heidi Rosenbaum, Proletarische Familien, str. 192.

6 Václav Zahálka, Ze života dítěte v pomocné škole s internátem, str. 58.

Velmi špatný zdravotní stav v dělnickém prostředí je patrný na dotaznících šetřících sociální poměry pozůstalých po obětech tzv. katastrofy na Poříčí, při které zahynulo 9. října 1928 zřícením domu 46 lidí převážně zedníků. Ačkoli oběti nepocházely většinou z Prahy, je možné vztáhnout zdravotní stav žen po nich pozůstalých i na zdravotní stav pražského dělnického prostředí. Tyto ženy byly většinou 30 – 50 let staré. Téměř polovina z nich udávala nějakou závažnou chorobu. Nejčastější charakteristikou bylo „chatrného zdraví“, často zmiňována byla také TBC a reumatismus. Dále se vyskytovaly: rozedma plic, srdeční vady, vysychání míchy, lupus, těžká záducha, ženská choroba a další. Je ovšem možné, že trauma ze ztráty manžela bylo jednou z příčin choroby.⁷

Tehdejší svět pražského dělnictva byl plný lidí různě zohyzděných následkem dětských nemocí (především křivice), lidí s nejrůznějšími viditelnými nádory, které nebylo možné operovat, slepců nebo lidí s vážně poškozeným zrakem vinou chybějící lékařské péče v dětství. Zdravý a bílý chrup zde byl výjimkou. Bledá barva obličeje a častý chorobně znějící kašel byly neklamným znakem tuberkulózy. Pro dobu po skončení světové války nesmíme zapomínat na skutečnost, že relativně velkou část populace představovali pražští invalidé. Válka připravila mnohé pražské občany o končetiny, zrak nebo sluch. Pokud nebyli schopni samostatného života pomáhala jim společnost jejich umístěním v karlínské invalidovně. Těm, kteří mohli alespoň trochu pracovat, byly rozdávány trafiky. Řada zpráv o jejich sňatcích z počátku dvacátých let⁸ svědčí o jejich touze začít nový život, stejně jako o skutečnosti, že se ve společnosti vyskytovaly ženy ochotné pojmout válečného „invalidu“ nazývaného též dobovým termínem „poškozenec“ za manžela.

Respondentka HN (*1929) popisuje svého otce a jeho souseda:

„tatínek byl z první světové války válečný invalida, on už se ženil jednovokej... Prostě, když byli na italský frontě tak jemu kulka vystřelila voko, takže potom musel vlastně v noci dělat, zadělávat těsto a všechno, tak mu prostě ten zrak strašně slábl... Tatínek ten skoro neviděl, jo s tím jedním vokem... von neměl ani umělý voko... to se nosila černá páska, jo, prostě to byl kus filcu takhle jako přes to voko a vod toho byla tkanička dozadu... a náš soused, co bydlel vedle nás, tak taky měl jenom jedno voko. A myslím, že tatínek měl levý a soused měl pravý.“⁹

Ve vyšších a středních vrstvách existoval stereotyp dělnictva jako nemocné či k nemocem náchylné části obyvatel. Sociolog I.A. Bláha psal:

„Lidé vydaní velké únavě fyzické, špatné výživě a žijící v nezdravém prostředí, mají i svou osobitě méněcennější sociální fysiognomii. Jejich typ tělesný je charakterisován značným počtem známek degeneračních (zvláště zařazení či poruchy ve vývoji kostí), jež se vytvořily po

7 VO, fondy: Odborové sdružení československé, karton, 52, inv. č. 2566, seznam zahynulých při katastrofě na Poříčí r. 1928, 6385/443.

8 AHMP, Sběrka matrik, MG KAR 03

9 Rozhovor s respondentkou H. N., 5. 4. 2007.

většinu již v lůně mateřském. Podvýživa a těžká práce ohrožuje nejen matky, nýbrž i potomstvo, klíčovím v jejich životě... dělník je neobyčejně bledý, hubený... rysy jeho jsou ostře, jakoby násilně tvrdou rukou nutnosti životní črtané, ruka jeho či spíše pařát je zdeformována, takže její dotek a stisk je řečí beze slov.“¹⁰

Nejisté dělnické zdraví mělo ovšem vliv i na mentalitu lidí z tohoto prostředí pocházejících. Byl to především častý prožitek smrti svých blízkých v dětství. Smrt vlastních rodičů nebo sourozenců zažila ve dvacátých letech řada dětí. To potvrzuje i na mnoha případech Josef Apetaur. Pražským učňům a učnicím, které zkoumal, ve dvacátých letech zemřelo 20 % otců a 10,3 % matek. Podle Uhlířova sociologického výzkumu žáků měšťanských škol v roce 1929, zažilo 34 % dětí 11 – 14letých smrt jednoho z rodičů (21,4 % otce, 8,8 % matky)¹¹. Vyšší úmrtnost otců byla způsobena ztrátami na frontách světové války nebo zdravotními následky způsobenými válkou. Několik respondentů z našeho vzorku ztratilo v dětství jednoho nebo oba rodiče. Paní G.R. (*1920), které zemřela ve dvou letech vlastní matka, popisuje jak v devíti letech zažila na vlastní oči smrt svého otce: „Tatínek byl jako hlídač na noční službě a vrátil se brzy před koncem služby, bouchal na dveře a vlítnul do světnice, že je mu hrozně zle, ani nechtěl odestlat postel, lehl si vedle postele, ať Anežka (jeho manželka nevlastní matka vypravěčky, pozn. SH) zavolá lékaře. Doktor přišel až za dobu, ale to už byl v bezvědomí a lékaři pod rukama zemřel. Praskla mu kýla, kterou měl dlouho ale zdráhal se nebo oddaloval jít k doktorovi, protože nebyly peníze.“¹² Poté respondentce ještě v sedmnácti letech zemřela i její nevlastní maminka: „...na rakovinu jícnu. Už byla úplně vyhublá a dívala se po nás jak... my jsme šli jíst raději stranou a prostě zemřela hlady, nemohla nic spolknout. Zemřela hlady v bolestech.“ Několik let poté zemřel na zápal mozkových blan i respondentčin malý nevlastní bratr, kterého měla její nevlastní maminka s nevlastním otcem. Také tato smrt byla pro respondentku nepochybně traumatizujícím zážitkem: „Ještě, když byl doma, tak já jsem mu pekla bramborové placky a ať to sní, poněvadž byl hrozně hubený a on, abych měla radost, tak jsem přišla a talíř byl prázdný. Potom, když Jaroušek zemřel (po převozu do nemocnice, pozn. SH) a uklízeli jsme, tak za postelí na zemi byly všechny ty placky naházené. On chudák, nemohl jíst, jak mu bylo špatně a měl bolesti té hlavy. Prý vykřičel hrozné bolesti na ten zápal.“ Případ respondentky G.R., které během jejího dětství zemřeli dva vlastní, jeden nevlastní rodič a sourozenec, je sice extrémní, ale naznačuje nám jak velkou roli hrála smrt blízkých v životě lidí ještě ve 20. a 30. letech. Pětina žáků pražských měšťanských škol měla minimálně jednoho rodiče dlouhodobě

10 Inocenc Arnošt Báha, Sociologie sedláka a dělníka, str. 40 - 41.

11 František Uhlíř, Sociologie rodiny s hlediska dětského vývoje, str. 66.

12 Rozhovor s respondentkou G. R., 1. 6. 2007.

nemocného. Byla to především tuberkulóza pro niž byl typický dlouhodobý pobyt v sanatoriích s nejistým výsledkem. Příkladem takového osudu je matka paní B. D.

Důležitým rysem utvářejícím mentalitu dítěte byl prožitek vlastní závažné choroby. Velmi vážnou chorobu prodělala v dětství velká většina potomků dělnických rodin. Respondentka J.B. (*1922) uvádí, že jí lékař chybně diagnostikoval záškrt jako angínu a díky tomu ztratila na půl roku hlas a museli ji v dětské nemocnici na Karlově elektrizovat hlasivky. Traumatizující zážitek uvádí respondent J.F. (*1930), který ležel v osmi letech v nemocnici na pokoji s několika desítkami pacientů nejrůznějšího věku a vždy viděl, že pokud pacient umírá, personál umístil okolo jeho lůžka plentu. Respondent se sám velice obával, aby neumístili plentu také kolem jeho lůžka.¹³ Řada z nich si nesla následky choroby i do dalšího života.

Okolo 15 % dotazovaných koncem dvacátých let zažilo také smrt vlastního sourozence¹⁴. Ač se situace po celé sledované období mírně zlepšovala, smrt dětí byla v dělnických rodinách stále častým hostem. V Uhlířově výzkumu žáků měšťanských škol uvedlo smrt sourozence dokonce 62,7 % dětí, což se nám zdá být přehnaně vysoké číslo.¹⁵ Ve sledovaném období nicméně poklesla kojenecká úmrtnost (děti do jednoho roku života) v českých zemích ze 140 na 115¹⁶ z tisíce. Mezi pražskými čtvrtěmi existovaly ve srovnávaném období velmi výrazné rozdíly. Nejvyšší kojeneckou úmrtnost vykazovala čtvrť s nejvyšším podílem dělníků, Prosek¹⁷. Ještě v roce 1935 zde umíralo do jednoho roku života 231 novorozenců z tisíce. Zároveň zde činil podíl dělníků 57 % obyvatel. Na opačném konci stály měšťanské čtvrti Bubeneč, Vinohrady, Hodkovičky, Josefov. Také další měšťanské čtvrti nám vykazují nižší míry kojenecké úmrtnosti. Ani v jedné z nich se nedostala nad sto kojenců z tisíce zemřelých do prvního roku života. I když se domníváme, že ne vždy čtvrť pobytu znamenala i čtvrť porodu, je nám toto srovnání dostatečným důkazem vlivu sociálního prostředí na kojeneckou úmrtnost, jak vidíme v následujícím grafu. Vliv sociálních podmínek na kojeneckou úmrtnost nám dokazuje i Machotka, podle kterého v Praze zemřelo v roce 1930 do šesti let věku 12,83 % dětí zatímco v rodinách s příjmem na osobu menším než 300 Kč měsíčně to bylo 17,18 % dětí!¹⁸ Můžeme samozřejmě předpokládat, že dělnické rodiny se nacházely v dolním příjmovém pásmu.

13 Respondent, J. F., 29. 4. 2007.

14 Josef Apetaur, Příspěvek k psychologii a pedagogice puberty českého dítěte, str. 4.

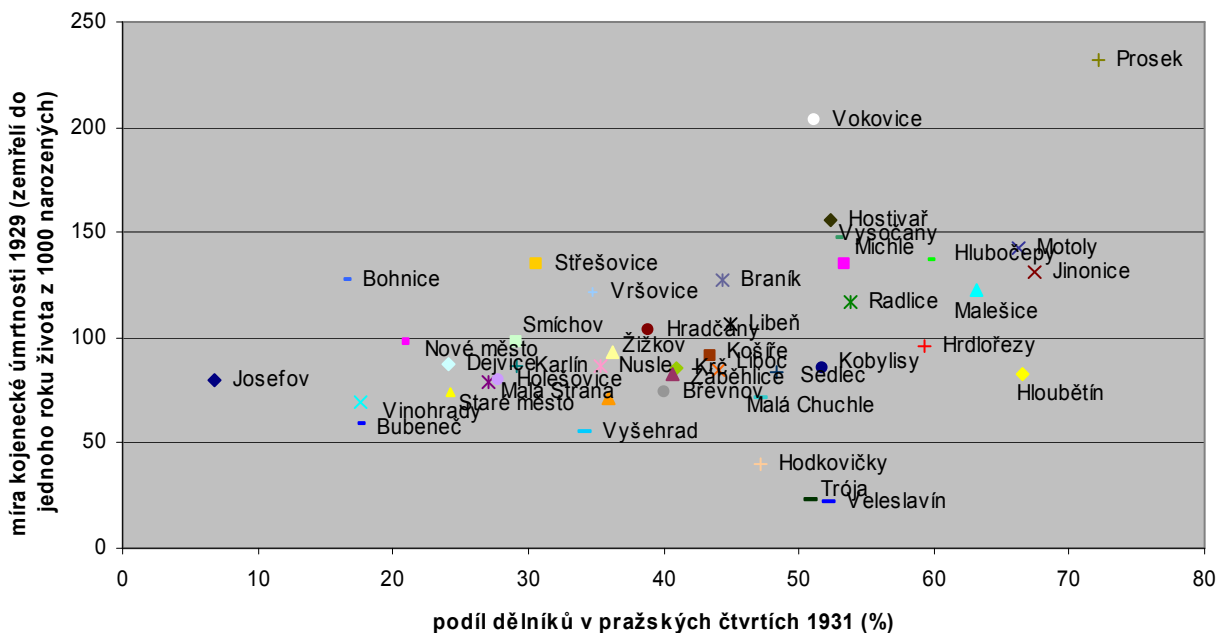
15 František Uhlíř, Sociologie rodiny s hlediska dětského vývoje. str. 70.

16 Ludmila Fialová a kol, Dějiny obyvatelstva českých zemí, str. 326.

17 Emanuel Hruška, Rozbor zdravotních a osídlovacích poměrů velké Prahy, str. 83, totéž potvrzuje i Otto Lehovec, Prag, str. 78.

18 Otakar Machotka, Sociálně potřebné rodiny hlavního města Prahy, str. 50. Celorepublikově byla ovšem dětská úmrtnost v Praze díky dostupnější lékařské péči nižší. V témže roce zemřelo v českých zemích 14,5 % dětí do šesti let života.

Vliv sociálního postavení na kojeneckou úmrtnost

Zdroj: Emanuel Hruška, Rozbor zdravotních a osídlovacích poměrů velké Prahy, str. 83, Statistická zpráva hlavního města Prahy za léta 1930 - 1933, str. 66, 67.

Je možné se tedy domnívat, že v pražském dělnickém prostředí byla dětská úmrtnost poněkud vyšší než v prostředí středních a vyšších vrstev. To nám také napovídají údaje o vyšší úmrtnosti nemanželských dětí, které - jak ukazujeme jinde - častěji pocházely z dělnického prostředí. Nemanželské děti také častěji umíraly než děti manželské. Podle dostupných statistik v Praze v letech 1921 – 1930 umíralo z 1000 živě narozených manželských dětí 86 do jednoho roku života a do pěti let života 32. Z nemanželských dětí to bylo 203 resp. 27. Jak vidíme, mělo manželské dítě přibližně dvojnásobně vyšší šanci dožít se dospělého věku než dítě nemanželské. Přestože máme z dobové odborné literatury doklady o rodinách s daleko vyšší dětskou úmrtností, kde např. z devíti dětí přežilo jenom jedno¹⁹, musíme tyto případy v pražském meziválečném dělnickém prostředí považovat za naprosto výjimečné. Celkově lze odhadnout, že jednu ze zmiňovaných tragédií - smrt sourozence nebo jednoho z rodičů - zažila celá třetina dětí pocházejících z pražského dělnického prostředí.

Ačkoli byla kojenecká úmrtnost stále vysoká, ve sledovaném období existovalo již

19 Doskočil uvádí extrémní případ rodiny, kde z dvanácti dětí zemřelo v kojeneckém věku deset. Druhá žena otce této rodiny pocházela ze třinácti dětí, z nichž 9 zemřelo v dětství. A jedna „slabomyslná, hluchoněmá a epileptická sestra zemřela v 17 letech.“ Tato druhá manželka (o 23 roků mladší než její muž), mu dala osm dětí, které se ovšem všechny narodily mrtvé. „Jediná živá bytost, která celý vymřelý rod přežila, je nemluvicí idiot v zaopatření Masarykových domovů“. (Jaromír Doskočil, Rozvrat v rodinách, str. 18.)

velmi malé nebezpečí úmrtí matky při porodu. Ať už se jednalo o manželské či nemanželské dítě, od dvacátých let již většina pražských matek rodila v porodnicích. Z dětí, které se v roce 1926 narodily v Praze, jich 67 % přišlo na svět v porodnici²⁰. Tuto praxi např. doporučovala Rozsévačka slovy: „Babičky ovšem chtějí, abychom rodili doma. Pro rodičku, zejména dnes, kdy jsou ženy nezaměstnaností a podvýživou zesláblé a kdy je tolik případů nenormálních porodů je lepší родit v porodnicích. I když poměry v našich porodnicích nejsou takové, jaké by měly být, přece jen tam je vždy možný okamžitý odborný zákrok v případě nenormálního průběhu porodu... proto přenecháme lásku k domácím porodům našim babičkám a jedem родit do porodnice.“²¹

Dělnické děti, které přežily první léta života, ještě neměly zdaleka vyhráno. I v pozdějším věku zde bylo riziko jejich úmrtí, byť již ne tak vysoké jako ve věku kojeneckém. Zdravotní problémy doprovázely velkou část z nich celé dětství. Na konci dvacátých let proběhlo sociologické šetření zjišťující tělesný stav žáků pražských škol. Výzkum provedl nám již známý Cyril Stejskal. Předmětem jeho šetření bylo 207 žáků pátých tříd obecných škol v Hostivaři, Michli a Nuslích. Jeho základní výsledky nám ukazuje tato tabulka, kterou vytvořil na základě již získaných dat z pražských čtvrtí Nusle a Michle.

<i>nemoc</i>	<i>Nusle</i>	<i>Michle</i>
známky přestálé křivice	23,7 %	58 %
chrup s neošetřeným kazem	37,3 %	54,3 %
chudokrevnost	28 %	39,5 %
značná zaostalost v tělesném vývinu	21,2 %	29,6 %
nervová labilita (zvýšená dráždivost, časté a prudké bolení hlavy, tiky, močení pomočování, noční děsy)	17,8 %	29,6 %
slabost, malátné držení těla	17 %	29,6 %
zbyttnění žláz vnitrohrudních	15,3 %	27,2 %

Zdroj: Cyril Stejskal, Poznatky z všestranného výzkumu žactva pokusných škol v Praze, str. 16.

K daleko horším výsledkům došli lékaři při vyšetřování 56 dětí do věku 14 let z nezaměstnaných rodin ve Strašnicích v roce 1935²². I zde byly nejčastějšími chorobami chudokrevnost a křivice, zatímco stav chrupu nebyl zjišťován. Z tohoto vzorku bylo zdravé jen jedno dítě. Tento údaj je ovšem nutné brát s rezervou, neboť celkový počet strašnických dětí tohoto věku je možno odhadnout na 1500 a celá prohlídka byla organizována *Sdružením*

20 Zprávy státního úřadu statistického, str. 149.

21 Rozsévačka, Znáš své dítě, č. 3, roč. 11. 15. ledna 1936, str. 6.

22 Znáte viníky, sudťe je. Rozsévačka, roč. 10, č. 28 str. 2.

proletářských žen, které především vybíralo děti jevící známky nemoci. Podobná akce žen z Nových Vysočan, které vzaly k lékařskému vyšetření v roce 1935 své děti, nedopadla lépe. Ze 78 prohlédnutých dětí bylo 62 rachitických, 51 mělo nezdravý chrup, 30 defektní žlázy a 24 mělo sklon k tuberkulóze, nebo u nich již tato nemoc propukla. Většina z těchto dětí bydlela v rodiči v jedné místnosti a neměla vlastní postel. Rozsévačkou uváděný údaj, že polovina z těchto dětí nikdy nejedla maslo, zeleninu, mléko nebo maso,²³ je ovšem podle našeho názoru třeba brát s rezervou. Ačkoli i v tomto případě nemůžeme pochybovat, že k lékaři byly zavedeny především děti, které lékařskou pomoc potřebovaly, i zde můžeme konstatovat špatnou zdravotní situaci pražských dělnických dětí, která se s nástupem hospodářské krize ještě zhoršila.

Jak vidíme z této tabulky především křivice a chudokrevnost byly v této době nemocemi, jež postihovaly velkou část pražských žáků. Vezmeme-li v úvahu, že předmětem tohoto výzkumu byla generace narozená v letech 1918 – 1923, znamená to, že zdravotní poměry generace, která se narodila nebo strávila dětství v době světové války byla ještě daleko horší. Tento neutěšený stav přetrvával i během hospodářské krize a počal se lepší až ve druhé polovině třicátých let.

Vzhledem k tomu, že do obecných škol chodili i žáci ze sociálně lépe situovaných vrstev, ačkoli obě čtvrti byly převážně dělnického charakteru, můžeme se domnívat, že v dělnickém prostředí byla zdravotní situace ještě poněkud horší.

Z uvedených dat jasně vyplývá, že zdravotní stav velké části pražského dělnického prostředí byl z hlediska dnešních měřítek i z hlediska srovnání s tehdejšími středními vrstvami špatný. U většiny zdravotních neduhů lze jako jednoznačnou příčinu spatřovat nedostatečnou výživu v dětství. Jejím následkem byly ve větší či menší míře všechny zmiňované choroby. Především nás překvapí vysoký podíl nemocných křivců.

Ze získaných dat je zřejmé, že v uvedeném období nebyla zdaleka běžná zubařská péče. Patrně polovina dětí dělnických rodin nenavštěvovala zubaře. Ani podle zpráv pamětníků nebylo čištění zubů v dělnických rodinách ve třicátých letech ještě příliš rozšířeným jevem. Respondent J. Ch. (*1922) uvádí, že poprvé byl u zubaře v jedenácti letech, když mu otekl zub. Po vytrhnutí zaníceného zubu dal respondentovi sklenici vody a on ji vypil, což vyvolalo zděšení přítomné zubařovy manželky²⁴. Uváděny jsou příklady čištění zubů tvrdým chlebem. List Hvězda propagoval koncem třicátých let zubní pastu a také list Rozsévačka publikoval články o významu zdravého chrupu, kde se psalo, že „není nic lehčího, než navštívit zubního lékaře a dát si za několik korun spraviti chrup nebo přijít

23 Nedáme zahynout našim dětem. Rozsévačka, č. 47, 20. listopadu 1935, str. 2.

24 Rozhovor s respondentem J. Ch. 15. 6. 2007.

s lístkem od pokladny do ambulatoria.²⁵ Jak se zdá, alespoň v pražském dělnickém prostředí nebyla nedostatečná návštěva lékaře výrazem finančních těžkostí či prostorové nedostupnosti, ale pouze chybějících zdravotních návyků.

Data ze Stejskalova výzkumu nám ukazují velké rozdíly mezi pražskými čtvrtěmi z hlediska *zdravotního kapitálu*. Pokud porovnáme tyto dvě pražské čtvrti i podle jiných sociálních ukazatelů, vyjde nám značná zaostalost Michle za Nuslemi. V Nuslích činila míra kojenecké úmrtnosti v roce 1929 86 z 1000, v Michli to bylo 147 z 1000! V Nuslích činil podíl jednopokojových bytů 32 %, v Michli to bylo 47,5 %²⁶. Příčinou těchto rozdílů mezi Nuslemi a Michlí je skutečnost, že se jednalo o čtvrti s různým sociálním postavením obyvatel. V Michli dosahoval podíl dělnictva 37 %, zatímco v Nuslích to bylo pouze 27 %.

Je samozřejmě sporné, nakolik lze získaná data zobecnit na celou Prahu. Ačkoli Stejskal zdůrazňoval sociální problémovost těchto čtvrtí, podle srovnání s ostatními pražskými čtvrtěmi na tom nebyly Michle a Nusle ještě zdaleka nejhůře. Pražský průměr kojenecké úmrtnosti byl 99,6 dětí do jednoho roku života z 1000, takže situace v Nuslích byla lehce nadprůměrná a situace v Michli podprůměrná. Ovšem v Praze se v této době vyskytovaly ještě daleko horší čtvrti.²⁷ I z hlediska počtu jednopokojových bytů se tyto čtvrti nacházely okolo pražského průměru – 35,9 %. Proti skutečné periferii – čtvrtím jako Prosek, Vysočany, Hloubětín, Jinonice nebo Košíře zde byla sociální a tedy i zdravotní situace ještě relativně dobrá. Naopak existovaly dělnicko-měšťanské čtvrti s lepší zdravotní a sociální situací, např. Smíchov, Žižkov nebo Holešovice. Můžeme se proto domnívat, že i data za celé pražské dělnické prostředí budou ještě poněkud horší než data získaná Stejskalem.

Ze statistických údajů věnovaných žactvu prvních tříd obecných škol celé velké Prahy v letech 1926 – 1931 plyne poněkud lepší obrázek. Nemocí chudoby křivici bylo v Praze nemocných mezi 10 – 16 % šestiletých dětí. Druhým neduhem dělnického prostředí - chudokrevností trpěla ještě větší část pražských dětí.

	1926/27	1927/28	1928/29	1929/30	1930/31
křivice	10,2	12,7	14,8	13,4	16
chudokrevnost	26,6	23,4	28,8	26,1	21,7
onemocnění sliznic ústních a nosohltanových	20,5	18,3	21,8	18,4	21,2
zánět žláz lymfatických (krčních)	30,3	31,1	30,5	30,4	24,3
celkový počet dětí	6278	7268	6802	6483	4880

Zdroj: Statistická zpráva hlavního města Prahy za léta 1930 - 1933. str. 244

25 Riedl L., Význam zdravého chrupu, Rozsěvačka, roč. 10, č. 5, 30. ledna 1930, str. 2.

26 Josef Šiška, Sčítání bytů v Praze, 1. prosince 1930, str. 32

27 To je vidět na ukazateli podílu dětí, které dokončovaly třetí třídu měšťanky nebo pokračovaly na gymnáziu. Podle nich byly Michle a Nusle jen lehce podprůměrnými pražskými čtvrtěmi.

Horší zdravotní stav dělnické mládeže dokládá také šetření Marie Doškové²⁸. Ačkoli je platnost závěrů tohoto výzkumu omezena velikostí vzorku (95 pekařských učňů a 85 gymnazistů ve staří 14 až 17 let), ve všech sledovaných oblastech vykazovali gymnazisté lepší zdravotní stav. Byli průměrně o šest centimetrů vyšší, vážili o dva kilogramy více, na základě pokusů měli dokonce větší sílu paží. Také puberta se u pekařských učňů dostavovala o rok později.

Nemáme bohužel k dispozici pozdější data, která by nám pověděla více o tom, jak se vyvíjela nemocnost za doby hospodářské krize. Můžeme se domnívat, že se poněkud zhoršovala. To nám napovídá vývoj kojenecké úmrtnosti. Zatímco v roce 1930 umíralo v Praze 92,4 kojenců z tisíce do jednoho roku života, v roce 1933 to bylo 99,7²⁹.

Na druhou stranu je nutné zdůraznit, že i v této době byla velká část dělnictva schopná zaručit svým dětem relativně zdravotně nezávadné podmínky tělesného a duševního vývoje. Většina dělnických dětí byla poměrně dobře živena, nebyla postižena nemocemi působícími trvalé zdravotní komplikace a kromě zubařských zákroků se jim dostávalo pravidelné lékařské péče.

Ačkoli ve srovnání se současností byla zdravotní situace katastrofální, můžeme hovořit o době skutečné „zdravotní revoluce“. Právě v tomto období klesala kojenecká úmrtnost nejrychlejším tempem v historii. Dříve častá smrt žen při porodu byla ve sledovaném období již velmi nízká. Teprve v této době se stal v městském prostředí všeobecně rozšířeným pobyt v nemocnici v případě vážné choroby. Většina porodů se odehrávala v nemocnicích a prodlužoval se průměrný věk dožití.

V Praze se v roce 1937 nacházelo okolo osmi tisíc lůžek a základní nemocniční síť existovala v podobě známé do dneška: K již dříve existující největší pražské nemocnici na Novém městě se rozšiřovaly nemocnice na Bulovce a ve Vinohradech, ve dvacátých letech byl postaven areál dnešní Thomayerovy nemocnice pod názvem Masarykovy domovy a vojenská nemocnice ve Střešovicích (tehdy zvaná taktéž Masarykova). Během 20. let byla v Motole postavena menší nemocnice pro léčení lupusu (kožní TBC). Nad Smíchovem vyrostlo nemocniční zařízení určené pro „méně majetné“ nazvané již tehdy SANOPS (zkratka Sanatorium pod Santoškou). Koncem 30. let se po dlouhých přípravách začal stavět areál motolské nemocnice.³⁰ Relativně hustá síť obvodních lékařů na rozdíl od tehdejšího venkova činila zdravotní služby prostorově dostupnými.

28 Marie Došková, *Anthropometrické znaky pekařských učedníků*, str. 1923.

29 Statistická zpráva hlavního města Prahy za léta 1930 - 1933, str. 202 – 203.

30 Petr Svobodný, Ludmila Hlaváčková, *Pražské nemocnice a špitály*, str. 111 - 131.

2.1 Tuberkulóza

Tuberkulóza byla nazývána „nemocí proletářů“, ačkoli jí trpěla i jiná sociální prostředí. V roce 1931 byla tuberkulóza nejčastější příčinou úmrtí obyvatel ČSR od pěti do čtyřiceti let. V Praze umíralo na tuberkulózu ročně ze 100 tisíc 122 lidí.³¹ V téže roce na ni v českých zemích umřelo 116 lidí z tisíce.³² Úmrtnost na TBC byla tedy v Praze jen lehce nadprůměrná. Tato nemoc byla tedy třetí nejčastější příčinou úmrtí. V roce 1930 byla plicní tuberkulóza stále nejčastějším důvodem úmrtí pražských průmyslových dělníků. Umírala na ni celá čtvrtina z nich,³³ což znamenalo, že úmrtnost na tuberkulózu byla dvojnásobná oproti pražskému průměru. Druhou nejčastější příčinou úmrtí byly „jiné nemoci dýchadel“, za což můžeme považovat z velké části nemoci vyvolané tuberkulózou. Z pražských žen-dělnic umírala na tuberkulózu pětina. Umírali na ni ale i lidé z ostatních profesí. Dělo se tak ovšem v menší míře než u dělníků: Např. úředníci a vykonavatelé svobodných povolání na ni umírali v 10 % případů. Tuberkulózou bylo také v roce 1927 nakaženo přes 10 % pražských číšníků³⁴.

I přesto lze říci, že se situace pomalu lepšila. Historického maxima dosáhl počet úmrtí na tuberkulózu před první světovou válkou. Tehdy na ni umíralo v českých zemích 26 lidí ze sta. Do roku 1932 se tento počet podařilo snížit na 12,2 osob ze sta. V roce 1937 to bylo již jen 9 lidí ze sta.³⁵ Před objevením antibiotik v roce 1946 nebylo možné tuberkulózu efektivně léčit, pouze zmírňovat její následky. Pacientův stav bylo možno jen poněkud zlepšit pobytem na čerstvém vzduchu a vydatnou stravou. Za tímto účelem zřizovala *Masarykova liga proti tuberkulóze* četná plicní sanatoria. Strach z tuberkulózy vzbudil požadavky regulovat plivání a smrkání ve společnosti. Tehdejší lidé měli ve zvyku plivat na zem v daleko větší míře než dnes a tento zvyk začal ustupovat především díky protituberkulózním kampaním. Dotazník pražské sociální péče zjišťoval u každého člověka, zda vlastní osobní plivátko. Plivátka byla umístěna na různých úradech a veřejných místech, jak známe ze starých filmů. Karel Driml psal: „Kdyby lidé používali k plivání pouze plivátek nebo kapesních šátků, zmenšilo by se nebezpečí tuberkulózy velmi znatelně, neboť by zdraví lidé nemuseli dýchat tyto zárodky.“³⁶ Podobně se doporučovalo užívat stále kapesník a naopak bylo v pravidlech slušného chování ve strachu z tuberkulózy doporučováno, aby muž ženě nelíbal ruku, nebo aby nezvedal kapesník, pokud ženě upadne³⁷.

Onemocnění tuberkulózou bylo traumatizujícím prožitkem také pro okolí nemocných.

31 Otto Lehovec, Prag, str. 78

32 Atlas obyvatelstva ČSSR, str. 56.

33 Statistická zpráva hlavního města Prahy za léta 1930 – 1933, str. 186.

34 Robert Mudroch, Poměry číšnických učňů v Praze, str. 76.

35 Atlas obyvatelstva ČSSR, str. 56.

36 Karel Driml, Domácí zdravotnictví pro ženy, str. 84.

37 Dělník gentleman (o společenské výchově), str. 5 – 16.

Respondentka B.D. (*1922) vzpomíná, že pro její matku znamenala léčba tuberkulózy tříleté martyrium, kdy byla několikrát na dlouhodobém léčebném pobytu v sanatoriu v Prosečnici. Pro dítě z neúplné rodiny to znamenalo, že se o ně starali v tu dobu nejbližší příbuzní.

2.2 Hygiena

Jednou z příčin špatného zdravotního stavu dělníků byla i nedostatečná hygiena. Ta byla způsobena jak nedostatečnou pozorností o vlastní tělo pocházející z 19. století, tak i tísnivými bytovými poměry, kde v jednopokojovém bytě znamenala koupel rodiny při zachování elementární intimity jejich členů velmi zdlouhavou operaci. V té většině dělnických bytů, kde neexistovala koupelna, bylo nutné nejprve ohřát vodu v dostatečném množství, naplnit jí dřevěný škopek nebo plechovou vanu a po koupeli vodu vynést na dvůr. Aby byly ušetřeny čas a práce, koupala se celá rodina společně jednou týdně. Nejdříve se obvykle koupaly děti, pak matka a nakonec otec. Ve většině rodin děti nespátřily s výjimkou velmi útlého věku své starší sourozence či sourozence jiného pohlaví nebo své rodiče nikdy nahé. Po dobu, co se koupali, čekali děti ve vedlejší místnosti nebo na chodbě. Náhodné zahlédnutí odhalených těl v rámci této koupele bylo příležitostí, kdy se dělnické děti seznamovaly s tělesností druhého pohlaví.

Nedostatečnou pozornost hygieně vidíme i na dobových radách v ženských časopisech. Redaktorka Rozsévačky např. doporučovala mytí vlasů alespoň jedenkrát týdně. To nebylo v této době zdaleka běžné, neboť autorka sama připouštěla, že se možná leckterá dívka nad tímto doporučením zděsí.

Také nároky na celkovou tělesnou hygienu byly nižší, než je tomu dnes: Časopis Popelka doporučoval mýt denně mýdlem pouze obličej, tělo stačilo umývat denně kartáčem a pouze občas mýdlem. Používat na noc pleťové masti doporučovala pouze „velkým parádníím“³⁸.

Nedostatečnou hygienu doma nahrazovaly částečně sprchové lázně v zaměstnání a ve škole. Počátkem dvacátých let jimi bylo vybaveno 16 školních budov v Praze a žáci je používali několikrát týdně pro svou očistu.³⁹ Umyvadla s tekoucí vodou byla ale tehdy výjimkou i v pražských školách. Celková čistota pražských škol také nebyla velká. Keprta uvádí překvapivou informaci, že bylo tehdy zvykem podlahu třídy pouze dvakrát týdně zametat a čtyřikrát do roka umýt.

Mužské prostředí věnovalo hygieně ještě daleko méně pozornosti než prostředí ženské. Dorostový odbor dělnických tělovýchovných jednot doporučoval v roce 1922 také

38 Laciná Krása, K1, 1922, příloha Popelka č. 15 str. 3.

39 Josef Keprta, O národním školství v hlavním městě Praze, str. 81.

mytí jednou týdně a mytí rukou a obličeje jednou denně. V létě si dělníci měli mýt jednou denně také nohy, neboť „je přece nedůstojno člověka, aby chodil, jako čuník“.⁴⁰

Ani další hygienické návyky nebyly v dělnickém prostředí příliš rozšířeny. Jak se zdá, čištění zubů se prosazovalo jen velmi pomalu. Rádce mladým dělníkům doporučoval čištění zubů v roce 1922⁴¹. Rozsévačka doporučovala zubní pastu teprve v roce 1936. Místo moderních hygienických pomůcek používaly dělnické ženy v době menstruace plátěné pásy. V roce 1936 doporučoval ženský časopis Rozsévačka „měsíční“ pásy tyto obvazy držící. Používání voňavek a líčidel bylo zcela nezvyklé ve starší generaci dělnických žen, ale stalo se po první světové válce populární mezi generací nejmladší. Naopak dělníci otcové se obvykle velmi často holili (nejoblíbenější byla bezvousá tvář, případně kníry). Naopak se v dělnickém prostředí příliš nevyskytovala návštěva holíren, častá ve středních vrstvách. Ani dělnické ženy nenavštěvovaly kadeřnické salony, ale nechávaly se stříhat od sousedek.

2.3 Sexualita

Meziválečné období v Československu bylo z hlediska postojů k sexualitě rozporné. Na jednu stranu přežívala pruderie 19. století existující ve středních a vyšších městských vrstvách a v nábožensky orientovaném především vesnickém prostředí. S touto pruderií se pojil požadavek sexuálního styku jen za účelem plození potomků, strach z nahoty a onanie, požadavek celoživotní věrnosti jednomu partnerovi a povinnost předmanželské čistoty především u žen. S pruderií 19. století souvisel i téměř hysterický strach z onanie. Tyto sexuální praktiky středních a vyšších vrstev máme doloženy v řadě pamětí. Tuto sexuální morálku si vyvinula buržoazie již od konce 18. století především jako snahu odlišit se od, v jejich představách, zhýralé aristokracie. Buržoazní pruderie také představuje rozšíření protestantské etiky i do oblasti sexuality. Podobně jako nesmí být plýtváno penězi za jiným účelem než vytvářením dalšího zisku, nesmí být plýtváno ani sexuální energií za jiným účelem než plozením potomků⁴². S tímto typem postojů se setkáváme i po celou první republiku.

V rámci středních a vyšších vrstev existovaly ovšem i skupiny, které buržoazní ideál pruderie sdílet nechtěli, a kde existovala poptávka po uvolněné sexualitě. Byli to zástupci nejmladší generace – studenti, umělci-bohémové a vojáci. Jak dokládá Thomas Nipperday dosáhli mnozí univerzitní studenti a gymnazisté svých prvních zkušeností s prostitutkami a v některých studentských korporacích byla návštěva nevěstince dokonce povinným rituálem

40 Dělník gentleman (o společenské výchově), str. 5.

41 Tamtéž.

42 Feldmann Klaus, Soziologie Kompakt, Eine Einführung, Westdeutscher Verlag, Wiesbaden, 2001, str. 170.

pro nově příchozí studenty. V roce 1900 bylo v Německu ze studentů uplatňujících nárok na nemocenskou pojistku téměř 25 % trpících chorobami pohlaví.⁴³ Častý styk prostitutek se dvěma dalšími skupinami je doložen také. Tyto skupiny přetrvaly jako jejich nejčastější zákazníci i do námi popisovaného období. Ostatně návštěva prostitutek byla často akceptována i mezi váženými příslušníky buržoazie. Podle dobového názoru byla totiž nutným ventilem pro vybití silnější mužské sexuální energie⁴⁴.

Nebyly to ovšem tyto skupiny, kdo rozbil prudérii 19. století. Byl to nástup masové kultury, která se projevila jako mocná liberalizační síla. Kapitalistická ekonomika začala v průběhu 19. století zjišťovat, že lidskou krásu a sexualitu lze výhodně komodifikovat. Od 70. let se rozvíjí spolu s rozšířením fotografie také fotografická pornografie. Se vznikem masového tisku se na jeho stránky dostává přetřásání různých sexuálních skandálů. Na přelomu století se objevuje kinematografie, která zvyšuje zájem o ženské tělo. Od první světové války roste spotřeba antikoncepčních přípravků, především kondomů. Objevují se ženské módní časopisy určené pro široké vrstvy a v nich reklamy na prostředky růstu prsou, zvýšení potence, porodní asistentky provádějící potraty. Nástup masové kultury se nemohl neprojevit na hodnotách lidí. Bylo to především zvýšení zájmu o vlastní tělesnost, rozšíření představy sexu nikoli už pouze jako nástroje k plození potomstva, ale také jako prostředku pro uskutečnění vlastního potěšení, byla to pozvolna zvyšující se akceptace mileneckých vztahů. I s tímto typem postojů se setkáváme v meziválečném Československu.

K názoru, že mládež let dvacátých je značně sexuálně uvolněná ve srovnání s mládeží let devadesátých 19. století, dospěl též Emanuel Rádl⁴⁵. Podle jeho mínění se téměř každý student za čtyři roky studia nakazil alespoň jednou kapavkou. Také S. Zweig konstatuje značné sexuální uvolnění po první světové válce v Rakousku a s literární nadsázkou píše, že jedenáctileté, dvanáctileté děti „táhly v organizovaných a sexuálně dokonale poučených zástupech jako tažní ptáci zemí“⁴⁶. Na rozdíl od německých zemí nemáme v českých zemích doložený poválečný rozkvět homosexuality, transvestizmu a dalších forem alternativní sexuality.

Je otázka, jak se sexualita dělnického prostředí lišila v námi sledovaném období od sexuality středních vrstev. Především lze říci, že velká část dělnictva měla k sexualitě poměrně liberální vztah. To máme doloženo již v dělnických pamětech 19. století. Například František Halas starší uvádí, že začal žít s podnájemnicí své matky v nesezdaném soužití,

43 Thomas Nipperday, *Deutsche Geschichte 1866 – 1918*, str. 100.

44 Andreas Gestrich, *Geschichte der Familie im 19. Jahrhundert*, str. 32.

45 Cit. dle Vítězslav Boukal, *Mládež a sexualita*, str. 9.

46 Stefan Zweig, *Svět včerejška*, str. 260.

když jí bylo sedmnáct a jemu osmnáct⁴⁷. Václav Holek měl také v podobném věku první sexuální zkušenosti a se svou ženou zplodili první děti ještě před svatbou. Ten také popisuje sexuální žerty a výstřednosti mezi pomocnými dělníky.⁴⁸ I pro první republiku bylo nesezdané soužití mezi mladými dělníky běžné. Pro studenty té doby nebylo dle Emanuela Rádla představitelné, aby začali žít s dívkou, a tak volili častý styk s prostitutkami. Dělnický mladík z periferie měl naproti tomu podle Rádla větší volnost k tomu, aby mohl začít žít se svou dívkou na divoko⁴⁹. Naopak se v této době ve středních a vyšších vrstvách považovalo panenství stále ještě za atribut slušného děvčete.⁵⁰

Tento liberální vztah k sexualitě vedl řadu autorů ze středních a vyšších vrstev dokonce ke zděšení nad předpokládanou dělnickou promiskuitou. V tomto duchu ze nesla řada zpráv o dělnicích od 80. let 19. století. Např. podle Dr. Isidora Sinfera, inspektora trutnovských továren, docházelo mezi dělnictvem ke styku pohlaví již od desátého roku života.⁵¹ Podle I.A. Bláhy panovala v dělnickém prostředí všeobecná promiskuita. V literatuře byly zmiňovány různé stránky sexuální uvolněnosti dělnictva, někteří popisují nedostatečný oděv dělnic doma i na pracovišti⁵². Další zase zmiňují společné přespávání dělníků a dělnic v továrnách, kde se prý děly nejrůznější orgie⁵³. Doboví moralisté si stěžují na nebezpečí ohrožování mravních výchovy zde zaměstnaných dětí. Jak uvádí Rezler: „zde uprostřed špíny, nadávek, frivolních řečí a písni hochů i děvčat vyrůstaly malé děti, zkažené již od desíti let.“⁵⁴ Strach středních vrstev z dělnické promiskuity se projevil i na vydání tzv. Kubátovy vyhlášky o zákazu spaní nesezdaných osob v jednom stanu, o níž pojednáváme na jiném místě.

47 Jana Macháčová, *Prostředí továrního dělnictva ke konci 19. století: Analýza vzpomínek Františka Halase staršího z let 1885-1913*, str. 63-100.

48 Jako dvanáctiletý hoch pracoval se svým otcem mezi nádeníky na povrchovém dole u Duchcova. Ve svých vzpomínkách uvádí: „Nahotu jednoho z oněch trhanů kryl jen starý pytel. Tu k němu přiskočila jeho spoludělnice a zvolala: „Johane, už bude brzo poledne, chci vyzvánět poledne. A stáhla mu zástěru rychle na stranu a uchopila ho za přirození. Bim bam, bim bam, vykřikovala k tomu stále. Všechno zůstalo stát, neboť nikdo nemohl pro smích dále pracovat.“ (cit. dle Jan Měchýř, *Vzory chování dělníka v českých zemích*, str. 117)

49 Vítězslav Boukal, *Mládež a sexualita*, str. 64.

50 Milena Lenderová, Karel Rýdl, *Radostné dětství*, str. 263.

51 Královéhradecký kraj, str. 434 – 436.

52 „Dělnické ženy, když věší prádlo, či jen tak na zahrádkách, chodí v oděvu velice nedostatečném, spíše zdůrazňujícím než zakrývajícím.“ (cit. dle Měchýř Jan, *Vzory chování dělníka v českých zemích*, str. 117)

53 Přespávání v továrně se ovšem již v meziválečné Praze nevyskytovalo. Existovalo v době 12ti hodinové a delší pracovní doby a týkalo těch, kteří bydleli příliš daleko: „Přespal každý, kde se právě nalézal, a velmi často se stávalo, že spala pohromadě děvčata 12 – 18letá s mužskými všeho stáří.“ (Josef Rezler a dcera, *Ze života průkopníků sociální demokracie*, str. 5) Na boření sexuálních norem při společné přespávání v továrnách upozorňuje i Vilém Böhm: „V té době pracovaly v továrnách v noci i ženy, což nebylo po stránce mravní zdravé, neboť o dvanácté hodině zastavil se parní stroj, uhasla světla a zaměstnanci se na jednu hodinu uložili a snad i prospali.“ (Hrdinové našich dnů, str. 27.) Na tento fakt, reagovaly i pozdější předpisy, které zakazovaly práci žen v noci.

54 Josef Rezler a dcera, *Ze života průkopníků sociální demokracie*, str. 18.

Předpokládaná dělnická nevázaná sexualita byla dávána do souvislosti s jejich konzumem alkoholu. Ještě v roce 1924 čteme:

„Rodiče zajisté mají hleděti, aby rodili děti zdravé, ale tak svědomitých je málo – Lidé oddávají se pudu pohlavnímu bez výběru, lehkomyšlně, nevidí do budoucnosti a tak přicházejí na svět také děti slabé, duševně zaostalé. Alkoholismus, příjice a tuberkulóza rozhodně mají špatný vliv na potomstvo. Chceme-li mít zdravý dorost, plný energie, musíme začít u rodičů. Ze špatného stromu špatný plod. Když přijímají učitelé v krajinách vinných dětí do první třídy, poznají dle velkého počtu dětí slabomyslných, že před šesti lety byla velká úroda vína.“⁵⁵

Vyskytovaly se ovšem i názory, které považovaly dělnickou sexualitu a partnerské vztahy za čistší, přirozenější, nesvázanou konvencemi a touhou pro hromadění majetku. Podle názoru Pavla Reimana projevovalo buržoazní prostředí v sexuálních otázkách více cynizmu nežli „uvědomělé dělnické prostředí“, čímž měl na mysli prostředí mladých komunistů: „Ve skupinách mládeže byli chlapci a děvčata naprosto rovnocenní. Buržoazní a maloměšťácký názor o ženách a manželství byl dělnickým chlapcům zcela cizí. Mezi mládeží je děvče kamarádkou, soudružkou.... V Brně jsem často poznal, jak přímo cynický poměr k těmto otázkám mají buržoazní synkové. Byl jsem udiven jak vážný je poměr uvědomělé dělnické mládeže k otázce lásky a manželství.“⁵⁶ I přestože musíme vzít v úvahu snahu komunistického intelektuála idealizovat si dělnické prostředí, můžeme se domnívat, že navazování sexuálních kontaktů se v dělnickém prostředí dělo častěji z lásky, než tomu tak bylo v prostředí středních a vyšších vrstev. Zde byly totiž dívky pod zesílenou kontrolou rodičů (na rozdíl od dívek v dělnickém prostředí) a mladíci z tohoto prostředí se museli v touze po sexuálních zážitcích obracet ke prostitutkám. To že jejich zákazníci byli před první světovou válkou nejčastěji studenti je široce doloženo v literatuře⁵⁷.

O všeobecné akceptaci předmanželských vztahů mezi mladými lidmi v dělnickém prostředí máme řadu dokladů i z dělnického prostředí samotného. Paní P. podle šetření Krakešové-Doškové vzpomíná, že když jí bylo 14 let odešla pracovat do fabriky a velmi záhy se seznámila s jedním dělníkem, který pracoval v protější továrně.

„My jsme se poprvé viděli na korsu. To jsme se tam v poledne vždycky procházeli a tak jsme se seznámili. Černý začal chodit k nám, on byl takový energický. Představte si, že hned si o mne mamince říkal. Mně bylo 15 pryč a jemu bylo 17, ale vypadal starší. Mamince se líbil, že byl hezký a kurážný. Tenkrát se mu vysmála, ale směl k nám chodit dál. Tatínek proti tomu nic neměl a tak to šlo. Jen maminka pořád říkala: holka, ať nám neuděláš hambu. Ale copak já věděla, co to je. A tak jsme byli jednou na výletě ve Strašnicích s jeho kamarády a špatně to dopadlo. To víte já byla taková hloupá...“⁵⁸

55 Jan Šimsa, *Výchova mládeže*, str. 119.

56 Pavel Reiman, *Ve dvacátých letech*, str. 42.

57 Například Thomas Nipperday, *Deutsche Sozialgeschichte 1866 – 1918*, str. 147.

58 Marie Krakešová-Došková, *Psychogeneze sociálních případů*, str. 139.

Jiná matka měla také velmi liberální vztah ke kontaktům vlastní dospívající dcery s chlapci: „Nejhorší to bylo, když dospívala. V 12 letech byla úplně vyspělá. Přirozeno samo sebou, že se začala silně kamarádit s hochy. A že nebyla zvyklá dělat něco tajně, byl z toho obrovský rámus. Celá aféra. Vyšetřování, předvolání rodičů a špatná známka z mravů... Když vyšla školu, chtěla se jít učit cukrářkou. Napřed byla přijata, ale pak ji pan mistr „šetně“ sdělil, že ji nemůže přijmout. Z jeho výmluv jsem vyrozuměla, že má špatnou pověst.“⁵⁹

Liberální vztahy k sexualitě v dělnickém prostředí ještě podpořil ohlas ruské revoluce v Čechách. Především měšťanský tisk podával s oblibou líčení, k jakým sexuálním výstřednostem za vlády bolševiků dochází a jak se zdá, nebyla tato představa mnoha mladým dělníkům proti mysli. Zmiňováno bylo údajné Leninovo přirovnání lásky ke sklenici vody, ze které se měl muž, pokud měl žízeň a byl si jist, že není špinavá, klidně napít⁶⁰. Ve skutečnosti tento výrok Lenin nikdy nepronесl, ale dokonce jej označil v rozhovoru s Klárou Zetkinovou za nemarxistický a antisociální, neboť ignoroval závazek každého jedince vůči společnosti zplodit potomka. Leninův osobní vztah k sexualitě byl spíše směsí nezájmu a ekonomického redukcionismu. Na jedné straně zdůrazňoval v dopisech s Inessou Armandovou nutnost odbourání kapitalistických výrobních vztahů a vytvoření materiálních podmínek pro vznik skutečné lásky, na straně druhé označoval freudizmus a různé anarchistické teorie o volné lásce za „módu“ a „hlupácké žvanění“. Věci sexu by podle jeho názoru měly být přenechány lékařům a komunisté by se jimi neměli zabývat.

V bolševické straně se ovšem vyskytovaly i požadavky na diskuse o sexu a jeho liberalizaci. Asi nejznámějším reprezentantem těchto názorů byla Alexandra Kollontajová, feministka a první lidová komisařka sociálních věcí bolševické vlády. Podle jejího názoru se bude žena v socialismu společně se svým ekonomickým osvobozením osvobozovat i sexuálně. Potěšení ženy z pohlavního styku bylo pro Kollontajovou pokrokovou a revoluční silou. Její názory se odrazily v novém sovětském zákonodárství, které umožnilo potraty, zjednodušilo rozvody a dekriminizovalo homosexualitu. Ačkoli nebyly představy Kollontajové většinou ruské společnosti přijaty, měly velký ohlas v zahraničí, především v Komunistické straně Německa⁶¹ a také v Československu, jak můžeme vidět na stránkách Rozsévačky.

I někteří čeští komunisté byli překvapeni sovětským liberálním postojem k sexuálním otázkám. Např. Marie Zápotocká zažila v Rusku velký kulturní šok, když viděla, že se tam lidé koupou na plovárně nazi⁶². Jiní se ale snažili ruské volné mravy napodobovat s poukazem

59 Znáš své dítě, anketa Rozsévačky, Rozsévačka, č. 46, 13. listopad 1935, str. 2.

60 Markéta Špígllová, Paní N. P., str. 142.

61 Dan Healey, Bolshevik Medicine and Russia's Sexual Revolution.

62 Pavel Kosatík, Devět žen z hradu, str. 56.

na potřebu odvrhnout „prohnilou“ buržoazní morálku. Student a komunistický aktivista počátku 20. let Paul Reiman, kterého ovšem není možné považovat za příslušníka dělnického prostředí, vzpomíná, jak začal žít v nesezdaném soužití se svou dívkou. Své rozhodnutí ovšem nijak netajil a dokonce je manifestačně oznámil v Rudém právu jako „manželství s obejitím buržoazních institucí“. Prý byl z toho velký poprask a katolický Pražský večerník dokonce „novomanželům“ věnoval úvodník s ironickým názvem „šli do heku“⁶³. Odsuzování nesezdaných soužití středními vrstvami je vidět i na stížnosti proti obyvatelům nouzové kolonie „V zahrádkách“. Jedním z důvodů stížnosti obyvatel blízkých vilek bylo, že v kolonii žijí i „rodiny neoddané“⁶⁴.

V rámci liberálního vztahu k sexualitě se vyskytovaly takové praktiky jako užívání antikoncepce, přípravky pro zvyšování potence mužů nebo obliba pornografie (která byla ovšem komunistickým prostředím zavrhována jako buržoazně dekadentní a ponižující ženu). Také tyto praktiky máme v dělnickém prostředí doloženy, nemůžeme ovšem říci, jak byly časté. Antikoncepcí se zabýváme na jiném místě. Přípravek pro zvyšování potence mužů propagoval v roce 1928 např. Dělnický rodinný kalendář vydaný komunistickým nakladatelstvím: „Bujaré mužství je ideálem pro každého, kdo touží po poprvé dokonalé mužnosti. Bohužel velmi často je pravý opak zvláště tam, kde muž má být celým mužem, tj. v ohledu pohlavním. Následky onanie, sexuální neurasthenie, neschopnost soulože, dráždivá slabost, to jsou ty nejčastější nesnáze, které krutě působí zvláště v okamžicích, kdy má muž svojí mužnost plně osvědčiti. Nezoufejte, jest i pro vás záchrana. Úplně zdarma obdržíte knihu napsanou podle francouzského lékaře prof. dra Beauplana *Bujaré mužství*, v níž se pojednává o příčinách shora uvedených nesnází a zvláště o tom, čím, kdy a jak tyto nesnáze odstraniti. Tuto knihu obdržíte zcela nenápadně v zalepené obálce zároveň s podrobnými návody, pouze přiložte k obálce Kč 5 ve známkách za úhradu poštovného a obalu.“⁶⁵

Existenci pornografické fotografie mezi dělníky máme doloženu např. v plzeňském pivovare. Nejoblíbenější prý byly fotografie nahé císařovny Alžběty s majestátními „prsy císařskými“ a další řada naturalistických snímků z vídeňských a berlínských ateliérů⁶⁶.

Pruderní vztahy k sexualitě ovšem existovaly v dělnickém prostředí také. Vyskytovaly se buď v rodinách, které přišly z nábožensky orientovaného prostředí venkova nebo naopak v rodinách, které napodobovaly svým životním stylem střední vrstvy. Rosenbaumová ukazuje, jak se pruderní morálka přenášela do nejlépe situované části dělnictva a např. uvádí, že

63 Pavel Reiman, *Ve dvacátých letech*, str. 133. Obrat „jít do heku“ označoval v dobové terminologii nesezdané soužití.

64 AHMP, fond: Rada hlavního města Prahy, karton 5, inv. č. 24, stížnost obyvatel domů družstva Domov, str. 2.

65 Dělnický rodinný kalendář, 1928, předśádka knihy.

66 Evžen Vogeltanz, *Vzpomínky na život v měšťanském pivovare v Plzni*, str. 227.

některé z dělnických dívek se obávaly, aby neotěhotněly z polibku.⁶⁷ Součástí tohoto prudérního postoje byl strach z nahoty a onanie, neochota pravdivě poučovat děti o otázkách sexuality. Tyto postoje nacházíme téměř bez výjimky ve výpovědích našich respondentů. Je možné se ovšem domnívat, že v tomto případě se jedná spíše o dodatečné zaujímání konzervativních postojů než o autentický prožitek v mládí. Abychom se dobrali pravdivějších postojů o sexualitě, bylo by patrně potřeba vybudovat mezi respondentem a tazatelem daleko silnější pouto důvěry a podniknout na toto téma speciální hloubkový rozhovor.

Po sexuální zdrženlivosti volali také doboví moralisté obracející se k dělnické mládeži. Funkcionář DTJ radil svým svěřencům, aby se „neodvažovali přistoupiti ke své dívce se smyslností dříve, pokud vaše tělo plně nevyspělo.“⁶⁸ Zahájení sexuálního života bylo proto doporučováno až po vybudování stálé existence a vstupu do manželství. Naopak o antikoncepci nepadla roku 1922 ještě ani zmínka. V tomto případě nebyl požadavek sexuální abstinence ovšem odůvodňován celospolečensky odkazem na národ, morálku apod., ale apelem na třídní vědomí, neboť potomky zplozené z předčasných pohlavních styků považoval za fyzicky a duševně méněcenné a jedině „lidé silní a zdraví jsou s to stvořiti činy mužnosti, jichž je zvláště v sociálních zápasech třeba.“⁶⁹ Jak jsme viděli dříve, jen málo dělníků si tyto rady bralo k srdci.

2.5 Stinné stránky dělnické sexuality

Dělnická sexualita měla ovšem i své problematické stránky. V první řadě bylo nebezpečí nechtěného otěhotnění. Dále to bylo riziko nákazy pohlavními nemocemi při styku mužů s prostitutkami a posléze i nakažení jejich vlastních žen. Tyto problémy popisujeme v kapitole věnované zdraví. Konečně to bylo sexuální násilí vůči ženám. To se odehrávalo především ve dvou variantách. První bylo sexuální obtěžování vedoucí až ke znásilnění na pracovišti v továrně nebo ve službě⁷⁰. Druhé bylo sexuální násilí ze strany manžela nebo jiného člena rodiny (např. otce či bratra). Také tyto případy máme doloženy.

Ženy pracující v továrně byly vyššími společenskými vrstvami hodnoceny jako méněcenné osoby, které se nacházejí přibližně na polovině cesty mezi slušnou ženou a prostitutkou. Jejich postavení bylo také daleko zranitelnější: Zatímco žena z „lepší“ společnosti byla značně izolovaná svým statusem domácí hospodyně od okolního světa, dělnická žena byla vržena do nestabilního světa továrny, kde byla v některých případech vystavena i týrání mužským světem. Předně to byl svět jejich spolupracovníků: I když to

⁶⁷ Heidi Rosenbaum, *Proletarische Familien*, str. 199.

⁶⁸ Dělník gentleman, str. 12.

⁶⁹ Tamtéž.

⁷⁰ Fojtík Karel, *Rosicko-Oslavansko*, str. 134.

mnozí nazývali „škádlením děvčat“, je možné si představit, komu to dělo radost a kdo byl tím, kdo musela ve většině případů jenom hrát, že mu to dělá radost. Pokud by totiž mužské „škádlení“ odmítla, ocitala by se okamžitě v roli izolovaného jedince a byla by podle mínění svých kolegů „nafoukaná“ nebo „studená“. Někdy toto obtěžování přerostlo do otevřeného násilí. I když se jednalo v meziválečném období v Praze pouze o jednotlivé případy, přesto máme i zde zachyceny zprávy o znásilnění mladých dělnic dělníky.⁷¹

Druhým zdrojem sexuálního obtěžování žen na pracovišti byly osoby v mocenském postavení – mistři, dílovedoucí, ředitelé a vlastníci. To dokládá pro starší období např. Zápotocký zideologizovaným svědectvím o takzvané kozí dani vybírané u kladenských horníků, kdy vodil dělník svému řediteli dcery či manželku pokud chtěl dosáhnout vyššího platu⁷², podobně Rezler vypráví o svém řediteli, že když vzal některou dělnici za bradu, „čemuž už musila rozumět a jít s ním do kanceláře. Neobešlo se to bez vtipů druhých, ale rozumělo se to samo sebou, že děvčata se nevzpírala.“⁷³ Pro sledované období v Praze máme zpráv i o této formě sexuality, byť v menší míře než v minulosti. Dělo se tak ovšem bez výjimky potajmu a žena byla spíše svým nadřízeným uplácena nebo jí byl slibován sňatek a vyznávána láska. Aktérem sexuálního násilí páchaného na služkách byli i otcové nebo synové z těchto rodin. V případě nechtěného těhotenství jsou doloženy pokusy matku uplatit, buď jí poskytnout peníze na potrat a odškodné, nebo jí poskytnout větší jednorázovou částku na výchovu potomka.

Máme samozřejmě i doklady z druhé strany o tom, jak se dělnice snažily svádět své mistry a vedoucí a služky otce či syny rodin, aby si zajistily hmotné výhody. Jedna podnikatelova žena (22 let) psala o svém manželovi: „trvalo však celé dva roky, než se prozradilo, že má poměr s prodavačkou z našeho závodu... odstranila jsem ji, ale nyní opět ‚bouří‘. Máme konfekci, celkem zaměstnáváme 45 děvčat a ta jsou vlastně pohromou našeho manželství. Některá z nich vystihnou jeho slabou stránku a snaží se mu koketérií se líbiti, neb vědí, že si tím zlepši plat. Můj manžel se oženil málo vybouřený a tím mají na něj ženy takový vliv.“⁷⁴ Všimněme si, že zatímco snaha manžela svádějícího své zaměstnankyně je tu omlouvána pomocí dvojí morálky (zatímco u žen se předpokládala předmanželská čistota, muž se měl vybouřit nejčastěji s nevěstkami nebo sociálně níže postavenými děvčaty), dívky-dělnice jsou považovány za hlavního viníka a podnikatelova žena se proti nim pokouší tvrdě zakročit. Strategie bojovat o manžela se zde nutně jevila jako lepší než rozvod, který by nutně znamenal sociální pád, jak ostatně prozrazuje sama pisatelka: „Rozvést se dáti nechci neb i já

71 NA ČR, Fond Společnost pro potírání nemocí pohlavních. karton 5, inv. č. 18, zpráva sociální pracovnice o poměrech rodiny Kohoutových, str. 1.

72 Antonín Zápotocký, *Vstanou noví bojovníci*, str. 39.

73 Josef Rezler a dcera, *Ze života průkopníků sociální demokracie*, str. 17.

74 Čtěte a poraďte, *Hvězda československých paní a dívek*, č. 42, 1932. str. 16

své dítě miluji a chci, aby bylo bohaté.“⁷⁵

Sexuální násilí se dělo ale také v dělnických domácnostech. Můžeme rozeznávat jeho dva nejčastější druhy. První druh je znásilnění manželky manželem. S touto variantou sexuálního násilí nepočítalo ani prvorepublikové právo a byla jen velmi těžko dokazatelná. Přesto se ovšem vyskytovala. Jedna čtenářka se o svém manželovi svěchovala časopisu Rozsévačka: „...od 19 do 28 let měla jsem pět dětí a když se ke mně s láskou blížil - musela jsem ho odstrkovat od sebe, odhánět ho zlými slovy, jen abych zase do toho nepřišla. Místo úsměvu viděl při milování jenom hrůzu z následků. Ba často musel užít i násilí, aby dostal co potřeboval... věřte mi, moje plodnost zničila mi štěstí celého života.“⁷⁶ Toto sexuální násilí se velmi často dělo v důsledku mužovy opilosti, jak nám dokládá následující případ: „Matku vlastně otec utrápil. Hrozně ji v opilosti týral a bil. A přitom ji tělesně zneužíval. Děti to viděly a plakaly. Ani před smrtí jí nedal pokoj a utahal ji. V opilosti byl neurvalý, tloukl nádobí, na matku vzal sekeru, že jí musí zabít“⁷⁷.

Druhým typem násilí je znásilnění dcery vlastním otcem, bratrem nebo jiným příbuzným. Jeden z otců byl umístěn ve vězení na Pankráci pro podezření z pohlavního styku se svou slabomyslnou jedenáctiletou dcerou.⁷⁸ V jiném případě nesl otec před příbuznými smrt své manželky zdánlivě těžce, ale „když odjeli, zneužil dcery a říkal, že mu teď musí vynahradit maminku.“⁷⁹ V jiném případě dívka odešla z domova s odůvodněním, „že ji otec v noci obnažoval“. Ten se hájil tím, že „se chtěl přesvědčiti, zda je ještě poctivá“⁸⁰. Méně častý byl incest mezi sourozenci. O jedné rodině se psalo, že z dětí jsou „čtyři dcery prostitutkami, syn, tulák, udržoval poměr se sestrami.“⁸¹

I přes tyto případy nemáme důkazy o tom, že by v dělnickém prostředí panovala „naprostá promiskuita“, jak se domnívali někteří sociální reformátoři a moralisté. Naopak na jiných místech ukazujeme velký strach z incestu mezi sourozenci, doloženo máme i značnou prudérii.

2.5.1 Nežádoucí otěhotnění

Jak jsme si již ukázali jinde, předmanželská sexualita byla v dělnickém prostředí ve sledovaném období velmi běžná, např. ve srovnání se středními vrstvami. Měla ovšem i svou odvrácenou stránku. Tou bylo nežádoucí otěhotnění. Nebezpečí nechtěného otěhotnění a

75 Tamtéž.

76 Rozsévačka, Otrokyně otroka, č. 21. str. 5, 1933.

77 Jan Schneider, Puberta a prostituce, str. 203 – 204.

78 Jaromír Doskočil, Rozvrat v rodinách, str. 20.

79 Jan Schneider, Puberta a prostituce, str. 204.

80 Tamtéž.

81 Tamtéž.

následné ekonomické přítěže v podobě novorozence bylo skutečnou noční můrou proletářských dívek⁸². Také mnohé dělnické ženy již vdané netoužily po více jak dvou dětech. Mateřství znemožnilo ženě pracovat, v případě že se jednalo o nemanželské dítě, snížilo její šanci se provdat. Žena a dítě představovali také ekonomické břemeno pro ostatní členy rodiny. V dělnickém prostředí byly na jednu stranu široce rozšířeny předmanželské sexuální styky, na druhou stranu ale dosud neexistovaly dostatečně kvalitní a dostatečně známé antikoncepční prostředky.

2.5.2 Antikoncepce

Nebezpečí nežádoucího otěhotnění si byli vědomi doboví moralisté, ale jejich volání po zdrženlivosti sotvakdo bral vážně. Větší ohlas nalézala propagace antikoncepce, která byla na počátku dvacátých let již velmi rozšířena ve středních vrstvách, ať už z důvodu strachu z pohlavní nemoci při styku s prostitutkou, nebo z důvodu nebezpečí nežádoucího otěhotnění.

Antikoncepce se začala do dělnického prostředí šířit počátkem dvacátých let ze středních vrstev. Její používání patřilo pravděpodobně ke kulturním praktikám, o kterých se dívky z dělnických rodin dočetly v dobových ženských žurnálech nebo se o nich dozvěděly od svých kamarádek. To, že proniká do dělnického prostředí později, nám dokazuje i zakladatelský článek z listu *Rozsévačka* z roku 1930, který o těchto věcech informoval, přestože v ženských listech pro střední vrstvy již v této době velmi často vycházely inzeráty antikoncepci propagující.⁸³

Pozoruhodný článek „Jak se vyvarovat nežádoucímu početí“ vyšel na stránkách *Rozsévačky* dvakrát. Poprvé jej cenzura proškrtala tak, že z něj vyšel pouze nadpis, první věta a poslední věta⁸⁴. Redakce ale nechala článek imunizovat tím, že byl přednesen jako poslanecká interpelace v Národním shromáždění a poté mohl o tři týdny později bez problémů v časopise vyjít. Článek byl uvozen větou, že v něm jde o to, aby byly věci pojmenovány „pravými jmény, bez okras zbytečných slov“. Jako nejspolehlivější prostředek antikoncepce se zde doporučuje „condom čili preservativ“. Jeho cena byla uváděna 12 Kč za půl tuctu, což byla částka kterou si mohla dovolit většina zaměstnaných dělníků i když představovala, asi tři hodiny jejich práce. Druhou doporučovanou antikoncepční metodou byl výplach vlažnou vodou a přidáním asi čtvrt litru octa na litr vody ihned po souloži. Třetí metodou byly tzv.

82 List *Rozsévačka* např. v roce 1930 uváděl, že redakci denně docházejí žádosti desítek dívek o radu. *Rozsévačka*, Jak se vyvarovat nežádoucímu početí, č. 10. str. 7, 1930.

83 Již v roce 1929 ale psala na stránkách tohoto časopisu jedna dělnice: „Je třeba abychom popularisovali ochranné prostředky, před nevídaným početím, jako to dělají v Sovětském svazu... každá z nás se má chránit, aby neotěhotněla... Proto radím, méně dětí a uchovejme si svoji sílu a energii pro náš společný boj“ (Nechceme děti, jež nemůžeme uživit, *Rozsévačka*, č. 1, 23. ledna 1930 str. 5).

84 Jak se vyvarovat nežádoucímu početí, *Rozsévačka*, č. 7., 1930, str. 5.

rozpustné pessary. Šlo o kuličky z kakaového másla s příměsí nějaké kyseliny, které si žena zavedla do vagíny⁸⁵. Naopak článek nedoporučoval kovové pesary zaváděné lékařem do vagíny, které prý mohou způsobit různá onemocnění. Jako nespolehlivá byla hodnocena i přerušovaná soulož. Na konci článku se redakce pozastavovala nad tím, že když je v ČSR zakázán potrat, neměla by být alespoň zakazována osvěta, jak mu předejít.

Kromě neznalosti zpomalovala užívání antikoncepce také široce rozšířená praxe potratů v dělnickém prostředí, jak o ní budeme psát dále, relativní drahota antikoncepce a možná i strach zděděný z předchozích generací, že pokud by rodina přivedla na svět jen jedno dítě, v případě jeho úmrtí by zůstali rodiče bezdětní. To nám vyjadřuje povzdech jedné dělnické ženy: „Cožpak jedno (dítě, pozn. SH), to je pro strach, však je svět veliký a oni se také užijí.“⁸⁶

Proti těmto námitkám ale výrazně převažovala pozitiva antikoncepce. Především potrat byl zdraví velmi nebezpečnou záležitostí a narození dítěte znamenalo obtížnou ekonomickou situaci. Nesmíme ani podcenit ideál nezkazit si mládí předčasným mateřstvím, být krásná, užívat konzumní kultury (biograf, hudba), mít více nezávazných vztahů s mladými muži, mít štíhlou linii apod., který začal ovládat mysl mnoha mladých žen dělnického prostředí během dvacátých let. Ačkoli jedna čtenářka Rozsévačky uváděla, že „my dělnické ženy nemůžeme zůstat hezké a líbivé, protože i když nemáme děti, musíme vydělávat společně s mužem.“⁸⁷, můžeme se domnívat, že mladé dívky z dělnického prostředí toto mínění nesdílely a toužily po světě zábavy, do něhož byla antikoncepce jednou ze vstupenek.

V případě nežádoucího otěhotnění existovaly tři možnosti volby: První možností bylo těhotenství ukončené porodem s následujícími variantami: a) potvrzené během doby gravidity manželským svazkem b) nemanželské mateřství (někdy bylo ale dítě legalizováno sňatkem zpětně) c) odložení dítěte. Druhou možností byla interrupce a třetí byť málo využívanou možností byla sebevražda. Podívejme nyní se na různé aspekty nemanželského mateřství a interrupce. O sebevraždách pojednáváme na jiném místě.

2.5.3 Nemanželské mateřství

Dělnické prostředí bylo tolerantnější nežli prostředí středních a vyšších vrstev nebo venkovské prostředí vůči případnému nemanželskému rodičovství. Těhotnou dívku si chlapec většinou vzal, ale běžné bylo, že s ní i žil v nesezdaném soužití. Pakliže ji opustil, byl vystaven všeobecnému opovržení. V těchto případech se o dítě dokázala postarat rodina matky, nebo bylo dítě svěřeno za úplatu k vychování do jiné rodiny.

85 Jak se vyvarovat nežádoucímu početí, Rozsévačka, č. 10., 1930, str. 7.

86 Nechceme děti, jež nemůžeme uživit, Rozsévačka, roč. 5, čís. 1. 23. ledna 1930, str. 5.

87 Tamtéž.

Máme ale i doklady agresivity rodičů těch dělnických dcer, které byly neplánovaně přivedeny do jiného stavu. Např. paní P. vzpomíná, že vlastní matka ji dokonce fyzicky napadla, když se dozvěděla o jejím nemanželském těhotenství: „Ani mne nenechala domluvit, chytila sekáček na maso a už za mnou letěl. Jen tak tak, že jsem skočila do špajzky a zamkla za sebou. Ale maminka by snad rozbila dřevo, jak byla rozzlobená. Ještě štěstí, že přišel tatínek. ten ji uchlácholil. Ale pak se mnou nepromluvila, když jsem s Vlastou (jméno novorozeně, pozn. SH) chodila, ani slovo.“⁸⁸ Pro prostředí horních vrstev máme doklady také o vyhození dcer z domu v okamžiku, kdy rodina zjistila nežádoucí těhotenství⁸⁹. Toto opatření zde mělo samozřejmě daleko tvrdší dopad, než když bylo použito v dělnickém prostředí.

Z dostupných údajů je zjištěno, že mezi lety 1921 až 1930 se v ČSR narodilo 13,1 % dětí mimo manželství⁹⁰. U dělníků byl tento podíl vyšší, můžeme jej odhadovat až na 20 %. K tomuto údaji nás vede skutečnost, že v městech nad 10 tisíc obyvatel byla nemanželská porodnost přibližně o 40 % vyšší nežli v obcích do 2000 obyvatel. Nejčastější věkovou skupinou svobodných matek byla kategorie 20 – 24 let (44 %), zatímco nejčastější věkovou skupinou vdaných matek bylo 25 – 29 let (25 %). Podle dostupných statistik byly nejčastější nemanželské porody u služek (zde byl poměr porodů manželských k nemanželským 1: 2,63 a u kategorie nazvané „ostatní povolání a bez povolání“. Sem náležely vedle velmi mladých žen také učnice, nezaměstnané, číšnice, švadleny nebo prostitutky. V této skupině na jedno manželské dítě připadalo dokonce 5,92 dětí nemanželských! Každé čtvrté dítě bylo nemanželské také mezi textilními dělnicemi. V Praze se rodil nadprůměrný počet nemanželských dětí v letech 1921 až 1930 - 22,8 %. Můžeme se ale domnívat, že do Prahy odcházely anonymně rodit i některé dívky z venkova, které tento počet zvyšovaly.

Pokud chceme zjistit, z jaké sociální skupiny nejčastěji pocházely svobodné matky v Praze, statistika, která je k dispozici, je materiálem velmi problematickým, neboť v případě manželských dětí uvádí povolání otce a v případě dětí nemanželských povolání matky, díky čemuž není možné srovnání. I přesto je ze zjištěných dat patrné, že nemanželské děti se v největší míře rodily pražským služebným. Ve sledovaném období let 1930 – 1933 bylo 35 – 50 % pražských svobodných matek služkami. Druhé nejčastější povolání bylo „průmyslová dělnice“. To vykonávalo 20 – 30 % matek nemanželských dětí narozených v Praze⁹¹. Okolo pětiny nemanželských dětí se rodilo matkám bez povolání. Zde šlo o velmi heterogenní skupinu. Mohlo se jednat o nezaměstnané dělnice, stejně tak jako o ženy v domácnosti žijící v nesezdaném soužití, nebo dívky, které se dosud na výkon svého povolání připravovaly.

88 Marie Krakešová- Došková, Psychogeneze sociálních případů, str. 140.

89 Pavel Reiman popisuje případ devatenáctileté dívky Gustiny, kterou vyhodili rodiče po této události na ulici a ona skončila jako prostitutka (Ve dvacátých letech, str. 101).

90 Josef Nechamkis, K otázce nemanželských dětí u nás, str. 197.

91 Statistická zpráva hlavního města Prahy za léta 1930 – 1933, str. 117.

2.5.4 Interrupce

Další možností v případě nežádoucího těhotenství byl potrat. Provádění potratu bylo ovšem v ČSR zakázáno paragrafem 144 trestního zákona z roku 1852⁹², podle kterého hrozil za provedení potratu trest odnětí svobody, jak pro provádějícího, tak pro ženu, která si jej nechala udělat.

Jak se zdá, potraty v této době byly v dělnickém prostředí velmi běžné a odhalené případy tvořily jen pomyslnou špičku ledovce. Tíživá sociální situace a možná i stigmatizace matky nemanželského dítěte byly dostatečným důvodem podstoupit nebezpečí trestního stíhání. Hmotnou nouzi jako důvod interrupce zdůrazňuje i Jiří Wolker ve své baladě o nenarozeném dítěti: „Statisíce lidí se milovalo a žádné dítě se nenarodilo z nich – ni naše se nesmí narodit. To není hřích, to je jen bída.“⁹³ Při rozhodování o tom, zda jít či nejít na interrupci, hrály svou roli i další faktory: Předpokládaná reakce okolí na fakt nemanželského těhotenství, ochota otce pečovat o matku, věk matky, její hodnoty (např. náboženská orientace), úvaha zda se dítě narodí do vhodných podmínek pro jeho výchovu, dostatek finančních prostředků nutný na provedení interrupce. K umělým potratům přistupovaly mladé nesezdané dívky, ale jsou zachyceny i případy interrupce prováděné v manželství ženou, která již děti měla, ale nechtěla z ekonomických důvodů přivádět na svět další. U vdaných žen byla interrupce podstupována někdy i v případech, kdy se jednalo o dítě jiného otce, než byl vlastní manžel.

Paragraf o zákazu potratů se těšil v dělnickém prostředí velkému odporu. Podle dobových svědectví totiž dopadal právě na chudší vrstvy obyvatel. Např. jedna dělnice se svěřovala, že vedle svých pěti dětí, narozených mezi jejím 19 a 28 rokem, měla také 16 potratů a dodávala: „jak já jsem musela běhat od jedné báby k druhé, co všechno jsem vypila za brečky, jen abych se toho zbavila. A když jsem si vzpomněla, že mi hrozí kriminál za to, že odstraněním neživého zárodku nevítaného dítěte chci zachránit pěti živým větší kus chleba, tu jsem proklínala ty zákony, které činí ze ženy přímo ramlici.“⁹⁴

Velmi tvrdě vystupovala proti pověstnému paragrafu 144 komunistická strana i její tisk. Její vedení si bylo dobře vědomo, že poukazování na tento problém jí přinese více voličů než ideologické poučky, navíc často měněné na přání Moskvy. Na prvomájových demonstracích se objevovaly transparenty požadující zrušení tohoto zákona. Obzvláště noviny *Rozsévačka* publikovaly mezi lety 1925 a 1936 celou řadu článků odsuzujících tento paragraf.

92 Zák. č. 117/1852 ř.z. ze dne 27. května 1852 o zločinech, přečinech a přestupcích: „Žena, která obmyslně podnikne jakékoliv jednání, jímž způsobí vyhnání svého plodu, anebo jímž se přivodí takový porod, že dítě mrtvé na svět přijde, dopustí se zločinu.“

93 Jiří Wolker, *Pracujícím, Práce*, Praha 1987, str. 43.

94 *Otrokyně otroka, Rozsévačka*, č. 21, 1933, str. 5.

Jaká zde byla nejčastěji používána argumentace?

1. Především bylo poukazováno na různé dopady tohoto paragrafu na jednotlivé sociální vrstvy. Lépe situované ženy si prý mohly zaplatit drahé soukromé lékaře, zatímco chudé ženy se musely uchýlovat k lidovým léčitelům, nebo si provádět interrupce samy: „ženy buržoazní, u nichž vyhnání plodu není vzácností, nejsou pro tyto paragrafy pronásledovány. Mají dostatečných finančních prostředků, aby mohly zmizeti v sanatoriu a mohli léčit ‚zánět slepého střeva nebo podbřišnice‘ a vrátí se zdravé a čilé zase domů. Tisíce proletářských žen, jež se v obavách a zoufalství obrací k fušerkám, zaplatí začasť takový zákrok životem.“⁹⁵

2. Bylo poukazováno na skutečnost, že nebylo dost peněz na uživení dětí, které žena již měla a na skutečnost, že rodina s více dětmi těžko hledala bydlení a matka zaměstnání. Matka také často ztrácela práci již při prvních příznacích těhotenství. Uváděny jsou případy, kdy si mnohé dělnice stahovaly břicha, aby nebylo jejich těhotenství patrné⁹⁶. „Více dětí znamená pro nás větší bídu a vykořisťování. Jen si vzpomeňte, jak páni domácí nechtějí vzít do bytu rodinu s více dětmi a jak si fabrikanti vymínají, aby jejich dělnice neměly mnoho dětí i jak jsou těhotné ženy na základě paragrafu 82 vysazovány z rachoty“⁹⁷.

3. Bylo argumentováno příkladem Sovětského svazu, kde je interrupce uzákoněna a je prováděna jako zcela rutinní lékařský zákrok. „Vyhánění plodu dělo by se všude jednoduchou nebolešnou operací, kdyby je provozovali lékaři. Ale tím, že se provozují výkony tyto nelékařsky, skrytě, nervosně, se strachem a že se průběh potratu utahuje, stává se výkon ten nebezpečným“⁹⁸.

4. Při provádění ilegálních potratů se ženy vystavují nebezpečí života. Rozsévačka uváděla případy matek, které zemřely kvůli špatně vykonané interrupci. Nebezpečí bylo o to vyšší, že žena i s vážnými zdravotními problémy odmítala jít do nemocnice, neboť se bála prozrazení a trestního stíhání. Jedna čtenářka Rozsévačky psala: „Proto si myslím, že by bylo lepší za takových poměrů dítě vůbec nemít... To je hrozné čeho všeho se ženy odváží, aby se těhotenství zbavily. Tuhle ke mně přišla jedna moje známá, má tři kluky, čtvrtý zemřel, že prý na ní chce doktor 350 Kč (myšleno za potrat, pozn SH). Odešla, že to nechá, ale slyšela jsem, že si sama něco udělala a že byla v nemocnici. Co je to radosti v chudých rodinách, když přijde první dítě, ale další raději smrt.“⁹⁹

6. Bylo poukazováno na vysokou kojeneckou úmrtnost: „Stejně těch našich dětí téměř polovička umírá než doroste a lépe jeden silný a zdravý s ocelovými svaly než pět neduživých

95 M. Vobecká, Boj proti paragrafu 144, Rozsévačka, roč. 5, č. 18, 22. května 1930, str. 7.

96 Opět pomáhají ženám, Rozsévačka, roč. 8, č. 8, Praha 22. února 1933 str. 3.

97 Nechceme děti, jež nemůžeme živiti, Rozsévačka, č. 1, 1930, str. 6.

98 Odstraňte potratový paragraf, Rozsévačka, č. 21, 1933, str. 5.

99 Rozsévačka, Znáš své dítě, Rozsévačka, č. 50, 11. prosince 1935, str. 2.

slabochů.“ Metaforicky byla žena přirovnávána k rostlinám: „Pohlédněte na plodný strom. Což je možné aby všechno ovoce uzrálo? Plody příliš četné polámou větve a vysílí strom.“¹⁰⁰

5. Potrat byl označován za téměř politický čin, který zabraní buržoazii získat nové otroky a vojáky: „Taková matka si nepomyslí, že tím připravuje ještě více námezdních otroků pro buržoazii, více vojáků pro nová jatka.“¹⁰¹

Časopis *Rozsévačka* vycházel až do konce roku 1936. V posledním ročníku se v něm ovšem již články volající po legalizaci potratů neobjevují. Můžeme se domnívat, že to mělo co do činění se Stalinovým zákazem potratů v Rusku. Zatímco porevoluční sovětská legislativa byla velmi liberální a zaváděla kromě možnosti potratu také jednoduché rozvodové řízení a dokonce dekriminlizovala homosexualitu, po uchopení moci Stalinem nastoupila tendence opačná. V souvislosti s jeho návratem k ruskému nacionalismu, oslavě rodiny a tradičních hodnot a zároveň potřeby dostatku pracovních sil pro extenzivní industrializaci země byly opět zakázány v roce 1933 potraty, zakázána homosexualita pod trestem minimálně tří let vězení a velmi ztíženo rozvodové řízení¹⁰². Odpor k potratům pak mizí i z rétoriky českých komunistů.

V ženských časopisech té doby čteme v inzertní rubrice desítky inzerátů porodních asistentek, které „diskrétně“ nabízely své služby. Zatímco ženy středních a vyšších vrstev si v případě nežádoucího těhotenství mohly dovolit tajný zákrok na soukromé klinice prováděný lékařem, ženy chudších vrstev musely být odkázány na pokoutní anděličkářky. Takovéto zákroky jim často přivodily zdravotní problémy a musely po nich vyhledat nemocniční léčbu. Lékařský personál pak byl povinen oznámit nelegálně provedené ukončení těhotenství. Jedna dělnice vzpomínala: „Ležela jsem ve vinohradské nemocnici. Vedle mne paní s potratem. Nechali ji v bolestech tak dlouho, až se tato nedostatečně udatná paní přiznala ke svému zákroku. Co následovalo v kapitalistickém státě snad již víme. Před propuštěním z nemocnice, nežli se oblékla, čekal již tajný za dveřmi a po obléknutí vešel, ženu zatl a odvedl ji jako zločince.“¹⁰³

Podle dostupných statistik byl však odhalen jen velmi malý zlomek. Z celkového počtu ročně provedených interrupcí, který doc. Janů odhadoval na 100 tisíc, bylo ve dvacátých letech odsouzeno ročně okolo šesti stovek.¹⁰⁴ *Rozsévačka* dokonce odhadovala v roce 1936 roční počet interrupcí v Československu okolo půl miliónu¹⁰⁵. Vzhledem k tomu, že roční počet porodů se v Československu v této době pohyboval okolo 80 tisíc, znamenalo

100 Odstraňte potratový paragraf, *Rozsévačka*, č. 21, roč. 1926, str. 4 – 5.

101 Nechceme děti, jež nemůžeme živiti, *Rozsévačka*, č. 1, 1930, str. 6.

102 Dan Healey, *Homosexual Desire in Revolutionary Russia*, str. 27.

103 Co vyprávěla moje spoludělnice, *Rozsévačka*, roč. 5., číslo 46, 4. prosince 1930, str. 2.

104 Sociální patologie, str. 277 – 279.

105 Co přinese novela potratového zákona? *Rozsévačka* roč. 8, číslo 8, 22. února 1933, str. 5

by to, že na jeden porod připadalo 1,125 potratů podle dolního odhadu, podle horního dokonce 6,25 potratů. Toto číslo je ovšem nezvykle vysoké, znamenalo by to, že ve sledovaném období měla ročně potrat přibližně každá pátá žena v reprodukčním věku. Také údaj z Berlína, kde byl v roce 1921 poměr porodů k potratům 60: 40 a tento stav byl považován za alarmující¹⁰⁶, nám napovídá, že pravdě bližší bude spíše dolní odhad počtu interrupcí.¹⁰⁷ Můžeme se domnívat, že vyšší sociální prostředí mělo dost finančních prostředků na provedení diskrétní a odborně kvalitní interrupce i na vlivné přímluvce v případě prozrazení. V případě služek hrálo v rozhodnutí jít na interrupci často také obava ze ztráty zaměstnání. V literatuře nezdědka zmiňované otcovství služčiny dítěte ze strany otce rodiny či jednoho ze synů mohlo hrát velkou roli při nucení k interrupci, ovšem na druhou stranu měli i tito velký zájem o zachování diskrétnosti celé záležitosti.

Posledním krokem byl výrok soudu. Zde je v dobové literatuře doložena „sociální nespravedlnost“ justice; čímž rozumíme tendenci osvobozovat a dávat nižší tresty lidem z toho sociálního prostředí, z něhož pochází i soudce a naopak tendence zadržet, odsoudit a dát vyšší tresty lidem z prostředí, které je nějakým způsobem stigmatizováno. Díky tomu byl počet zadržených a odsouzených příslušnic nižších vrstev české společnosti nadprůměrný. Podle policejních statistik odsouzených za interrupci bylo v letech 1923 – 1927 v českých zemích odsouzeno 492 žen a 130 mužů. Z tohoto počtu žen bylo 35 % dělnic a 25 % služek. Jako služky se ovšem v této době živilo jen okolo 13 % žen v natalitním věku (rok 1930)¹⁰⁸, což nám ukazuje, že se jednalo o skupinu častěji stíhanou za provádění potratů. Bohužel nebylo možné přesně zjistit, kolik žen se živilo jako dělnice v natalitním věku (podle našich odhadů okolo 30 %), a díky tomu je možné se domnívat, že i tato skupina byla nadprůměrně často předmětem trestního řízení ve věci potratu.

Přesto i prvorepublikové zákonodárství pamatovalo na některé případy, kdy byla interrupce beztrestnou. Jednalo se o : 1. případy, kdy porod ohrožoval život rodičky. 2. kdy by narozené dítě bylo tělesně či duševně poškozené, 3. těhotenství bylo způsobeno znásilněním nebo pohlavním stykem s nezletilou (tj. mladší 16 let) 4. pokud by sociální situace rodičky vylučovala zdravou výchovu dítěte. Touto sociální situací měli tvůrci zákona na mysli ženy, jejichž situace byla hospodářsky neutěšená a vychovávaly již tři a více dětí, či za sebou měly již pět a více porodů. Především tento bod prozrazuje určité pochopení pro nelehkou sociální situaci prostředí chudších vrstev a snahu promítnout tento fakt nějakým způsobem i do právní normy. Podle statistik bylo žalářem do jednoho měsíce trestáno 25 % případů, 70 % žalářem

106 Andreas Gestrich, *Geschichte der Familie im 19. Jahrhundert*, str. 98.

107 Podobného názoru je i Pavla Horská, *Umělé přerušení těhotenství pohledem historické demografie*, *Historická demografie*, 27/2003.

108 Ludmila Fialová, *Domácí služebnictvo v českých zemích na přelomu 19. a 20. století ve světle historických statistik*, str. 165.

od 1 do 6ti měsíců a zbytek trestem vyšším. Žalářem do jednoho měsíce byly trestány především matky pečující o své děti.

Ať už to byla antikoncepce, záměrná sexuální abstinence nebo masově prováděné ilegální potraty jedno je jisté: Ve sledovaném období již pražské dělnice dokázaly většinou kontrolovat vlastní porodnost. Plodnost žen v českých zemích začala průběžně klesat od 70. let 19. století a v době první republiky se tento pokles ještě zrychlil. Zatímco v letech 1871 – 1880 se v Čechách na 1000 lidí rodilo ročně 39 dětí, v letech 1920 – 1924 to bylo jen 21,1 a v letech 1935 – 1939 dokonce pouze 15,2¹⁰⁹. To znamenalo, že zatímco na počátku existence republiky se průměrné české ženě rodilo 2,85 dítěte, v roce 1937 to bylo už jen 1,68¹¹⁰, což byl nejmenší počet v dějinách překonaný až nízkou porodností po roce 1993! Zrychlení poklesu porodnosti bylo nepochybně způsobeno nástupem antikoncepce, oslabením vlivu katolické církve a tedy i vyšší ochotou nechat si provádět potrat a rozvojem zdravotnictví, který umožňoval tyto potraty provádět bez velkého rizika pro ženu. Malá plodnost ve třicátých letech souvisela také s hospodářskou krizí.

2.5.5 Pohlavní nemoci

V práci věnované lidské sexualitě není možné opomenout ještě jednu její stinnou stránku. Jedná se o nákazu pohlavními nemocemi. Jak jsme si už ukázali dříve, ve sledovaném období existovalo jen slabé povědomí o antikoncepci. Jen málo z tehdy použitých metod bylo navíc účinných také proti přenosu pohlavních chorob. Vedle používání prezervativu představovala určitou ochranu pouze rada prostitutkám, aby uchopili muže za přirození a stiskem zjišťovaly, nevyteče-li z jeho penisu hnis kapavky.¹¹¹

Podle dobových statistik se ročně v ČSR nakazilo ve dvacátých letech pohlavními chorobami okolo 100 tisíc lidí¹¹². Jako největší příčina rozvoje těchto chorob byla shledáván „sklon mužů k mnohoženství“ a „sexuálním instinkt žen“¹¹³. Promiskuita prý vzrostla poválečnými poměry, hlavně přebytkem žen, neboť mnoho mužů padlo ve válce. Tradičně velkým zdrojem pohlavně přenosných chorob byla prostituce. Prostitutky bývaly velmi snadno nakaženy jedním z klientů a od nakažených prostitutek se nemoc šířila přes muže na jejich manželky a případně další prostitutky.

Poválečné uklidnění situace a pokusy o vytváření nových forem boje proti pohlavně přenosným nemocem vedly k přechodnému snížení nemocnosti ve druhé polovině dvacátých

109 Vladimír Srb, Dějiny populace českých zemí, str. 245.

110 Ludmila Fialová, Dějiny obyvatelstva českých zemí, str. 395.

111 NA ČR, Společnost pro potírání chorob pohlavních, karton 6, inv. č. 215, zpráva o činnosti společnosti za léta 1920 - 1931, str. 2.

112 Deset let činnosti pro potírání chorob pohlavních, str. 5.

113 Tamtéž, str. 6.

let. V souvislosti s hospodářskou krizí se opět zvýšil počet prostitutek a tím nastal v roce 1931 opět prudký vzestup četnosti pohlavních chorob. Ani v průběhu dalších let se nepodařilo počty takto nakažených osob výrazněji snížit.

Pohlavní choroby na 100 tis. obyvatel ČSR

	syfilis	kapavka	měkký vřed
1921	137	248	11
1926	68	221	3
1931	106	233	19

Zdroj: NA ČR, Společnost pro potírání chorob pohlavních, karton 6, inv. č. 215, zpráva o činnosti společnosti za léta 1920 - 1931, str. 3.

Jak vypadala situace v Praze ve srovnání se zbytkem republiky? V roce 1926 bylo pohlavně nakaženo 726 obyvatel Prahy, což bylo absolutně i relativně nejvíce z celé republiky. Větší podíl pohlavně nakažených měla už jenom Ostrava¹¹⁴. Podle údajů z roku 1934 bylo v té době v Praze nakaženo z lidí v evidenci zdravotní pojišťovny 350¹¹⁵ osob, což odpovídá podílu nakažených pohlavními chorobami v celém Československu v roce 1931 (358 ze 100 tis. osob). Jakékoli srovnání Prahy se zbytkem Československa je ovšem problematické, neboť oba údaje dělí tři roky. Podle dokumentů společnosti pro potírání chorob pohlavních byla nemocnost pohlavními chorobami nejvyšší v městech 50 - 100 tis. obyvatel. Ve městech nad sto tisíc obyvatel byla ale také nadprůměrná¹¹⁶. Můžeme se domnívat, že sice na jedné straně bylo velkoměstské prostředí příznivější pro šíření pohlavních chorob (prostituce, anonymita, absence sociální kontroly promiskuity), na druhé straně zde byla nablízku také kvalitní pomoc, která nepříznivé podmínky vyvažovala. To nám dokládá skutečnost, že zatímco se počet pohlavně nakažených mezi léty 1926 a 1931 ve většině obcí ČSR zvýšil, výjimkou byla města nad 100 tis. obyvatel.

Podobně jako v celé republice také v Praze byly nejrozšířenějšími pohlavními chorobami kapavka a syfilis. Méně byl rozšířen měkký vřed. Ze statistiky roku 1926 je patrná větší míra nákazy u mužů kapavkou a měkkým vředem (u kapavky to byl trojnásobek nemocnosti mužů oproti ženám, u měkkého vředu není srovnání kvůli malému počtu případů možné), zatímco u syfilis byl poměr téměř vyrovnaný. V roce 1928 převažovaly v Praze mezi pohlavně nakaženými ženy. Z 1280 vyšetřených žen jich bylo pohlavně nakažených bylo 705, zatímco z vyšetřených 529 mužů bylo pohlavně nakažených 230. Tato čísla nám ukazují

¹¹⁴ Zprávy státního úřadu statistického, roč. 1927, č. 12, str. 96.

¹¹⁵ NA ČR, Společnost pro potírání chorob pohlavních, karton 6, inv. č. 215, zpráva o činnosti společnosti za léta 1920 - 1931, str. 7.

¹¹⁶ Tamtéž, str. 8.

odlišné vzorce sexuálního chování u obou pohlaví. U mužů je nemocnost způsobena vyšší promiskuitou, u žen se pohlavní choroby soustřeďují buď na prostitutky nebo na ženy, které nakazil jejich partner. Vyšší míra nemocnosti syfilidou je způsobena větší náchylností žen k této nákaze.

Míra nemocnosti pohlavními chorobami byla různá v různých sociálních prostředí. Nejčastěji nemocnou skupinu tvořily samozřejmě prostitutky, ale nadprůměrná byla také u některých dalších povolání. Vedle prostitutek se jednalo o povolání s prostitucí těsně spojených – číšníků, číšnic a tanečnic. Poměrně málo nakažených žen bylo bez zaměstnání. Podle Mudrochova zjištění byli např. pražští číšníci v roce 1927 nakaženi pohlavními chorobami ze 17ti %¹¹⁷. Podle Zprávy o činnosti dispensáře prof. Janovského z roku 1930 byli jeho nejčastějšími mužskými pacienty dělníci - 35 %. Žen v domácnosti bylo v absolutních číslech nemocno více než prostitutek¹¹⁸. Vedle mužů dělnické profese bylo velké množství nakažených také úředníky, číšníky a studenty. Celkem tedy bylo vyšetřeno 1809 osob¹¹⁹. V roce 1931 byl léčeno 7540 osob (3622 mužů, 3618 žen).¹²⁰

Z předchozích údajů jasně vyplývá, že se pohlavní nemoci v Praze nejrychleji šířily v nižších sociálních vrstvách. I podle zpráv samotných tvořily největší část nakažených „nejnižší vrstvy občanské“. Autor zprávy byl také překvapen vysokým počtem nakažených mladých nezaměstnaných. Tento stav vysvětloval slovy: „Stará sentence ‚zahálka – matka hříchu‘ dokazuje svou pravdivost na dospívající mládeži, která donucena nezaměstnaností k trpné zahálce, propadá morální zkáze a prostituci.“¹²¹

Současníci si byli velice dobře vědomi nebezpečí z pohlavních chorob plynoucích. Hrůzná znetvoření působená syfilidou byla častou obrazovou přílohou zdravotních rádců. V této době byla jen velmi obtížně léčitelná. Nejrozumnější protiléky měly i nežádoucí vedlejší příznaky. např. používání *Salvarsanu*, jež byl v podstatě slabým arzenikem, vedlo k vypadávání vlasů a zubů.

Především velký nárůst onemocnění pohlavními chorobami po skončení první světové války přiměl odbornou veřejnost k založení *Československé společnosti pro potírání chorob pohlavních*. Tato společnost působila v Československu od roku 1918 do roku 1946, kdy splynula s Červeným křížem. U jejího zrodu stálo a činnost po sledované období vytvářelo

117 Robert Mudroch, Poměry číšnických učňů, str. 77.

118 NA ČR, Společnost pro potírání chorob pohlavních, karton 6, inv. č. 218, zpráva o činnosti dispensáře prof. Janovského, str. 2.

119 NA ČR, Společnost pro potírání chorob pohlavních, karton 6, inv. č. 215, zpráva o činnosti společnosti za léta 1920 - 1931, str. 7.

120 Hugo Hecht, Pohlavní choroby a alkohol, str. 2.

121 NA ČR Fond Ministerstvo veřejného zdravotnictví, karton 12, Složka 5, Společnost pro potírání nemocí pohlavních. Zpráva o činnosti společnosti pro potírání chorob pohlavních. str. 2.

okolo 10 - 15¹²² osob, především pražských lékařů. Na pomoc nemocným pohlavními chorobami se vydalo i zákonodárství nové republiky (1922), které zavedlo povinnost léčit se, umožnilo bezplatné léčení, zrušilo nevěstince a zaručilo úřední tajemství lékařů a úředníků. S odporem se setkávalo především zrušení nevěstinců, které podle mnohým vedlo k nárůstu nekontrolované prostituce. Nový zákon narážel na obtíže z hlediska provádění a musel být v roce 1924 doplněn prováděcími nařízeními. Zůstal ovšem v platnosti mj. i proto, že počet pohlavně nemocných poklesl podle Společnosti pro potírání chorob pohlavních o jednu třetinu. Můžeme se ovšem domnívat, že hlavní příčinou poklesu nebyl zákon samotný, ale celkové uklidnění poválečných poměrů.

Společnost měla své stálé ústředí v Praze s jedním placeným pracovníkem. Veřejnosti byla k dispozici také knihovna společnosti. Po přechodnou dobu spravovala společnost v Praze i dvě poradny pro pohlavní nemoci, jelikož ale neměla dostatek finančních prostředků na jejich provoz, byla jedna z nich uzavřena a druhá převedena pod městskou správu. K jejich převedení pod správu společnosti došlo znovu v průběhu 30. let.¹²³

Je možno říci, že v rámci Prahy byl zdravotní stav dělnického prostředí měřeno dnešní dobou velmi neuspokojivý. Tato skutečnost se netýkala jenom dospělých, ale i dětí. Velkou zdravotní zátěž představovala světová válka a časy hospodářské krize. Především tuberkulóza si vybírala mezi pražskými dělníky početné oběti – umírala na ni celá čtvrtina z nich. Na druhou stranu v této době probíhal proces, který nazýváme zdravotní revolucí. Jeho první plody mohli okusit i pražští dělníci ve sledovaném období (pobyt v nemocnicích, porodnicích, operace, všeobecné očkování, návštěva zubních lékařů).

Za druhé je patrné, že zdravotní stav dělnického prostředí byl horší než zdravotní stav prostředí středních a horních vrstev. Důkazy pro toto tvrzení nám jsou zdravotní statistiky, statistiky kojenecké úmrtnosti v jednotlivých pražských čtvrtích, dobové zprávy o zdraví dělníků a dobové stereotypy popisující dělníka jako *a priori* nemocného či k nemoci náchylného. Špatné hygienické podmínky a z nich vyplývající slabé hygienické návyky nemocnost dále podporovaly.

Za třetí jsme zjistili, že otázka zdraví hrála v životě tehdejších dělníků zcela klíčovou

122 Deset let činnosti pro potírání chorob pohlavních, str. 27.

123 Kromě upozorňování na nebezpečí pohlavních chorob a ovlivňování vzniku zákona o pohlavních chorobách začala Společnost od roku 1927 pořádat také kurzy pro lékaře a pro studenty vysokých škol, kteří byli tradičně považováni za skupinu náchylnou nebezpečí nákazy. Druhou aktivitou společnosti bylo publikování článků s tematikou pohlavních chorob obvykle polemizujícími s různými názory, které se objevovaly v denním tisku. Třetím okruhem činnosti byly přednášky pro veřejnost a putovní výstavy. Vydáno bylo několik knih a letáků s obdobnou tematikou. Společnost také podporovala šíření zábavných filmů, které obsahovaly varování před pohlavními chorobami. Příkladem je film *Osudná chvíle* z druhé poloviny třicátých let.

roli. Dobré zdraví nebylo na rozdíl od dnešní doby cosi automaticky existujícího, ale spíše výjimkou než pravidlem. Prožitek vlastní závažné choroby nebo choroby a úmrtí někoho blízkého od dětství po celý život závažně ovlivňoval dobovou mentalitu.

Dělnické prostředí bylo podle mnoha zpráv liberálnější ve vztahu k sexualitě než prostředí středostavovské, ale i zde existovaly projevy dobové pruderie. Sexualita byla jedním z mála potěšení dělnických mužů, ale pro ženy představovala často zdroj neustálého strachu z nežádoucího otěhotnění a fatálních důsledků pro vlastní zdraví a rodinnou ekonomiku. Antikoncepce se jen pomalu prosazovala, ale zato častá byla brutální podoba zamezení nežádoucímu mateřství – amatérsky prováděné potraty. Ty představovaly značné zdravotní riziko a navíc byly postihovány zákonem. Odpor proti zákazu interrupcí u značné části dělnictva využívala komunistická strana. Naopak nemanželské mateřství bylo ve sledovaném období již posuzováno mírněji, ovšem i zde musela matka i dítě počítat s určitou stigmatizací. Sexualita měla ovšem i své další stinné stránky – prostituci, sexuální násilí a pohlavní choroby, které byly velmi rozšířené a zároveň obtížně léčitelné. Zdravotní revoluce však pronikala i sem a s těmito chorobami byl veden víceméně úspěšný boj.

3. Bydlení pražských dělníků

Při posuzování úrovně bydlení pražských dělnických rodin ve dvacátých a třicátých letech 20. století hraje velkou roli použitá pramenná základna.

Prvním zdrojem informací jsou rozhovory z našeho průzkumu pražských dělnických rodin. Vzhled bytu a jeho zařízení utkví z dětství v paměti každého z nás, proto schopnost vypovídat o dané problematice byla poměrně vysoká. Cítili jsme snahu dotazovaných popsat, jak těžký život v minulosti byl, ovšem bez přílišného moralizování a odsuzování, s kterým se setkáváme v dobové literatuře. Respondenti často srovnávali bydlení v dětství s podmínkami, v kterých žili později. Ty znamenaly pro všechny z nich výrazné zlepšení.

Stranou nemohou zůstat ani dobové prameny zabývající se studiem pražských bytů obecně a obzvláště ty z nich, které se týkají bydlení dělnických rodin.

Velmi důležitým zdrojem je *Soupis bytů v Praze*, který byl zpracován za léta 1921 a 1931 pod vedením Josefa Šišky. Jde o statistické šetření určené pro výpočet daně z nemovitostí, jehož výsledky skýtají pro sociální dějiny množství cenných údajů. Především ve druhém šetření z roku 1931 zjišťovali autoři sociální postavení rodin obývajících pražské byty, a tím se nám zachoval pozoruhodný materiál. Data zde obsažená podrobuje v naší práci statistické analýze srovnáním jednotlivých geografických celků, sociálních vrstev i srovnáním obou výzkumů (z roku 1921 a 1931). Výhodou tohoto šetření je, že zachycuje kromě jiných i všechny dělníky bydlící na území hlavního města Prahy. V roce 1921 se týkalo 50 585, v roce 1931 70 131 dělnických bytů. Nevýhodou je někdy malá pozornost věnovaná sociálnímu rozvrstvení (zvláště ve výzkumu z roku 1921), poněkud vágní definice dělníků a redukce sociální struktury rodin na povolání otce.

Další významné informace poskytuje sociologické šetření provedené v roce 1931 Otakarem Machotkou, které se týká situace nejchudších vrstev Prahy a bylo publikováno v roce 1936 pod názvem *Sociálně potřebné rodiny hlavního města Prahy* (vydavatel Státní úřad statistický, nakladatelství Orbis). Bylo zaměřeno na obyvatele Prahy – příjemce nejrůznějších sociálních podpor. Machotka definoval sociálně potřebné jako ty, jejichž příjem na osobu byl menší než 300 Kč měsíčně a alespoň jedno jejich dítě navštěvovalo nějaký stupeň školy nebo jeslí. V Praze žilo v té době 55 436 sociálně potřebných obyvatel odpovídajících této definici, tedy 6,5 % z celkového počtu. Machotka však do své práce nezahrnul ty osoby, které sice pobíraly méně než 300 Kč měsíčně, ale byly bezdětné, nebo se o své děti nestaraly, nebo byly jejich děti příliš malé, než aby mohly být příjemci sociální pomoci. Z výzkumu tak vypadli především starší, mladší a bezdětní lidé. Lze odhadnout, že

počet osob, jejichž měsíční příjem činil méně než 300 Kč, byl výrazně vyšší než Machotkův vzorek a pohyboval se v roce 1931 okolo 13 % populace. Můžeme tedy říci, že rodiny s příjmem nižším než 300 Kč tvořily asi čtvrtinu pražských dělnických rodin. Byly tedy jejich – nikoli nepodstatnou – menšinou. S ohledem na tuto skutečnost nemůžeme výsledky Machotkova výzkumu zobecňovat na celé dělnické prostředí. Nelze ani říci, že by sociálně potřebné rodiny byly tvořeny výhradně nejspodnější vrstvou pražského dělnictva. Machotkův výzkum byl totiž prováděn v období hospodářské krize, která do definované situace zavedla i příslušníky řady kvalifikovaných dělnických zaměstnání.

Výzkumný soubor byl tedy velice heterogenní. Velká část ze zkoumaných jedinců (57 %) neměla práci. Po odečtení dětí (48 % ze sledovaného vzorku) se můžeme domnívat, že nezaměstnanost mezi sociálně potřebnými rodinami se v této době pohybovala pouze okolo 10 % (pokud vezmeme v úvahu, že část dospělých byla dlouhodobě nemocná, bude zjištěná nezaměstnanost ještě nižší). Navíc většina z těch, co práci měla (55 %), byla kvalifikovaná. Můžeme tedy odvodit, že Machotkovy sociálně potřebné rodiny byly tvořeny z části nekvalifikovanými nádeníky a z části kvalifikovaným dělnictvem, které se dostalo do obtížné sociální situace vinou hospodářské krize. Věnujeme-li tedy větší pozornost části kvalifikovaných sociálně potřebných – umožňuje nám to větší zobecnění na celé pražské dělnické prostředí.

Pro hodnocení úrovně bydlení pražských dělníků ve sledovaném období jsou nejvýstižnější pojmy: stísněnost, zaostalost v technickém vybavení a špatné zdravotní podmínky.

Můžeme říci, že drtivá většina rodin pražských dělníků žila v bytech buď s jednou místností, nebo s jednou místností a kuchyní. Takových bytů bylo v Praze roku 1921 68,8 %. Za deset let se jejich podíl nijak výrazně nesnížil, v roce 1931 jich bylo stále 67 %. Velká většina dělnických domácností neměla koupelnu, tou bylo v roce 1921 vybaveno 18 % pražských bytů a do roku 1931 stoupl tento podíl na 31 %. Ústřední topení v dělnických bytech té doby prakticky neexistovalo, v roce 1931 ho mělo pouze 2,4 % pražských domácností, bylo tedy záležitostí horních vrstev společnosti. Podle výzkumu Adamcové mělo v prvních letech po první světové válce jen 12 % pražských dělníků byt s více než jednou místností a 30 % dokonce nemělo stálé bydliště.¹

¹ Dagmar Adamcová, Vývoj estetických norem u obyvatel jedné pražské čtvrti 1918 – 1939, str. 114. Je ovšem třeba podotknout, že respondenti jejího výzkumu, který probíhal v 70. letech byli po první světové válce mladí a jejich tíživá bytová situace mohla také souviset s tímto faktorem a nejenom s poválečnou nouzí.

Stísněný obrázek dělnického bydlení podával sociolog Inocenc Arnošt Bláha: „Četné rodiny, skládající se z otce, matky, 4 – 5 dětí obojího pohlaví, často i z rodičů otce a matky, obývají jedinou světnici, v níž ve dne pro slamníky, narovnané na sebe není ani hnutí, kde v noci panuje naprostá promiskuita, kde vzduch je vždycky nedýchatelný. Matka vidouc, že místnosti není možno dodat slušného vzhledu, vzdá se marné námahy. Děti hledí, jak by vyvázly odtud na potulky ulicemi s pochybnými kamarády. Otec hledá útočiště v hospodě, tu se otravuje alkoholem a reformuje společnost spolu s jinými druhy, kteří k takovému úkolu nejsou lépe připraveni než on. Když se vrátí, zmožen pitím a debatami, trýzní děti, bije ženu, která často hledá zapomenutí v pití.“²

Podobně pesimistické popisy dělnických bytů jsou v literatuře časté: „...vcházím do bytu, jediné nízké nepatrné místnosti, přeplněné zašlým nábytkem, lidmi, pachy všeho druhu...ta strašná stěsnanost, pach petroleje, lihu, čadících kamen, plen, vaření, pach vsáklý do stěn...domov, jediná maličká místnost se zčernalými kouty, v níž se odbývá celý život tuctu lidí, v níž se vaří, pere, myje, spí, kde se skoro napořád ozývá dětský pláč a křik...jediná místnost s třemi malými okénky do ulice, z nichž jedno je zcela zakryto kredencí, spoře osvětlená za dne, ještě ubožeji osvětlovaná za večerů mrkavou páchnoucí petrolejkou.“³

Ani Géza Včelička se ve svém vyprávění od výše zmíněných popisů neodlišuje: „Vpravo se krčí železná kamínka, vlevo zeje okno a za ním se cabí stará kuchyňská kredenc. Pak je tu také rozviklaný stůl a tři kulaté židle, odřený kufr a ještě odřenější postel...Babička s malým spí na posteli, já se ženou a nejstarší kluk na zemi na dvou štrozokách.“⁴

Poslední ukázkou zděšení středních vrstev nad bytovými podmínkami dělnictva je reportáž Karla Čapka: „Policejní razie se zastavuje před velkým činžovním domem. Prohlídka začíná sklepem, kupodivu tady ve sklepě je zase ‚dobrá partaj‘; dokonce záclonky, něco obrazů na stěnách a ovšem mnoho dětí. Číslo 251 má asi třicet partají, a v každé komůrce stejný obraz: mračna švábů, na zemi hromady dětí, nejstarší dcera v posteli se svým milým. Někde dvě až tři rodiny v jedné komůrce.“⁵

Také respondenti našeho výzkumu zmiňují tísnivé bytové poměry. Respondentka M.B. byla vychovávána společně se svými pěti sourozenci babičkou v těchto bytových poměrech: „Byl to pokoj s kuchyní, z kuchyně byl klozet a kuchyň byla úplně tmavá tedy, tam se muselo celý den svítit a pokoj byl takový šedý, prostě, ten měl poměrně vysoko

² Inocenc Arnošt Bláha, Sociologie sedláka a dělníka, Masarykova sociologická společnost, str. 39.

³ Marcel Kabát, Ten kouzelný čas dětství, str. 168.

⁴ Géza Včelička, Černá píseň, Praha 1952.

⁵ Karel Čapek, Obrázky z domova, str. 80.

posazená okna, takže tam moc světla také nebylo. No to byl byt, no nebyl byt, no to byl prostě kumbálek.“⁶

Respondent V.B. vzpomíná na bydlení s rodiči a mladším bratrem: „Byl to pokoj a kuchyň. Ze začátku jsem študoval při petrolejce, že nebyla v bytě ani elektrika, která byla zavedená, asi když jsem dělal maturitu v tom roce 34. Kuchyň byla tmavá, vokno na chodbu. No dohromady to mohlo mít takovejch...30 m...pokoj i kuchyň.“⁷

Jak vypadaly domy, v nichž se tísnily takto malé dělnické byty? Antonín Robek rozlišuje ve své práci o dělnické Praze 19. století pět typů dělnických obydlí⁸: 1. Domy hromadného typu byly nejrozšířenější formou dělnického bydlení. Pavlačové domy konce 19. století nahrazovaly od počátku století dvacátého domy chodbové.⁹ Jejich nejstaršími příklady jsou dům čp. 1515 v Libni a dům čp. 258 v Košířích. Teprve v druhé polovině třicátých let se začínají stavět moderní domy schodišťové. Svědectvím této výstavby jsou domy na Pankráci. 2. Dělnické kolonie, které se stavěly v blízkosti určité továrny pro její dělníky. V Praze bylo pouze několik příkladů těchto kolonií. Na přelomu 19. a 20. století byly postaveny dnes již neexistující kolonie na smíchovské Mrázovce a holešovická v Dělnické ulici. Mimo obvod Prahy se dochovala kolonie v Čakovících. Přejít od kasárensky vyhlížející kolonie k domům vyšší obytné kvality představují Mauthnerovy dělnické činžáky v Bubenči postavené ve dvacátých letech pro zaměstnance blízké přádelny. 3. Venkovská zástavba, která již existovala v obcích nově připojených k Praze. 4. Vlastní rodinné domky, které si začala stavět také nejbohatší část pražských dělníků. 5. Nouzová obydlí, která dosáhla svého vrcholu právě během sledovaného období a kterými se budeme zabývat ve zvláštní kapitole.

3.1 Geografické rozdíly

Geografickým ohraničením naší analýzy je tzv. Velká Praha, tedy územní celek vzniklý sloučením původní Prahy (městské části 1 – 8) s do té doby samostatnými městy (Vinohrady, Karlín, Žižkov, Smíchov) a přilehlými obcemi v roce 1921. Mezi jednotlivými částmi Prahy existovaly ovšem velké sociální rozdíly. Díky řadě dochovaných sociálních ukazatelů (podíl dělníků z počtu obyvatel, míra kojenecké úmrtnosti, podíl žáků pokračujících z obecné školy na gymnázium, výše nájemného, podíl jednopokojových bytů, podíl nemanželských dětí a volební výsledky v jednotlivých čtvrtích), můžeme rozdělit pražské

⁶ Rozhovor s respondentkou M. B. 2. 1. 2007.

⁷ Rozhovor s respondentem V. B. 15. 1. 2007.

⁸ Antonín Robek, *Stará dělnická Praha*, str. 154 – 172.

⁹ Blíže viz Ladislav Štěpánek, *Příspěvek k vývoji forem bydlení v pražských pavlačových domech na přelomu 19. a 20. století*, str. 106 – 115.

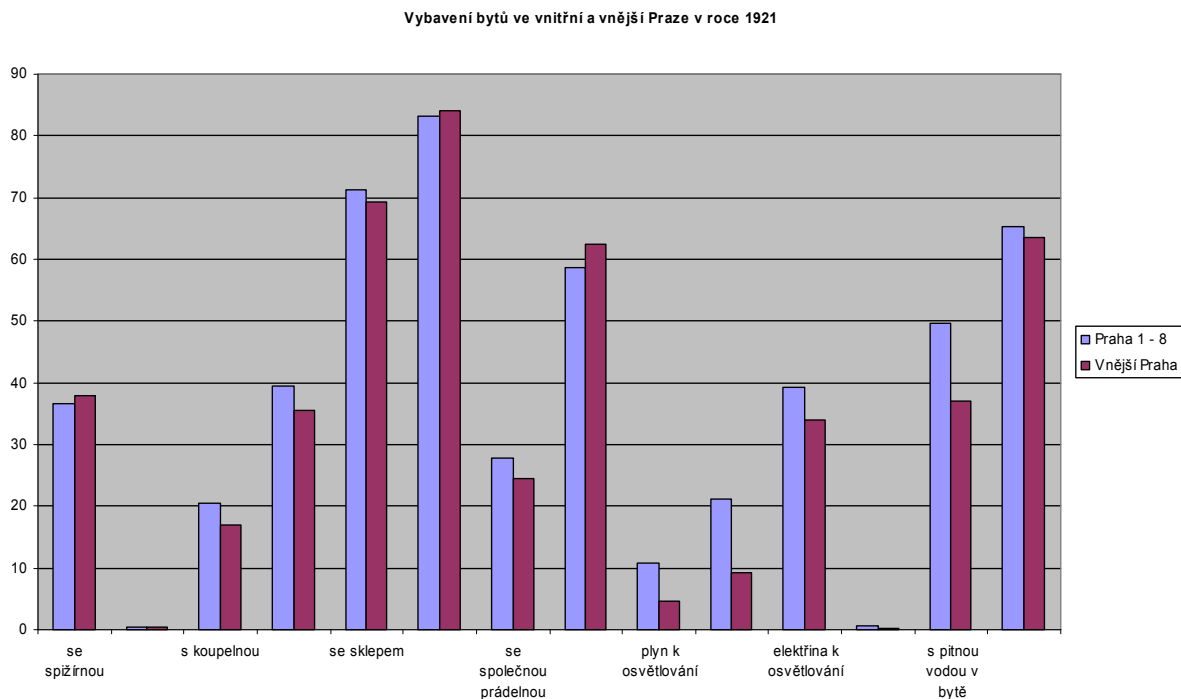
čtvrťi podle sociální úrovně do několika skupin. Pravděpodobně nejelitnější byl Josefov tvořený secesní výstavbou luxusních bytů vzniklých na místě zbouraného Židovského města. K velmi dobrým čtvrtím patřily Staré Město, Nové Město a Malá Strana. Stejně úrovně dosahovaly novější čtvrti Vinohrady a Dejvice – obývané především úředníky. V nich nepřesáhl podíl dělníků 13 % z celkového počtu obyvatel. Smíšený charakter a průměrné výsledky byly typické pro Holešovice, Karlín, Smíchov a Žižkov. Svůj venkovský ráz rychle ztrácely Vršovice, Libeň, Břevnov, Braník a Nusle, obývané převážně dělníky. Skutečnými periferiemi, které obývaly nejchudší vrstvy, byly Vysočany, Hloubětín a Prosek na severovýchodě a Košíře, Jinonice a Motol na jihozápadě Prahy. Přes 50 % obyvatel těchto čtvrtí tvořili dělníci a výše uvedené sociální údaje zde dosahovaly nejhorších hodnot.

Velké rozdíly v kvalitě bydlení ve vnitřní Praze a v okrajových čtvrtích se projevovaly hlavně ve vybavení bytů¹⁰, jejich velikosti a ve výši nájemného.

Pokud jde o zařízení, byty ve vnitřní Praze 1 - 8 byly v roce 1921 častěji vybaveny koupelnou, vlastním záchodem, sklepem, společnou prádelnou, plynem k osvětlování, vaření a topení než byty v okrajových čtvrtích. Měly také pitnou vodu v bytě. Čtvrťi periferní a venkovské obce měly poněkud vyšší podíl spížíren, půd a společných záchodů (poslední položka dokládá spíše jejich zaostalost).

¹⁰

Tyto rozdíly nicméně nebyly tak velké, jak jsme předpokládali.

Zdroj: Vytvořeno dle J. Šiška, Soupis bytů v Praze podle stavu z 15. února 1921, str. 424, 425, 434, 435.

Také z hlediska počtu místností v bytech panovaly značné odlišnosti. Podíl bytů o jedné místnosti z celkového bytového fondu byl vyšší než 40 % v Hloubětíně, Hrdlořezích, Jinonicích, Kobylisích, Košířích, Malešicích, Motole, Proseku, Radlicích, Starých Strašnicích, a Záběhlicích. Jejich nejnižší podíl byl v Josefově, Karlíně, Smíchově a na Vinohradech.¹¹ Ve vnitřní Praze (tj. Praha 1 – 8) tvořily byty o jedné místnosti 24 % a byty s kuchyní a pokojem 39 %. Ve vnější Praze byla situace nepříznivější. Byty o jedné místnosti tam tvořily 32 % a byty o jedné místnosti a kuchyni 45 %! Pokud bychom zjišťovali podíl obyvatel Prahy bydlících v těchto bytech ve vnitřní Praze činil v roce 1921 51,1 %. Ve Velké Praze to bylo dokonce 62,5 % obyvatel.¹²

Bytová situace v Praze 1921

druh bytu	byty ve vnitřní Praze (Praha I – VII.)	byty ve vnější Praze
s jednou místností	24 %	32 %
1 pokoj a kuchyně	39 %	45 %
2 pokoje	1 %	0 %
2 pokoje a kuchyně bez	6 %	3 %

¹¹ Josef Šiška, Soupis bytů v Praze, přílohy, diagram 2.

¹² Josef. Šiška, Soupis bytů v Praze, str. 58.

příslušenství		
2 pokoje a kuchyně s příslušenstvím	13 %	10 %
3 pokoje a kuchyně bez příslušenství	0 %	0 %
3 pokoje a kuchyně s příslušenstvím	1 %	0 %
4 pokoje	10 %	6 %
5 pokojů a více	6 %	3 %
celkem	100 %	100 %

Zdroj: Vytvořeno dle Josef Šiška, Soupis bytů v Praze podle stavu z února 1921, str. 22 – 28.

Konečně velké rozdíly panovaly mezi pražskými čtvrtěmi z hlediska výše nájemného. Nejdražší pražskou čtvrtí byl Josefov – představoval kombinaci výhodné polohy a moderní zástavby. Průměrné nájemné zde bylo v roce 1921 1800 Kč za rok. Nadprůměrně drahé bylo také Staré a Nové Město, Vinohrady, Bubeneč, Hradčany, Malá Strana, Karlín a Dejvice. Zde se roční nájemné pohybovalo mezi 600 a 1000 Kč. Nejméně se platilo v Jinonicích, Střížkově, Záběhlicích, Motole, Malešicích, Hloubětíně, Kobylisích, Troji, Hlubočepích, a Bohnicích. Průměrné nájemné zde činilo od 150 do 200 Kč za rok.¹³ Periferní postavení těchto čtvrtí dokládá i O. Machotka. Podle jeho údajů žilo v roce 1931 ve Vysočanech, Hloubětíně, Proseku, Košířích, Jinonicích a Motole více než 16 % obyvatel, jejichž příjem byl méně než 300 Kč měsíčně.¹⁴ Ve vnitřní Praze činil podíl těchto lidí cca 4 %.

Je tedy zřejmé, že pražské čtvrti se výrazně lišily podílem jednotlivých sociálních vrstev na celkovém počtu obyvatel žijících na jejich území. Také námi zkoumané prostředí průmyslových dělníků mělo velmi nerovnoměrné zastoupení v jednotlivých oblastech Prahy. Od nejnižšího zastoupení – 3,5 % dělníků v roce 1921 – ve čtvrti Josefov až po 57,2 % ve čtvrti Prosek. Z hlediska osídlení dělníky bychom mohli hovořit o dvou skupinách čtvrtí. První skupinu tvoří čtvrti v obvodu městských hradeb (tzv. měšťanské čtvrti), kde podíl dělníků nedosahoval 13 %. Ve druhé se vyskytují čtvrti smíšené a čtvrti s většinou dělníků. V této skupině stoupal podíl dělníků plynule od Karlína (18 %) až po výše uvedený Prosek.¹⁵ Ostatní čtvrti se nacházely na daném kontinuu relativně plynule, takže nelze hovořit o dalších skupinách.

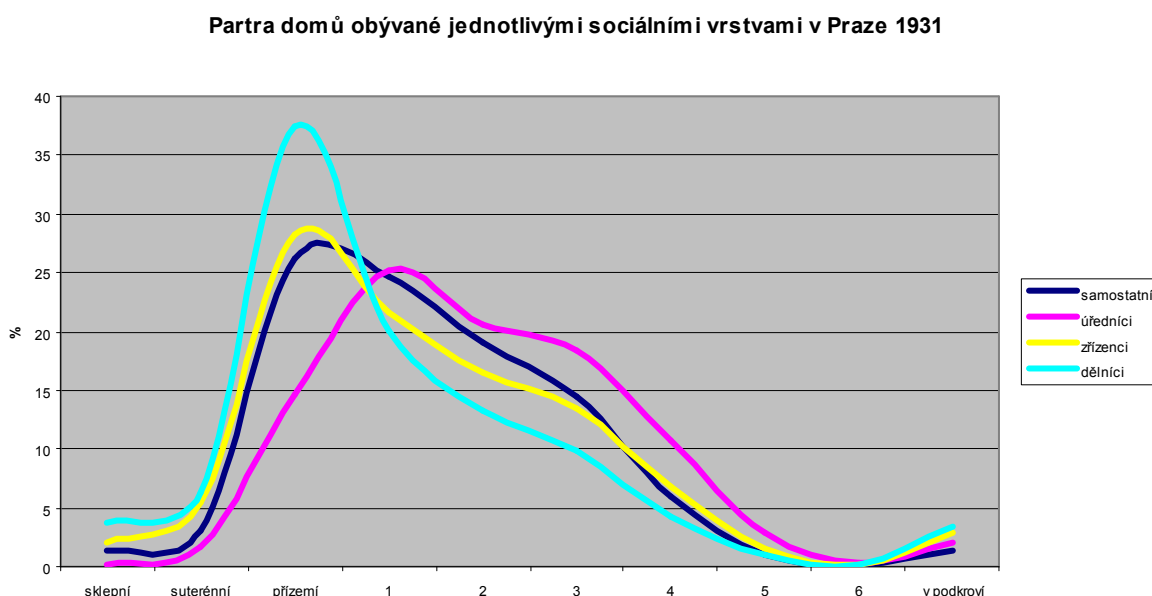
¹³ Josef Šiška, Soupis bytů v Praze, přílohy, diagram 5.

¹⁴ Otakar Machotka, Sociálně potřebné rodiny v hlavním městě Praze, str. 29.

¹⁵ Josef Šiška, Soupis bytů v Praze, str. 306.

Členění prostoru z hlediska sociální prestiže se projevovalo také v umístění bytů různých společenských vrstev v jednotlivých patrech domu. Podle naší analýzy platilo, že bydlení v dolním nebo nejvyšším podlaží znamenalo nižší sociální postavení. Dělníci obývali nejčastěji přízemí – žilo zde asi 40 % z nich. Také jejich podíl z obyvatel žijících ve sklepních, suterénních a podkrovních bytech byl vyšší než u ostatních vrstev. To potvrzují i vzpomínky kolportérů Rudého práva, podle nichž měli vždy největší šanci na zisk odběratelů v suterénech nebo podkrovních, kde „žila chudina“¹⁶.

Relativně nejméně dělníků žilo v prvním, druhém a třetím patře. Ačkoli i další sociální vrstvy (zřizenci a samostatní) bydleli nejvíce v přízemí, jejich podíl zde nebyl tak velký. Naopak úředníci bydleli v prvním patře, jak vyplývá z následujícího grafu.

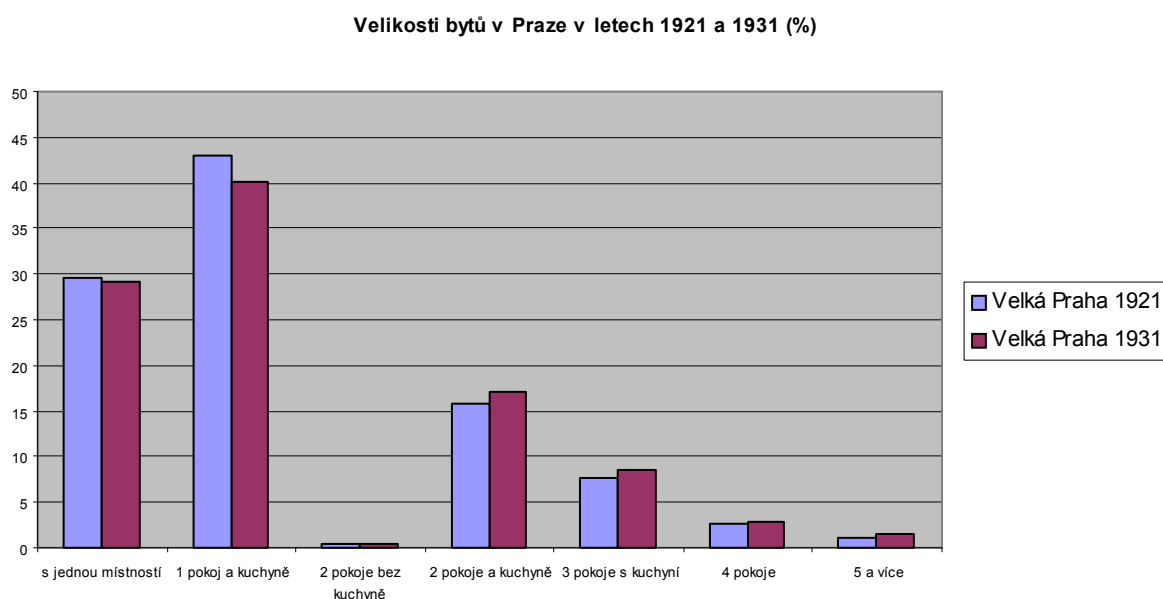
Zdroj: Josef Šiška, Sčítání bytů 1931, str. 116

3.2 Velikost bytů

Podívejme se nejprve, jak vypadal pražský bytový fond v letech 1921 a 1931. Byty s jednou místností a s jednou místností a kuchyní tvořily v roce 1921 72,4 % pražských bytů. V roce 1931 to bylo 69,4 %. Situace se tedy výrazně nezměnila. Přitom v těchto deseti letech prožívala Praha jedno z nejdynamičtějších období svého rozvoje. Zatímco v roce 1921 bylo v Praze 166 561 bytů, v roce 1931 to bylo už 233 584 bytů, což představovalo nárůst o celých

¹⁶ B. Ruta, Několik vzpomínek.

40 %.¹⁷ Je ale třeba zmínit, že do roku 1931 poněkud vzrostl podíl bytů o více než dvou místnostech.

Zdroj: Vytvořeno na základě dat z Josef Šiška, *Soupis bytů v Praze podle stavu z 15. února 1921*, str. 23 a Josef Šiška, *Sčítání bytů v Praze ze dne 1. prosince 1930*, str. 32.

Skutečnost, že se pražské bytové poměry z hlediska velikosti bytů výrazně nezměnily ani za období mohutné bytové výstavby, svědčí o tom, že i velká část nových bytů byla velmi malé rozlohy. Statistiky uvádějí, že z bytů postavených v Praze v průběhu let 1919 – 1931 tvořily byty o jedné místnosti cca jednu pětinu.¹⁸ Během doby stoupal podíl bytů o jedné místnosti a kuchyni. Od počátku třicátých let dosáhl poloviny ze všech bytů v Praze postavených.¹⁹ Nové byty byly stavěny za účelem výhodného pronájmu a pronajímateli se vyplácelo zřídit v novém domě co nejvíce bytů malé velikosti. Stát vycházel vstříc této snaze o neomezený zisk. Samotný zákon z dubna 1919 o stavebních úpravách pro hlavní město Prahu v touze stimulovat stavební ruch umožnil, aby po dobu bytové nouze byly stavěny domy „neodpovídající přesně stanoveným podmínkám stavebního řádu“.²⁰

Jaké bytové poměry panovaly v rámci dělnického prostředí? Jak vyplývá ze Šiškovy šetření, a jak jsme již dříve uvedli, drtivá většina pražských dělníků bydlela v letech 1921 – 1931 v jedno- nebo dvoupokojových bytech, kde druhý pokoj tvořila kuchyně. Během

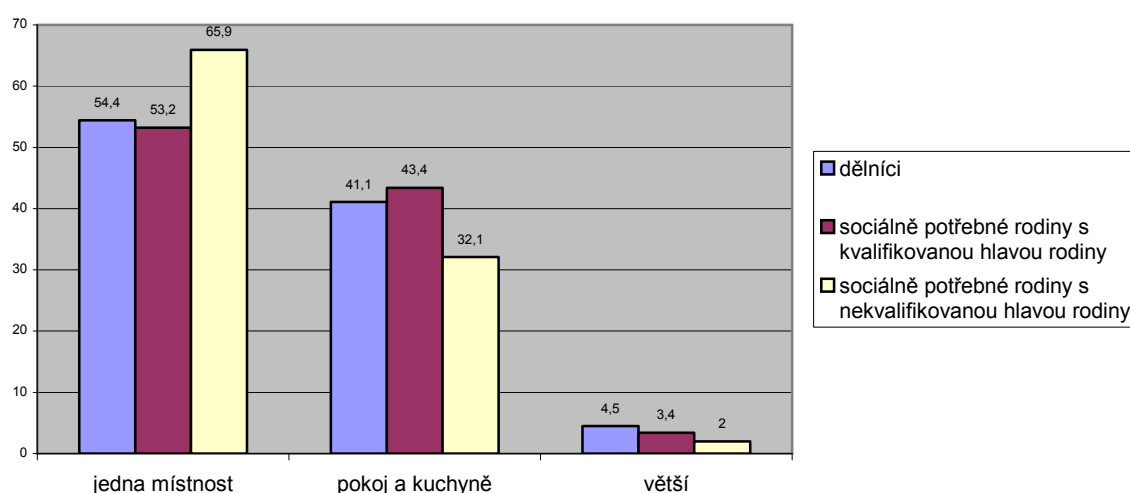
¹⁷ Josef Šiška, *Sčítání bytů v Praze ze dne 1. prosince 1930*, str. 3.

¹⁸ Bytová krise, *Stručný výtah z debat Klubu architektů v roce 1932*, Stavba, roč. XI. č. 5, 1933, str. 68.

¹⁹ Statistická zpráva hlavního města Prahy za léta 1930 - 1933, str. 42.

sledovaného období se situace příliš nezměnila. Podle Šiškových údajů za rok 1921 bydlelo 42,5 % dělnických rodin v jednopokojových, 48,8 % ve dvoupokojových bytech. Čtyři procenta měla být se dvěma pokoji a kuchyní, pět procent s dvěma pokoji, kuchyní a příslušenstvím.²¹ Ještě horší údaje zaznamenal výzkum Nečasové v pražské čtvrti Košíře. Podle něj žilo v bytech o jedné místnosti 49 % všech žáků obecné školy v této čtvrti. Dalších jedenáct procent bydlelo sice v bytech o dvou místnostech, ty byly ovšem tak malé, že neposkytovaly žádný vyšší standard. V případě dělnického prostředí se počet rodin žijících v bytě o jedné místnosti nebo o dvou velmi malých místnostech blíží podle Nečasové 70 procentům.²² O deset let později se tento stav zásadněji nezměnil. Podle výzkumu z roku 1931 obývalo byty o jedné místnosti 54,4 % dělníků a byty o dvou místnostech 41,1 %.²³

Bydlení pražských nižších vrstev v roce 1931

Zdroj: Vytvořeno dle Otakar Machotka, Sociálně potřebné rodiny v hlavním městě Praze, Státní úřad statistický, str. 236 a Josef Šiška, Sčítání bytů v Praze ze dne 1. prosince 1930, str. 32

Kvalitu bytů neurčoval jen počet obytných místností, ale také skutečnost, zda v nich byla nebo nebyla předsíň. Podle Machotkova zjištění mělo předsíň jen 14,3 % bytů sociálně

²⁰ Ludvík Fořt, Nouze bytová, str. 11.

²¹ Josef Šiška, Soupis bytů v Praze, str. 312.

²² Marie Nečasová, Školní prospěch a sociální poměry dítěte, str. 9 - 10.

²³ Těmto výsledkům se navíc velmi podobají bytové poměry rodin s příjmy do 300 Kč na měsíc a osobu. Ty obývaly v 58,5 % případů jednu místnost a ve 38,7 % místnosti dvě. (Otokar Machotka, Sociálně potřebné rodiny v hlavním městě Praze, str. 92.)

potřebných rodin.²⁴ Podle Šiška šetření se předsíní v pražských bytech vyskytovala častěji. Z jednopokojových bytů ji mělo 30,4 % a spíž 15,8 %. U dvoupokojových bytů mělo předsín 48,6 % a spíž 38,1 % bytů.²⁵ I když se domníváme, že podíl těchto místností v jedno- a dvoupokojových bytech obývaných dělníky byl poněkud menší, můžeme odhadovat, že téměř každá třetí dělnická rodina v Praze měla vlastní předsín a asi čtvrtina rodin vlastní spíž.

Počet místností v jednotlivých bytech příliš neříká o jejich rozloze. Tento údaj nebyl zjišťován ve statistickém šetření o bytech v Praze roku 1921, velkou pozornost mu ovšem věnoval Machotka v výzkum. Jeho výsledky jsou poněkud zkresleny skutečností, že pro zjednodušení byla započítávána pouze plocha hlavních místností. Nezapočítání plochy místností vedlejších (předsín, koupelna, spíž) vedlo k tomu, že především byty o více místnostech se nám jeví menší, než skutečně byly. Vzhledem k tomu, že většina dělnických bytů vedlejší místnosti neměla, bude zde zkreslení zanedbatelné.

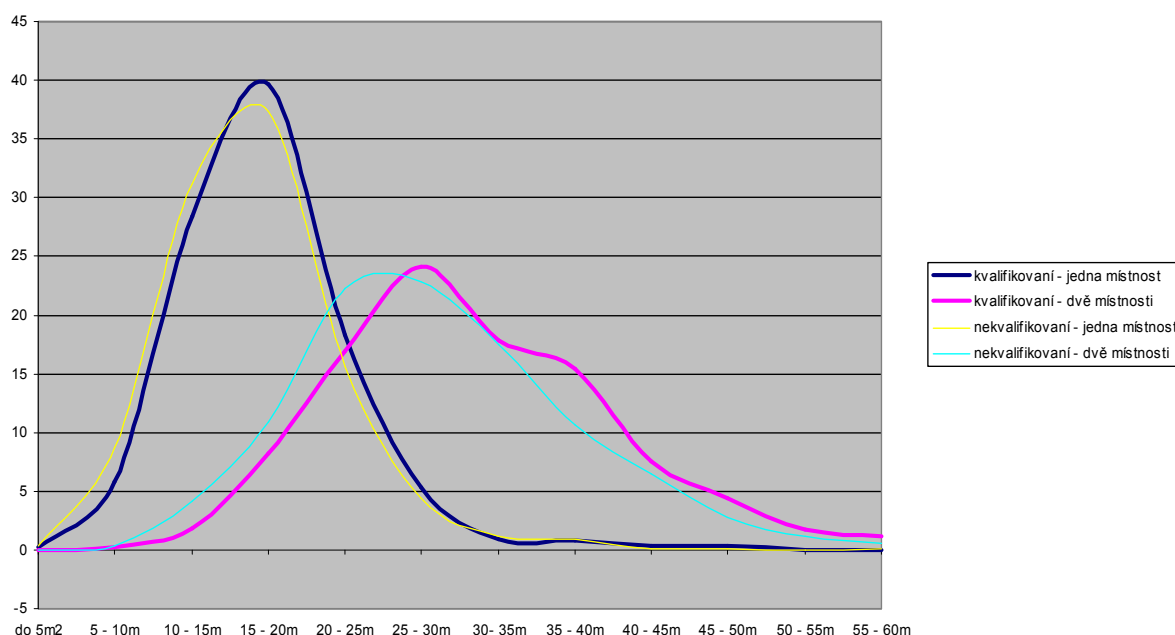
Podle Machotky nejvíc bytů sociálně potřebných rodin (26 %) mělo rozlohu mezi 15 – 20 m². Z výzkumu Nečasové vyplývá, že v dělnických rodinách v Košířích připadaly počátkem 20. let na osobu nejčastěji dokonce jenom 1 – 3 metry čtvereční.²⁶ To znamená, že v roce 1921 byla jedna obytná místnost v této čtvrti průměrně obývána téměř čtyřmi osobami. Můžeme se domnívat, že rozloha bytů kvalifikovaných sociálně potřebných rodin se velmi blížila rozloze bytů celého dělnického prostředí. Rozdělení bytů podle rozlohy u kvalifikovaných a nekvalifikovaných sociálně potřebných rodin nám ukazuje následující graf:

²⁴ Otakar Machotka, Sociálně potřebné rodiny v hlavním městě Praze, str. 90. Jednopokojové byty měly předsín v 12,8 %, dvoupokojové v 15,7 % případů. Předsín mělo 25,6 % bytů se třemi místnostmi a 34,8 % bytů o čtyřech místnostech. Poslední dva typy bytů se vyskytovaly – jak už bylo zdůrazněno – v námi zkoumaném prostředí jen velmi výjimečně.

²⁵ Josef Šiška, Sčítání bytů v Praze ze dne 1. prosince 1930. str. 3.

²⁶ Marie Nečasová, Školní prospěch a sociální poměry dítěte, str. 15.

Rozlohy bytů kvalifikovaných a nekvalifikovaných sociálně potřebných rodin v roce 1931 (v m²)

Zdroj: Vytvořeno dle Otakar Machotka, Sociálně potřebné rodiny v hlavním městě Praze, Státní úřad statistický, str. 244 – 245.

Lze předpokládat, že byty většiny (asi 56 %) pražských dělníků se nacházely v pásmu mezi 15 a 30 m². Zatímco byty o jedné místnosti se plochou příliš nelišily, u bytů se dvěma místnostmi byly rozdíly výraznější. Velikost bytu z hlediska jeho plochy byla odrazem finanční situace rodiny. S bytem o jedné místnosti se musela spokojit skupina v nejnižším pásmu příjmů. Rozpětí příjmů skupiny, která si mohla dovolit byt s více místnostmi, bylo větší a tomu vycházela vstříc i nabídka prostornějších bytů.

Položme si otázku, zda existovaly rozdíly mezi dělníky jednotlivých odvětví v kvalitě bydlení. Částečnou odpověď nám dává Šiškovův šetření. Podle něj byli nejlépe situovanou profesí typografové, z nichž bydlelo 17,7 % v lepších bytových podmínkách, obvykle v bytu o dvou místnostech. Naopak nejhůř na tom byli dělníci v oděvnickém, stavebním a chemickém průmyslu, v bytech o jedné místnosti bydlelo více než 44 % z nich. O něco lepší situace panovala v průmyslu papírnickém, textilním, kamenném, zeminném a hliněném, kde procento dělníků žijících v jedné místnosti překročilo třicet pět.

3.3 Výše nájemného

Jak vysoké nájemny platili pražští dělníci? Podle Šiškovy šetření lze konstatovat, že průměrné roční nájemné placené dělnickými rodinami bylo v roce 1921 220 Kč.²⁷

Do roku 1931 se situace podstatně změnila. Výrazně k tomu přispělo zavedení tzv. chráněných bytů. Jednalo se o byty zpravidla menší rozlohy a kvality, kde existovalo státem regulované nájemné. V nich žilo 62 % rodin pražských dělníků a nejčastější výše nájemného se zde pohybovala mezi 500 – 600 Kč. Průměrné roční nájemné v chráněných dělnických bytech bylo nicméně 1100 Kč. V pásmu 300 – 1200 Kč ročně se nacházela největší část (81 %) chráněných nájmů. Neregulované nájemné bylo značně vyšší a také značně heterogennější. Někteří dělníci měli pronajaté neregulované byty za několik set ale také za několik tisíc korun ročně. Průměrné roční nájemné zde bylo 2336 Kč, tedy více než dvojnásobek regulovaného nájemného.

Zavedení tzv. chráněných bytů a dalších opatření na ochranu nájemníků po první světové válce vzbuzovalo konflikty mezi nájemníky a vlastníky domů. Respondent V.B. uvádí: „No s panem domácím to nebylo zrovna to nejlepší, protože ta nám, my jsme měli paní domácí, ta nám jenom vyčítala, že bydlíme zadarmo, protože byla ochrana. My jsme platili myslím asi 80 korun za čtvrt roku z toho bytu...včetně vody.“²⁸

Velké rozdíly v nájemném byly ovlivněny i velikostí bytu. Nájem jednopokojového chráněného bytu přišel dělníka na 500 – 600 Kč, za dvoupokojový byt s ochranou zaplatil nejčastěji 800 – 1000 Kč ročně. Nejobvyklejší nájem jednopokojového nechráněného bytu se nacházel v pásmu 2400 – 2800 Kč, dvoupokojový stál 3200 – 4500 Kč.²⁹

Vývoj roční výše nájemného v Praze v následujících letech nám dokládá tabulka:

rok	pokoj a kuchyň	dva pokoje a kuchyň
1929	1475	2610
1931	2034	3230
1933	2379	3783
1935	2640	4404
1937	2700	4600

Zdroj: Statistická ročenka republiky Československé 1938, str. 198.

²⁷ Josef Šiška, *Soupis bytů v Praze*, str. 413.

²⁸ Rozhovor s respondentem V.B. 15. 1. 2007.

²⁹ Josef Šiška, 1931, str. 202.

Výše nájemného nám ukazuje, že především v okamžicích nezaměstnanosti bylo velmi obtížné nájem platit a rodina se musela stěhovat do horších podmínek. Dobový tisk psal: „V době kvartálu, když se má platit činže, je v dělnických rodinách zděšení. V důsledku hospodářské krize, malých výdělků a nezaměstnanosti není často v domě ani krejcaru a domácí naléhá buďto platit, nebo se vystěhovat. Proto v době placení činže jsou zastavárny obléhány pracujícími lidmi, kteří jsou nuceni zastavit, co se zastavit dá. Pracující člověk snad si může utáhnout opasek, snad chodí v roztrhaných botkách a šatech, ale potřebuje bydlet. Nemožnost platit drahé činže vyhnala již desetitisíce proletářů z bytů a vehnala je do skal, cihlen a kolonií.“³⁰

3.4 Ochrana nájemníků

První zákon o dělnických bytech byl schválen v roce 1892. Pro svou nedokonalost byl nahrazen zákonem z roku 1902, který měl poskytnutím výhod stimulovat výstavbu levných a zdravých dělnických bytů. Staviteli mohli být buď majitelé továren nebo dělnická sdružení. Nové domy měly být zbaveny na 24 let od domovních daní. Zákon také počítal se zřizováním útulen pro osaměle žijící jednotlivce. Ani tento zákon nesplnil očekávání do něj vkládané, neboť stavba vlastního domku byla stále pro většinu dělníků finančně nedosažitelná. V roce 1911 vyšel zákon o státním bytovém fondu, který poskytl dotaci 20 miliónů korun na výstavbu malých bytů. Zákon zaváděl zvýhodněné půjčky na jejich stavbu. Počítal se zřizováním stavebních bytových družstev. První opatření na ochranu nájemníků přinesla již poslední léta světové války. Vládním nařízením z ledna 1917 byli zmocnění ministři práv, veřejných prací a vnitra, aby prohlásili za závazné předpisy o ochraně nájemníků, tam kde to uznají za vhodné. Ochrana se týkala především zákazu růstu činží a zákazu vypovězení nájemní smlouvy bez udání náležitého důvodu. O nařízení bylo uvedeno, že „má být zbaveno platnosti, jakmile pominou mimořádné poměry“.³¹ Nejprve platilo jen pro větší města (včetně Prahy) a od ledna 1918 byla jeho platnost rozšířena na celou říši. Podle odhadů předsedy pražského svazu majitelů domů Ludvíka Fořta, kterého nazývalo sociálně demokratické Právo lidu „známým pražským fašistou“,³² tak přišli majitelé domů o 50 % zisku během dvou let.³³ Na toto opatření si jeden z majitelů domů stěžoval slovy: „napříště nesmí z domu – výsledků to práce, starostí podnikání, - těžiti ten kdo pracoval, kdo se staral, kdo podnikal a nesl riziko

³⁰ Dělnický deník 23.11. 1930, cit. dle A. Chyba, Postavení dělnické třídy v kapitalistickém Československu. str. 60.

³¹ Ludvík Fořt, Nouze bytová, str. 14

³² Ludvík Fořt kandidoval za Práskovu Stranu agrární a konservativní do národního shromáždění v roce 1925, Kandidátní listina bývalého c. k. rakouského ministra, In Právo lidu 1. listopadu 1925, str. 3.

– tedy majitel domu-nýbrž ten, kdo na výrobě statku tohoto ani prací, ani kapitálem, ani risikem sčastněn nebyl.“ Druhým důvodem, proč se podle Fořta jednalo o velmi špatné nařízení byla skutečnost, že stavba domu byla sice činností „v zájmu vlastním podniknutá, ale i zájmům obecným k dobru přicházející.“³⁴

Vznik Československa tyto rakouské regulace zachoval. Podle Fořta to bylo velmi neblahé, neboť nařízení podvazovala výstavbu nových bytů, což bylo velmi problematické za doby, kdy se do Prahy měli vracet vojáci z front, stěhovat úředníci z Vídně, vznikaly nové úřady československé i zahraničních společností otevírajících své pobočky v hlavním městě nového státu. Podle Fořta se vláda příliš nechala ovlivnit „náladami davových vrstev, vrstev politicky a intelektuálně u nás namnoze nevyzrálých“ a nedokázala národu sdělit, že je třeba „uskromnit se, přitáhnouti opasek a tím usilovnější prací přičiníti se o obnovu statků válkou zničených.“³⁵ Nová republika tak převzala rakouská nařízení a v některých aspektech je ještě dále prohloubila.

V Praze tehdy dokonce řádl anarchistický spolek Černá ruka vedený známým žižkovským bouřlivákem Frantou Sauerem, který v letech 1918 – 1920 donucoval majitele prázdných činžovních domů, aby do prázdných bytů přijímali chudé rodiny. Vedle hrozeb docházelo i k jejich přímému zabírání. Hlavním působištěm spolku byl Žižkov.³⁶

Druhé nařízení nově v Československu schválené se týkalo zabírání bytů obcemi z ledna 1919. Podle něj měly obce právo tam, kde je bytová nouze, nařídít majitelům domu soupis bytů a místností dosud nepronajatých a tyto měly právo zabírat. Dále bylo stanoveno, že výpověď z bytu smí být pouze na základě svolení okresního soudu a byla zakázána výpověď z důvodu, že majitel potřebuje byt pro své příbuzné. Regulované nájemné vedlo podle Fořta k tomu, že nájemce bytu často pronajímal jednotlivé místnosti dalším lidem a získal tak slušný zisk.

O několik let později Fořt své názory nezměnil a v brožuře „Budiž jasno v otázce bytové“ mimo jiné tvrdil, že práce není potřebou člověka, ale pouze prostředkem jak získat peníze, dále že o všechny své potřeby se má každý starat sám a stát má pouze vytvářet podmínky, aby to bylo možné především ochranou soukromého vlastnictví. I v tomto případě zakončil svou brožuru voláním po odstranění ochrany nájemníků: „Ochrana nájemníků musí být jako hnisající vřed na těle republiky ráznou operací odstraněna. Čím dříve, čím rázněji

³³ Ludvík Fořt, *Nouze bytová*, str. 11 – 12.

³⁴ Tamtéž, str. 13.

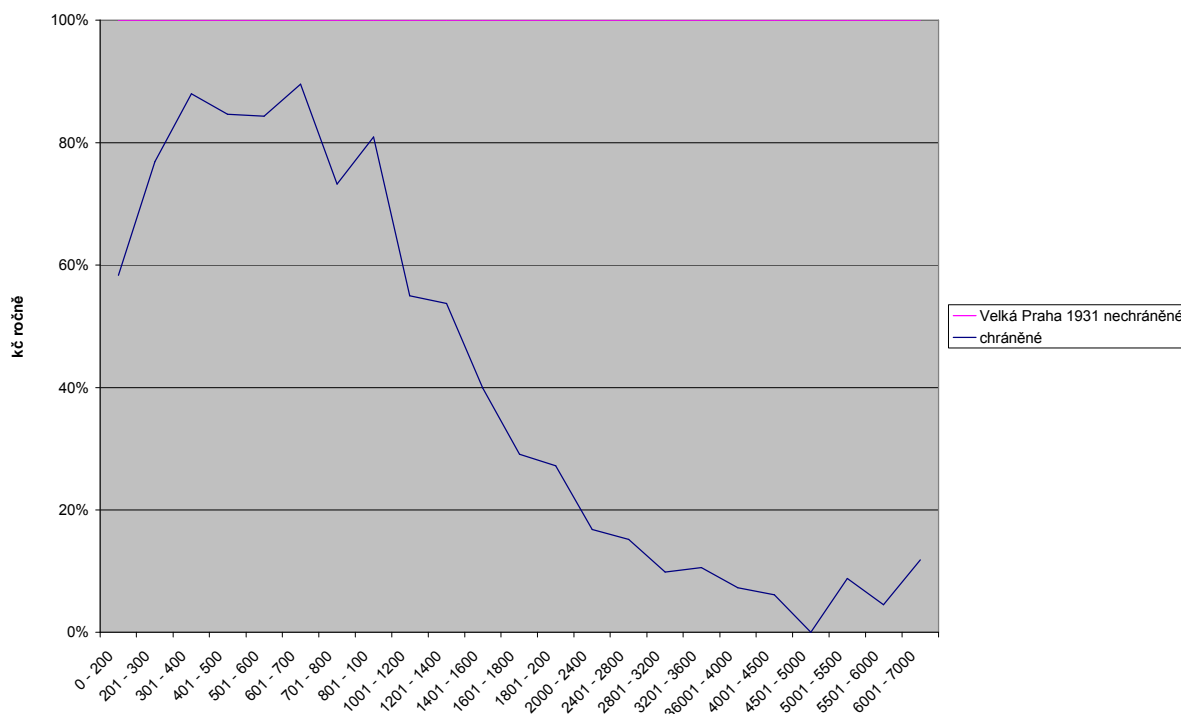
³⁵ Tamtéž, str. 17.

³⁶ Miroslav Honzík, *Praha 1921*, str. 160.

operace provedena bude, tím rychleji se tělo uzdraví.“³⁷ Už samotný fakt, že majitelé domů do té doby nezankli a dokonce měli prostředky na vydávání brožur ukazuje, že tvrzení o jejich ožebračení ochranou nájemníků bylo poněkud přehnané.

Regulace nájemného měla odlišné dopady na různé sociální vrstvy. Podle našich výpočtů se netýkala nejzámožnějšího pražského obyvatelstva. V menší míře se ochrana nájemníků dotkla nejspodnějších vrstev Prahy. V bytech s nájemným do 200 Kč měsíčně bylo chráněných jen něco přes 60 %. Nutno podotknout, že zde bydleli skutečně ti nejchudší – čtyři procenta Pražanů. Většinou se jednalo spíše o nouzová stavení než byty. Dá se říci, že největší prospěch z chráněných bytů měli pražští dělníci, kteří tvořili asi 40 % obyvatel hlavního města. Tato sociální skupina, která si v roce 1931 nemohla dovolit vydat za bydlení více než 700 Kč měsíčně, obývala 85 % bytů s ochranou nájemníků. S rostoucím příjmem se lidé začínali ohlížet po lepší kategorii bytu, ve které se ochrana nájemníků vyskytovala méně často. Jak ukazuje následující graf, u kategorie bytů s nájemným nad dva tisíce korun, jež měly obvykle více než tři místnosti vybavené moderním zařízením, byl podíl chráněných bytů menší než dvacet procent. V těchto bytech žila nejbohatší část (13 %) obyvatel Prahy.

Podíl chráněných a nechráněných bytů v Praze podle výše nájemného

³⁷

Ludvík Fořt, Budiž jasno v otázce bytové, str. 8.

Zdroj: Vytvořeno podle dat z Otakar Machotka, Sociálně potřebné rodiny v hlavním městě Praze, str. 272 – 273.

Ochrana nájemníků zůstala trnem v oku majitelům domů po celou dobu trvání republiky. Na základě jejich nátlaku se podařilo zákon o ochraně nájemníků četnými novelami velmi okleštit. Bylo prosazeno, že se ochrana nájemníků nebude vztahovat na byty uprázdněné a byty nově postavené. V důsledku těchto úprav došlo ke snížení podílu bytů s ochranou nájemníků z celkového počtu bytů z 96,5 % v roce 1923 na 57,3 %³⁸ v roce 1930 až na 48,3 % v roce 1934. Kromě nové výstavby přispěla k tomuto snížení i skutečnost, že asi třetinu chráněných bytů se během sledovaného období podařilo majitelům převést na byty bez ochrany. Tato fakta ve svém souhrnu způsobila, že docházelo k růstu nákladů na bydlení. Ačkoli se můžeme domnívat, že po první světové válce byly ceny nájemného nepřirozeně nízké, po strmém nárůstu počátkem dvacátých let pokračovalo jejich zvyšování až do konce sledovaného období. Mezi lety 1921 a 1939 výše nájemného vzrostla u chráněných bytů čtyřikrát, u nechráněných dokonce devětkrát. I přes růst reálných mezd dělnictva se tak stále zvyšoval podíl nájemného na spotřebním koši dělnických rodin. Zatímco v roce 1925 činil 11,9 %, v roce 1935 už 19,9 %.³⁹

3.5 Hygienická a technická zařízení

Počátkem dvacátých let neměl prakticky žádný z bytů obývaných pražskými dělnickými rodinami vlastní koupelnu a jen velmi málo z nich mělo vlastní záchod. Většina dělnických rodin naopak disponovala vlastním sklepem a půdou. Ani do počátku třicátých let se vybavení bytů koupelnami a dalšími zařízeními příliš nezměnilo. Ačkoli v roce 1921 mělo vlastní záchod 37,1 % pražských bytů⁴⁰ a v roce 1931 to bylo již 47,3 %⁴¹, tento pokrok se týkal jen nejlépe situované části pražského dělnického prostředí. V roce 1931 mělo vlastní splachovací záchod jen 23,4 % dělnických rodin.⁴² Podle sčítání bytů z roku 1931 bylo vlastním záchodem vybaveno 12,7 % jednopokojových a 40,5 % dvoupokojových bytů v Praze.⁴³ Machotka ve své studii o sociálně potřebných rodinách uvádí, že v roce 1931 bylo jen 14 % jejich bytů vybaveno splachovacím záchodem a 5,3 % záchodem žumpovým. U nejchudší části pražských dělníků existovaly dokonce desítky bytů, které neměly ani společný

³⁸ Mimořádné zprávy státního úřadu statistického, str. 142.

³⁹ Antonín Chyba, Hospodářský vývoj a postavení pracujících v buržoazní ČSR, str. 90.

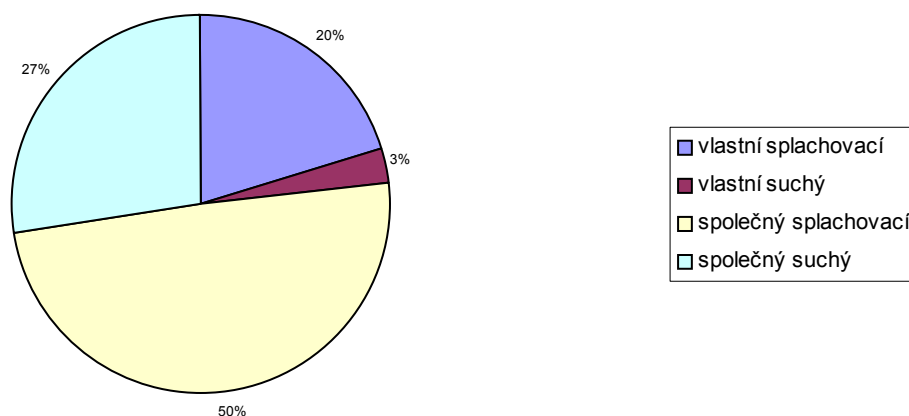
⁴⁰ Josef Šiška, Soupis bytů v Praze, str. 434.

⁴¹ Otakar Machotka, Sociálně potřebné rodiny v hlavním městě Praze, str. 97

⁴² Tamtéž. J. Šiška uvádí 20,4 % (Soupis bytů v Praze, str. 53).

záchod a jejich obyvatelé museli chodit do lesa, kanálu, jam či do jiných domů.⁴⁴ Okolo tři čtvrtin bytů pražských dělníků mělo ve sledovaném období záchody společné. Většina z nich byla počátkem třicátých let již splachovací.

Záchody pražských dělníků v roce 1931

Zdroj: Zpracováno podle dat z Josef Šiška, Sčítání bytů v Praze ze dne 1. prosince 1930, str. 65.

Podobná situace byla s koupelnami. V roce 1931 měla koupelnu jen 2 % ze sociálně potřebných rodin⁴⁵, u pražských dělnických rodin uvádí J. Šiška 9,7 % domácností vybavených koupelnou.⁴⁶ Podle jeho výzkumu mělo v Praze v roce 1931 vlastní koupelnu 5,4 % jedno- a 22 % dvoupokojových bytů.⁴⁷ Podíl koupelen v dělnických domácnostech byl poněkud nižší, neboť ne všechny z těchto bytů obývali dělníci a lze předpokládat, že ti si vybírali byty méně zařízené a tudíž levnější. V některých případech existovaly i koupelny společné pro více domácností. Přesto byla situace v Praze ve srovnání s celým Československem poněkud lepší. Podle Uhlířova výzkumu žáků měšťanských škol mělo vlastní koupelnu jen 7,4 % rodin těchto dětí. Příznivější byla celostátně situace s vlastními

⁴³ Josef Šiška, Sčítání bytů v Praze ze dne 1. prosince 1930. str. 53.

⁴⁴ Otakar Machotka, Sociálně potřebné rodiny v hlavním městě Praze, str. 94

⁴⁵ Tamtéž.

⁴⁶ Josef Šiška, Sčítání bytů v Praze ze dne 1. prosince 1930. str. 55.

⁴⁷ Tamtéž, str. 53.

záchody, jeho existenci uvádělo 59,4 % žáků měšťanských škol⁴⁸, lze se ovšem domnívat, že velkou část z nich tvořily na venkově a v menších městech záchody suché.

Koupelna nebyla používána pouze k osobní hygieně, ale bylo zvykem v ní i prát prádlo. Vzhledem k tomu, že většina bytů dělnických rodin koupelnu neměla, pralo se v těchto domácnostech v hlavní místnosti bytu, což podporovalo jeho vlhkost. Jen menšina (asi 20 %) dělnických domácností měla k dispozici společnou prádelnu nebo mohla prát na jiném místě mimo byt (např. na chodbě). V dělnických bytech o dvou místnostech mohly ženy prát v kuchyni.

I účastníci našeho výzkumu mnohokrát potvrzovali skutečnost, že v dělnických bytech často chyběly vlastní koupelna a záchod. Příkladem je rodina respondenta V.B., jehož otec byl typografem: „Nebyla tam koupelna. Měli jsme vanu, kterou jsme jednou týdně prostě naplňovali v kuchyni vodou a koupali jsme se...Záchod byl přes chodbu...společný ještě s druhou z partají.“⁴⁹

Nízká vybavenost dělnických bytů koupelnami byla příčinou nedostatečné osobní hygieny. Většina našich respondentů se zmiňuje o rituálu koupání, který probíhal jedenkrát týdně: „Koupali jsme se jednou za týden, ale denně jsme se myli, maminka mi pravidelně kontrolovala krk a uši. Jako děti jsme se myli v jedné vodě. Drahuna a po ní já. Když byla větší už se se mnou nechtěla koupat...Jednou za měsíc se dělalo velké prádlo.Na to přišla placená pomocnice a pralo se ve valše v kuchyni. Matka ale prala také menší prádlo častěji.“⁵⁰

Rovněž Uhlířův výzkum potvrzuje velmi zřídka koupání. Šedesát devět procent žáků československých měšťanských škol se podle jeho zjištění v roce 1929 koupalo jedenkrát týdně, 6,5 % dvakrát týdně, 7,4 % jednou za čtrnáct dní, 8,7 % nepravidelně a 8,1 procent „se nekoupaly nebo neudaly“.⁵¹

Podobně špatné bylo vybavení vodovody. V Praze bylo v roce 1931 vybaveno vodovodem 49,9 % bytů. V dělnických rodinách byl vodovod v bytě ale jen ve 22 %, dalších 68 % mělo vodovod alespoň v domě a 20 % se muselo spokojit se studniční vodou, nebo nosit vodu odjinud. Podle Machotkové šetření sociálně potřebných rodin mělo v roce 1931 jen 16,2 % z nich vlastní vodovod (19 % kvalifikovaných a 11,5 % nekvalifikovaných), 60 % mělo vodovod společný. Paradoxem bylo zjištění, že nejhorší byty sociálně potřebných rodin se vyskytovaly ve čtvrtích s obecně lepším vybavením, např. na Starém a Novém Městě. To bylo

⁴⁸ František Uhlíř, Sociologie rodiny s hlediska dětského vývoje. str. 79

⁴⁹ Rozhovor s respondentem V.B. 15.1.2007.

⁵⁰ Rozhovor s respondentem M.K. 22.12. 2006.

⁵¹ František Uhlíř, Sociologie rodiny s hlediska dětského vývoje, str. 80.

způsobeno tím, že zdejší laciné byty se nacházely v prostorech s nejhorsšími podmínkami ve staré zástavbě, zatímco v později postavených čtvrtích byla vybavenost vodovody a koupelnami poněkud lepší.

Nekvalifikovaná část sociálně potřebných rodin měla vlastní splachovací záchody a vodovody jen v 6,7 resp. 8,6 %, kvalifikovaní měli tato zařízení ve 13 resp. 15 %, což jsou údaje srovnatelné se zbytkem pražského dělnického prostředí v této době.

Podle O. Machotky představovala jednotlivá hygienická zařízení – tekoucí voda v bytě, vlastní záchod a vlastní koupelna určitou hierarchii. Tekoucí voda v domě byla ve sledovaném období k dispozici už i velké části dělnického prostředí včetně jeho nejchudší složky. Vodovod v bytě a vlastní splachovací záchod představovaly komfort určený lépe vydělávajícím dělníkům a koupelna byla přepychem dosažitelným jen velmi malé menšině z nich.

Podle názorů sociálních pracovníků byla určitá část bytů pražských sociálně potřebných vrstev ve velmi špatném stavebně hygienickém stavu. Asi 15 % z nich by potřebovalo omítnout a vybělit, 10 % vysušit a provést betonovou izolaci. V menší části bylo nezbytné postavit kamna, vyměnit podlahu, upravit záchody, vodovody či kanalizaci. Tyto úpravy by nevedly ke zvýšení obytných standardů, ale pouze k jejich dodržení.

Také ve vybavení vodou, plynem a elektřinou zaostávaly dělnické domácnosti za pražským průměrem. Možnost srovnání dělnických s ostatními pražskými domácnostmi máme bohužel jenom z roku 1931 a nemůžeme tedy posoudit jeho vývoj. Pouze ve zlomku dělnických bytů se používalo výlučně zastaralého plynového osvětlení a topení. Naopak ve 44 % těchto bytů byla zavedena elektřina k osvětlení a můžeme se domnívat, že se tento počet každým rokem zvyšoval. V polovině třicátých let bylo již svícení petrolejem v Praze považováno za „známku chudoby a nízké životní úrovně“. ⁵² V době krize a nezaměstnanosti se ale mnohé z rodin k němu vracely, neboť bylo levnější než elektřina. V dobách nejvyšší nouze se v zimě nekupovalo palivo a lidé obývali nevytopené byty. Později přestávaly rodiny platit i nájem. ⁵³ Následovalo vystěhování – v lepším případě do menšího bytu, v horším do obecní nebo i „divoké“ nouzové kolonie.

Řada svědectví pamětníků dokládá, že zavedení elektřiny bylo pro mnohé dělnické domácnosti hmatatelným důkazem růstu životní úrovně. Na jeho pozadí se odehrávaly různé rituály rodinného života. Máme především doloženu nedůvěru starší generace k elektřině

⁵² Sociálně potřebné rodiny, str. 117.

⁵³ Dopisy jež nás došly, Pražanka, č. 68, roč. 1925/26, str. 12

a posměšky, jež si z ní za to tropila generace mladší. Historky na toto téma se často objevují: např. babička respondenta M.Z. se divila, „jak může ten petrolej téci kabely do žárovek“. ⁵⁴ Ještě větší nedůvěra panovala vůči zavádění plynu. Tomu nevěřily i mnohé dělnické ženy. Respondentka Z.D. uvádí: „My plyn ani pak do bytu ale neměli, protože maminka ho nechtěla, protože říkala, že se bojí - nebyla zvyklá.“ ⁵⁵ Používání elektrického osvětlení svědčilo někdy o místu v rodinné hierarchii. Jedna respondentka vzpomíná, jak nerozsvěceli, dokud nepřišel otec domů⁵⁶, jiný zase zmiňuje otcovo zhasínání, jež bylo jednoznačným pokynem jít spát. ⁵⁷ V nejlépe vybavených dělnických bytech se používalo elektřiny ke svícení a plynu k vaření (asi v 7 % domácností). Nedosažitelným komfortem bylo ústřední nebo dálkové topení, prakticky všechny dělnické domácnosti topily v kamnech uhlím. Někde se dávaly proti zimě v místnostech malým dětem při sezení pod nohy cihly zahřáté u kamen.⁵⁸

Jak zaostávali pražští dělníci v roce 1931 za ostatními zaměstnaneckými kategoriemi ukazuje následující tabulka:

	dělníci	samostatní	úředníci	zřizenci
plyn k osvětlení a topení	0,3	2,3	1,3	1,3
elektřina k osvětlení	44,5	41,1	36,7	52,8
plyn i elektřina	7,5	31,4	54,4	20,7
ústřední topení	1	2,7	4,6	2,2
vodovod do domu	79,9	93,5	97,3	91,9
vodovod do bytu	22,8	52,1	79,3	43,8
vlastní splachovací záchod	20,4	49,9	76,6	40,1
společná prádelna	31,8	40,2	64,2	42,9
sklep a půda	52,8	71,4	80,5	68,7

Zdroj: J. Šiška, Sčítání bytů v Praze ze dne 1. prosince 1930, str. 65.

Dělnické domácnosti nebyly ani ve sledovaném období vybaveny většinou domácích spotřebičů, které by usnadnily práci ženám. Určitou výjimkou byly v kuchyni mlýnky na maso a mletí kávy, nahřívací žehličky a od počátku třicátých let zaváděné a velmi oblíbené šicí stroje. Podle popisu jedné pražské posluhovačky byly pro dělníky ve dvacátých letech nedostižným luxusem následující technické novinky z domácností středních a vyšších vrstev: Plynový vaříč, vlastní koupelna se záchodem a bidetem, teplá voda z kohoutku, vysavač,

⁵⁴ Rozhovor s respondentem M. Z. 20.9.2006.

⁵⁵ Rozhovor s respondentskou Z.D. 15.6.2007.

⁵⁶ Rozhovor s respondentskou I.E. 2.7.2007.

⁵⁷ Rozhovor s respondentem M.K. 22.12.2006.

⁵⁸ Rozhovor s respondentem J. Ch. 15.7. 2007.

elektrická dečka a elektrická kulma na vlasy.⁵⁹ Jiná dodávala: „Jak to bolí, když se musíme na vše jen dívat a nemůžeme si to koupit, třebaže se dřem dnem i nocí!“⁶⁰

3.6 Problematika spaní

Nejprve pokládáme za nutné zodpovědět otázku, proč se zabývat problematikou tak detailní a zároveň intimní, jako je spaní. Úvodem se zamysleme nad výrokem Michela Foucaulta, který prohlásil ve snaze o parafrázi výroku Marxova, že prostor je souhrnem společenských vztahů.⁶¹ Michel Foucault obrátil zájem historie od analýzy času k analýze prostoru. Podle jeho názoru se musí historiografie pro lepší pochopení minulosti zaměřit na otázky, jakým způsobem byl v minulosti strukturován prostor. Ten má totiž velký význam symbolický. V prostoru se projevují společenské hodnoty, hierarchie, dominance a sociální statusy. Je třeba zdůraznit, že Foucaultovskou analýzu prostoru lze aplikovat jak na velké geografické celky, tak na jednotlivé metry čtvereční našeho životního prostoru. Např. rozsazení kolem stolu nám řekne mnohé, kdo je ve skupině dominantní, sezení ženy v blízkosti kuchyně svědčí o její roli připravovatelky pokrmů. Tyto hierarchie se projevují v mnohých zdánlivě nepodstatných detailech. V tom, kdo si kam věší svůj kabát, kdo si kam sedá v autě, kdo kde spí apod. Pokud chceme porozumět minulosti, musíme tedy porozumět i prostoru a specifikům jeho členění.

Zde narážíme na klíčový problém. Zatímco v soudobém sociálním výzkumu můžeme pomocí nejrozličnějších metod (především pozorováním) zjišťovat, jak je prostor sociálně konstruován, pro poznání minulosti je tento úkol velmi obtížný. Abychom mohli obrázek minulých sociálních hierarchií a dominancí alespoň částečně rekonstruovat, musíme se obrátit k těm projevům sociální konstrukce prostoru v minulosti, které nám zůstaly zachovány dodnes. Jsou to především statistiky, které ukazují různou prestiž jednotlivých částí města, jednotlivých pater domů apod. Pro detailnější prostorové hierarchie a dominance lze použít sociologické výzkumy z minulé doby, které se takovými otázkami ve větší či menší míře zabývaly.

Prvorepublikový sociální výzkum se věnoval jednomu důležitému aspektu členění prostoru, a sice problematice spaní. Představa práva každého člověka na vlastní postel byla od doby osvícenství značně rozšířená, ač jí společenská realita ne vždy odpovídala. Mnozí sociální pracovníci a sociologové si byli tohoto rozporu vědomi, a tak zjišťovali, jaká je

⁵⁹ Dělnická domácnost, Rozsévačka, č. 12, roč. 4. 21. března. 1929.

⁶⁰ Jak má vypadat Rozsévačka, str. 5, č. 14, roč. 4, 4. dubna 1929.

⁶¹ Michel Foucault, Dějiny sexuality, str. 113.

situace jednotlivých rodin z hlediska spaní.⁶² Jejich výzkumy jsou pro nás důležité z toho důvodu, že zodpovězení otázky, kdo spal v jaké místnosti, v případě, že se musel dělit o postel, s kým se obvykle dělil, v případě že někdo vlastní postel mít mohl a jiný ne, podle jakých kritérií se tato skutečnost určovala apod., osvětluje mnohé z hodnot, hierarchií a dominancí existujících ve společnostech minulosti.

Pro spaní pražských dělníků byla charakteristická především jeho těsnost. Pokud byla průměrná velikost dělnického bytu 30 m², znamenalo to, že čtyřčlenná rodina by zabrala jenom lůžkem pro každého celou třetinu bytu. Postel pro každého člena rodiny by pak znamenala nedostatek místa ve dne. Proto bylo nutno rezignovat na tento požadavek a více lidí se dělilo o jednu postel. Popisy stísněnosti spaní v dělnických bytech jsou velmi časté i ve vzpomínkové literatuře. Uvedme dva z nich. Vašek Káňa píše: „Maminka s Oldřichem (nejmladší syn, pozn. SH) leží na jedné posteli, Anna s Marií na druhé, žena na dvou židličkách přistavených ke skříni, Božena na truhle, Bohouš v kuchyni u plotny v neckách, Tonča v dětské postýlce a já s Pepíkem na slamníku na podlaze u druhé skříně.“⁶³ Marcel Kabát popisuje takové spaní následujícími slovy: „Doma se tísní na jedné posteli čtyři, dva a dva naproti sobě pod jednou peřinou v chatrném sytku, o níž se i ve spánku přetahují.“⁶⁴

Jak časté bylo společné spaní více lidí v jedné posteli? Uvedly ho dvě třetiny respondentů Machotkova výzkumu sociálně potřebných rodin a můžeme se domnívat, že tento způsob převažoval v běžných dělnických rodinách. Nejčastější variantou bylo spaní po dvou (např. rodiče v posteli pro jednoho, nebo dva sourozenci v jedné posteli). Případy, kdy v jedné posteli spaly více než dvě osoby byly poměrně řídké, i když jejich popis nacházíme v sociálně kritické literatuře poměrně často.

Podle výzkumu Nečasové spalo samo ve vlastní posteli jen 40 % žáků (v rodinách nekvalifikovaných dělníků to bylo 12,5 %, v rodinách úředníků 97 %). S jedním sourozencem v posteli spalo 30 % žáků a ve zbylých případech spali žáci buď v posteli se dvěma sourozenci, nebo s matkou či otcem. Ojediněle dokonce netrávili všichni členové rodiny noc ve vlastním bytě, otec např. odcházel spát na chodbu vedoucí k půdě, jeden hoch chodil spát z nedostatku místa k sousedům, babička jedné rodiny odcházela na noc z bytu spát neznámo kam... I popis situace v podání Nečasové se od předchozích příliš neliší: „...matka s dvouletou

⁶² František Uhlíř, Sociologie rodiny s hlediska dětského vývoje., str. 78, Otakar Machotka, Sociálně potřebné rodiny v hlavním městě Praze, str. 138 - 141, Marie Nečasová, Školní prospěch a sociální poměry dítěte, str. 11-12.

⁶³ Vašek Káňa, Válkou narušení, str. 34

⁶⁴ Marcel Kabát, Ten kouzelný čas dětství, str. 165.

a šestiletou dcerou na jedné posteli. Chlapec se sourozencem na druhé posteli. Otec s chlapcem na zemi a nejmenší dítě v kočárku.“⁶⁵

Společné spaní více osob v jedné posteli potvrzuje i náš výzkum. V rodině respondenty M.B. spalo v jednopokojovém bytě s kuchyní pět osob (čtyři děti a babička, která je vychovávala): „No já jsem spala s babičkou, no a sestra ta spala sama a kluci spali po dvou. Ale on ten nejmladší potom, to mu bylo sedm roků, si ho vzal maminky bratr a vychovával ho v Podolí ve Dvorecké ulici, tam u něj bydlel.“⁶⁶

Vlastní postel pro každého člena rodiny byla běžná buď v rodinách s menším počtem členů (s jedním dítětem), nebo v rodinách kvalifikovaných a lépe vydělávajících dělníků, případně v rodinách, kde byly děti odlišného pohlaví. Příkladem je rodina respondenta V.B. (*1916), jehož otec byl typografem: „Rodiče spali v pokoji a jsme spali s bratrem na rozkládacích postelích v kuchyni“.⁶⁷

Pokud se dělilo více lidí o jednu postel obvykle se jednalo o rodiče nebo o sourozence stejného pohlaví. Sourozenci rozdílného pohlaví spolu obvykle v jedné posteli nespali většinou z důvodů zachování intimity a strachu z incestu. V případě, že bydlela s rodinou babička v jedné místnosti a nebylo možné, aby měla vlastní postel, spala s ní často jedna z dcer.⁶⁸

Na druhou stranu lze říci, že ve sledovaném období spala (ačkoli často ne sama) většina členů pražských dělnických rodin na postelích, což představovalo oproti minulosti, kdy spali dělníci často na zemi nebo v jiných nedůstojných podmínkách, pokrok. Setkáváme se sice s případy spaní na slamnících, otomanech nebo v neckách, ty ale tvořily jen malou menšinu. Také podle Machotkova šetření sociálně potřebných rodin, jejichž situace byla ve srovnání s běžným dělnickým prostředím ještě poněkud horší, takto spalo ne více než 5 % sledovaných.⁶⁹ Podle výzkumu M. Nečasové nespalo v posteli asi 6 % košířských žáků.⁷⁰ Téměř polovina z nich spala na zemi, část na lavici, na židlích, dokonce také v neckách, na kufru, v košíku, v zásuvce prádelníku nebo ve vaničce.

Vedle otázky existence vlastní postele či její sdílení s někým jiným, je třeba si položit otázku, jak vypadalo prostorové umístění spících osob v celém bytě. Zajímavou analýzu tohoto problému podává H. Rosenbaumová. Ve svém výzkumu hannoverské čtvrti Linden zaznamenala pět různých způsobů uspořádání spaní v dělnických rodinách:

⁶⁵ Marie Nečasová, Školní prospěch a sociální poměry dítěte, str. 12.

⁶⁶ Rozhovor s respondentkou M.B. 1.5.2006.

⁶⁷ Rozhovor s respondentem V.B. 15.1.2007.

⁶⁸ František Uhlíř, Sociologie rodiny s hlediska dětského vývoje, str. 78.

⁶⁹ Otakar Machotka, Sociálně potřebné rodiny, str. 139.

- 1) V jednom pokoji spali rodiče a ve druhém všechny děti bez rozdílu pohlaví.
- 2) Starší děti, děvčata i chlapci spali v jedné ložnici, mladší spali s rodiči v ložnici, ale ne v manželské posteli.
- 3) Starší chlapci nebo dívky spali v jednom pokoji, mladší děti u rodičů, dívka spala u matky, syn u otce.
- 4) Rodinní příslušníci se dělili o pokoje nikoli podle generací, nýbrž podle pohlaví. Tzn. Chlapci spali v jednom pokoji společně s otcem, dívky ve druhém s matkou.
- 5) Jestliže byla mezi více sourozenci jen jedna dívka nebo chlapec, často bylo toto dítě ubytováno s rodiči v ložnici a ve druhém pokoji spaly ostatní děti.⁷¹

Rosenbaumová uvádí, že třetí a čtvrtá varianta existovala jen u vyhraněně katolických rodin. V pražském dělnickém prostředí jsme příklad tohoto uspořádání spaní nenalezli, u ostatních způsobů ano. Pro uspořádání spaní jednotlivých členů ve zkoumaných pražských rodinách byla nejdůležitější skutečnost, zda měl rodinou obývaný byt jen jednu nebo dvě a více místností,

1) V případě jedné místnosti zde spali samozřejmě všichni společně. Takto trávilo noci asi 40 % pražských dělnických rodin, přičemž tento podíl se po celé období výrazně neměnil. V bytě o jedné místnosti spali rodiče často na posteli pro jednoho člověka a děti se dělily o další postel. V případě rodiny paní Věry dokonce bydlel v jednom pokoji s nimi nějaký čas i její strýc po svém rozvodu.⁷²

2) Měl-li byt dvě a více místností spali rodiče v jedné místnosti. Děti v druhé a s rodiči spalo nejmenší dítě. Tato varianta měla dvě podskupiny: a) děti v kuchyni, rodiče v pokoji (varianta častější v rodinách s méně než čtyřmi dětmi), b) děti v pokoji, rodiče v kuchyni (méně častá varianta v rodinách s větším počtem dětí). Tímto způsobem spalo okolo 40 % pražských dělnických rodin.

Rozdělení typu a) mělo své opodstatnění: Rodiče potřebovali klid pro vzájemné intimity, umístění jejich lože do hlavní místnosti bytu mělo i svůj náboj praktický (manželská postel by se jinam nevešla) i symbolický (privilegované místo na spaní) a ukazovalo především moc otce v rodině. Společné spaní nejmladších dětí s rodiči zase umožňovalo péči o ně a kojení, jejich věk zase znemožňoval, aby porozuměly případným intimitám mezi

⁷⁰ Marie Nečasová, Školní prospěch a sociální poměry dítěte, str. 11.

⁷¹ Heidi Rosenbaum, Proletarische Familien, str. 180-181.

⁷² Pavla Frýdová, Ženská vydrží víc než člověk, str. 156.

rodiči. Zachytili jsme ale také variantu (rozdělení typu b), že rodiče spali v kuchyni a jejich pět dětí narozených v letech 1914 – 1922 spalo v ložnici.⁷³ K použití této alternativy vedl nepochybně vyšší počet dětí.

3) Třetí varianta nastávala, když s rodinou bydleli její další členové (nejčastěji jeden prarodič) nebo podnájemníci. I zde existují dvě podskupiny: a) v případech, kdy se jednalo o více lidí (např. dva prarodiče, nebo dva podnájemníky), bylo zvykem vyhradit jim jednu místnost a celá rodina se tísnila v druhé místnosti, b) v případě, že se jednalo o jednoho člověka, bylo zvykem, že spal v jedné místnosti s dětmi, nejčastěji v kuchyni. Pouze v některých případech si dokázal i jeden prarodič prosadit díky své autoritě a také příznivým bytovým podmínkám spaní ve vlastní místnosti. Není náhodou, že se často jednalo o matku otce. Paní J.D. vzpomíná: „Moje babička bydlela v kuchyni, zatímco my jsme se museli mačkat s rodičema v ložnici. Ona měla v kuchyni místo za svojí postelí, kam nikdo nesměl chodit a v kredenci měla své poličky, který maminka nikdy nesměla otevírat a na kamnech byla jedna plotna, co musela být neustále volná, když by si babička chtěla připravovat nějaký jídlo.“⁷⁴

Podle Cyrila Stejskala poskytovalo podnájem 17 % rodin nuselských a 24 % michelských žáků.⁷⁵ Nejčastější počet podnájemníků byl jeden či dva, v některých případech i více. Často šlo o příbuzné rodiny, kteří přišli z venkova za prací do hlavního města. Celkově ve variantě s nějakým dalším podnájemníkem nebo příbuznými spalo zbylých dvacet procent dětí dělnického prostředí.

3.6.1 Manželská postel

V bytech o dvou místnostech se od počátku dvacátých let prosazovala manželská postel, zatímco v bytech o jedné místnosti spali obvykle manželé na jedné posteli. Manželská postel byla počátkem dvacátých let v dělnickém prostředí novinkou. Předválečné dělnické páry spaly obvykle po dvou v jedné posteli, některé z nich, především z té části dělnického prostředí napodobující střední vrstvy, usilovaly od dvacátých let o spaní v manželských postelích. Motivací nebyl jen zisk většího prostoru na spaní, neboť ten byl vykoupen ztrátou prostoru pro denní život. Nápodoba vznikala obvykle na přání ženy, která se seznámila s manželskou postelí ve službě nebo prostřednictvím módních žurnálů zaměřených na ženy. Jen málo dělníků a jejich žen znalo v této době manželskou postel z rodinného prostředí,

⁷³ Rozhovor s respondentem J.Ch. 15.6.2007.

⁷⁴ Rozhovor s respondentkou J.D. 5.5.2007.

⁷⁵ Cyril Stejskal, Poznatky z všestranného výzkumu žactva pokusných škol v Praze, str. 119.

z něhož pocházeli. Na venkově vůbec neexistovala, v pražských dělnických rodinách před první světovou válkou také ne.⁷⁶

Právě snaha napodobovat měšťanský vkus se setkávala s odporem v politicky aktivní části dělnického prostředí. Argumentace proti byla ideová i praktická. Příklad ideové argumentace představují úvahy K. Teigeho z knihy *Nejmenší byt*. Odsuzuje zde velmi tvrdými slovy manželské postele i manželské ložnice „pelechem nízkých forem měšťáckého sexuálního života, jevištěm strindbergovských⁷⁷ dramat, líhni, zjevem úžasné erotické banality a dekadence...je semenišťem svárů a zdrojem rodinného rozvratu a tisícerych neuros.“⁷⁸ Teigeho řešení odpovídalo mentalitě středostavovského radikálního intelektuála. Tím pro něj byl sovětský typ bydlení založený na principech kolektivních domů, kde má každý jen svou vlastní obytnou buňku, zatímco ostatní prostory (kuchyně, prádelny, koupelny, místa k zábavě a odpočinku) jsou kolektivní. Takovéto utopické a dlouhodobé řešení ovšem nemohlo příslušníky dělnického prostředí uspokojit. Příklad druhé – praktické – argumentace proti manželským postelím nacházíme v listu Rozsévačka, který v roce 1935 psal: „Je to už dávno, co si v první domácnosti postavili manželské postele středem místnosti, tam kde je třeba nejvíce místa pro pohyb, vedle nich postavili noční stolky, vedle těchto skříně atd. od té doby se mnoho změnilo. Především pokoj už není výhradně pro odpočinek, ale častěji pro práci, architektura nábytku učinila veliké kroky, od bydlení žádáme nyní jiné požadavky; přesto ale 80 % rodin si stále zařizuje byt tak neprakticky, jako naši dědečkové.“⁷⁹

Navrhovaným řešením bylo zavádění rozkládacího gauče. V roce 1930 jej prosazoval architekt Josef Štěpánek.⁸⁰ V roce 1936 jej doporučovala do dělnických domácností Rozsévačka slovy: „Na rozdíl od manželské postele zabírá méně místa, neboť nemusí být uprostřed místnosti, ale klidně v rohu, navíc se ušetří čas věnovaný stlaní a není potřeba používat nákladných přehozů. Navíc si má muž, který přijde z práce, kam sednout.“ I toto řešení se do konce sledovaného období uplatnilo jen v nemnohých dělnických domácnostech.

3.7 Estetika dělnických domácností

První dělnické domácnosti 19. století byly spíše místem na přespaní a neuplatňovala se zde snaha o estetické ztvárnění. Situace se začíná měnit přibližně počátkem 20. století. Estetické vyjádření dělnictva té doby spočívalo především ve snaze napodobovat střední

⁷⁶ Viz Antonín Robek, *Stará dělnická Praha*, str. 130, 172 – 177.

⁷⁷ August Strindberg (1849 – 1912), švédský spisovatel a dramatik, který se zaměřoval především na téma partnerských vztahů. Představitel naturalismu a realizmu.

⁷⁸ Karel Teige, *Nejmenší byt*, str. 163.

⁷⁹ *Bydlíme 1935*, *Rozsévačka*, č. 38, 18. září 1935, str. 12.

vrstvy. Asi nejznámějším příkladem je nápodoba tzv. parádních pokojů středních vrstev, kterou velmi široce rozpracovala H. Rosenbaumová ve své studii o dělnických rodinách před první světovou válkou v hannoverské čtvrti Linden.

Parádní pokoj byl místností, která se používala jen při zvláštních příležitostech jako byly důležité návštěvy nebo vánoce. Některé rodiny jej obývaly v neděli, ve většině byl užíván jen o svátcích, oslavách a při návštěvách. Někde byl parádní pokoj dokonce užíván jen o vánocích jako místo na vánoční stromek.

V řadě rodin byly jeho dveře stále zavřeny, aby se do pokoje nedostaly děti. Existence parádního pokoje ještě zmenšovala obyvatelnou rozlohu bytu. Zatímco se jeho obyvatelé tísnili v malých místnostech, největší zůstávala trvale neobývaná.

Zřizování parádních pokojů a jejich udržování za každou cenu se jeví v dělnických rodinách jako málo racionální. Již za císařství to bylo předmětem silné kritiky, především ze strany dělnického hnutí:

„Rodina dělníka bydlí v kuchyni. Do jiných prostorů vkročí žena jen za účelem čištění, nebo když dává děti do postele, či chce vzít něco ze skříně. Také muž během týdne po práci či za krátké polední pauzy a v neděli sedí v kuchyni. Také on se musí vyhýbat parádnímu pokoji, když chce být se svou rodinou. Jedině návštěva je pozvána do parádního pokoje. Během jeho návštěvy sedí žena jako na jehlách, neboť práce čeká v kuchyni. Jestliže není návštěva cizí, najde si místo v kuchyni. Proto je parádní pokoj nikoliv obytnou místností, nýbrž pouze pokojem, který zabírá obytný prostor, většinou za cenu zdravých podmínek ke spaní.“⁸¹

Přesto měla existence parádního pokoje podle Rosenbaumové své opodstatnění. Parádní pokoj byl především imitací měšťanských obydlí. Zejména dělnické ženy chtěly napodobit měšťanská obydlí, která znaly z dob své služby u měšťanů. Existenci parádního pokoje také vyvraceli mezi buržoazií rozšířený názor, že dělnictvo je nekulturní, nevzdělanou hordou. Mělo to naznačovat, že dělníci jsou také slušní a pozornosti si zasluhující lidé. Rosenbaumová píše: „Proto byl parádní pokoj něčím víc než jen imitací měšťanského životního stylu, byl také vyjádřením snah dělnických kruhů o důstojnost a vlastní identitu prostředky, které sice byly vypůjčeny od měšťanstva, ale v kontextu dělnické existence měly zcela jiný význam.“⁸²

Zřizování parádních pokojů sloužících výlučně k této funkci nebylo v pražském dělnickém prostředí z důvodů bytové tísně možné. Jediný případ parádního pokoje jsme

⁸⁰ Arch. Josef Štěpánek, *Byt a umění*, Praha 1931, číslo 2, str. 1.

⁸¹ Heidi Rosenbaum, *Proletarische Familien*, str. 177.

zaznamenali v příměstské obci u Prahy. Respondentka I.E. (*1929) uvádí: „Jako děti jsme spali v jedné místnosti s tatínkem a maminkou a ta druhá místnost, které jsme říkali pokoj byl vlastně jen pro návštěvy.“⁸³ Pod pojmem „pokoj“ se v této rodině rozuměl parádní pokoj. Stalo se tak nepochybně nápodobou prostředí středních vrstev, kde se byt skládal z pokojů, zatímco ve vesnickém prostředí se chalupa skládala ze světnic případně místností. Termín pokoj začala rodina používat k označení poněkud lepší, jakoby městské a středostavovské místnosti.⁸⁴

Zatímco v Lindenu obývali dělníci dvou až třípokojové byty, v Praze byly dělnické byty většinou o jedné nebo dvou místnostech. Snaha o existenci parádního pokoje se ovšem projevovala i zde. V bytech, které měly alespoň dvě místnosti, vznikl jakýsi hybrid mezi svátečním pokojem a ložnicí. Zde byla umístěna manželská postel, slavnostní stůl, přehozy, záclona a další dekorace. Méně významné návštěvy zůstávaly v kuchyni, kde se také většinou jedlo. Pro slavnostní návštěvy nebo o svátcích byla manželská postel nějakým způsobem zakryta a celá ložnice uvedena do stavu co nejvíce připomínajícího parádní pokoj. Existenci této varianty parádního pokoje v pražském dělnickém prostředí potvrzuje ve své studii i Jana Kosáková: „...zde se shromažďovaly cennější kusy nábytku a drobné bytové doplňky, které se šetřily, a proto se tato místnost používala jen ve výjimečných případech.“⁸⁵

V bytech o jedné místnosti, kde nešlo zřídit parádní pokoj, byl jeho náhražkou někdy alespoň parádní stůl, ke kterému se sedalo jen při výjimečných příležitostech. Jak píše Karel Fojtík ve své práci o brněnských dělnících: „Uprostřed světnice byl postaven parádní stůl, který byl skutečným středem celého zařízení a kterého se téměř nikdy nepoužívalo. Byl pokryt pokrývkou, kterou si hospodyně sama háčkovala, nebo častěji kupovanou pokrývkou s třásněmi. V jeho zásuvce se ukládaly nečetné písemnosti a cennosti rodiny. Parádního vzhledu měla dodat světnici také předložka položená u největší postele, snad postele obou manželů.“⁸⁶

Nápodoba vkusu středních vrstev bylo i pořizování manželských postelí, které ovšem byly velmi záhy kritizovány, protože zabíraly příliš velký prostor. Do kuchyně začínal být umístován tzv. otoman neboli pohovka určená k odpočinku. Estetickým doplněním prostoru byly reprodukce obrazů. Především dělnické rodiny s komunistickým životním stylem si zde umísťovaly obrazy klasiků svého hnutí, naopak rodiny dělníků aktivních v sociální

⁸² Tamtéž, str. 179.

⁸³ Rozhovor s respondentkou I. E. 2. 7. 2007.

⁸⁴ Vedle pojmu (parádní) pokoj se jako synonymum pro v Čechách používal i pojem „salon“.

⁸⁵ Jana Kosáková, Příspěvek ke studiu způsobu života dělníků v Praze v Malém Břevnově, str. 22.

⁸⁶ Karel Fojtík, Tři typy venkovských obydlí v Brně, str. 33.

demokracii nebo národně socialistické straně si vystavovaly portréty TGM a E. Beneše. Někde měli na viditelných místech i svaté obrázky, ačkoli byla jinak náboženská aktivita pražských dělnických rodin velmi vlažná. Většinou převažovaly ideově neutrální motivy přírody nebo obrázky Prahy. Adamcová zase hovoří o vyšívání monogramů na ručníky v dělnickém prostředí. I zde se nepochybně jednalo o nápodobu pražských lepších rodin inspirovanou službou žen v nich. Jako zajímavost uvádí, že tyto ručníky se nesměly nikdy používat – tedy opět obdoba svátečních ubrusů či parádních pokojů.⁸⁷ Snaha dělnických žen napodobovat střední vrstvy vyšíváním monogramů byla ironizována i v dobovém dělnickém tisku.⁸⁸

Další nápodobou středních vrstev bylo používání tzv. kredence, kterou ale od konce dvacátých let vytlačuje moderní skříň s vitrínou bez zbytečných okrasných tvarů.⁸⁹ Jeden slévač se vyjadřoval: „Vždycky jsem toužil mít jednou v bytě skříň, z níž by za sklem hleděly knihy.“⁹⁰ Některá hospodyně v touze „mít to moderní“ položila na otoman pestrobarevné polštáře a nad postel umístila dokonce nebesa.

Při nápodobě měšťanského prostředí ale dělnické rodiny zapomínaly, že napodobují ideál středostavovského životního stylu z doby před první světovou válkou, neboť toto prostředí se také velmi rychle proměňovalo. Kritika měšťanského ozdobného a nepraktického stylu byla již zmíněna na příkladě manželských postelí. Podobně byla kritizována i koncepce parádního pokoje. Již v této době se ozývaly rady změnit jej v obývací pokoj, kde budou lidé trávit většinu času. Jak psal Karel Driml:

„Obývací pokoj ráda přenáší hospodyně do kuchyně a pokoj sám nechává ležeti ladem pro návštěvy. Zavírá v něm okna, aby se nic nezaprášilo, zatahuje záclony, aby slunce nepoškodilo nábytek. Všecky staré dárky k svátku, k narozeninám, k vánocům jsou tu vystaveny na skříních, na stěnách, na stolcích. Samý plyš, samá krajka, samé sklo a samý porculán. Místo jednoduché a účelné elegance se mění obývací pokoj v uzavřený, přeplněný a nevkusný salonek, kde se hromadí prach a rostou plísňe. Škoda každé místnosti, která je pro rodinu ztracena. Učiňme nejlepší, nejsvětější a nejzdravější místnost pokojem obývacím pro sebe i děti, nemáme-li dětského pokoje. Vpusťme tam slunce

⁸⁷ Dagmar Adamcová, Vývoj estetických norem u obyvatel jedné pražské čtvrti v letech 1918 – 1939, str. 115.

⁸⁸ ANM. Oddělení sportu a tělovýchovy, Fond DTJ, Karton 8, inv. č. 21. Oheň, Čtení pro dělnické děti, 1928, str. 15: „Ale lidé, to jsem si dal, že jsem si tu ženu vzal, radši bych si, věřte, na krk mlýnský kámen uvázal! V klášteře ji vychovali, pořád se jen modlila, kde byl jaký kousek plátna, tam monogram vyšila.“

⁸⁹ Rozséváčka, číslo 7. roč. 11, 12. února, 1936, str. 2.

⁹⁰ Marie Nečasová, Spotřební hospodářství 40 rodin nezaměstnaných dělníků, str. 110.

a vzduch a odstraňme vše zbytečné a nepotřebné.“⁹¹

3.9. Vnitrostátní a mezinárodní srovnání

Ve srovnání Prahy se zbytkem republiky je patrné, že z hlediska velikosti bytu se situace v Praze velmi podobala zbytku Čech, byla poněkud horší než situace na Moravě a lepší než situace na Slovensko a Podkarpatské Rusi. Příznivější byl v Praze stav z hlediska vybavenosti koupelnami, elektřinou, plynem a dalšími vymoženostmi. Lze také říci, že tato pozice Prahy se ve sledovaném období výrazněji nezměnila.

Struktura a podíl bytového fondu v ČSR v roce 1921

podíl na celkovém počtu bytů v %	ČSR	Čechy	Morava a Slezsko	Praha	Brno
bytů o 1 místnosti	21,1	26,8	9,6	27,6	4,2
bytů 1 + 1	43,1	40,5	50	41,2	51,8
bytů 2 + 1	19,3	17,1	23,2	16,5	25,5
bytů 3+ 1	9,9	9,3	10,8	9,1	11,8
bytů 4+1	6,6	6,3	6,4	5,6	6,7
s koupelnou	13,8	15,8	10	18,2	10,9
bytů s ústředním topením	0	0	0	0	0

Struktura a podíl bytového fondu v ČSR v roce 1931

podíl na celkovém počtu bytů v %	ČSR	Čechy	Morava a Slezsko	Praha	Brno
bytů o 1 místnosti	20,8	26,0	11,8	27,6	6,7
bytů 1 + 1	41,1	39,0	46,5	39,4	46,1
bytů 2 + 1	20,4	18,5	23,2	17,8	26,8
bytů 3+ 1	10,5	9,6	11,7	9,3	13,0
bytů 4+1	7,2	6,9	6,8	5,9	7,4
s koupelnou	24,9	27,5	20,5	30,9	24,6
bytů s ústředním topením	2	2,5	1,2	2,6	1,4

Zdroj: Zdeněk Deyl, Sociální vývoj Československa, str. 94.

⁹¹ Karel Driml, Domáci zdravotnictví pro ženy, str. 89.

Při srovnávání s našimi západními sousedy je zřejmé, že kvalita českého bytového fondu výrazně zaostávala. Dostupná data z německých měst v roce 1910 nám ukazují, že v každém z nich byla bytová situace výrazně lepší, než o deset let později v Praze. Pouze v Berlíně převažovaly podobně jako v Praze byty o dvou pokojích, ve Wroclavi a Essenu to byly byty třípokojové a v Hannoveru dokonce šestipokojové. Výrazně lepší bytovou situaci v Německu zachycuje již na přelomu 19. a 20. století ve svých vzpomínkách také Josef Rezler, pro kterého byl pobyt v Bavorsku skutečným kulturním šokem:

„Tu jsem teprve poznal ideální bytové poměry v říši. Žádná rodina s dětmi nesměla bydlet v jedné díře a spát nacpána na jedné neb dvou postelích jako u nás. Já jsem měl dva velké pokoje, do nichž nábytek dala mi sama paní domácí, kuchyň a komoru. Fríba, protože měl šest dětí, obýval dva pokoje, tři komory na spaní, kuchyň a spíž a příslušenství, nábytek rovněž dostal. ... Bavorský lid je lid dobrý, poctivý a při tom jeho životní úroveň je mnohem vyšší nežli u dělníka českého, zvláště v letech devadesátých. Byty jsou vesměs velmi čisté, v mnohých byly zdi i strop z ohoblovaných prken, vše pečlivě vydrhnuto.“⁹²

Byty podle počtu pokojů v roce 1910 (v % včetně kuchyně):

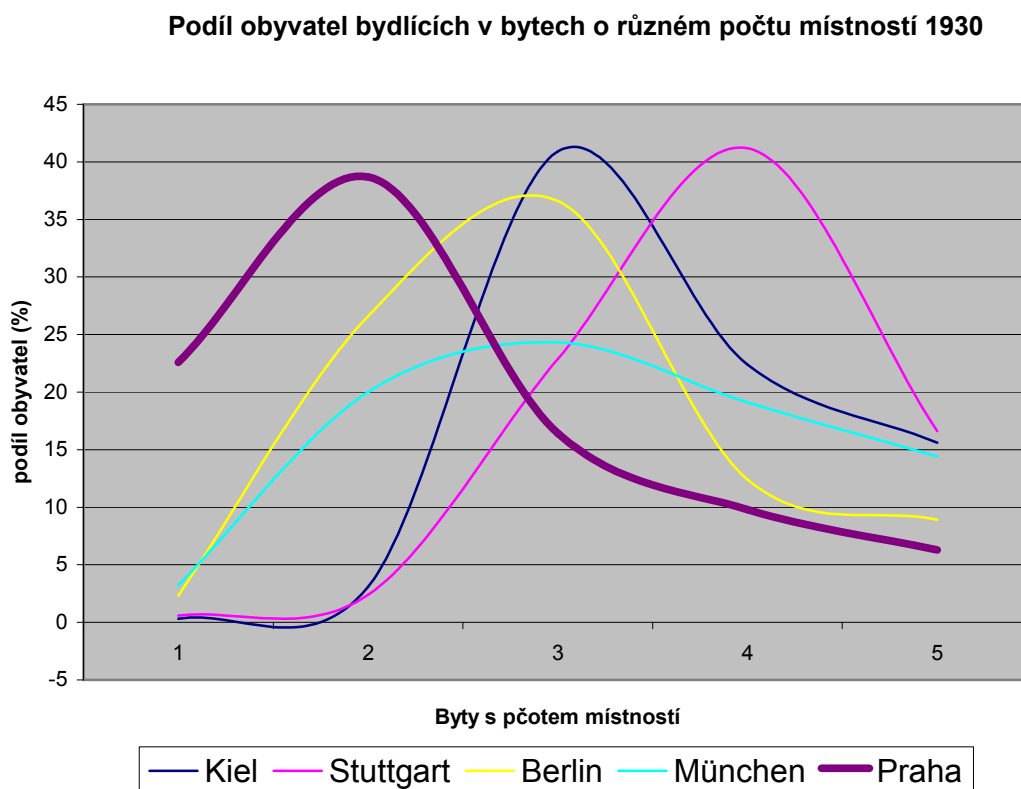
Město	Počet pokojů						
	0	1	2	3	4	5	6
Berlín	0,04	7,30	33,68	32,63	11,31	6,54	8,50
Wroclaw	0,01	11,13	21,93	29,50	14,95	9,05	13,43
Essen		2,38	28,80	31,97	15,52	7,95	13,37
Hannover		0,94	1,68	8,06	29,33	30,81	29,18

Heidi Rosenbaum, Proletarische Familien, str. 69.

Ani o dvacet let později se nepříznivá bytová situace Prahy ve srovnání s Německem nezlepšila. Z analýzy dat Machotkova výzkumu vidíme, že Praha dosahovala výrazně horších výsledků z hlediska prostornosti bytů ve srovnání se všemi německými městy. Zatímco ve Stuttgartu převažovaly byty čtyřpokojové, v Berlíně, Kielu a Mnichově byty třípokojové, v Praze to byly byty dvoupokojové. Pokud jde o bydlení dělnictva lze říci, že zatímco v Praze převažoval model jedno- a dvoupokojového dělnického bydlení, v těchto německých městech bydleli dělníci ve dvou a často i třípokojových bytech. To mělo samozřejmě za následek vytváření zcela odlišné bytové kultury (existence Rosenbaumovou zmiňovaného parádního pokoje, od třicátých let nahrazované dětským pokojem) a tím i celkového habitusu dělnického prostředí. Druhý rys pražského bydlení, který je z mezinárodního srovnání patrný, je jeho značná polarizace (stejně jako v Mnichově). I přes neutěšené poměry dělnictva a drobných

⁹² Josef Rezler, Ze života průkopníků sociální demokracie, str. 139 - 140.

živnostníků je možné konstatovat, že bytová úroveň vyšších středních a vyšších vrstev dosahovala německého standardu. Z grafu je vidět, že v podílu bytů se čtyřmi, pěti a více místnostmi se Praha německým městům již velmi přibližovala.

Zdroj: Vytvořeno dle Otakar Machotka, Sociálně potřebné rodiny v hlavním městě Praze, Státní úřad statistický, str. 132.

3.10 Tzv. bytová otázka a pokusy o její řešení

Bytovou nouzi si uvědomovali sami dělníci i nejrůznější reformátoři ať už z tábora politické levice nebo občanských stran. Problematika dělnického bydlení byla častým tématem dobových sociálních kritiků a moralistů. Otto Lehovec psal: „Rychlý růst města obzvláště v poslední čtvrtině předchozího století stejně jako po světové válce učinil z problému bydlení jednu z hlavních otázek městského vývoje Prahy.“⁹³ Karel Teige se k tomu vyjádřil: „V Praze je 90 % obyvatelstva kasernováno ve strašných, starších či novějších, ale zdravotně nevyhovujících činžácích. Průměrná číslce zalidněnosti pražského

⁹³ Otto Lehovec, Prag, str. 115.

domu a domovního bloku je na čtvrtém místě ve statistice nejzanedbanějších měst světa.⁹⁴ Bytovou otázku pokládal za jednu „z nejdůležitějších a nejbolestnějších z otázek sociálních“⁹⁵ také sociolog I.A. Bláha. Ve vztahu k tehdejší společnosti kriticky poznamenává: „usilujeme řešit tento problém docela v duchu doby – tj. intelektualisticky, poučováním, ač hlavní příčinou zla není nepoučenost. Tu právě je patrné, jak nevědecký, romantický je náš postoj k této otázce, tj. se nesnažíme analyzovat ji až k jejím skutečným příčinám, jak vidíme jen příčiny psychické a nepronikáme až k sociální podmíněnosti této fyzické a mravní zkázy.“ František Uhlíř cituje britské autory učebnic sociologie, podle kterých nevyhovující byt: „kazí mravnost životní, znemravňuje rodinný život, svádí k neřestem, podkopává zdraví a ničí naděje... bytová přeplněnost porušuje stydlivost a počestnost a vede k pohlavním konfliktům.“⁹⁶ Podle Karla Drimla bylo požadavkem hygieny, aby na jednoho obyvatele připadalo alespoň 30 metrů krychlových objemu bytu.⁹⁷ Ze srovnání s daty, které máme k dispozici o Praze ve sledovaném období jasně vyplývá, že tomuto požadavku nemohlo dostát více než 25 % pražských domácností.

I přes tyto kritické hlasy lze konstatovat, že ve sledovaném období nenastala v dělnickém bydlení v Praze žádná zásadní změna k lepšímu. Trvale neradostnou situaci bydlení širokých vrstev v této době období lze připsat dvěma faktorům: 1. Stále pokračujícímu překotnému růstu hlavního města. 2. finančně velmi náročným investicím do nových domů pro široké vrstvy. Stát se v této době ve stavbě nových domů přímo neangažoval (poskytoval pouze daňové úlevy v menším množství i půjčky) a magistrát, družstva i soukromí investoři byli příliš slabí na to, aby dokázali postavit větší množství potřebných bytů.

Přesto by bylo nespravedlivé obviňovat městskou správu z pasivity. Ve sledovaném období byly její zásluhy realizovány jednotlivé projekty bytové výstavby, které dodnes vzbuzují kvalitou svého provedení úctu. Většina opatření pražské městské obce směřovala k zajištění bydlení středních vrstev či v nejlepším případě některých částí kvalifikovaného dělnictva. Pokud pročítáme většinu z projektů směřujících k řešení bytové nouze vidíme, že na ně nemohly zcela dosáhnout dolní dvě třetiny obyvatel Prahy. Další oblastí, kde se pražská obec angažovala, byla stavba nouzových domů a ubytoven. Tato pomoc zaměřovala na dolní část dělnického prostředí, jež se nacházela v největší nouzi. Celkový počet bytů vybudovaných pražskou městskou obcí v letech 1919 - 1933 vidíme v následující tabulce.

⁹⁴ Karel Teige, *K sociologii architektury*, Praha 1930, str. 189.

⁹⁵ Inocenc Arnošt Bláha, *Sociologie sedláka a dělníka*, str. 37.

⁹⁶ František Uhlíř, *Sociologie rodiny s hlediska dětského vývoje*, str. 81.

V těchto bytech mohlo najít útočiště v nejlepším případě 20 tisíc lidí. Vzhledem k tomu, že v toto období vzrostl počet obyvatel Prahy o 250 tisíc, šlo o pomoc zcela nedostatečnou.

	počet domů	počet bytů	počet místností
do 1923	59	1222	2731
1924	5	98	219
1925	18	369	817
1925-1930	80	2034	3251
1931 - 1933	17	367	704
celkem	179	4090	7722

Zdroj: Jaroslav Dlouhý, Bytová péče pražské obce, str. 141 - 143

Zastavme se nejprve u nových bytů financovaných městem, které si mohla dovolit jen nejlépe vydělávající část dělnictva. V Praze bylo v letech 1918 - 1925 postaveno 97 nájemních 37 nouzových domů. Na jeden byt v domech nájemních připadalo 1,9 obytné místnosti, zatímco na byt v domech nouzových připadalo 1,06 místnosti. Jak jsme si ukázali výše, bydlení ve dvoupokojovém bytě bylo přístupné jen velmi malému počtu dělníků. Podle výzkumu z roku 1931 v takových bytech žila jen pouhá 4 % dělnických domácností.

Prvním opatřením zaměřeným na střední vrstvy a nejlépe vydělávající jedince dělnického prostředí byla podpora stavby rodinných domků. Příkladem bylo zapůjčení pozemků na pražských Malvazinkách za 4 Kč ročně za sáh čtvereční půdy k výstavbě „jednoduchých, levných, ale trvalých domků“. Pražská radnice se v tomto případě starala především o zajištění bydlení svých vlastních zaměstnanců. Stavební družstvo zaměstnanců magistrátu „Bytolov“ vyžadovalo na svých členech, aby složili na výstavbu moderních jednopokojových bytů v roce 1925 5850 Kč, roční nájemné mělo činit 1500 Kč. Složená částka měla být vrácena v případě vystěhování se. Podobným směrem šla aktivita městské spořitelny, která se rozhodla v roce 1925 postavit na Královských Vinohradech tisíc rodinných domků. Ve své návrhu tento záměr odůvodňovala slovy: „Mnoho se v Praze stavělo. Ale stavělo se více pro lidi majetnější. Vrstvy nemajetné úpí dosud ve drápech tísně bytové... V městské spořitelně na Král. Vinohradech... uvažovalo se, jakým způsobem pomoci. A dospělo se k názoru, že jen radikálním postavením nejméně 1000 rodinných domků... Předpokládá se, že by rodinné domky... daly se postavit za 30 až 35 tisíc Kč.“⁹⁸ Spořitelna vyžadovala od každého zájemce složení 5000 Kč, a měsíční nájemné ve výši 300 Kč splatné po dobu dvaceti let. Takovou částku si mohla dovolit jen menšina pražských rodin.

⁹⁷ Karel Driml, Domácí zdravotnictví pro ženy, str. 73.

⁹⁸ AHMP, Fond: Stavební sbor hl. města Prahy, karton. 2, inv. č. 212, Nová zahradní osada ve Velké Praze.

Jiným příkladem jsou tzv. čekatelské domky vybudované v letech 1926-27 městskou obcí. Šlo o 338 objektů buď o jedné místnosti, nebo o dvou obytných místnostech v přízemí a jedním pokojíkem v podkroví, případně se dvěma pokoji kuchyní a příslušenstvím. Bylo nutno složit dopředu 10 % celkového nákladu. Těchto domků byly v Praze postaveny čtyři kolonie. Dodnes zachovaným příkladem jsou tzv. sedmidomky ve Vršovicích u Bohdalce. Komunikace a inženýrské sítě postavila obec na vlastní náklad.⁹⁹

Karel Teige tuto pomoc zaměřenou na lépe situované vrstvy nazývá „domečkovací mánií“. Podle něj se prosazoval v československé architektuře v letech poválečných názor: „ať si říká kdo chce, co chce, je přece jenom ideálem bydlení vila, rodinný dům, vlastní hnízdo uprostřed zahrady. Vilové čtvrti byly příkladem, jenž ze zemí vyšší životní úrovně fascinoval i naše architekty.“¹⁰⁰ Stavbě rodinných domků dával přednost také zákon o bytové výstavbě. Podle Teigeho ovšem i přes tuto podporu nebylo mnoho čtvrtí s vilovými domky realizováno, neboť představovaly investici, na níž nemohla velká část městské populace dosáhnout. Tam kde byly v Praze projekty vilových čtvrtí uskutečněny, se podle Teigeho jednalo o podniky nanejvýš problematické: „Vedle luxusních vilových kolonií Pražských (Vořechovka a Barrandov) byl Spořilov jedním z největších podniků zahradních osad: úroveň architektonického řešení je zde odstrašující. Těchto půldruhé tisíce vil (kromě školy, tu není veřejných budov, tržnice apod.) jsou naprosto netypisované stavby od nejmenších hnízd a klíček druhu ‚malá ale naše‘ až po přepychové domy. Skandál architektonický i hospodářský, který může důkladně zdiskreditovati naivně neb demagogicky propagovanou ideu základních sídlišť.“¹⁰¹

V případě, že se dělnická rodina rozhodla postavit si vlastní domek, musela počítat se značným zadlužením. Zprávy šetřící sociální poměry obětí tzv. katastrofy Na Poříčí v roce 1928, kdy po zřícení novostavby zahynulo 46 převážně zedníků, nám ukazují, že asi polovina jejich rodin byla vinou výstavby vlastních domků silně zadlužena. Jejich dluhy se pohybovaly nejčastěji mezi 3 – 12 tis. Kč.¹⁰² Protože oběti pocházely z jižních Čech, můžeme předpokládat, že vinou vysokých cen pozemků v hlavním městě zde byla míra zadlužení ještě větší. Stavět na dluh představovalo značně riskantní krok. Při nezaměstnanosti nebo úmrtí otce mohla rodina o domek také přijít.

Kovářský dělník Karel Endal postupoval opačně. Uváděl, že stavba domku v Českém Brodě ho přišla na 28 tis. Kč, ale bylo nutné stavět postupně, jak získával peníze. Domek

⁹⁹ Jaroslav Dlouhý, Bytová péče pražské obce, str. 141 - 143.

¹⁰⁰ Karel Teige, Nejmenší byt, str. 98.

¹⁰¹ Tamtéž, str. 100 – 101.

postavený mezi lety 1923 – 1929 měl dvě místnosti v přízemí, dvě v podkroví a byl zařízen elektřinou a plynem.¹⁰³ Podobně vypadaly i pražské dělnické domky té doby. Také tento postup výstavby vlastního domku mohli použít jen ti lépe vydělávající dělníci.

Také městem nabízené možnosti kolektivního bydlení (např. výstavba nových kvalitně zařízených a prostorných bytů nebo výstavba tzv. svobodáren), se týkaly dělníků s vyššími příjmy. Tyto návrhy se začaly uplatňovat hlavně od počátku 30. let, kdy bylo v souvislosti s hospodářskou krizí stále jasnější, že jen výstavba rodinných domků bytové problémy v Praze nevyřeší. Od konce 20. let byla vypisována řada soutěží na kolektivní bytové domy. Návrhy urbanistů a architektů na zlepšení bytové situace tehdejších dělníků nám řeknou mnohé o tehdejších problémech. Podívejme se na několik pokusů o zkvalitnění bytové situace dělníků. Jde o dva návrhy na nové byty dělníků, realizovanou stavbu dvou nových obytných komplexů a stavbu tzv. svobodárny v Libni.

První bohužel nerealizovaný projekt pochází od architekta Josefa Štěpánka. Jde o návrh na stavbu nejmenších bytů v roce 1931 na pankráckém předmostí. Do preambule svého projektu psal: „Navrhujeme byt tento za vůdčího zřetele na kapsu obyvatelovu, aby platil činži úměrnou svým příjmům. Ovšem za nápadně jiných poměrů než dříve.“¹⁰⁴ Štěpánkovou ambicí bylo navrhnout byty na podobné ploše jakou měly již existující dělnické byty v činžovních domech, ovšem opatřené vlastním hygienickým zařízením. Tak nemělo dojít podle jeho názoru k příliš velkému růstu ceny. Tento úkol ovšem představoval pro architekta výzvu, jak umístit jednotlivá bytová zařízení včetně nábytku, aby byl tento zároveň vybaven vším potřebným a zároveň stále obyvatelný. Vzhledem k velikosti bytu nepočítal, že by mohl být užíván k něčemu jinému než ke spánku, osobní hygieně a v omezené míře snad k vaření a odpočinku. Základní byt pro čtyři osoby měl mít 38 metrů čtverečních. Ve svém návrhu počítal také s byty většími pro pět, šest a sedm osob i s menšími pro dvě a tři osoby. Všechny byty byly vybaveny vlastním kuchyňským koutem, záchodem spojeným s koupelnou (záchod byl pouze jeden i při nejvyšším počtu osob). Prostorová tíseň byla řešena paravány spojenými se skříní, které oddělovaly spaní rodičů a dětí. Každý z obyvatel bytu měl mít vlastní postel. Omezenost prostoru měla být řešena rozkládacím gaučem, který se na noc proměňoval v manželskou postel. Dům měl stále pavlačový charakter s venkovním schodištěm spojujícím dům s okolním světem. Druhou variantou byl byt patrový.

¹⁰² VA, Fond OSČ, karta 31, inv. č. 212.

¹⁰³ Archiv NTM, fond 791, Sbírka vzpomínek a rukopisů, inv. č. 272 Karel Endál, Paměti Kováře.

¹⁰⁴ Arch. Josef Štěpánek, Byt a umění, str. 1.

Druhý návrh bytů pro sociálně slabé vrstvy architektů Podzemného, Ossendorfa a Tenzera z roku 1930 vyhrál soutěž na zástavbu pozemku staré plynárny v Holešovicích a nevyužitých pozemcích na Pankráci vypsanou obcí pražskou. Projekt počítal s patrovými byty o celkové rozloze 46 m².¹⁰⁵ Dolní místnost měla 20 m² a její součástí byl kuchyňský kout a koupelna vybavená pouze záchodem a umyvadlem. Poněkud netradiční řešení bylo zvoleno se sprchou, kde celá místnost měla být používána jako sprchový kout. Součástí kuchyňského koutu byl plynový sporák a dřez. V dolní místnosti se nacházelo ještě společné stolování. V horní místnosti bylo sklápěcí lůžko pro dvě osoby a balkón. Byty měly být součástí třípatrového obytného domu¹⁰⁶.

Soutěž o zastavení plochy bývalé plynárny v Holešovicích vyhráli nakonec architekti F.A. Libra a J. Kan. V roce 1934 zde byl vybudován nájemní dům o 188 bytech s kuchyní (8 m²) a jednou místností (28 m²), vlastními záchody, umyvárnami a sprchami. Byla zde zřízena také elektrická prádelna. Činže činila 2250 ročně (1710 Kč nájem, 540 Kč poplatky). Dům byl vytápěn parním topením.¹⁰⁷ Objekt nacházející se v dnešní ulici *U městských domů* se stal prvním realizovaným domem kolektivního bydlení v Praze.

Byty pro chudší pražské vrstvy stavěla také *Ústřední sociální pojišťovna*. Do roku 1934 postavila v Praze 920 bytů většinou o pokoji a obytné místnosti. Nejzdařilejším příkladem jejího projektu jsou domy pavlačového typu na Pankráci v lokalitě Zelená Liška, které byly dokončené roku 1934. Jednalo se o pět moderně vybavených domů s elektřinou a parním topením. Byty o jedné místnosti (24 m²) s kuchyní (14 m²) a předsíní (5 m²) měly vlastní koupelnu i WC. Průměrný nájem včetně všech poplatků a použití prádelny měl činit 3300 Kč ročně.¹⁰⁸

Dalším příkladem byly pavlačové domy *Obecně prospěšné akciové společnosti* vybudované na *Olšanském náměstí*. Jednalo se o 202 bytů o pokoji s kuchyní a 5 bytů o jedné místnosti spojené s kuchyní o rozloze 36 - 40 m². V tomto případě chyběla společná prádelna. Nájemné činilo 2688 Kč ročně.¹⁰⁹ Druhým velkým projektem Obecně prospěšné akciové společnosti byly domy se 135 byty v *Soběslavově ulici* z roku 1931. Nájemné včetně

¹⁰⁵ Autoři obou návrhů se snažili šetřit prostorem, jak je to jen možné, protože si byli vědomi, že právě rozloha bytu zvedá jeho cenu.

¹⁰⁶ Dva typy ekonomického bytu ve společných domech. In: Byt a umění, ročník 1. Praha 1930, č. 3 – 4, str. 3

¹⁰⁷ Obytné domy pražské obce v Praze 7, Stavba, roč. 12, 1934 - 1935, str. 75.

¹⁰⁸ Domy s nejmenšími byty Obecně prospěšné akciové společnosti pro stavbu domů s malými byty v Praze XIV. na Pankráci. Stavba, roč. XII, č. 1, 1934, str. 3 - 7.

¹⁰⁹ Domy obecně prospěšné akciové společnosti pro stavbu domů s malými byty v Praze XII. (Olšanské náměstí), Stavba, roč. XII, č. 1, 1934, str. 14.

používání prádelny činilo 3960 Kč ročně. Byty tvořila obytná místnost a kuchyň (40 m²). Domy byly vybaveny opět ústředním topením s teplou vodou.¹¹⁰

Příkladem družstevní výstavby domů kolektivního bydlení je obytný komplex uvnitř ulice *Družstevní ohoz* z počátku 30. let vystavěný zásluhou stavebních družstev *Repo*, *Život* a *Ideál*. Tzv. *Johanisovy domy* byly zbudovány v rámci veřejných prací v roce 1931 zásluhou sociálně demokratického senátora Václava Johanise. Názvy ulic *Na výsledku*, *Na lepším* a *Zdařilá* napovídají, s jako láskou bylo toto sídliště vybudováno.

I tyto byty představovaly pro běžnou dělnickou rodinu vzhledem k výše uvedené běžné míře nájmu jen velmi těžko dostupnou formu bydlení.

K bydlení mladých dosud svobodných dělníků nebo bezdětných párů byly zřizovány tzv. svobodárny, což byla jakási varianta dlouhodobého bydlení v hotelu. První byla zřízena spolkem *Kuratorium ke zlepšení bytových poměrů v Praze a okolí* (založen v roce 1914), kterému na její stavbu poskytla pražská městská obec částku 200 tisíc Kč. Vzorem pro stavební plán byla svobodárna v Charlottenburgu v Berlíně. V roce 1915 pražská městská obec odprodala kuratoriu obecní pozemek v Libni poblíž továrny Českomoravská Kolben-Daněk. Přípravné práce na stavbě ale přerušila první světová válka. V roce 1919 byla stavba konečně započata a v roce 1921 dokončena. V prvních letech existence byly dvě třetiny lůžek poskytovány na žádost ministerstva zahraničí ruským studentům – emigrantům. Od roku 1926 sloužila výhradně pro poskytování ubytování občanů ČSR.

Architektura svobodárny byla velice zajímavá: Jednotlivé velké sály s vysokými stropy byly rozděleny příčkami o výšce dvou metrů na jednotlivé kóje. V každé kóji bylo železné lůžko, noční stolek, skříňka na potřebné prádlo a šatstvo a židle. Součástí svobodárny byla společná umývárna rukou a nohou, parní a sprchová lázeň přístupná veřejnosti, čítárna a abstinentská restaurace. Ve svobodárně panoval poměrně striktní domácí řád a přes den byl přístup do kójí zakázán. V roce 1931 se platilo za pronajmutí kabiny na sedm dnů 50 Kč, tj. 200 Kč za měsíc. V době hospodářské krize byl poplatek za bydlení snížen na 30 Kč za týden. Za samostatný pokoj se platilo 300 Kč měsíčně.

V roce 1930 byla přistavěna nová svobodárna se 154 lůžky v dvoulůžkových pokojích. Za jedno lůžko se zde měsíčně platilo 180 Kč. V témže roce také přibyla budova pro bezdětné výdělečně činné manžele. Tentokrát se jednalo o uzavřené byty skládající se z ložnice a čajové kuchyňky. Měsíční nájemné zde bylo 400 – 600 Kč. Kuratorium se také zabývalo výstavbou činžovních levných a zdravých domů v činžovních domech. V Libni bylo jeho

¹¹⁰ Domy obecně prospěšné akciové společnosti pro stavbu domů s malými byty v Praze XII. (Soběslavova ulice), *Stavba*, roč. XII, č. 1, 1934, str. 12 - 13.

nákladem vystavěno 86 bytů s jednou místností (nájemné 800 – 1500 Kč ročně), 196 bytů s pokojem a kuchyní (1500 – 3500 Kč) a 50 bytů dvoupokojových (4200 – 5200). Dohromady přebývalo počátkem roku 1931 ve zařízeních vzniklých nákladem kuratoria více než 2000 osob. Ačkoli byla svobodárna cenově dostupnější než rodinný domek, i v jejím případě byli převažující klientelou především mladí úředníci, nebo lépe vydělávající dělníci. 15 % ubytovaných v roce 1931 byli lidé středoškolsky a vysokoškolsky vzdělaní nebo studenti.¹¹¹ Pro ty, kteří nejvíce potřebovali lepší bydlení, tj. dělnické rodiny s dětmi, zůstávala libeňská svobodárna uzavřená.

Vedle výstavby domů pro lépe vydělávající, jež po celé sledované období (byt s určitou změnou ve 30. letech) převažovala, se městská výstavba zaměřovala na ty nejméně úspěšné pražské rodiny, které potřebovaly nutně pomoc. Pro tzv. deložované tj. nuceně vystěhované postavila pražská obec v letech 1926 - 1927 sedm domů. V nich se nacházelo 306 bytů horší kvality o jedné místnosti a se společnými záchody.

Dále město budovalo vlastní tzv. barákové kolonie.¹¹² V letech 1924 - 1931 bylo takto postaveno 160 přízemních domků v nichž se nacházelo 691 bytů o jedné místnosti a 33 bytů o pokoji a kuchyni. Ačkoli tyto objekty nepředstavovaly vysoký životní standard, byly přesto velkým zlepšením oproti tzv. nouzovým soukromě budovaným stavbám. Tyto kolonie byly situovány po obvodu města. Nejznámější městská kolonie se nacházela ve Vysočanech, městské byty tvořily i část vršovické kolonie Ve slatinách. Zahrádky je obklopující zlepšovaly životní prostředí a umožňovaly obyvatelům i pěstování zeleniny a chov drobného zvířectva, ačkoli to bylo magistrátem zakázáno.

Výše zmíněná tzv. Vysočanská baráková kolonie byla popisována takto: „Dlouhé, ze dřeva postavené baráky, přízemí, vprostřed dlouhá chodba a do ní šly jedny dveře za druhými, vždy proti sobě do místností, z nichž každá byla asi 3 x 4 metry s malým okénkem, jak dveře, tak okno špatně přiléhalo, podlaha z prken, většinou shnilých, malý železný sporáček, na nějž se vešly sotva dva hrnce. Ostatní příslušenství, o koupelně se vůbec nedalo mluvit, společné. A za toto obydlí požadovala obec pražská 120 Kč měsíčně¹¹³ (v roce 1931 pozn. SH).

Jako byla pro svobodné příslušníky středních vrstev případně dobře vydělávajících dělníků určena tzv. svobodárna, pro svobodné nekvalifikované dělníky a dělnice, případně další špatně placené profese, připadala v úvahu některá z nocleháren. Velmi hezky zachytil

¹¹¹ AHMP, Fond: Kancelář primátora, karton 12, inv. č. 311, Kuratorium ke zlepšování bytových poměrů a jeho činnost v letech 1912 – 1931. str. 11.

¹¹² Tyto objekty není možné směřovat s tzv. nouzovými koloniemi, o kterých pojednáváme ve zvláštní podkapitole.

atmosféru noclehárny film Voskovce a Wericha *Hej Rup* se všemi jejími nedostatky (absence soukromí, štěnice, násilí). Městskou noclehárnu zřídila pražská obec v letech 1923/1924 v Nových Vysočanech. Její realitu nám ukazuje dokument o prvních měsících existence této městské noclehárny v roce 1926. Jednalo se o noclehárnu, jež mohla poskytnout přespání až 460 lidem. Lůžka se nacházela ve čtyřiceti šesti světnicích o osmi místech, které bylo možno v případě potřeby rozšířit až na deset. K dispozici byl lékař a koupelna se 32 sprchami. Ceny byly na tehdejší dobu velmi nízké – v roce 1926 se platilo 2 Kč za noc, nebo bylo možné předložit poukázku od organizace, která za ubytovaného nocleh platila. Vedle přespání dostal ubytovaný večer i ráno teplou polévku s chlebem, mýdlo a bylo mu zapůjčeno ložní prádlo. Celá stavba stále 5 miliónů Kč a trvala déle než dva roky, mj. i kvůli šestiměsíční stávce stavebních dělníků.

Ubytovna se záhy stala velmi vyhledávanou. Po svém otevření 4. října 1926 poskytovala ubytování průměrně 263 lidem každý den, v měsíci listopadu již 435 lidem. Tedy necelé dva měsíce od otevření byla noclehárna téměř plná. Tato skutečnost je důkazem hladu po ubytování v Praze ve dvacátých letech. Noclehárna v Nových Vysočanech byla v provozu po celou dobu trvání první republiky. Zájem o ni nejvíce vzrostl v letech hospodářské krize, kdy svou kapacitou zcela nedostačovala a byla požadována výstavba druhé noclehárny¹¹⁴.

Z následující tabulky sestavené z přehledu ubytovaných je zřejmé, že noclehárna poskytovala lůžka převážně pražským řemeslníkům, dělníkům a služkám. Větší počet řemeslníků může být dán skutečností, že mnozí, kteří měli dělnické zaměstnání, se za dělníky odmítali označovat. Nejvyšší počet žen-služek odpovídá povolání, které si nejčastěji volily dívky přicházející do Prahy.

zaměstnání	muži	ženy	celkem
dělníci	2211 (17 %)	307 (13 %)	2518 (17,2 %)
řemeslníci	7136 (58 %)	138 (5,9 %)	7274 (49 %)
úředníci	918 (7 %)	58 (2,5 %)	976 (6,6 %)
studenti	80 (0,06 %)	3 (0,01 %)	83 (0,05 %)
rolníci	75 (0,06 %)		75 (0,05 %)
obchodní příručí	1880 (15 %)	153 (6,6 %)	2033 (13,9 %)
posluhovačky		155 (6,6 %)	155 (1 %)
služky		1511 (65 %)	1511 (10 %)
kuchařky		303 (13 %)	303 (2 %)
ošetřovatelky		57 (2,4 %)	57 (0,03 %)
ženy v domácnosti		138 (5,9 %)	138 (0,09 %)

¹¹³ A NTM, fond 791, Sběrka vzpomínek a rukopisů, inv. č. 616, Marie Vávrová – Preissová. Rub a líc sociální péče v první republice.

¹¹⁴ AHMP, fond: Ústřední sociální odbor. Karton 12, inv. č. 45. Požadavky a návrhy odborových ústředí k řešení nezaměstnanosti.

celkem	12300	2317	14617

Zdroj: AHMP, fond: Ústřední úřad sociální, 1924–1949, Karton 3, inv. č. 16, Stavba noclehárny v Nových Vysočanech.

Osazenstvo noclehárny bylo výrazně mladé. Muži do třiceti let tvořili 65 % mužské části osazenstva. Ženy byly poněkud starší. Věkovou kategorii do třiceti let tvořilo 37 % žen, kategorii 30 – 40 let 38 % žen. 83 % mužů a 88 % žen bylo svobodných. Podle těchto údajů se můžeme domnívat že typickým osazenstvem noclehárny byli mladí manuálně pracující lidé, kteří přišli do Prahy z venkova a hledali zde svou existenci. Poněkud vyšší věkový průměr žen můžeme vysvětlit skutečností, že řada z služek si nezaložila rodinu ani po třicítce a byla nucena přebývat v noclehárně. Velký počet služek nám ukazuje, že v Praze v této době nebylo ani zdaleka běžné, aby služka byla ubytována společně s rodinou, kde pracovala. Na jednu stranu to šetřilo rodině místo na ubytování, na druhou stranu to služce poskytovalo větší volnost.

Jak uvádí J. Krosnář, i 3 Kč za přespání ve vysočanské noclehárně byly v dobách hospodářské krize pro mnohé nezaměstnané příliš. Levnější nocleh poskytovala noclehárna v Hrdlořezích v hostinci *Na formance* a noclehárna u malešické silnice¹¹⁵. Zde bylo možné přespát za pouhou 1 Kč, ovšem nebyly zde na rozdíl od vysočanské noclehárny k dispozici koupelny. Ti, co neměli ani jednu korunu, se uchýlovali do skalních obydlí, starých cihlen, pod mosty apod. O nich pojednáváme v kapitole věnované nouzovým koloniím.

3. 11 Dělnické nouzové kolonie

Píšeme-li práci o pražském dělnickém bydlení ve 20. a 30. letech, nemůžeme pominout otázku tzv. nouzových kolonií. Pražské nouzové kolonie jsou z hlediska své velikosti v českých zemích ojedinělým fenoménem, který si zaslouží hlubší studium. Ti z pražských dělníků, kteří po příchodu do hlavního města nemohli sehnat bydlení, nebo byli vypovězeni ze svého bytu, protože nemohli platit nájemné, hledali útočiště právě zde.

3. 11. 1 Příčiny vzniku

Praha měla vždy své obyvatele bez domova, kteří přebývali v různých nouzových obydlích. Po první světové válce v souvislosti s překotným růstem obyvatelstva Prahy ovlivněným pokračováním industrializace a ziskem statutu hlavního města se jejich počet začal zvyšovat. Jednou z mála výhod chudších vrstev byla snadná geografická mobilita. Jak

uvádí zemědělský dělník Štědroňský ve svých zajímavých pamětech: „Odstěhovali jsme se snadno. Železnou skládací postel. Místo stolu kysnu od cigorky, na to stačil fasuňek a jelo se tak z místa na místo až jsme byli na karlínském okrese.“¹¹⁶

Za druhou – dílčí - příčinu vzniku pražských nouzových kolonií se považuje opatření pražského magistrátu, kterým se po první světové válce umožnilo buď zdarma nebo za malý poplatek získat pozemky malé výměry a přeměnit je na zahrádky. Toto opatření se také odůvodňovalo možností přilepšit si v hladových poválečných letech pěstováním zeleniny a ovoce. Na pozemcích si jejich vlastníci zřizovali různé boudy na uskladnění zahradnického nářadí. Postupně ale začali od původních vlastníků odkupovat tyto pozemky noví obyvatelé z venkova, kteří přeměňovali zahrádkářské kolonie v kolonie obytné. Jak psal magistrátní úředník ve Vršovicích: „Ze zdravého, zeleného pásu zahrádek vznikl tak během několika let kolem celé Prahy pás obytných kolonií, které postrádají nejprimitivnější stavební úpravy nutných požárních zařízení, kanalizace i vody, ohrožují v nejvyšší míře zdraví i veřejnou bezpečnost.“¹¹⁷

3. 11. 2 Obyvatelé nouzových kolonií

Zajímavým pramenem pro poznání sociální skupiny obyvatel nouzových kolonií v Praze ve dvacátých letech je *Seznam obyvatel, kteří se nastěhovali do zahrádek u „Edenu“ ve Vršovicích do 30. června 1929*. Tento materiál nám i přes svou torzovitost a omezený počet zachycených jedinců poskytuje určitou představu o obyvatelích pražských nouzových kolonií počátkem třicátých let. Můžeme říci, že se jednalo většinou o lidi mladšího věku (průměrný věk byl 35 let), kteří přišli do Prahy někdy během dvacátých let z českého venkova. Mimopražský původ většiny obyvatel kolonií potvrzuje i magistrátní úředník, když uvádí, že z obyvatel sedmnácti odstraněných bud v kolonii Eden ve Vršovicích byli pouze tři hlášení v Praze. Menšinu obyvatel kolonií tvořili cizinci. V našem vzorku 23 obyvatel se jednalo pouze o jednoho. Ze sedmnácti rodin pocházejících z bud zbořených v této kolonii, ale byli cizinci tři. Ve všech případech se jednalo o ruské občany. Také referát o provisorních obydlích z roku 1926 uvádí ruské rodiny mezi kolonisty: „ve zděném domku nalézají se dvě ruské rodiny (Sevastisnov Affanasi, Prokopov Dimitrij), které v ohledu mravnostním vzbuzují

¹¹⁵ Josef Krosnář, *Zlaté pražské časy*, str. 31.

¹¹⁶ ANTM, fond 1370, Sbíрка vzpomínek a rukopisů, inv. č. 313, Josef Štědroňský, život zemědělského dělníka za první republiky.

¹¹⁷ AHMP, fond: Kancelář primátora, Karton 8, inv. č. 7177. Referát o prohlídce provisorních kolonií v obvodu hlavního města Prahy, str. 2.

dle tvrzení místních zástupců pohoršení celého okolí.¹¹⁸ I podle dalších dobových zpráv se zdá, že ruští uprchlíci tvořili v tehdejší společnosti velmi svéráznou a sociálně problematickou subkulturu.

Vedle Rusů byli obyvateli kolonií i příchozí z východního Slovenska, Haliče a Podkarpatské Rusi. Jejich příkladem je pár nesezdaných zemědělských dělníků Marie Janekové (*1910), která pocházela ze Slovenska a Petra Revegy (*1893), jež přišel do ČSR v roce 1918 z Haliče. Marii se narodilo mezi roky 1931 – 1940 šest dětí, z nichž však dvě zemřely v útlém věku na psotník a chřipku. Matka byla sociální pracovnící charakterizována jako „nepořádná, špinavá, často se toulá, opustí rodinu, za čas se zase vrátí v zuboženém stavu, pak několik dní vyspává.“¹¹⁹ Kromě toho odmítala komunikovat se sociálními pracovníci a nechávala se doma zapírat. Rozprodala šaty svých dětí i potravinové lístky pro ně. Podle jejích vlastních slov ji domácnost nebavila, „je jí všechno jedno, ať se o děti stará kdo chce, za svoji toulavou vášeň prý nemůže, prostě ji to popadne a ona musí jít. Až ji to jednou pořádně všechno rozzlobí, jednoduše zmizí a nikdo, ani p. Revega, nebude vědět kam.“¹²⁰ O obtížné sociální situaci nově příchozích z východní části republiky se zmiňuje také M. Došková-Krakešová¹²¹.

Většina obyvatel nouzových kolonií byla v roce ženatá či vdaná, poměrně časté bylo i nesezdané soužití. Překvapivé je, že v rodinách obyvatel nouzových kolonií se v roce 1929 většinou vyskytovalo jen jedno či dvě děti (pouze jedna rodina měla sedm a druhá čtyři děti), a to i přesto, že, jak víme z jiných statistik¹²², většina nejchudších dělnických rodin (navíc pocházejících z venkovského prostředí) byla početnější. Vysvětlením je mládí obyvatel kolonií. Řada z nich přivedla na svět více dětí, ale až v pozdějším věku. Komunistická poslankyně Hodinová -Spurná uváděla v roce 1934, že jinonickou kolonii tvoří 31 rodin 69 dospělých a 98 dětí.¹²³ Zatímco ve této kolonii činil poměr dospělí: děti 1: 1,4, v celé československé společnosti to bylo jen 1 : 0,31.¹²⁴ Z těchto údajů je zřejmé, že v kolonii již převažovaly páry mladšího a středního věku s dětmi.

Drtivou většinu obyvatel nouzových kolonií mužského pohlaví tvořili dělníci. Větší část ženských obyvatel si přivydělávala jako posluhovačky, pradelny apod. Jen menší část

¹¹⁸ AHMP, fond: Kancelář primátora, Karton 3, inv. č. 7177. Referát o prohlídce provisorních kolonií v obvodu hlavního města Prahy. str. 22.

¹¹⁹ NAČR, fond: Společnost proti šíření chorob pohlavních, karton 5, inv. č. 25, Správa sociální pracovníce o poměrech rodiny Revegových, str. 1.

¹²⁰ Tamtéž, str. 2.

¹²¹ Marie Krakešová- Došková, Psychogeneze sociálních případů, O vzniku sociální úchylnosti, str. 238.

¹²² Marie Nečasová, Školní prospěch a sociální poměry dítěte, str. 22, 24, 26.

¹²³ Archiv NS, Těsnopisné zprávy ze dne 19. 12. 1933, str. 20.

¹²⁴ Maur a kol., Dějiny obyvatelstva českých zemí, str. 399.

z nich pracovala jalo tovární dělnice či zůstávala v domácnosti. Necelá polovina obyvatel byla v roce 1929 bez práce. Druhá polovina obyvatel nouzových kolonií ale zaměstnání měla (byť nedostatečně placené nebo se sníženým pracovním úvazkem), to jim ale nestačilo k nalezení bydliště mimo kolonii. Ti, co měli plat, uváděli jeho výši obvykle v rozmezí 200 - 560 Kč měsíčně.¹²⁵

Obyvateli nouzových kolonií byli ale také lidé živící se méně početnými způsoby - kriminální činností nebo prostitucí. Příkladem takové rodiny je Aloisie Kohoutková (*1899), matka dvou dcer – Anny (*1924) a Marie (*1934) na konci 30. let. Jak se dovídáme ze zprávy Společnosti proti šíření pohlavních chorob, trpěla neléčenou syfilidou a od ní ji dostaly i její dcery. O nejmladší psala sociální pracovnice, že „má stále vyrážky na těle, na obličeji... nyní leží doma ve vysoké horečce.“ Obydlí bylo charakterizováno jako „nouzový domek v ceně 600 Kč“. Tvořila jej pouze jedna místnost o rozměrech 3 x 3 metry, kde se nacházely tři postele, ve kterých se museli stěsnat čtyři dospělí a dvě děti. Jako podnájemníci bydleli v době venerologického vyšetření Kohoutové tři další osoby: Instalatér Josef Bláha, prostitutka Gabrielová a jistá Blažková, kterou v té době živil její muž pracující v Německu. Také další správy hovořily o skutečnosti, že matka Kohoutová měla „stále na bytě prostitutky“, ačkoli prý svou živnost zde neprovozovaly. Sociální pracovnice uváděla, že neví, „jak tam všichni mohou spát“¹²⁶.

Další důležitý materiál, který máme k dispozici, je *Referát o prohlídce provisorních kolonií v obvodu hlavního města Prahy* z roku 1926. Podle něj se v Praze nacházelo v roce 1926 1456 nouzových obydlí sdružených do 22 tzv. nouzových kolonií a 419 nouzových obydlí stojících samostatně. Průměrná velikost kolonií byla 63 domků. Pět z 22 pražských nouzových kolonií bylo zřizováno obcí samotnou. Jednalo se o útvary větší rozlohy: Obecní kolonie ve Vysočanech měla 230 obydlí, ve Slatinách v Michli 220, i ve zbývajících obecních koloniích bylo více než 80 domků. Podle této zprávy měly obecní kolonie vyšší hygienické i estetické standardy. Např. v okrese Smíchov původně nelegální, ale později pražským magistrátem odsouhlasená kolonie na Malvazinkách (95 domů a vagónů), byla vybavena záchody a vodovodem. Naopak počet obydlí v nelegálních koloniích dosahoval max. několika desítek. Určitou výjimkou byla žižkovská kolonie Na Krejčárku – kde se nacházelo 153 obydlí. Přehled pražských nouzových kolonií i s počtem jejich domů vidíme v následující tabulce (čísla udávají počet obydlí):

¹²⁵ Vzhledem k tomu, že se vyskytovaly i platy nižší, byla jeho průměrná hodnota 260 Kč měsíčně.

¹²⁶ NA ČR, fond: Společnost pro potírání chorob pohlavních, karton 5, inv. č. 18, zpráva sociální pracovnice o poměrech rodiny Kohoutových, str. 1.

<i>obec</i>	<i>nouzové kolonie (počet domů)</i>	<i>počet osamělých nouzových obydlí</i>
Smíchov	obecní kolonie Na Malvazinkách - 95	6
Zlíchov		5
Jinonice	obecní kolonie - 80	
Motol	V Hliníku - 12	4
Břevnov		38
Střešovice		9
Liboc		2
Staré Dejvice		cca 20
Bubeneč		15
Sedlec		2
Bráník	14	12
Hodkovičky		13
Nové Dvory		4
Nusle		5
Pankrác	Nad Jezerkou - 25, Bořkova ulice - 85	
Krč	10	27
Michle	obecní kolonie Ve Slatinách - 220, kolonie čp. 18 – 24, Brumlova cihelna - 75	
Podolí		57
Vršovice	Eden - 82	43
Záběhlice	0	5
Stašnice	V rybníčkách - 15, Vackov - 35, Viktorka, Pod Homolí - 10	9
Hostivař		24
Žižkov	Sv. Kříže – 40, Jeseniova ulice - 48, Červená Skála – 23, Na Krejčárku - 153	75
Hrdlořezy	Pískovna – 23, Pod hrdlořezským hřbitovem - 43	10
Malešice	pozemek č. 158 – 12	13
Vysočany	obecní kolonie - 230	12
Prosek	obecní kolonie 150	0
Hloubětín	u českobrodské silnice – 21	
Libeň		11
Střížkov		2
Troja	Na Dlážďence - 12	
celkem obydlí	1456	419

Zpracováno podle: Archív hlavního města Prahy, fond: Kancelář primátora, karton 3., inv. č. 7177, Referát o prohlídce provisorních obydlí v obvodu hlavního města Prahy.

Podle našich odhadů celkově přebývalo v této době v pražských nouzových koloniích 7 – 8 tisíc lidí. Podle údajů Tůmové bydlelo v roce 1929 v nouzových koloniích asi 10 000 lidí. Vinou vypuknutí hospodářské krize stoupl tento počet na 15 000 v roce 1934. Tehdy bylo v Praze zjištěno 61 nouzových kolonií, z nichž bylo 26 o více než dvaceti domcích¹²⁷.

Při sčítání lidu v roce 1930 bylo napočítáno 19520 obyvatel žijících ve 6643 nevyhovujících domcích.¹²⁸ Z toho bylo 989 nouzových obydlí¹²⁹, kde žilo 2690 osob. Jako provizorní bylo označeno 3953 obydlí s 16830 obyvateli. Dělníci tvořili 65% obyvatel těchto provizorních bytů.

Jak uvádí Štěpánek, skutečné číslo bylo ale jistě vyšší, neboť nebyly započítány domy postavené bez povolení a navíc řada nájemníků nebyla v domcích přihlášena, aby nemusela platit daně¹³⁰. Podle Štěpánkova odhadu žilo v roce 1930 v pražských nouzových koloniích dokonce okolo 25 000 obyvatel, téměř 3 % z celkového počtu Pražanů, což znamenalo 6,5 % pražských dělníků. V době vrcholící hospodářské krize se mohl tento počet ovšem ještě zvýšit. I tento nejvyšší odhad ovšem ukazuje, že i v dobách krize zůstalo bydlení v nouzových koloniích relativně okrajovou záležitostí. Také podle výzkumu Nečasové vidíme, že bydlení v nouzových příbytcích se týkalo jen malé části pražského dělnictva. Jen šest z celkového počtu jí zkoumaných chlapců (1,5 %) nemělo vlastní byt, 7 (1,5 %) bydlelo v bytě s další rodinou, 13 (3 %) v dřevěných boudách, barácích nebo v dřevěných domcích. Naopak 31 (8 %) bydlelo ve vilách a rodinných domcích¹³¹. Můžeme tedy shrnout, že i v jejím výzkumu bydlela většina pražských dělnických rodin v domech s více bytovými jednotkami. Ačkoli si uvědomujeme obtížnost sociální situace obyvatel nouzových kolonií, právě relativně malý podíl dělníků zde žijících nás nutí nepřeceňovat dopady života v koloniích na celé dělnické prostředí, jak to činila často historiografie před rokem 1989¹³².

Ti, kteří nedokázali sehnat bydlení ani v nouzové kolonii, žili buď v jeskyních, vyhaslých pecích, nebo přespávali – jako například venkovští dělníci – na půdách a o víkendech jezdili domů. Především dobový tisk a různá senzační literatura velmi ráda šokovala pražské střední vrstvy popisem těchto prostředí. V tom je cítit inspiraci francouzskou realistickou literaturou počátku dvacátého století podávající barvitý popis situace chudáků velkoměst (např. Břicho Paříže). V české prostředí je to práce J. Kukly

¹²⁷ Vanda Tůmová, *Pražské nouzové kolonie*, str. 23.

¹²⁸ Josef Šiška, *Sčítání bytů v Praze ze dne 1. prosince*, str. 267 – 272.

¹²⁹ V případě nouzových obydlí se jednalo o nejčastěji o krámy, dílny, skladiště (459), stáje, stodoly (45), dřevěné a vagonové baráky (161), dřevěné slaměné a jiné boudy (173), komediantské a jiné obytné vozy (82) a lodě (16).

¹³⁰ Ladislav Štěpánek, *Vývoj pražských nouzových kolonií a život jejich obyvatel*, str. 146.

¹³¹ Marie Nečasová, *Školní prospěch a sociální poměry dítěte*, str. 8.

Pražské bahno nebo četné články z dobového tisku: „Za podolem, ve vápenicích ve skalách jest vylámána jeskyně, do které nutno lézt se skloněným tělem, takřka po čtyřech, a v této díře bydlí dvě dělnické rodiny. Stejně jako na svahu u Kejí již přes dva roky bydlí dělníci ve slujích opatřených jenom proti dešti stříškou. Také u bránické vápenice žije asi dvanáct rodin dělníků, částečně nezaměstnaných. Stejně je tomu v Dejvicích, na Proseku.“¹³³ Ačkoli máme řadu barvitých zobrazení bídy těchto skutečných bezdomovců, nesmíme přeceňovat jejich počet. Ten po sledované období nikdy nepřesáhl několik stovek obyvatel Prahy. Ačkoli byl jejich osud mnohdy tragický, nepředstavoval skupinu, jež by měla zásadnější vliv na sociální existenci pražského dělnictva.

3. 11. 3 Obraz kolonií v očích veřejnosti

Sociální závažnost existence nouzových kolonií si uvědomovali jasně i tehdejší současníci. Novinář K. L. Kukla psal: „kráse našeho velkoměsta nepřidávají ani barákové kolonie, brlohy a podivné útulky nebydlících nešťastníků. Nic na světě není tak strašným semeništěm zkázy mravů i života, nic tak nešíří ohavnou bažinu Prahy jako příšerné poměry bytové krize. Z těch všech brlohů a bídy čiší kal a řine se bahno demoralizace, prostituce, zvrhlosti, zločinů, krádeží loupeží i vražd, jež vrhají tisíce nešťastných obětí do pražských špitálů, blázinců, věznic, kriminálů i na stupně popraviště.“¹³⁴ Podobné popisy nouzových kolonií máme v pracích Gézy Včeličky¹³⁵ nebo z dobového tisku.

Neutěšený stav pražských nouzových kolonií se dokonce dostal do interpelací v poslanecké sněmovně. Komunistická poslankyně A. Hodinová-Spurná uvedla na zasedání parlamentu roku 1933: „Jak hrozně vypadá život těchto proletářů...chci ukázat z jedné této kolonie. Bylo vyšetřováno právě v kolonii jinonické 31 rodin.... Z celkového počtu rodin obývajících tuto kolonii je 13 % rodin bez jakéhokoli příjmu, 42 % má příjem do 50 Kč týdně, 25 % má příjem do 100 Kč týdně a jen 20 % má příjem přes 100 Kč; 93 % obyvatelů této kolonie obývá jen jednu místnost, ve které se vaří, která slouží za ložnici, dětský pokoj, prádelnu a sušárnu. Všichni tito dělníci svítí petrolejem...81 % obyvatel mělo dluhy.“¹³⁶

Méně citlivý postoj k obyvatelům kolonií měla městská správa. Podle náměstka primátora Zenkla bydleli v kolonii provisorních bud „Na Balkáně“ lidé, kteří „nemají zaměstnání a práce se štítí“. I podle relace policejního ředitelství byli obyvatelé označováni za

¹³² Např. Antonín Chyba, Postavení dělnické třídy v kapitalistickém Československu, str. 190 - 194.

¹³³ Rudé Právo, 1924, 16. října, str. 1.

¹³⁴ Karel Ladislav Kukla, Pražské bahno, str. 72.

¹³⁵ Géza Včelička, Černá píseň: Kniha reportáží a povídek, Československý spisovatel, Praha, 1958.

¹³⁶ Archiv NS, Těsnopisné zprávy ze dne 19. 12. 1933, str. 20.

„zloděje, z valné části nezaměstnané a práce se štítící lidi.“¹³⁷ Náměstek primátora Skála, který měl „celou záležitost na starosti, věci věnoval velikou péči, ale leckdy ke smutným skutečnostem došel“.¹³⁸

Na nouzovou kolonii na Balkáně si stěžovali také obyvatelé okolních lokalit. Jednalo se např. o stavební družstvo *Domov*, které vystavělo v okolí od roku 1920 do 1925 63 rodinných domků pro své členy, jimiž byli například policisté nebo zřizenci elektrických podniků. Stavební družstvo si především stěžovalo na hygienické problémy s nouzovou kolonií spojené. „Jelikož nejsou tam zřízeny záchody, konají obyvatelé potřebu v okolí, neb do nádob, které se opodál vylívají, takže stále severní větry zanášejí zápach do našich domků. Celé okolí, zejména naše zahrádky a dvorky, zaneseny jsou upotřebeným papírem.“¹³⁹ Další stížnost byla na skutečnost, že si obyvatelé nouzové kolonie zkracovali cestu přes pole a sady, „čímž ničili zdejší úrodu.“¹⁴⁰

Na špínu a nepořádek se zaměřovaly i další námitky proti existenci kolonií. Jestliže neměla městská správa námitky proti dřevěné boudě u přístaviště parníků na Vltavě, která soužila v létě jako prodejní stánek a v níž bydlel invalida Paleček, který „je slušným občanem a udržuje v boudě i v okolí pořádek“¹⁴¹, naopak poblíž stojící vagón vícekrát trestaného Josefa Langmeiera, který zde bydlel se svou šestičlennou rodinou, se sympatiím členů komise netěšil: „se svými nevzhlednými přístavky a špínou působí odporně a jest již nyní velkou závadou zdravotní a estetickou“.¹⁴² Nebo při silnici na Velvary se nacházely dvě ohrady, ve kterých byly nejrůznější přístavky „sloužící jako byty, stáje a kotce pro domácí zvířectvo. Byly prý plné nečistoty a nepořádku a „příčinou stálých stížností sousedstva“.¹⁴³

Za velký hygienický nedostatek kolonií byla považována absence pitné vody. V Jinonicích existovala legální obecní kolonie o počtu asi 80 domků, s vlastními záchody a žumpami. Jedinou závadou kolonie bylo, že se pitná voda nacházela ve vzdálenosti 500 metrů. V Motole existovala malá kolonie v lokalitě „V Hliníku“ s počtem 12 „nevzhledných“ domků, které vznikly s povolením obce. Pitná voda se nacházela ve vzdálenosti 500 metrů,

¹³⁷ AHMP, Fond: Kancelář primátora, karton 8., inv. č. 7811. Dopis pražského policejního ředitelství primátorovi, str. 1

¹³⁸ Tamtéž, str. 2.

¹³⁹ AHMP, fond: Kancelář primátora, karton 8., inv. č. 7815. Dopis stavebního družstva Domov primátorovi, str. 2.

¹⁴⁰ Tamtéž, str. 2.

¹⁴¹ AHMP, fond: Kancelář primátora, karton 3., inv. č. 7177, Referát o prohlídce provisorních obydlí v obvodu hlavního města Prahy. str. 12.

¹⁴² Tamtéž, str. 10.

¹⁴³ Tamtéž, str. 13.

ale užitkovou vodu brali lidé z žijící z potoka protékajícího kolonií. Obyvatelstvo byla charakterizováno jako „slušné, většinou zaměstnané“.¹⁴⁴

Druhou velmi často zmiňovanou výtkou vůči koloniím byly otázky mravnostní: Členové stavebního družstva Domov si stěžovali, že obyvatelé kolonií byli „bud' zčásti rodiny neoddané a mnozí i pochybné pověsti“.¹⁴⁵ V rámci kolonie proti malvazinskému statku nad sanatoriem Sanopz byl zmiňován železniční vagón, dříve skautská klubovna, ale v roce 1930 sloužil jako útulek „mládeži obojího pohlaví, což v ohledu mravnostním často bývá odsuzováno“.¹⁴⁶ Z bud roztroušených po Bubenči byla větší pozornost věnována pouze dvěma dřevěným na Císařském ostrově, které patřily manželům Sosnovcovým. „Obyvatelé těchto bud, sami nanejvýš nečistí, přechovávají v boudách a v přilehlých přístavcích různé domácí zvířectvo (prasata, kozy, kočky), takže celé okolí jest jimi znešvařeno. Závada zvětšuje se ještě v době letní, kdy místa tato navštěvována jsou hojně pražským obecnstvem a kdy v boudách prodává se pivo a jiné potraviny. Místní zástupcové tvrdí, že bud těchto zneužíváno jest v dobách nočních k různým orgiím, takže jest i v zájmu mravnostní policie, aby boudy byly co nejdříve odstraněny.“¹⁴⁷

Třetí hlavní námitkou proti koloniím bylo jejich zřizování a pronajímání nejrozličnějšími spekulanty, kteří chtěli dobývat zisk i z těch nejhudších. V kolonii na Pankráci Nad Jezerkou komise shledala poprvé v Praze stavby nouzových domků za účelem výdělku: „např. v boudě Š. Dlabalové nalezeno šest prostitutek, jež majitelka si tu udržuje, a z nichž pravděpodobně žije. Celá bouda vyznačuje se hroznou nečistotou a nepořádkem a budí hnus u každého, kdo do ní vejde.“¹⁴⁸ Podobně kritizovala komise spekulanty povozníka Václava Veselého a Jana Koubíčka z Michle. Druhý jmenovaný vybíral z bytu o jedné místnosti v dřevěné boudě nájemné o výši 1000 Kč ročně a k tomu vyžadoval složení stavebního příplatku 3000 Kč.¹⁴⁹ Podle doložených údajů se v roce 1930 bouda v Edenu pronajímala za částku okolo 100 Kč měsíčně. O čtyři roky dříve byl pronájem levnější - bouda s pozemkem menším než 100 m² v kolonii v Bořkově ulici na Pankráci se v roce 1926 pronajímala za 35 Kč měsíčně¹⁵⁰. Za tuto cenu pronajímal boudy na svém pozemku povozník Václav Veselý z Michle¹⁵¹. Bylo ovšem možné si boudu i zakoupit. V roce 1930 byla na prodej bouda v *Edenu* i s pozemkem za 1600 Kč.

¹⁴⁴ Tamtéž.

¹⁴⁵ Tamtéž, str. 13

¹⁴⁶ Tamtéž, str. 15.

¹⁴⁷ Tamtéž.

¹⁴⁸ Tamtéž, str. 17.

¹⁴⁹ Tamtéž, str. 16.

¹⁵⁰ Tamtéž., str. 8.

3. 11. 4 Moc úřední a nouzové kolonie

Jak jsme si ukázali v předchozí části, veřejnost i úředníci magistrátu si uvědomovali závažnost existence nouzových kolonií a cítili potřebu vzniklou situaci nějakým způsobem řešit. Existovala řada variant politiky moci úřední proti nouzovým koloniím. První možností byla prevence jejich vzniku. Ta se projevovala v nejrůznějších zákazech pražského magistrátu používat zahradní domky k bydlení a stavět si nouzová obydlí na nedovolených plochách.

Můžeme číst slova vyhlášky:

„Presidium magistrátu hlavního města Prahy opětne varuje před kupováním prozatímních nouzových domků a vagónů, poněvadž ty objekty povoleny nejsou a ohledně mnohých jsou už vydány úřední příkazy na odstranění, kteréžto příkazy jsou vykonatelné i proti nástupcům v držení. Jakmile bude uvedena v život akce na přestěhování kolonistů do budov, které obec bude v nejbližší době stavěti, budou přestěhování povinni své domky zbořit bez jakékoliv náhrady.“¹⁵²

Preventivní postup boje magistrátu s nouzovými koloniemi spočíval v jeho usnesení ze 4. 5. 1930, že „nikomu nebude již uděleno povolení ke stavbě baráků a aby nikdo nekupoval a nepronajímal k tomuto cíli pozemky, které nejsou k tomuto účelu řádně vyhrazeny.“

Varování určená nejchudším obyvatelům Prahy ovšem nestačila. V odporu proti nouzovým koloniím se pokoušela spojit státní správa s obcemi. Pode Petra Zenka, náměstka primátora pro sociální záležitosti, nebyl sociální úřad hlavního města Prahy kompetentní, aby se celou záležitostí zabýval, a doporučoval raději smluvit společný postup magistrátu s policejním ředitelstvím. Magistrát také žádal ministerstvo železnic, aby „zakázalo prodej vyřazených železničních vagónů k účelům bytovým v Praze těm osobám, které se nevykáží potvrzením od rady hlavního města, že jim tato povolí v obvodu pražském vůz tam si postavit a v něm bydliti.“¹⁵³

Druhou možností bylo existenci kolonií uznat alespoň na přechodnou dobu a pomoci např. se zaváděním pitné vody nebo elektřiny. Tento postup doporučoval v mnoha případech zmíněný *Referát o prohlídce provisorních kolonií v obvodu hlavního města Prahy* z roku 1926. Podle něj byla nouzová obydlí členěna do tří skupin: 1. velmi závadná, 2. závadná a 3. nezávadná. Ovšem autor referátu v zápětí dodával, že označení „nezávadné“ není použito v běžném slova smyslu, neboť „nezávadných bud a provisorních obydlí v běžném slova smyslu vůbec není“. Za nezávadná tak byla označena ta nouzová obydlí, která „v ohledu

¹⁵¹ Tamtéž, str. 15.

¹⁵² AHMP, fond: Rada hlavního města Prahy, karton 5, inv. č. 24, Zákaz používání zahradních domků k bydlení.

veřejném nezavdávají prozatím příčinu ke stížnostem, nevykazují křiklavých závad zdravotních a také v ohledu estetickém nepůsobí ohyzdně.¹⁵⁴ Zatímco velmi závadná obydlí doporučoval okamžitě odstranit, závadná a nezávadná obydlí, kterých byla velká většina, doporučoval aspoň po nějaký čas zachovat. Tato strategie relativně nerušené existence se uplatňovala ve většině případů po celé období. Pražský magistrát neměl zkrátka dost prostředků na konfrontaci, neměl alternativu pro obyvatele nouzových kolonií a nechtěl ani příliš čerpat hladinu veřejného mínění.

Konečně poslední strategií byla přímá represe, kdy bylo z nařízení magistrátu a za asistence policie strženo množství bud, jako např. v zahrádkářské kolonii v Edenu ve Vršovicích v roce 1930. Toto řešení nebylo nicméně používáno příliš často. Magistrát i policie si byly vědomy značného nebezpečí z hrozící přímé konfrontace. Pakliže tato strategie použita byla, bylo většinou nutné se o takto vzniklé bezdomovce nějak postarat, což opět zatěžovalo městský rozpočet.

Toto řešení navrhovali často obyvatelé sousedních domů. Členové družstva Domov požadovali, aby „obytné boudy byly co nejdříve strženy, než dojde k nějaké epidemii“.¹⁵⁵ Nevýhodou této strategie bylo, že se na odpor nestavěli pouze kolonisté, ale podporovaly je i některé organizace, např. Komunistická strana¹⁵⁶, a z celé záležitosti se tak stávala politická otázka. Magistrátní úředník psal: „Zakročení úřadů setkává se přirozeně s odporem postižených, kteří podněcováni neodpovědnými a ve věci neúčastnými živly, vzpírají se provedení úředních nařízení. Jeden den jsou boudy odstraněny, druhý den na místě jich vznikne řada plátěných stanů, které úřad poznovu je nucen odstraňovati. Surové nadávky, vyhrožování násilnostmi, pusté štvání letáky, jejichž obsah ve slušném listě nelze uváděti, jsou odměnou výkonným úředním orgánům, kteří jen konají svou povinnost.“¹⁵⁷

Aby se vyhnul osočování z krutosti vůči chudým, uváděl Vršovický městský úřad, že šesti rodinám obyvatel ze zbourané kolonie v Edenu bylo poskytnuto prozatímní ubytování v obecním domě v ulici *Na Františku* na Starém Městě (za 40 Kč měsíčně, přičemž nájemné za první měsíc zaplatil magistrát samotný), děti zbylých jedenácti rodin byly svěřeny do péče

¹⁵³ AHMP, fond: Rada hlavního města Prahy, karton 5, inv. č. 26, zákaz prodeje železničních vagonů.

¹⁵⁴ AHMP, fond: Kancelář primátora, karton 3., inv. č. 7177, referát o prohlídce provisorních obydlí v obvodu hlavního města Prahy. str. 13.

¹⁵⁵ AHMP, fond: Rada hlavního města Prahy, karton 5, inv. č. 24, stížnost obyvatel domů družstva Domov, str. 2.

¹⁵⁶ Pro komunistický tisk byly nouzové kolonie vděčné téma. List *Rozséváčka* přinášel např. v roce 1934 sérii reportáží z tohoto prostředí pod souhrnným názvem *Periferie*. Psalo se zde o vysočanské kolonii Čína, břevnovské kolonii na Baterii a jinonické kolonii Arizóna (*Rozséváčka*, č. 18, 19 a 26, roč. 9. 1934).

¹⁵⁷ AHMP, fond: Rada hlavního města Prahy, karton 5, inv. č. 26, Zpráva o situaci v kolonii v Edenu, str. 1.

dětských domovů. Na závěr své zprávy ještě jednou zopakoval, že obec pražská a její funkcionáři konají „i z lidského hlediska plně svoje poslání“.¹⁵⁸

Proti ubytování oněch šesti rodin v obecním domě *Na Františku* se opět zvedly stížnosti. Uvádělo se, že jeho stav neodpovídá požadavkům na civilizované bydlení, neboť dům samotný byl bývalou věznicí. V odpovědi na tyto námitky uváděl pražský magistrát, že „místnosti jsou světlé, vzdušné, v čistotě udržované, každá rodina má svůj oddíl dřevěnou přepážkou od sousedů oddělený. Nájemníci navíc nebydlí ve vězeňských celách, ale v místnostech, kde bylo ubytováno mužstvo a dozorcí, a každá z místností má plochu 90 m²“.¹⁵⁹ Pod vlivem další kritiky se městská rada vrátila na svém zasedání 28. 4. 1930 ke svému kontroverznímu rozhodnutí a konstatovala, že dala obyvatelům kolonie lhůtu osm dní k vystěhování a teprve poté bylo přikročeno ke zboření kolonie.

V těchto obydlích poskytovaných městskou správou platila velmi přísná – zdá se téměř vojenská - pravidla pobytu. Nájemní smlouva byla uzavírána na každého čtvrt roku; město mělo právo na osmidenní výpověď při nezaplacení nájemného. Podobně jako v domech s chráněným nájemným bylo zakázáno brát si k sobě podnájemníky. Na hudební nástroje bylo dovoleno hrát pouze od osmé hodiny ranní do deváté hodiny večerní. Byl zakázán chov kuřat, slepic, kohoutů, kachen, hus a dalšího domácího zvířectva, které bylo jistě vítaným přílepkem živobytí nejchudších obyvatel Prahy. Platilo ustanovení, že domy byly odemknuty od páté hodiny ranní (v zimě od šesté) do deváté hodiny večerní. Mimo tuto dobu otevíral domovník za úplaty 50 hal. do dvanácti hodin večer a 1 Kč po půlnoci. Pouze spolehlivým nájemníkům mohl být svěřen klíč od domu, měli za něj ale platit 2 či 4 Kč měsíčně, podle toho, zda chodili na noční směnu do práce. Kromě toho platilo přísné nařízení udržovat pořádek uvnitř i vně domu¹⁶⁰.

Jak vidíme, vzniklé těžkosti bránily častějšímu používání této strategie. I díky tomu se po celou dobu existence první republiky počet obyvatel nouzových kolonií výrazně nezmenšil. Jejich nárůst byl způsoben hospodářskou krizí a jejich mírný pokles spíše hospodářským oživením než promyšlenou městskou politikou.

Z naší analýzy dělnického bydlení plyne několik důležitých závěrů. Charakteristické pro bydlení dělnického prostředí byly jedno- nebo dvoupokojové byty o malé výměře, v kterých se topilo převážně uhlím. Byty neměly koupelny, v domech byl společný vodovod a

¹⁵⁸ Tamtéž, str. 2.

¹⁵⁹ AHMP, fond: Rada hlavního města Prahy, karton 5, inv. č. 27, Odpověď na námitky proti ubytování kolonistů v domě v ulici Na Františku.

záchody. Během dvacátých let byla asi do poloviny z nich zavedena elektřina, která během třicátých let převládla. Stísněnost bytů vedla k jejich přeplněnosti, a tak jen v cca 50% dělnických rodin měl každý obyvatel bytu vlastní postel. Lidé zde žijící usilovali alespoň o malou míru intimity. To se projevovalo v rozhodování, kdo bude spát v jaké místnosti (pokud měl byt více než jeden pokoj), kdo bude spát sám v posteli a v případě nutnosti, kdo se s kým bude o postel dělit.

Dělnické bydlení v této době nebylo již jen pouhým místem na přespání, ale sloužilo jako nástroj sebevyjádření osobnosti člověka, vkusu jeho sociálního prostředí a jeho společenského statusu. Estetické vyjádření dělnictva té doby spočívalo především ve snaze napodobovat střední vrstvy. Z počátku k němu patřila tzv. kredenc, kterou od konce dvacátých let vytlačuje moderní skříň s vitrínou bez zbytečných okrasných tvarů. V bytech s více než jednou místností byl druhý pokoj považován za poněkud svátečnější. Méně významné návštěvy zůstávaly v kuchyni, kde se také většinou jedlo. Bytová tíseň nicméně nutila užívat obyvatele tento sváteční pokoj častěji (především na spaní), než tomu bylo u parádních pokojů v dělnických domácnostech v Německu. V bytech o jedné místnosti, byl za parádní považován někdy alespoň zvláštní stůl, ke kterému se sedalo jen při výjimečných příležitostech. Estetickou nápodobou vkusu středních vrstev bylo i zavádění manželských postelí, které ovšem byly velmi záhy kritizovány, protože zabíraly příliš velký prostor. Ke zkulturnění životního prostoru přispívaly reprodukce obrazů, dělnické rodiny s komunistickým životním stylem si zde umísťovaly obrazy klasiků svého hnutí, dělnické rodiny aktivní v sociální demokracii nebo národně socialistické straně si vystavovaly portréty TGM a E. Beneše.

V rámci nejružnějších aspektů bydlení se projevovaly i hierarchie panující tehdy v dělnických rodinách. Ty odrážel způsob spaní jejich členů, manipulace s některými přístroji, vykonávání domácích prací apod. Dále šlo např. o hierarchie mezi pohlavími, mezi rodiči a dětmi, mezi členy nukleární rodiny a dalšími příbuznými, kteří zde žili (např. prarodiče).

Ve srovnání s ostatními oblastmi českých zemí byla kvalita dělnického bydlení v Praze průměrná, co se rozlohy bytu a počtu místností týká. Z hlediska jednotlivých technických zařízení patřilo naopak z hlediska českých zemí dělnické bydlení v Praze k nadprůměru. Ve srovnání s zahraničím lze konstatovat, že pražské dělnické bydlení bylo výrazně horší než dělnické bydlení v Německu, kde v této době již převládaly byty o více místnostech a s lepším technickým vybavením. Příznivější situace panovala i na Moravě.

Naopak horší situace existovala v dělnickém bydlení na Slovensku a můžeme se domnívat, že i v dalších zemích východní Evropy.

Při srovnání bytových podmínek různých sociálních vrstev v Praze můžeme konstatovat značnou sociální polarizaci tehdejší společnosti. Pražští dělníci bydleli v menších, hůře technicky zařízených bytech většinou na okraji Prahy. Střední a vyšší pražské vrstvy žily ve výstavnějších čtvrtích s lepší dostupností do centra. Sociální hierarchie se projevovala i v takových maličkostech jako patro domu typicky obývané jednotlivými sociálními vrstvami.

Z hlediska proměny kvality bydlení Praze ve sledovaném období lze říci, že i přes výrazný nárůst počtu dělnických bytů nedošlo k růstu kvality bydlení, pokud jde o počet místností a jejich rozlohu. Určité zlepšení nastalo ve výbavě domácností. Ve sledovaném období došlo k zavádění elektřiny, plynu a vody. Snahy o výstavbu kvalitních a levných dělnických bytů se v této době neseťkaly s úspěchem a zůstávaly většinou v podobě nerealizovaných projektů. Ty z nich, které byly přeci jenom realizovány, se týkaly jen nejlépe situované části dělníků.

Posledním důležitým konstatováním je skutečnost, že i v rámci dělnických rodin existovaly rozdíly ve vybavenosti bytu, v jeho rozloze, v tom, kde se byt nacházel a jak byl vybaven. To ovlivňoval hlavně druh zaměstnání otce a počet dětí v rodině. Hospodářská krize nevedla ve většině případů ke zhoršení bytových podmínek ale spíše k jejich stagnaci. To, zda žena chodila do zaměstnání či nikoli, mělo na kvalitu dělnického bydlení vliv rozporuplný. Byly to chudší dělnické rodiny, kde žena musela chodit do práce, aby rodina neměla hlad. Byly zde rodiny specializovaných kvalifikovaných dělníků, které si mohly dovolit, aby žena zůstávala doma a pečovala o domácnost. Obtížné dilema řešily průměrné dělnické rodiny: Pokud chtěly napodobovat střední vrstvy a žena měla zůstat doma, kde pečovala o děti a domácnost, znamenalo to snížení jejich příjmu. Pokud šla žena pracovat, znamenalo to ztrátu sociálního statusu rodiny a nedostatek času na péči o děti a domácnost.

4. Kulturní praktiky a volný čas dělnického prostředí

V následující kapitole popíšeme kulturní praktiky a způsoby trávení volného času pražského dělnictva ve sledovaném období. Budeme se snažit ukázat, že pražské dělnické prostředí tvořilo ve sledovaném období do jisté míry osobitou kulturní entitu. Jeho množství volného času, styl jeho trávení i specifické kulturní praktiky ho odlišovaly od ostatních pražských sociálních prostředí.

Jestliže lze dělnictvo vymezit celkem spolehlivě ve světě práce, hranice mezi volnočasovými aktivitami dělnického prostředí a volnočasovými aktivitami jiných sociálních skupin je méně zřetelná. Je velmi snadné odlišit kulturu trávení volného času horních, středních a dolních vrstev. Nicméně mezi trávením volného času např. pražského živnostníka a zřízence (tedy zaměstnance pracujícího ve službách), nemusí být tak velký rozdíl. Řešením by mohlo být spojení kulturních praktik a trávení volného času pod pojem „kultura dolních vrstev“. A ani tento pojem není zcela bez problémů ze třech důvodů. Za prvé se pod pražským dělnictvem nacházela ještě spodnější vrstva, která měla také své praktiky trávení volného času (tuláci, žebráci, prostitutky a členové podsvětí). Za druhé existovaly kulturní sdružení a spolky, které se explicitně definovaly jako dělnické či proletářské. Za třetí svět dělnické práce vytvářel do určité míry specifické podmínky pro trávení volného času a kulturní praktiky.

Byla to především pravidelná a přesně vymezená pracovní doba, která odlišovala volný čas dělníků od volného času mnoha živnostníků. Za další to byly větší kolektivy, ve kterých mnozí dělníci pracovali a tyto sociální kontakty se přenášely i do trávení volného času. Typické bylo, že s mnohými kolegy z práce chodili na výlety, fotbal, nebo se účastnili různých spolkových činností. Relativně nízký příjem, nedostatečný kulturní rozhled a krátká dovolená bránily většině dělnického prostředí v takových praktikách, jako bylo cestování, letní byt, návštěva divadel a koncertů. Naopak fyzická únava, typická pro mnohá dělnická zaměstnání podporovala spíše pasivní formy trávení volného času.

V této kapitole bude naší snahou ukázat, že specifická kultura dělnického prostředí byla pestrá směsí přetrvávajících zbytků tradiční venkovské kultury, kterou si přinášeli nově příchozí do Prahy, kulturou dělnických spolků, která byla nápodobou spolků středostavovských a rozvíjela se od počátku 20. století, konečně pak expandující moderní masovou kulturou, jež začala oslovovat začátkem 20. let především nejmladší část dělnického prostředí. Jak uvádí britský antropolog R. Hoggart ve své průkopnické práci *The Uses of Literacy*¹, masová kultura zničila během první poloviny 20. století autentickou kulturu dělnického prostředí. Hoggartova práce má řadu kritiků zpochybňujících samotný pojem

1 The Uses of Literacy, Aspects of Working Class Life, Chatto and Windus, 1957.

autenticity dělnické kultury, ale jeho názor, že to nebyla pouze stoupající životní úroveň dělnické třídy, ale též její manipulace masovou kulturou, které vedly ke zbavení dělnictva jeho třídního vědomí a tedy i k porážce dělnické třídy jako politického hnutí, je v sociálních vědách stále populární.

Pro české prostředí je situace složitější, neboť do procesu eroze tradiční dělnické kultury a nástupu kultury masové zasáhlo několik politických zvrátů na rozdíl od Anglie, která se po celé období vyvíjela relativně stabilně. Byl to především zvrát světové války a rozpadu habsburské monarchie, který změnil kulturní klima v celé české společnosti, byly to události mezi léty 1938 – 1948 které změnily zcela českou společnost a konečně to byl nástup diktatury KSČ, který vytvořil odlišné podmínky pro vývoj dělnické kultury, než tomu bylo v západních zemích. I přesto můžeme sledovat během námi zkoumaného období let 1918 – 1938 signifikantní nástup masové kultury do dělnického prostředí, který se týkal především mladé generace a projevil se v takových fenoménech jako byl tramping, sport, biograf, moderní hudba a tance, zároveň ale pozorujeme přežívání tradiční kultury dělnických spolků a konečně můžeme pozorovat přebírání habitusů středních vrstev u nejlépe vydělávajících kategorií dělnictva (letní byty, korzování, parádní pokoje, návštěva kadeřnice a holiče). Ani jeden z těchto trendů ve sledovaném období nepřevážil a také je obtížně zachytitelné jejich posilování či slábnutí.

4. 1 Vzdělanost a kulturní úroveň

Položme si otázku, jaká byla celková vzdělanost a kulturní úroveň pražského dělnického prostředí ve sledovaném období. Ty byly ovlivňovány několika základními sociálními podmínkami. Především to byla povinná školní docházka, kterou absolvovala drtivá většina jedinců pražského dělnického prostředí (s řídkými výjimkami v nejstarší generaci). Alespoň základní gramotnost umožňovala přístup k psanému slovu, tedy i k podstatné části kultury. Za druhé to byly finanční poměry, které na rozdíl od 19. století umožňovaly dělníkům utratit větší či menší částky peněz za jiné potřeby než prostředky určené k pouhému přežití. Za třetí to byl nárůst volného času, který vytvořil každodenní několikahodinový prostor doplněný několika dny dovolené v roce, který mohl pražský dělník věnovat svým zálibám. Za čtvrté to byl zrod nových *sociálních polí* určených ke kulturnějšímu trávení volného času – především to byly biografy a sportovní utkání.

Pro analýzu kultury nejmladší generace dělnického prostředí představují velmi důležitý pramen tehdejší pedagogické výzkumy. Zatímco tehdejší sociologie se výzkumem kultury nezabývala, mnozí pedagogové podnikali šetření zaměřená na kulturní úroveň jejich žáků. Příkladem je výzkum pražských učňů provedený Josefem Apetauerem, výzkum

pražských číšnických učňů provedený Rudolfem Mudrochem nebo výzkum žactva pokusných škol podniknutý Cyrilem Stejskalem. Tito autoři si uvědomovali sociální obtíže velké části rodin jejich žáků a ve svých výzkumech se snažili především informovat veřejnost o jejich neradostné situaci, případně si klást otázky po příčinách tohoto stavu.

Josef Apetauer se pokoušel pomocí dotazníkového šetření zjišťovat kulturní úroveň pražských učňů, jaké osobnosti z minulosti i přítomnosti považovali za svůj vzor, kolik měli volného času a jak jej trávili. Rudolfa Mudrocha zajímaly vedle specifík trávení volného času také otázky členství učňů v různých organizacích. Cyril Stejskal se zase zaměřoval na mladistvé pražské delikventy a různé sociální a kulturní aspekty jejich *deviantní kariéry*.

Začněme nejprve osvojením si školních znalostí. Ve sledovaném období panovala v dělnickém prostředí již plná gramotnost. Běžná byla také základní znalost matematiky. Jen málo osob, ale zvládlo písemný projev na slušnější úrovni a jejich matematické znalosti nepřesahovaly základní početní úkony. Protože všichni pražští učni absolvovali osm let povinné školní docházky (ačkoli jen menší část z nich se dostala až do třetí měšťanky), podle Apetauerova názoru byla jazyková úroveň mladých pražských učňů a učnic počátkem 20. let slabá. Stylisticky byly sice prý dívky lepší než chlapci, ale čeština byla slabá u jedněch i druhých. „Těžko říci, u koho horší.“² uváděl. Nejvíce gramatických chyb prý našel u obuvnických učňů. Učňovské dívky byly charakterizovány jako poslušnější a s lepšími školními výsledky.³ Učnice byly také podle jeho výzkumu zřetelně konformní. To je patrné na řadě jejich výroků, podle kterých se chtěly podobat školou prosazovaným osobnostem jako byla babička Boženy Němcové nebo prezidentu Masarykovi.⁴

Jestliže byla znalost mateřského jazyka pokládána za nedostatečnou, což nám potvrzují četné dopisy psané dělníky té doby s množstvím pravopisných chyb, ani znalost cizích jazyků nebyla v širokých vrstvách lepší. Většina příslušníků pražského dělnického prostředí ovládala pouze svůj mateřský jazyk. To nám potvrzují dotazníky sociálně demokratických funkcionářů té doby. Ti kteří pocházeli z dělnického prostředí, uváděli v drtivé většině případů, že znají pouze jazyk český.⁵ Vzhledem k tomu, že se navíc jednalo o nejvzdělanější část dělnického prostředí, můžeme se domnívat, že v celém dělnictvu nebyla situace příznivější. Ti dělníci, kteří absolvovali měšťanskou školu, se zde učili většinou německy. Starší generace dělníků se s němčinou setkala i v rámci vojenské služby. Mnozí

2 Josef Apetauer, Příspěvek k psychologii a pedagogice puberty českého dítěte, str. 4. Podle názoru autora lze ovšem chyby připsat také poklesu kvality školství za světové války.

3 Vzorek učnic je ovšem odlišný od učňů, neboť do živnostenských pokračovacích škol odcházela menší část dívek než chlapců.

4 Tamtéž, str. 33.

5 NA ČR, Fond Československá sociálně demokratická strana dělnická, karton 18, složka 9, osobní dotazníky zaměstnanců sociální demokracie.

z těch, kteří se dostali do ruských legií, si zde osvojili základy ruštiny, jiní – sociální demokraté a komunisté se tomu jazyku učili po světové válce. Příležitostí naučit se cizí jazyky byly tzv. vandry. Ty se ovšem ve sledovaném období týkaly jen malé části dělnictva. I ti, co na vandr odešli, si většinou osvojili jen pár frází a odborné výrazivo. Samostatnou kapitolou jsou snahy učit se esperanto jako mezinárodní jazyk dělnického hnutí, o což se pokusilo patrně několik desítek pražských dělníků. O tomto fenoménu pojednáváme v kapitole věnované politickému prostředí. Můžeme říci, že i přes rozšířené mýty o velkých jazykových znalostech v české společnosti doby první republiky, toto platilo jen pro absolventy středoškolského a vysokoškolského vzdělání a menšinu talentovaných jedinců z nižších vrstev a osob pocházejících z národnostně smíšených území, tedy ne víc než 10 % obyvatelstva.

Apetauer se ptal tehdejší pražské učňovské mládeže také na její oblíbené osobnosti z minulosti i současnosti. Mezi švadlenami se největší oblibě těšila Božena Němcová, mezi pekaři Jan Žižka, u číšníků to byl herecký idol té doby Edy Pol. Holiči se chtěli nejvíce podobat T. G. Masarykovi, malíři a lakýrníci J. Žižkovi a Tarzanovi, typografové komunistickému politikovi Aloisi Munovi. I přes malou velikost statistického vzorku je možné konstatovat, že počátkem dvacátých let převažovaly mezi pražskou dělnickou mládeží vzory historické, politické a spisovatelské. Vzory z masové kultury hrály v té době relativně podružnou úlohu (herec Eddy Pol, Tarzan, spisovatelka dětské literatury E.H. Porterová), za své vzory je uvedlo 19,3 % chlapců a 8,5 % dívek. Ačkoli můžeme předpokládat, že některé děti uvedly to, o čem se domnívaly, že od nich škola očekává (např. TGM), a získaná data mohou být spíše dokladem jejich poslušnosti než jejich názorů, přesto nám ukazují, že počátkem 20. let nebyl vliv masové kultury dosud tak výrazný jako později (dosud absentovali sportovci nebo zpěváci). Z relativně vysoké prestiže historických vzorů je také patrný úspěch národní ideologie předávaný dětem školou nebo rodinami.

Genderové srovnání preferovaných vzorů nám ukazuje nerovné postavení žen ve společnosti. Dívky sice uváděly jako své vzory častěji ženy, ale 32,4% z nich uvedlo mužský vzor, ani jeden z chlapců neuváděl ženský vzor. Při zadávání mužských vzorů projevovaly dívky větší konformitu a nevybíraly populární postavy masové kultury, ale osobnosti předkládané k obdivu školou. Výrazná obliba Boženy Němcové u dívek (42 % ji označilo za svůj vzor) je dána skutečností, že zatímco v pantheonu hrdinů českého národa zastupovala ženy pouze ona, o mužský národní pantheon se dělilo více postav (TGM, Hus, Žižka, Borovský) a hlasy pro ně byly přirozeně rozdrobeny.

<i>oblíbené vzory</i>	<i>chlapci</i>	<i>dívky</i>	<i>celkem</i>
Božena Němcová	0	30 (42 %)	30 (16,3 %)

<i>oblíbené vzory</i>	<i>chlapci</i>	<i>dívky</i>	<i>celkem</i>
TGM	20 (17,6 %)	5 (7 %)	25 (13,6 %)
Jan Žižka	19 (14,8 %)	0	19 (10,3 %)
Jan Hus	9 (7,9 %)	6 (8,5 %)	15 (8,1 %)
Eddy Pol	15 (13,2 %)	0	15 (8,1 %)
Napoleon	9 (7,9 %)	3 (4,2 %)	12 (6,5 %)
Jana z Arku	0	12 (17,1 %)	12 (6,5 %)
K. H. Borovský	7 (6,1 %)	3 (4,2 %)	10 (5,4 %)
Karel IV.	8 (7,0 %)	2 (2,8 %)	10 (5,4 %)
Tarzan	7 (6,1 %)	0	7 (3,8 %)
E. H. Porterová	0	6 (8,5 %)	6 (3,2 %)
Komenský	6 (5,3 %)	0	6 (3,2 %)
Cestovatelé Holub, Hedina, Kořenský	6 (5,3 %)	0	6 (3,2 %)
Jiří z Poděbrad	2 (1,7 %)	3 (4,2 %)	5 (2,7 %)
Alois Muna	5 (4,4 %)	0	5 (2,7 %)
celkem	113 (100 %)	70 (100 %)	183 (100 %)

zdroj: Josef Apetauer, Příspěvek k psychologii a pedagogice puberty českého dítěte, str. 32.

4. 2 Volný čas dětí a mládeže

Novým fenoménem, který hrál hlavní roli při utváření kulturní identity, bylo po první světové válce zvýšení rozsahu volného času dělnických dětí a mládeže. Odbourání dětské práce a částečné zvýšení životní úrovně dělnických rodin umožnilo, že dělničtí chlapci (a v menší míře i dívky) mohli velkou část dne pobíhat po ulicích a zažívat svá dětská dobrodružství, která věrně popsal Jaroslav Foglar. Zatímco venkovské děti musely pomáhat v zemědělství a děti středních vrstev trávily často mimoškolní čas organizovaným způsobem (sporty, skauting, hra na hudební nástroje a výuka cizím řečem), volný čas dělnických dětí takto organizován zdaleka nebyl. Jemná menšina z nich se věnovala výše zmíněným aktivitám, či chodila do dětských dělnických spolků. Chodila jen menšina z nich. Většina zůstávala na ulici. Jak upozorňuje Gestrich, ulice byla pro proletářské děti vítanou alternativou k těsnému domovu a vrstevnická skupina byla alternativou k hierarchické a nedostatečně milující rodině⁶. Také ulice měla své hierarchie a dítě zde muselo o svou pozici často bojovat. Podle Zinneckera se ale právě na ulici učilo dělnické dítě solidaritě a schopnosti komunikovat se sobě rovnými, což přispívalo k vytváření svébytné městské kultury dělníků⁷.

Většina dělnických rodičů neměla nic proti socializaci svých dětí na ulici, pokud děti nezanedbávali své domácí povinnosti. Vyskytovaly se ale i rodiny, které buď usilovaly o zapojení svých dětí do dětských politických aktivit (sociálně demokratických nebo

6 Andreas Gestrich, Geschichte der Familie im 19. Jahrhundert, str. 94

7 Jürgen Zinnecker, Strassensozialisation, str. 239.

komunistických) a byly i rodiny napodobující střední vrstvy, které svým dětem zakazovaly pobíhání po ulici, styk s jinými proletářskými dětmi a snažili se je přivést k nějaké „lepší“ činnosti – např. k návštěvě Sokola, Skauta, hry na hudební nástroj apod. Tito rodiče také mluvili dětem do výběru kamarádů, jak o tom hovoří respondentka Z.D., která musela vždy novou kamarádku přivést domů a rodiče ji musely „odsouhlasit“⁸. Matka této rodiny nechtěla v dětství svou dceru ven: „Ona mě ani ven nepouštěla, abych si hrála s dětma před barákem, protože měla okna do dvora a ona mě neviděla“

Vedle dětství bylo druhou etapou života dělníků s dostatkem volného času raná dospělost, tedy období, kdy již byli výdělečně činní, ale dosud nezaložili vlastní rodinu (obvykle 18 – 25 let). Mezi těmito obdobími ležela etapa života spojená s vyučením, kdy podle výzkumu Josefa Apetauera naopak volného času výrazně ubylo. Ne nadarmo se říkalo: „učení - mučení“. Týdenní časový rozpočet pražských učňů a učnic v roce 1926 vydal podle něj takto:

<i>aktivity</i>	<i>učni</i>	<i>učnice</i>
práce v dílně a docházka do ní	60 (35 %)	50 (29,7 %)
spaní	70 (42 %)	60 (35 %)
jídlo	7 (4,2 %)	12 (7,1 %)
škola	7 (4,2 %)	9 (5,3 %)
četba a zábava	24 (14,3 %)	21 (z toho 10 vycházky) (12,5 %)
různé posílky		10 (5,9 %)
strojení		6 (3,5 %)
celkem	168 hodin (100 %)	168 hodin (100 %)

Zdroj: Josef Apetauer, Příspěvek k psychologii a pedagogice puberty českého dítěte, str. 20, 21.

Z předchozí tabulky vyplývá, že pražští učni a učnice měli kolem 25 hodin volného času týdně. V praxi to byla obvykle volná neděle a 2 – 3 hodiny každý den. Specifickou kapitolou byl volný čas dívek. Také dívky dělnického prostředí trávily dětství na ulici, ale ze strany matek existovala silnější tendence je zapojovat do domácích prací. Ta ještě vzrůstala v období raného mládí. Dělnické dívky žily se svými rodiči často až do svatby a bylo od nich vyžadováno převzetí části matčiných pracovních úkonů. Jak si ukážeme v kapitole věnované vzdělávání, dělnické dívky chodily méně do učení a nastupovaly po ukončení školy rovnou do továrny, služby či jiného zaměstnání. Pražské učnice pocházely spíše ze živnostenských poměrů nebo z rodin lépe situovaných dělníků. Relativně více volného času měly v období, kdy začaly žít se svým partnerem a ještě neměly děti.

8 Rozhovor s respondentkou Z. D. 15. 6. 2007.

Jak vypadal volný čas učňovské mládeže? Podle Apetauerova výzkumu panoval velký zájem o tělocvik a sport (u chlapců především kopaná), desetina učňů a učnic provozovala hru na nějaký hudební nástroj a sborový zpěv (nejvíce mezi typografy a holiči). Nejoblíbenější aktivitou bylo čtení knih (opět mezi typografy). Nejméně intelektuálních zálib měli naopak pekaři. Podobná situace panovala také u návštěvy divadel (hodně dívky a typografové, málo pekaři). Nesmíme ani opomíjet návštěvu hospod učňovskou mládeží, kterou samozřejmě učňové v Apetauerově dotazníku neuváděli. Tomuto tématu se budeme věnovat později stejně jako vzájemným kontaktům s opačným pohlavím, které nepochybně představovaly velkou část volného času mladých příslušníků dělnického prostředí.

4.3 Volný čas dospělých

Zkrácení pracovní doby po roce 1918 přineslo rozšíření volného času mužům – dělníkům. Dělnickým ženám se naopak volného času stále nedostávalo. Technické přístroje šetřící hospodyním práci se v dělnickém prostředí obtížně prosazovaly z důvodu jejich drahoty. Ani pozvolná redukce počtu dětí v rodinách neměla velký vliv na zvětšování množství volného času. Dospělí muži využívali volný čas k návštěvě hospod, o víkendu chození na fotbal, někteří z nich se mohli více věnovat politické aktivitě, a jen malá část se ve volném času vzdělávala, aktivně provozovala nějaký sport nebo hrála na hudební nástroj sama či v kapele. Jen menšina z nich se věnovala trávení volného času s dětmi, ať už se jednalo o výlety a návštěvy muzeí. Častější byla společná návštěva fotbalových utkání otců se syny.

Dělnické ženy na počátku 30. let dost často ani pojem volného času neznaly. V jejich mentalitě byla hluboce ukotvena „shnánčlivost“ a odpor k nicnedělání (např. k sezení zbůhdarma nad knihou).⁹ Kromě placeného zaměstnání pečovala ještě o manžela, domácnost a děti. Celodenní kolotoč dělnické ženy ukazují karikatury časopisu Rozsévačka. Až po první světové válce začaly ženské časopisy dělnickým ženám doporučovat odpočinek. Čteme: „Nejsme dámy, a právě proto bychom si měly trochu odpočinout. Vidíte, buržousti pochopili velmi dobře význam odpočinku.... proč my, které skutečně dřeme, máme tolik starostí a špatnou stravu, proč my bychom si neměly pohovět, když nás to nic nestojí, naopak ušetří nám bolesti... Je to ten starý předsudek, že hospodyně musí být celý den jako v kole... A nebojte se řečiček, že se to pro pracující ženu nepasuje, spát ve dne.“¹⁰ Na tato doporučení si jedna čtenářka později povzdechla, jak obtížné je překonávat hluboce zakořeněnou mentalitu: „...vím z vlastní zkušenosti, jak chvíle odpočinku po obědě ženě prospěje, jen kdyby v nás nebyl ten předsudek tak zakořeněn, že se to na nás chudé nesluší. Potřebuji ho (odpočinek,

9 Jana Macháčová, Jiří Matějček, Chudé (dolní) vrstvy společnosti českých zemí v 19. století. Sociální pozice a vzory chování, Studie k sociálním dějinám 1 (8), 1998. str. 204, 268.

10 Rozsévačka, číslo 7. roč. 11, 12. února, 1936. str. 2.

pozn. SH) nutně, ale otravovala jsem se tím, že zhřeším a byla jsem víc mrzutá a rozladěná než před tím.“¹¹

Pokud si dělnické ženy udělaly trochu volného času, trávily jej povídáním se sousedkami – doma či na zápraží. Pouze některé se zúčastňovaly s mužem či dětmi nedělních výletů nebo návštěv biografů. Také do světa některých dělnických žen ale pronikla spolková dělnická kultura. Jednalo se především o ty z nich, které stály poblíž některé z dělnických politických stran. Takové ženy např. chodily zpívat do dělnického pěveckého kroužku nebo hrát ochotnické divadlo. Některé vedly dětské oddíly. Aktivní trávení volného času žen nalézáme nejvíc u mladších dělnic, které dosud neměly děti.

Také do světa dospělých začínala pronikat masová kultura. Od poloviny 20. let to bylo především rozšíření ženských časopisů. Právě četba těchto tiskovin se stala jednou z prvních volnočasových aktivit žen. Také návštěva biografu se těšila mezi dospělými velké oblibě. Od třicátých let se rozšiřuje i v dělnických domácnostech vlastnictví gramofonu a tedy i poslech hudby. Od druhé poloviny třicátých let nastupuje u nejbohatší části dělníků rozhlas a s ním i večery trávené při poslechu rádia, při nichž se obvykle dospělí věnovali ještě nějaké drobné domácí práci. Těchto poslechů se někdy účastnily i děti. Podle tehdejšího sociologa Ulricha se začínají dělníci podobat nižším středním vrstvám svou mentalitou i životním stylem: „Masy jsou nejen voliči ale i konsumenty potravin, konfekčních obleků, novin, románů, návštěvníky biografů, sportovních podniků, posluchači rádia a gramofonů, není již nedostupné, aristokratické kultury, určené exklusivně pro vyšší vrstvy.“ Dělníci z ní nejsou vyloučeni a „netvoří si také vlastní proletářskou kulturu, naopak účastní se v plném tempu na stále se vyrovnávající kulturní úrovni dnešního světa.“¹² V poznámce ovšem Ulrich dodává, že to platí především o kvalifikovaných dělnících, zatímco životní úroveň nekvalifikovaných a zemědělských dělníků je dosud velmi nízká.

Zatímco mládež měla dva měsíce prázdnin (pokud nemusela pomáhat rodičům), obdobím delšího volného času dospělých dělníků byly pouze neděle, svátky a v roce 1925 zavedený nárok na dovolenou. Její délka nepřesahovala jeden týden, až po patnácti odpracovaných letech se prodlužovala na osm dní.¹³ Dělnické prostředí nebylo proto z časových a také finančních důvodů zvyklé trávit dovolenou způsobem jaký známe z vrstev středostavovských. Pouze v jednom případě z našich interview jezdila dělnická rodina na tzv. letní byt, což byl habitus typický pro střední vrstvy. Jednalo se o rodinu typografa, která patřila do nejlépe placené kategorie dělníků. Podobně nebylo v dělnickém prostředí této doby běžné ani cestování do ciziny (s pobytem v cizině se ale většina pražských dělníků seznámila

11 Rozsévačka. č. 13, roč 11, 25. března 1936. str. 5.

12 Zdeněk Ulrich, Sociální struktura dneška, str. 52.

13 Zdeněk Kárník, České země v éře první republiky (1918 – 1938), str. 519.

během světové války). Dovolena byla buď trávena doma, nebo využívána k návštěvám příbuzných na venkově.

Příliš rozšířen nebyl ani *habitus* středních vrstev chodit na nedělní procházky „na korzo“. Ten se rovněž vyskytoval hlavně v nejlépe vydělávajících dělnických rodinách, které chtěly napodobovat střední vrstvy. Příkladem je rodina respondentky Z.D.: „bylo zvykem, že se chodilo v sobotu do práce, akorát byla kratší, takže volno bylo akorát v neděli. Takže bylo běžný, že rodina se vydala povinně na procházku. Maminka nás vždycky naparádila, dala nám nedělní šaty..., nedělní kabátek, bílý punčochy a šli jsme do města. A když jsme šli k Andělu, tak to bylo pro nás něco vzácného, centrum a nejlépe, když jsme šly na Václavák... To my šly s Drahunou (sestra, pozn SH) vpředu za ruce, za náma rodiče, taky za ruce, to bylo běžný. Takhle korzovaly všechny rodiny. Děti vpředu, třeba i deset a za nimi rodiče.“¹⁴ Běžné dělnické rodiny trávily neděli buď na výletech, na které chodili často jen otcové s dětmi, zatímco matka doma vařila a vykonávala další domácí práce, nebo na fotbale. Spolkově aktivní menšina se účastnila různých osvětových přednášek, které byly ve srovnání s dnešní dobou velmi navštěvované. Jak uvádí Jemelka na příkladu Ostravy, v tehdejší době se počet diváků na osvětových přednáškách pohyboval okolo 150 a někdy dokonce přesáhl počet 450 diváků¹⁵. Pozornosti se také těšily dělnické divadelní a pěvecké kroužky.

Při vytváření jednotné masové kultury a spojování životních stylů je také třeba zdůraznit vliv velmi egalitářské atmosféry první republiky, a to ve srovnání s předválečnými časy i s ostatními státy Evropy. Podle R. Kvačka se aristokraticky smýšlejícím anglickým diplomatům v Československu příliš nelíbilo především pro plebejský ráz životního způsobu.¹⁶ Totéž lze říci i o Maďarech. Sociální pracovnice M. Krakešová-Došková vzpomíná, že jedna její klientka pocházela z maďarské zámožné rodiny a v Maďarsku strávila své mládí. Z Maďarska si přinesla výrazný odstup k nižším společenským vrstvám. To byl důvod, proč si jí v české společnosti nikdy nelíbilo. Prohlašovala: „Dodnes si nejvíc vážím toho, že jsem nechodila do školy s dětmi z nižších společenských tříd. V Maďarsku je vůbec větší odstup mezi odlišnými společenskými třídami. To je právě to, nač jsem si tady nikdy nezvykla“¹⁷ Egalitářskou atmosféru Československa především ve srovnání s minulostí a okolním světem dokreslují i další vzpomínky. Dcera významného průmyslníka Haidlera např. uvádí, že se nechávala i se svou sestrou odvážet do školy tatínkovým autem, musely ale vystoupit za rohem, aby je nikdo neviděl¹⁸.

14 Rozhovor s respondentkou Z. D., 15. 6. 2007.

15 Martin Jemelka, Na kolonii, str. 120.

16 Robert Kvaček, Historie jednoho roku, str. 275.

17 Marie Krakešová-Došková, Psychogeneze sociálních případů, str. 115.

18 Muchová Karolina, Lidský osud na pozadí doby, str. 7.

4. 4 Členství ve spolcích

Jak jsme už uvedli část svého volného času trávil menšina dělnických dětí a mládeže v nejrůznějších spolcích. Dětské organizace a spolky představovaly alternativu k socializaci ulic. Na jedné straně vymaňovaly dítě z rodiny, na druhé straně ale také skýtaly záruku, že socializace dítěte zde bude probíhat podle představ světa dospělých. Konkrétní údaje o členství dělnické mládeže v různých spolcích máme jen v dílčích případech. Nejmasovější členstvo vykazovaly tělocvičné jednoty Sokol. Počet jeho členů se v celé Praze pohyboval v roce 1930 okolo 60 tisíc lidí. Z toho bylo 20 382 žáků a žákyň¹⁹. V roce 1930 navštěvovalo měšťanské a obecné školy v Praze 55 tisíc žáků, takže asi 37 % z nich bylo členy Sokola. Z dobových svědectví víme, že mezi nimi bylo i mnoho dětí z dělnických rodin. Po odchodu ze školy ve čtrnácti letech organizovanost v Sokole klesala. V Sokole působila např. jen 4 % číšníckých učňů. Nevíme ovšem, jaká byla situace v jiných učebních oborech.

Ve sportovních jednotách nemohly nikdy dělnické spolky v Praze Sokolu konkurovat. Členy sociálnědemokratických Dělnických tělovýchovných jednot bylo jen 3173 žáků a žákyň (tedy 5,7 % všeho žactva). V roce 1934 bylo členy DTJ v pražském kraji 24 tisíc lidí, z toho 12 tisíc ve věku do 21 let²⁰. Proto nepřekvapí, že v Dělnických tělovýchovných jednotách uváděli členství pouze dva číšníčtí učni²¹. Ještě slabší byly komunistické tělovýchovné jednoty nejdříve zvané FDTJ (Federace dělnických tělovýchovných jednot), později JPT (Jednoty proletářské tělovýchovy). Těm byla sportovní výchova dětí školou povinných přímo zakázána. Zárybnický vzpomíná že mu bylo zakázáno cvičit v FDTJ samotným ředitelem střední školy slovy: „a když už chcete studente mermomocí cvičit, je tu přece Sokol. Co lezete do nějakých trucspolků mezi takovou lůzu?“²² Zákaz byl odvolán až krátce před Mnichovem.

Zatímco Sokol byl organizací s velkým počtem dělnických dětí, skauting byl vždy spíše organizací sdružující děti ze středních vrstev. Pořízení skautské výbavy (kroj, kotlík a další výbava k táboření) totiž bylo nemalou investicí, kterou si řada dělnických rodin nemohla dovolit stejně jako pobyt dítěte na skautském táboře. Přesto i z dělnického prostředí pocházela řada jeho členů. Také sociální demokracie měla vlastní skautské oddíly stejně jako komunistická strana (*Rudí průkopníci* později zvaní *Spartakovi skauti práce*). Těmto organizacím se věnujeme v kapitole o politickém životě pražského dělnického prostředí. Existovaly i další skautské levicové svazy např. *Junáci volnosti*, ovšem tyto organizace sdružovaly dohromady ne více než sedm tisíc členů, což bylo málo v porovnání

19 Statistická zpráva hlavního města Prahy za léta 1930 – 1933, str. 252.

20 Dělnické tělovýchovné jednoty v době krize hospodářské, str. 102.

21 Rudolf Mudroch, Poměry číšníckých učňů v Praze, str. 92.

22 Archiv NTM, fond 791, Sbírka vzpomínek a rukopisů, inv. č. 275, Václav Zárybnický, Dělnické dítě na studiích v předmnichovské republice.

s padesátitisícovou organizací *Skautů a skautek RČS*²³.

Aktivisté sociální demokracie a komunistů neviděli ovšem členství dělníků v Sokole a Skautu rádi. Sociální demokrat Hugo Ittis např. psal: „účast socialistických dělníků v Sokole nebo v německo-měšťáckých tělocvičných spolcích jest třídní zradou.“²⁴ Lidový humor zase vytvořil heslo: „Kdo chce dělat pánům vola, ať jde cvičit do Sokola.“²⁵ Účast dělnických dětí ve skautu kritizoval Ittis také: „Ne nadarmo mají ve znaku bourbounskou lilii! Propadají-li dělnické děti měšťáckému skautingu, ohrožuje se tím rozvoj dělnického hnutí. Právě u českých soudruhů jsem nejednou pozoroval, že jejich proletářské děti, zvábené lacinou romantikou a hmotnými výhodami, plní zpátečnický orientované organisace Skautů.“²⁶ Nenávist vůči skautu a Sokolu se často objevovala i na stránkách komunistických listů. Ten např. kritizoval, že jedním z příkázání skautů je vždy zavolat policistu a že „učením se stopování se skaut učí, jak stopovat dělnické schůze“. „Vrcholem všeho bylo, že na posledním sletu Sokolů nastoupili i malí chlapci s dřevěnými flintičkami“²⁷, psala Rozsévačka. Komunistický tisk kritizoval až do obratu strany k politice lidové fronty i dětské sociálně demokratické organizace s tím, že výchovou obrácenou k humanitě a „lásce k všemu lidství“ jim „zamlžují skutečný třídní obraz světa“²⁸.

Ostatní organizace sdružující mládež byly daleko méně početné. Členství v nich uváděli mezi učni pouze jednotlivci. Byla to např. *Masarykova Letecká Liga* nebo *Československý červený kříž*. Je těžké říci, kolik dětí a mládeže dělnického prostředí bylo členy těchto organizací. Jak se zdá většina dělnických dětí trávila čas na ulici a dělnická mládež dávala přednost spíše neorganizovaným zábavám (individuální sport, tramping, hospoda, kontakty s druhým pohlavím). Celkově lze říci, že členství v organizovaných spolcích se ve sledovaném období týkalo jen menšiny dělnické mládeže a dětí. Jediný údaj, který se nám podařilo nalézt je, že ve společenských organizacích působilo ve dvacátých letech celkem 14 % číšníckých učňů v Praze. Po nástupu do zaměstnání vstupovali mnozí dělníci do odborových svazů a někteří také do politických stran či jim blízkých organizací. O tom budeme pojednávat v kapitole věnované politickému životu.

4. 5 Sport

Poválečný svět byl dobou obliby masových sportů a masových sportovních organizací.

-
- 23 ANM, oddělení sportu a tělovýchovy, fond FDTJ, karton 7. inv. č. 514. Skauting, Výboj, ústřední orgán FPT, ročník 16, č. 6 - 7, červenec 1936, str. 102,
24 Hugo Ittis, Hranice a možnosti socialistické výchovné a vzdělávací práce. str. 10.
25 Ludvík Vincenc, Ze vzpomínek, str. 80.
26 Hugo Ittis, Hranice a možnosti..., str. 11.
27 Josefa Jabůrková, Dvojí výchova, Rozsévačka, č. 20, roč. 4, 16.5. 1929. str. 4.
28 Tamtéž.

Řada současníků si uvědomovala sportovní charakter mladé poválečné generace v protikladu k mladým v minulosti. Příkladem je Stefan Zweig (*1881), který ve svých pamětech uvádí, jak za jeho mládí nebyl sport prakticky vůbec provozován.²⁹ Podobného názoru byla i celá řada dalších autorů v českém i zahraničním prostředí. Např. Jaroslav Žák charakterizoval mladou generaci jako sportovní.³⁰ Jinde čteme: „Typickým znakem dnešní mládeže je touha po pohybu – vzduch, slunce, voda – rychlé střídání událostí a neustálá změna, to jsou znaky života dneška, jež přirozeně velmi kontrastují s jednotvárností života předválečné mládeže.“³¹ U prvorepublikové mládeže zaznamenáváme výroky typu: „Nejoblíbenější zaměstnání je sport, kterému mimo zaměstnání věnuji veškerý svůj volný čas....Můj ideál jest býti silným a zdravým.“ Vzrůst zájmu o sport je vidět i na varovných hlasech moralistů: „Fysický kult těla jest pro mnohé vším, dar ducha, jakou jest například řeč, proměňuje se v neartikulované výkřiky trampů... Proto pozor na nápadnou vlnu sportovní.“³²

Zájem o sport souvisel nepochybně s růstem zájmu o přírodu a tělo. Podobně jako S. Zweig a další uvádí nezájem středostavovské mládeže 19. století o výlety do přírody, po roce 1900 se rychle rozvíjí turizmus, vodáctví a další s přírodou spjaté aktivity. Mizí pruderie a strach z vlastního těla a nastupuje obdiv k němu a snaha o jeho dokonalost.

I přes tuto vlnu zájmu se sport dosud v mnohém lišil od jeho dnešního pojetí. Dobovým specifíkem bylo provádění tělocviku v masových tělocvičných organizacích, jejichž náplní byla hlavně pořadová cvičení. Tehdejší sport mužů a sport žen tvořily dva zcela odlišné světy. Zatímco sport mužský byl zaměřen na výkon, variantou ženského sportu byla nejčastěji různá pořadová cvičení, nebo méně namáhavé aktivity jako jízda na kole. Zatímco mužský sport byl spíše soutěživý, ženský sport byl pojímán nesoutěživě. Ještě v roce 1938 nebylo ženám při lehké atletice doporučováno „přepínání sil, zejména bez předchozího tréninku“, ale zároveň bylo uváděno, že je zbytečná obava podle které „lehká atletika dělá z žen mužatky.“³³

Sportu v dělnickém prostředí měl svá specifika. Byla to aktivita, kde bylo možno vyniknout. Mnozí fotbalisté, kteří se stávali miláčky publika, pocházeli z dělnického prostředí. Řada dělnických sportovců neměla dostatečné vybavení pro některé sportovní disciplíny. Tělocvičné jednoty se scházely často v prázdných sálech. Aktivními nositeli zájmu o sport byli především muži a mladá generace dělnictva. Nejoblíbenějším dělnickým sportem

29 Stefan Zweig, Svět včerejška, str. 57-58.

30 Jaroslav Žák, Študáci a kantoři, str. 86.

31 ANM, oddělení sportu a tělovýchovy, fond DTJ, karton: 38, inv. č. 2741. Staří a mladí. Tělocvičný ruch, list svazu DTJ, roč. XXV. 1. září 1931, str. 188.

32 Dr. František Slabihoudek, Sport má také špatné stránky, Právo lidu, 12. listopadu, 1930, str. 3.

33 Žena v lehké atletice. Sport všem, časopis pro zájmy lidového sportu, roč. 1, č. 2, 1938. str. 19, Archiv Národního muzea, oddělení sportu a tělovýchovy, fond DTJ, karton 38. inv. č. 2711.

byl fotbal, zatímco lední hokej nedosahoval dnešní obliby. Z dalších sportů se v dělnickém prostředí těšila popularitě cyklistika, ve dvacátých letech box vystřídáný v letech třicátých zájmem o jiu-jitsu. Z míčových her byl populární volejbal.

Jak jsme již uvedli byl nejoblíbenějším sportem mužské části pražského dělnictva fotbal. Dobové vzpomínky hovoří o obrovské vlně zájmu o tento sport po skončení světové války: „Fotbal jako epidemie zachvátil celý národ, který takto hledá uklidnění po popřevratovém vypětí politickém“³⁴ prohlašoval předák sociální demokracie Meisner v odůvodnění malé aktivity mládeže v jeho hnutí. Hhumorista J. Žák dokonce periodizoval vývoj společnosti na dobu „předfotbalovou“ a dobu „fotbalovou“³⁵. Popularitu fotbalu zvyšovala také šance stát se profesionálním fotbalistou, jehož měsíční příjem byl v roce 1929 okolo 2000 Kč.³⁶ Již tehdy bylo navíc zvykem přetahovat za finanční odměnu hráče z jednoho klubu do druhého. Dráha profesionálního fotbalisty představovala pro stovky mladých pražských dělníků šanci na sociální mobilitu, ovšem uspět se podařilo jen nemnohým. Profesionálních fotbalistů tehdy nebylo v Československu více než několik desítek osob. Poněkud větší byla šance stát se poloprofesionálním fotbalovým hráčem a mít vedle vlastního zaměstnání ještě druhý příjem z odehraných fotbalových zápasů.

Zájem o fotbal je patrný mj. z výroků pražských učňů: „Když mám volno tak jdu na Bílou horu, kde na volné cestě trenuji běh, neboť mým ideálem jest dáti se k AC Spartě“³⁷. Podle Scheuffera zabírala kopaná 50 % volného času věnovaného kolektivním hrám dělnických synů ve věku mezi 6 – 14 lety a to i přesto že ji škola zakazovala s odůvodněním, že kazí mravy a způsobuje pokles intelektu.³⁸ Negativní vztah k fotbalu měli i někteří funkcionáři Dělnických tělocvičných jednot, kteří psali: „rozhodně však odmítáme neukázněné pobíhání za míčem a surové štvání za goalem, které nemůže nikterak prospěti mladé tělesné konstrukci.“³⁹

Fotbal byl v dělnickém prostředí populární i divácky. Řada pamětníků hovoří o dělnických otcích s dětmi, kteří táhli každou neděli po obědě v celých zástupech na Letnou, kde hrála Sparta, nebo na Žižkov na „Viktorku“. Přitom fandění určitému týmu nebylo náhodnou záležitostí, ale také politickou proklamací. Zatímco Slavia byla pokládána za klub buržoazní, AC Sparta byla původně dělnickým klubem (založeným roku 1894), ale během

34 NA ČR, fond Československá sociálně demokratická strana dělnická, karton 22, inv. č. 5142, policejní zpráva o konferenci sociálně demokratické mládeže 1931, str. 3.

35 Jaroslav Žák, Vlastimil Rada, Bohatýrská trilogie, str. 463.

36 Dva druhy profesionálů, Právo lidu, 10. října 1929, str. 12.

37 Rudolf Mudroch, Poměry číšnických učňů v Praze, str. 85.

38 Vladimír Scheufler, Volný čas a dětské hry pražského předměstí třicátých let, str. 21.

39 František Mikolajka, Výchova v našich rodinách, Předvoj, List vychovatelstva, organizačních pracovníků a samaritánů dělnických tělovýchovných jednot československých, č. 66, č. 7, Praha, 15. 7. 1936, ANM, oddělení sportu a tělovýchovy, fond DTJ, karton 38, inv. č. 1951.

dvacátých let se pod vlivem úspěchů začala profesionalizovat a ve vedení klubu získali vliv majetní občané. Jejím předsedou se stal v polovině 30. let dokonce agrární poslanec Žilka. Dobový fanoušek vzpomíná: „opravdovými dělníky zůstali jenom biletáři, kdežto výbor opanovali lidé, kteří měli blíže k otýlým návštěvníkům tribuny, než k dělnické veřejnosti, která se tísnila na místech ke stání.“⁴⁰

Překvapivě velké popularitě se mezi dělnickou mládeží těšil ve dvacátých letech i box. Jeden z Apertaurových respondentů uváděl: „Moje zvláštní záliba jest box, pro ten žiji, je to sice trochu suroví (sic) ale pro odborníka nikoli“⁴¹ Jiný dodával: „Jsem oddán sportu duší i tělem a v tom málo volném čase věnuji se rohování, trénuji.“

Od dvacátých let se masově prosazuje také cyklistika. Jízdní kolo se objevuje jako prostředek k dopravě i ke sportu. Jsou zakládány proletářské cyklistické oddíly. Vizuálně výrazní cyklisté byli atraktivní i pro politickou propagandu. Tak se dozvídáme, že na komunistické prvomájové demonstraci v Praze roku 1921 tvořili cyklisté vlastní kontingent. Jeho existenci máme doloženou i v nejchudší pražské čtvrti na Proseku „Bylo prý impozantní, když z Proseku po silnici jelo 80 cyklistů z kolonie v dlouhé řadě.“⁴²

4. 6 Tramping

O víkendu, který tehdy tvořilo sobotní odpoledne a neděle, jezdila od počátku dvacátých let velká část pražské dělnické mládeže na tramp. Tuto zálibu uvádí také řada našich respondentů. Vznik trampského hnutí v Čechách a jeho popularita, kterou během dvacátých let získalo, nemá v Evropě obdoby. Vedla k němu nepochybně obliba filmů s tematikou divokého západu a rodokapsové literatury spojená s předválečnou oblibou turistiky a skautingu. Vznik ovlivnil i dostatek levného turistického vybavení, které bylo k dispozici po armádách první světové války. Tramping se objevil v počátcích jako aktivita dělnické a v menší míře studentské mládeže, později začali na tramp jezdit dívky a teprve od počátku třicátých let začaly jeho komerční verzi provozovat i střední vrstvy a starší generace. Vrchol trampského hnutí spadá do druhé poloviny dvacátých let. Počátkem let třicátých zasáhla hnutí hospodářské krize a mnozí přestali na tramp jezdit z důvodu nedostatku peněz na vlakové jízdenky nebo pronájem pozemků na trampské boudy⁴³.

Pražské trampské prostředí si nejvíce oblíbilo Berounku, Sázavu a Svatojánské proudy na Vltavě. Mnozí si zde pronajímali nepřístupné pozemky a stavěli nejrůznější obydlí. Jiní

40 Pražská Sparta dříve a nyní, Sport všem, časopis pro zájmy lidového sportu, roč. 1, č. 5, 1938, str. 19, ANM, oddělení sportu a tělovýchovy, fond DTJ, karton 38, inv. č. 1851.

41 Josef Apetauer, Příspěvek k psychologii a pedagogice puberty českého dítěte, str. 31.

42 Ladislav Štěpánek, Vývoj pražských nouzových kolonií a život jejich obyvatel. str. 149.

43 Jde o dělnickou mládež, Výboj, ústřední orgán FPT, ročník 15, č. 7 – 8, 15.7.1935, str. 104 – 105, ANM, oddělení sportu a tělovýchovy, fond FDTJ, karton 6, inv. č. 311.

jezdili pod stan. Od počátku třicátých let se začíná rozvíjet i chatová architektura a další atributy komercializovaného trampingu (gramofon, doprava autem, volejbal, stravování v hostinci).

Trampské prostředí si vyvinulo svérázné rituály, vlastní slang, písně a vydávalo své časopisy. První trampové šokovali měšťáckou společností nošením zbraní, společným tábořením chlapců i dívek, opilstvím a hlučností. Různé trampské „kanadské žertíky“ popuzovaly taktéž. Z této doby máme dokonce i zprávy o prvních experimentech s nudistickým hnutím, o kterých vyšel roku 1931 v časopisu *Tramp* článek pod názvem „Tajné nudistické tábory kolem Prahy“.

V návaznosti na tyto kulturní šoky působené měšťáckému prostředí došlo i k první konfrontaci trampů se státní mocí. Předmětem sporu se stal proslulý Kubátův zákon a návrh na předvojenskou výchovu mládeže. O co se jednalo? V prvním případě zakázal zemský prezident Kubát svou vyhláškou z 9. dubna 1931 společné táboření mužů a žen, pokud nejsou sezdáni, dále bylo zakázáno „pobíhání v nedostatečném úboru, zvláště v úboru koupacím, mimo obvod vykázaných koupališť, zpívání popěvek obsahující nemravného...“⁴⁴ Za přestoupení této vyhlášky bylo možné dostat pokutu až do výše 5000 Kč nebo 14 dnů vězení. Ochotní četníci vnikali v noci do trampských chat a stanů a vyžadovali oddací list. Samotný Kubát ale již 15. května svou vyhlášku zmínil oběžníkem, který nedoporučoval provádět noční kontroly ve stanech a osadách, ale zasahovat jen při zjevných nepřístojnostech. Nakonec byla v roce 1935 nejvyšším správním soudem zrušena i samotná vyhláška.

Dalším konfliktem trampského hnutí se státní mocí byl boj o tzv. předvojenskou výchovu. Na počátku dvacátých let vyvinula *Čsl. obec sokolská* iniciativu, aby se všichni mladí muži do věku 24 let a ženy do věku 21 let či do zplození potomků nebo vstupu do manželství museli povinně účastnit předvojenské výchovy některou neděli v měsíci. Celkem se mělo jednat o 36 půldnů v roce.⁴⁵ Snahy zavést tuto předvojenskou výchovu se periodicky a vždy neúspěšně opakovaly po celé období první republiky a zesílily ještě více po Mnichovu 1938. V trampském svobodomyšlném prostředí musela tato myšlenka narazit na odpor, neboť strávit neděli na cvičišti znamenalo především nejít na tramp.

Tyto střety trampů s vládnoucí mocí je zavedly do blízkosti komunistické strany. Obě hnutí měla společný podobný sociální původ svých přívrženců, odpor k měšťákům, kapitalistům či paďourům. Komunisté se ovšem od trampů lišili vyžadováním železné disciplíny, proto se v jejich listech setkáváme i s odporem k trampskému hnutí. Jak psal jejich tělovýchovný list, tramping „...hlásá svobodu ve všech náruživostech, odmítá organisaci,

44 Marek Wajc, Jiří Kössl, *Český tramping 191 – 1945*, str. 52.

45 NA ČR, Československá sociální demokracie, 1921 – 1938, fond 71, sign. 89.

pohrdá autoritou, neuznává organisovanou disciplinu... vede k všeobecnému skepticizmu (pochybovačství) a k předčasnému duchovnímu stárnutí.“⁴⁶

Přesto se komunisté snažili tramské hnutí od počátku třicátých let oslovit. Rudý večerník např. zavedl rubriku „Z údolí a osad“, ⁴⁷ zástupce trampů hovořil jako host na sjezdu KSČ, komunistická strana také pravděpodobně finančně podpořila vydávání listu Tramp. Část trampů ovšem zůstala apolitická a dokonce docházelo k fyzickými střetům mezi levicovými a apolitickými trampy. Vliv získala KSČ v tramském hnutí právě v době Kubátova zákona v letech 1931 – 1935. Když politická perzekuce pominula, pominul i zájem trampů hledat oporu v KSČ. Komunisté samotní se začali od roku 1935 navíc zaměřovat na tzv. politiku lidové fronty a spojenec v podobě trampů pro ně přestal být zajímavý.

Ve třicátých letech dochází k sémantickému posunu pojmu tramping. Zatímco v letech dvacátých se pod ním myslelo trampování v přibližně v dnešním slova smyslu (tj. ježdění na osadu se stylovým tramským vybavením), od třicátých let se slovo tramping začíná používat i pro běžné víkendové výletnictví spojené se stravováním v restauraci, pobyt v hotelu a použití osobního automobilu. Tento významový posun se samozřejmě těšil velké nelibosti původních trampů.

Trampování je aktivita, kterou potvrzují naši respondenti, převážně muži. Pan J.H. (*1919) poznal na trampu svou budoucí manželku. Pan J. Ch. (*1922) vzpomíná, že byl šerifem tramské osady. Pro další z nich socializované již ve třicátých letech je slovo tramping synonymem slova ježdění na výlety. Když jsme se např. pana V. B. (*1925) dotázali, jestli jezdil na tramp, přisvědčil že ano, když jsme se ho na zeptali na bližší podrobnosti této o této činnosti, vyplynulo, že nenosil žádné atributy trampů (klobouk, tramské boty „kanadky“, symbol osady apod.), ale že pod pojmem „jezdit na tramp“ myslel nedělní, nikým neorganizované, výlety do přírody. Poněkud překvapivě neuvedla trampování žádná z našich respondentek. Tento fakt koresponduje nicméně se skutečností, že tramping byl považován za spíše mužskou zábavu a ženy v něm tvořily menšinu.

4. 7 Hudba, divadlo a tanec

Také hudební aktivity byly v prostředí pražské dělnické mládeže velmi populární, ovšem nesrovnatelné s kultem moderní popové hudby, který se rozšířil až od 60. let 20. století. Ve dvacátých letech byl v pražském dělnickém prostředí oblíben žánr české pololidové hudby představovaný např. písněmi K. Hašlera. Velkému zájmu se těšila i česká operní hudba 19. století. Návštěvu divadla a opery uvádělo např. 44 % pražských učňů a

46 ANM, oddělení sportu a tělovýchovy, fond FDTJ, karton 3, inv. č. 145, Alois Krejčí, Tramping nebo skauting, Dělnická tělovýchova, č. 20, rok 1928, str. 3 – 4.

47 Marek Wajc, Jiří Kössl, Český tramping 191 – 1945, str. 47.

učnic. Naopak návštěvy koncertů, které v této době znamenaly vážnou hudbu, byly celkem řídké: Pouze 9 % učňů a učnic uvádělo tuto aktivitu. Z divadelních představení byla jako nejoblíbenější uváděna *Prodaná nevěsta*. Velké přízni se také těšila *Hubička*, *Dalibor*, *Psohlavci* a *Bílý lev*. Zatímco v kině jednoznačně převažovala populární zábava nad kvalitní, v hudbě byl poměr celkem vyrovnaný a v divadle převažovala kvalitní produkce.

Počátkem 20. let se v pražském dělnickém prostředí těšila oblibě návštěva kabaretů. V roce 1920 fungovaly v Praze čtyři: *Lucerna*, *Rokoko*, *Červená sedma* a *Adrie*. Pro lidové vrstvy byl založen v roce 1920 kabaret zvaný BUM a po jeho zániku *Revoluční scéna*, která se pokoušela zaujmout dělnické prostředí relativně nízkým vstupným i sociálně laděnými tématy. Tento kabaret ovšem také záhy zanikl.⁴⁸ Ve třicátých letech studenty a inteligenci tolik oblíbené *Osvobozené divadlo* Voskovce a Wericha, pražské dělnické prostředí příliš neoslovovalo.

Dělnické prostředí také hudbu aktivně provozovalo. Znalost hry na nějaký hudební nástroj uvádělo 220 ze 670 učňů to je 24 %. Dalších 8 % uvedlo, že zpívá, přičemž není jasné, jestli měli na mysli sborový zpěv nebo pouze zpěv pro vlastní radost. Nejoblíbenějším nástrojem byly housle, na které hrálo 69 % z těch, kteří uváděli, že na nějaký hudební nástroj hrají. Kytara v této době (r. 1926/27) ještě populární nebyla – nehrál na ni ani jeden z učňů. Její popularita stoupla až v souvislosti s trampským hnutím ve třicátých letech. Za typický nástroj převážně starší generace dělníků bývá označována harmonika. Tento nástroj byl velmi spjat s pražskými dělnickými hospodami a snad proto byl označován jako „divoké dřevo“. Hra na ní pomáhala k obživě mnohých nezaměstnaných. J. Štědroňský zmiňuje verš: „Když nedá práci fabrika, uživí nás harmonika.“⁴⁹

Ve sledovaném období se setkáváme v pražském dělnickém prostředí i s oblibou tanečních zábav. Organizovaly je mnohé dělnické spolky, mladí dělníci chodili do tanečních, pro nedělní taneční zábavy bylo již v této době používáno označení „čaje“. Tančilo s v hostincích, sálech tělovýchovných jednot i ve spolkových domech. Taneční zábavy nevalné úrovně byly nazývány „dupárnami“. Nástup jazzu ve třicátých letech ještě více zvýšil oblibu tance a rychle se z prostředí studentského rozšiřoval i mezi dělnickou mládež. Jazzové melodie se rychle rozšiřovaly také díky rostoucímu počtu gramofonů a prodeji gramofonových desek. Rozvoj nových tanců byl nepochybně ovlivněn filmem. Dobový pamětník vzpomíná: Když jsem přišel na rychtu, byli tam samí Ferbenkové a samej Valentino. Podle něho dělali při tanci snivý oči a při tangu po něm pohazovali hlavou. Taký

48 Josef Kotek, *Dějiny české populární hudby a zpěvu*, str. 129.

49 Archiv NTM, fond 1370, Sbíрка vzpomínek a rukopisů, inv. č. Josef Štědroňský, *Život zemědělského dělníka za buržoázní republiky*.

v ženském postavení to byla samá Greta Garbo a samá Anna Ondráková.⁵⁰

Nástup moderní hudby se v očích starší generace setkával s přirozeným odporem. Funkcionář Dělnických tělocvičných jednot psal ve svém oběžníku již v roce 1920: „Musíme nejprve vymýt všechny ty škváry, jimiž jsme zaplavováni. Naprosto zavrhneme všechny ty hašleriady, kuplety atd., jež otravují naši duši. Vychovávejte k ušlechtilosti. Přemýšlejte, co různých populárních popěvků žilo životem jepičím... Kdo je zpíval, kde který flašinet je vřeštěl, a zanikly, aniž by si na ně někdo vzpomněl.“⁵¹ Také na stránkách komunistického tisku byly moderní písně spíše odmítány. Za nepřijatelné byly označovány „odrhovačky, písně barů, písně poválečné ulice, písně které vesměs opěvují panující společenský řád, které zesměšňují příslušníky proletářské třídy, nebo hanobí ženu, písně, které jsou vysloveně sexuální, písně znemravnělé úpadkové buržoazie, písně nepřírozeně romantické opěvující prerie, cowboye, piráty, pití, písně hýřící tramskou a setonovskou romantikou.“⁵² Naopak byly doporučovány písně proletářské a lidové.

Už krátce po první světové válce se setkáváme s odporem vůči zavádění moderních tanců. Funkcionář DTJ přikazoval ve vlastnoručně vydávaném oběžníku: „Soudruzi jako členové zábavních výborů necht' za žádnou cenu (podtrženo autorem, pozn. SH) nedopustí tance neslušné, znemravňující ani tance výstřední... proti slušnému zdravému tanci nelze ničeho namítati! Uvažujme však, jak se tančí dnes. V místnostech hygienicky naprosto nevyhovujících, za přílišného pití alkoholu, nadměrného kouření, v atmosféře nabitě výpary a „voňavek“ takže blahodárné výsledky tělovýchovy zmaříme tu v několika málo hodinách. A co dnes vidíme, to není tanec, ale vhodná příležitost k vybíjení erotických citů nízkým individuím... naučme naše cvičence tancům národním, zvláště slovenským. Bude to jistě daleko vhodnější a také zdravější.“⁵³ Také komunistický tisk odsuzoval moderní tance, obvykle s poukazem že jde o úpadkovou kulturu buržoazie. Jako ideál stavěl tanec lidový např. kozáček. Jen málo mladých lidí se ale nechalo od moderních tanců odradit. Nicméně i mladší dělnická generace nepřijímala okamžitě nejnovější formy tance, jako byly ve dvacátých letech zpívané foxtroty, onestepy, shimmy, bluesy, tanga a waltzy. Pražské revuální scény, operety, dancingy a bary přitahovaly v počátcích podle J. Kotka velmi specifické publikum: „společenská smetánka, váleční zbohatlíci, něco zvědavých intelektuálů a ovšem i mladá umělecká bohéma.“⁵⁴ Jak uvádí J. Pecka, dělnické prostředí nepřijalo ani

50 Tamtéž, str. 17. Anna Ondráková byla známa pod uměleckým jménem Anny Ondráková.

51 ANM, oddělení tělesné výchovy a sportu, fond FDTJ, karton 1, inv. č. 91, O písni vůbec. Vychovatelům DTJ, XIV. okresu.

52 Dělnická tělovýchova, 1928, č. 20, str. 4.

53 ANM, oddělení tělesné výchovy a sportu, fond FDTJ, karton 1, inv. č. 98. Omezení oslavných tanečních zábava při nevhodných příležitostech, Vychovatelům DTJ, XIV. okresu.

54 Josef Kotek, Dějiny české populární hudby a zpěvu, 1918 - 1968, str. 67.

jazz, který byl považován za extravaganci a na tanečních zábavách byl povolován až od půlnoci, kdy již postarší účastníci odešli domů.⁵⁵ Podle Pecky ovšem začíná od poloviny 30. let zájem o módní tance upadat a probíhá návrat k tancům tradičním – polce, valčíku, čtverylce a dalším, pravděpodobně v souvislosti s pocitem ohrožení republiky a příklonem k národním tradicím oproti tendencím kosmopolitním ovládajícím léta dvacátá.⁵⁶ Podobnou tendenci jsme ostatně zachytili i z hlediska vývoje módy, jak uvádíme na jiném místě.

Je nesporné, že především u mladší dělnické generace hrál tanec významnou společenskou roli. Není v žádném případě možné přijmout tvrzení sociologa E. Chalupného z té doby, že „tanec v naší kultuře zaujímá místo naprosto podružné.“⁵⁷ Tady pravděpodobně bylo přání otcem myšlenky a stárnoucí profesor nám tímto výrokem spíše sděluje, jak by chtěl, aby tomu bylo, než jak tomu bylo skutečně.

4. 8 Biograf

Velmi oblíbenou aktivitou dětí i dospělých byla návštěva biografu. Biograf představoval zařízení cenově dostupné pro pražské dělnické prostředí a poskytoval nenáročnou formou informace o světě, kultuře nebo minulosti, stejně jako zábavu. Ve dvacátých letech to byly němé filmy, někdy doprovázené hudbou orchestru, na počátku třicátých let se velmi rychle prosadily filmy zvukové. Velké popularitě se kino těšilo mezi dělnickou mládeží a dělnickými ženami, zatímco mezi muži dělnické střední generace převažovala obliba sportu. Dělnickým ženám bylo vytýkáno, že kvůli biografu zanedbávají domácnost a jeho návštěva bez manžela poskytuje příležitost k nevěře.⁵⁸ Podle Apetauera do biografu chodilo 55 % pražských učňů a učnic. Podle Mudrochova výzkumu chodila do kina alespoň jednou týdně polovina číšnických učňů. Ovšem k biografu existovaly mezi dělníky také postoje opačné. Někteří ve dvacátých letech uváděli, že biograf přímo nenávidí, neboť byl vzhledem k řídké existenci kvalitní filmové tvorby v této době spojován s uvolněnou erotikou a primitivní zábavou. Samotné názvy filmů oblíbených u pražské dělnické mládeže nám již mnoho neřeknou, nicméně jen z jejich výčtu je patrné, že často šlo o velmi plytké výtvar (Tarzan, Červené eso, Cirkus king, Legionář, Tam na horách, Vládkyně světa, Za svobodu národa, Býčí oko, Liberty, Dům hrůzy, Maharadžův miláček, Upíři, Judex, Zlatá žena, Hrabě Monte Christo, Uličnice, Hands up, Zpěv zlata, Napoleon a malá pradlena, Táta

55 Jindřich Pecka, Taneční repertoár a styl jihočeského dělnictva v druhé polovině 19. a první třetině 20. století, str. 15.

56 Jindřich Pecka, Taneční zábavy jako součást životního způsobu jihočeského dělnictva v druhé polovině 19. a první třetině 20. století, str. 253.

57 Emanuel Chalupný, Sociologie, str. 257.

58 Dopisy čtenářů, Hvězda československých paní a dívek, roč. 1930, č. 16, str. 12

dlouhán apod).⁵⁹ Zavedením zvukového filmu bylo umožněno vytvářet díla umělecky hodnotnější, nicméně v dělnickém prostředí stále převažovala obliba děl nenáročných. Marcel Kabát se zmiňuje o kultu Shierly Templ mezi dětskými diváky ve třicátých letech, dokonce o existenci jejích fanklubů, prodeji obrázků a literatury s ní spojené⁶⁰. Doklady máme také o oblibě Greta Garbo v dělnickém prostředí⁶¹. Z děl náročných byla v oblibě díla s politickým poselstvím, jako např. filmy W+V nebo S. Ejzenštějna.

V roce 1920 měla Praha 50 biografů o dva roky později již 60. Polovina z nich byla umístěna na předměstích. V letech 1930 - 1934 existovalo v Praze více než sto biografů, které měly dohromady okolo 55 tisíc diváckých míst. Ty navštívilo v roce 1933 a 1934 ročně 22 miliónů diváků⁶², což znamenalo, že průměrný Pražan byl v té době více než dvanáctkrát za rok v kině. Lze tedy přímo hovořit o kultuře chození do kina. Jak uvádí Foglar⁶³, byla zde dokonce řada rodin, která chodila společně do kina každý týden. Do roku 1938 poklesl počet biografů na 86.⁶⁴ Počátkem třicátých let nastoupila první zvuková představení. V roce 1930 bylo zvukových 39 % pražských kin, v roce 1931 už 71 % a do roku 1935 přestala němá kina existovat⁶⁵. Většina kin hrála každodenně třikrát i vícekrát, ve všední den i ve svátek.

Filmová produkce té doby byla pod velmi silným vlivem amerických filmů, které tvořily až 50 % z filmů v biogramech uváděných. Jejich počet se snížil až v letech hospodářské krize a později se jim již nepodařilo dobýt zpět ztracené pozice. Velkou část produkce představovaly i německé filmy. Popularita filmů *Zwei Herzen im Dreivierteltakt* a *Der unsterbliche Lump* dokonce vyvolala v Praze protesty českých nacionalistů⁶⁶. Filmy české byly až na třetím místě.

Doboví vychovatelé mládeže měli vůči filmu a biografům řadu kritických výhrad. Funkcionář DTJ psal, že „tma, která při představení v biografu panuje, svádí povahy příliš pohyblivé k všelijakým rozpustilostem a výstřednostem“⁶⁷. Podle Mudrocha bylo možné zaznamenat, že chlapci s vyšším IQ měli oblibu ve filmech uměleckých, zatímco chlapci prostoduší si oblíbili frašky „Chaplina, Friga a ostatní šašky filmu“⁶⁸. Ti nejhlupejší měli dle jeho názoru v oblibě americké škváry: „filmy ohrožující mravní cit se dotýkají především

59 Josef Apetauer, Příspěvek k psychologii a pedagogice puberty českého dítěte, str. 26.

60 Marcel Kabát, Ten kouzelný čas dětství, str. 128 – 129.

61 Josef Krosnář, Zlaté pražské časy, str. 31.

62 Statistická ročenka republiky Československé, str. 256.

63 Jaroslav Foglar, Život v poklusu, str. 50.

64 Adamcová Dagmar, Pražské dělnictvo a četba ve 20. a 30. letech, str. 176 – 177.

65 Statistická ročenka republiky Československé, str. 248.

66 Václav Ledvinka, Jiří Pešek, Praha, str. 576.

67 Dělník gentleman (o společenské výchově), Dorostový odbor výchovného výboru svazu D.TJ.Č., Praha 1922, str. 11.

68 Rudolf Mudroch, Poměry číšníckých učňů v Praze, str. 92.

jedinců slabomyslných.“⁶⁹ Pedagogové té doby vůbec často vystupovali proti mravní nákaze šířené biografy. V posudku o jednom delikventním mladíkovi z dělnické rodiny se píše: „čte samé detektivky, chodí na apačské filmy“⁷⁰ O jiném zase: „Jeho fantasmie je čtením a biografiem vznícena tak, že by při své mravní tuposti byl schopen i horších činů.“⁷¹

Za dobrodružství se mezi dětmi považovalo tajné vniknutí do biografu, zvláště na nepřístupný film. Scheuffler zmiňuje, že westerny a krimi filmy nejhoršího druhu uvádělo kino Sparta v Michli „proslulé značně nekonvenčním chováním značné části publika“.⁷² Škola zakazovala návštěvu tohoto zařízení a každý, komu se podařilo dostat do kina, si získal obdiv spolužáků. Podobně špatnou pověst mělo i tzv. Lido-bio u Náměstí republiky. Neukázněnost návštěvníků byla odsuzována i v ostatních pražských biografech. Funkcionář DTJ psal: „hrubé výkřiky, žerty, hlučný smích, pomlaskávání, dvojsmyslnosti, to vše náleží hrubcům a každý slušný člověk musí se s ošklivostí od takové sprostoty odvrátiti.“⁷³

4. 9 Četba

Pražské dělnictvo sledovaného období bylo již plně gramotné, noviny stejně jako levná vydání knih pro ně byla, v případě, že měli zaměstnání, finančně dostupná. Podle dochovaných pramenů se můžeme domnívat, že velká část pražského dělnického prostředí denně četla. Pro toto tvrzení máme trojí důkazy: Předně nám to potvrzují pamětníci, kteří zmiňovali čtení ve svých rodinách jako zcela běžné (respondenti Z. D., J. F., J. D. a další). Potvrzením je také existence literatury, novin a časopisů vydávaných pro dělníky. Byl to nejen komunistický a sociálně demokratický tisk, ale existovalo ústřední dělnické knihkupectví a nakladatelství Antonína Svěceného, které vydalo stovky knih. Potvrzením jsou také záznamy o čtenářích vedené knihovnou hlavního města Prahy od poloviny třicátých let. Podle těchto záznamů tvořili dělníci okolo jedné třetiny klientely městské knihovny.⁷⁴ Tento údaj je jen o něco menší, než byl v dobových statistikách zmiňovaný podíl dělnictva na obyvatelstvu Prahy. Podle zjištění Adamcové, četli mezi pražskými dělníky v této době více muži než ženy,⁷⁵ což se projevovalo mj. i na nižším podílu žen mezi návštěvníky knihoven. Ženy půjčující si knihy v pražské městské knihovně tvořily podle zjištění z roku 1936 cca jednu třetinu, zatímco dnes ženy mezi čtenářkami knihoven převažují.

Návštěvnost knihoven dělníky ovlivňovala řada faktorů: Především to byla finanční

69 Tamtéž, str. 91.

70 Cyril Stejskal, Poznatky z všestranného výzkumu žactva pokusných škol v Praze, str. 126.

71 Tamtéž, str. 125.

72 Vladimír Scheuffler, Volný čas a dětské hry pražského předměstí třicátých let, str. 6.

73 Dělník gentleman, str. 11.

74 Dagmar Adamcová, Pražské dělnictvo a četba ve 20. a 30. letech, str. 134.

75 Tamtéž, str. 165.

dostupnost knihoven. Od roku 1934 byl zaveden poplatek 20 haléřů za každou vypůjčenou knihu (do té doby se žádné poplatky nevyžadovaly). Pouze nezaměstnaní byli z tohoto poplatku osvobozeni, ovšem jen tehdy vykážou-li se potvrzením od berního úřadu v ceně 3 Kč. Svou roli hrál i nedostatek času nejen ke čtení, ale také k návštěvě knihoven. Ty byly situovány spíše v centru města, zatímco dělničtí obyvatelé bydleli převážně na periferii. Také kategorie zaměstnanců, kteří chodili pracovat na směny, byla v mnoha případech z návštěv knihoven vyloučena. Naopak nižší návštěvnost lépe situovaných vrstev v knihovnách si lze vysvětlovat skutečností, že tito měli dostatek prostředků na nákup literatury vlastní.

Dále je nutné se ptát, jaké typy tištěných médií a jaké žánry literatury byly v pražském dělnickém prostředí oblíbené. Jak uvádí Adamcová, v pražských dělnických rodinách jen sporadicky zaznamenala četbu knih i jiného než zábavného charakteru. Jen v několika málo případech vlastnily tyto rodiny literaturu s náboženským obsahem, koncem dvacátých let častěji brožury politické a historické. Po přečtení byly buď ničeny, nebo putovaly do jiné, stejně nebo hůře sociálně postavené rodiny. Byla-li součástí dělnických knihoven také literatura klasická, byla většinou hodnocena jako četba nudná, náročná a nezajímavá. 30 % respondentů jejího výzkumu si vůbec nevzpomnělo při dialogu na tématický okruh literatury čtené v letech 1918 – 1938.⁷⁶ Relativně více zájmu o četbu knih nalézají překvapivě v prostředí příchozích z venkova. V tomto případě se jednalo o knihy především náboženského a historického obsahu. Podle Apetauerova výzkumu převažovala mezi dělnickou mládeží populární a rodokapsová literatura. Její výrazná převaha byla shledána u chlapců, zatímco u dívek byl podíl klasiky a populární literatury (včetně tzv. dívčích románků) vyvážený. Nejoblíbenějším autorem byl u dívek A. Jirásek a u chlapců J. Verne. U obu skupin byla na druhém místě B. Němcová.

Díky Rudolfu Mudrochovi se nám dochoval přehled o vlastnictví knih v rodinách pražských učňů oboru číšníctví v roce 1926. Ačkoli se v tomto případě nejednalo o prostředí vysloveně dělnické, ale spíše maloživnostensko-dělnické, nabízí nám také jeho pozorování obrázků menší míry takto vyjádřeného *kulturního kapitálu* v prostředí nižších vrstev sledovaného období. 60 % číšnických učňů vypovědělo, že nevlastní ani jednu knihu, 18 % naopak uvádělo vlastnictví knihovny. Zbytek (22 %) udával vlastnictví několika knih.⁷⁷

Pravý rozmach literatury označované soudobou kritikou za brakovou nastal ve druhé polovině třicátých let a v dělnickém prostředí se tato literatura setkala se širokým ohlasem. První vlašťovkou bylo vydávání sešitové série *Rodokaps* (1934). Po něm následoval *Weekend* (1937), *Rozruch* (1938) a *Krásný román* (1938). Za pět let vyšlo asi 10 sešitových edicí

76 Dagmar Adamcová, Vývoj estetických norem u obyvatel jedné pražské dělnické čtvrti v letech 1918 – 1939, str. 123 – 124.

77 Rudolf Mudroch, Poměry číšnických učňů v Praze, Sociologicko-psychologická studie, str. 92.

v nákladu 15 mil. výtisků ročně (každý výtisk měl 50 – 54 stran). Tuto literaturu si oblíbila především mladá generace dělnického prostředí. Jako jeden z důvodů jejího rozšíření uvádí Adamcová také nástup hraného filmu, jehož obliba byla ve třicátých letech posílena ozvučením a výstavbou nových biografů. Kromě toho mohla mít vliv na její rozmach i hospodářské krize a následný nástup fašismu, které vytvářely u mnoha jedinců depresivní stavy, z nichž hledali únik pomocí zábavné literatury. Na druhé straně vedla hospodářská krize k rozpočtovým škrtům v knihovnách, zavedení poplatků za půjčování a k poklesu odbytu nakladatelství vydávajících tzv. kvalitní literaturu. To byla příležitost pro nakladatelství produkující sešitovou literaturu a hokynáře půjčující ji za méně, než činily poplatky v knihovnách.

Podobně jako v případě biografu vystupovali i proti tomuto typu literatury mnozí pedagogové. Často vytýkaná byla inspirace sešitovými detektivkami k páchání trestných činů. U jednoho delikventního mladíka byla zmiňována obliba detektivek: „...aby kamarádům otevřel, měli heslo „zelená barva“ nebo „zelený lučištník“. Tu měli svou odbornou knihovnu: 30 sešitů indiánek a časopisy *Texaský Jack* a *Šejdrem*.“⁷⁸

Pokud si klademe otázku, kdo z dělnického prostředí četl jakou literaturu, dospívá Adamcová k závěrům, že příznivci sešitové literatury byli především mezi dělnickou mládeží. Naopak jako příznivce kvalitní a hodnotné literatury charakterizovala odborářské a stranické aktivisty. Adamcová zjistila také malý zájem dělnických žen o denní tisk. Ti z pražského dělnického prostředí co nečetli vůbec, se rekrutovali z příchozích z venkova během 20. a 30. let, často bydleli v nouzových koloniích a neměli na knihy ani potřebné prostředky, ani místo. Jak ale Adamcová zdůrazňuje, tvořili ve sledovaném období přesto menšinu.⁷⁹

Velká část pražského dělnického prostředí si pravidelně kupovala noviny nebo zábavné časopisy. Populární bylo národně socialistické *České Slovo* a komunistické *Rudé Právo*. Sociálně demokratické *Právo lidu* této popularity nedosahovalo. Velmi žádané byly také bulvární listy jako *Expres*, *Poslední list* nebo *Šejdrem*. Z časopisů byly u žen velmi populární *Pražanka* a *Hvězda*. Deníky vycházely dvakrát denně – ráno a večer. Ti, co si je nemohli dovolit koupit, se alespoň snažili je přečíst v hospodě. Aktivisté politických stran obvykle odebírali i další stranické listy, v případě komunistického prostředí to byla *Rozsévačka* nebo *Tvorba*, sociální demokraté vydávali pro ženy týdeník *Pestré květy*. Respondent K. J. (*1920) pocházel z rodiny aktivní v komunistickém hnutí vzpomíná na četbu Rudého práva, Tvorby, Trnu a Trampu. Poslední dva týdeníky byly populární zvláště mezi mladou dělnickou generací. Nejčastěji je našimi respondenty je uváděna četba Českého

78 Cyril Stejskal, Poznatky z všestranného výzkumu žactva pokusných škol v Praze. str. 125.

79 Adamcová Dagmar, Pražské dělnictvo a četba ve 20. a 30. letech, str. 165.

slova z ženských časopisů jsme zachytili četbu Hvězdy. Velká část z našich respondentů si nicméně nebyla schopna jméno doma čteného tisku vybavit. Jen několik v několika málo případech respondenti uvedli, že se doma noviny nečetli.

4. 10 Kultura hospod

Hospoda byla tradičně spjata s dělnickým prostředím. Velmi častý pobyt otce v hospodě je široce doložen v literatuře. Podle mnohých autorů byla hospoda pro dělníka druhým domovem a ke své rodině se přicházel jenom najíst a vyspat. Význam hospody pro každodenní život dělníků je vidět i na skutečnosti, že německý historik S. Reck, rozlišuje typy dělnických otců ve výchově dětí podle jejich vztahu k hospodě: a) na rodinu orientovaní otcové b) hospodští štamgasti c) dělníci mezi rodinou a hospodou⁸⁰. Hospodám se nevyhýbala ani dělnická mládež. Na rozdíl od gymnazistů nebyla učňům návštěva hospod obvykle zakazována, pivo a víno zde mohla mládež pít již od patnácti let. Kapesné, které dostávali mladí dělníci při učení „ku povzbuzení pilnosti“ bylo často propito v hospodě.

Ve sledovaném období je dělnická hospoda především často stavěna do protikladu ke kavárnám, které byly navštěvovány středními vrstvami. Tento protiklad si tehdejší společnost velmi dobře uvědomovala: „Dělník chodí do hospody, kdežto zaměstnanec ve vyšších službách navštěvuje kavárny. A mezi českou hospodou a velkoměstsky zařízenou kavárnou leží velká společenská přehrada, kterou spíš přestoupí zaměstnanci tím, že navštíví hospodu, třeba jenom v neděli, kdežto dělník nevstoupí nikdy do kavárny, poněvadž se tam cítí v cizím a jemu nepřátelském ovzduší.“⁸¹

Hospoda sloužila jako *komunikační médium* v době, kdy nebyla běžná četba novin, později bylo možné si zde noviny dokonce přečíst a okamžitě diskutovat s ostatními hosty o jednotlivých článcích. V hospodě se odehrávaly schůze dělnických politických stran a dalších spolků.

Kromě informační funkce plnila hospoda také funkce zábavní. Je to především konzum alkoholu, zpěv písní za doprovodu harmoniky a hra v karty, které sloužily k odreagování. Karetní hry jsou doložené jako častá náplň volného času dělníků. Sociální reformátoři ale i sociálně demokratičtí nebo nábožensky orientovaní dělníci se snažili čas od času ostatním tuto zábavu rozmlouvat. Především pokud se jednalo o učené či mladší dělníky. Karetní hra byla v této době považována mnohými za podobně nebezpečnou jako alkoholismus. Jedna dělnická žena hledající pro svého manžela zaměstnání pomocí čtenářského dopisu do ženského časopisu uváděla za jeho přednosti, že „je velmi řádný,

80 Arbeiter nach der Arbeit. Sozialhistorische Studie zu den Wandlungen des Arbeiteralltages. Lahn-Giessen [Focus Verlag], 1977.

81 Jaroslav Čecháček, Vzpouřa středního stavu, str. 81.

nepije, nehraje karet“⁸². V. Káňa vzpomíná, že, když hráli s kamarády na továrním dvoře karty, jeden starší dělník jim je vzal a roztrhal s tím, že to je největší hloupost, co mohou dělat⁸³. S hraním karet se také pojil všeobecně odsuzovaný hazard. Někteří ze zkušených hráčů si ovšem (ne vždy čistou) karetní hrou dokázali přijít na slušný peníz⁸⁴.

Doboví moralisté se samozřejmě snažili především dělnické mládeži návštěvu hospod rozmlouvat. Protože si ovšem byli vědomi malého účinku těchto rad, vyslovovali alespoň přání, aby tam „nechodili příliš často“⁸⁵ a snažili se dávat doporučení ohledně slušného chování v těchto zařízeních. Funkcionář DTJ vyzýval dělnickou mládež, aby v hospodách nehlučela, nebouchala pěstí do stolu, neplivala na zem a neklepala popel z cigaret jinam než do popelníků. Dále uváděl, že „není nijak dobrým vtipem, kaziti sousedu draze zaplacené pivo vysypáním pepře či soli a podobné ušlechtilosti, pohříchu tak silně v dělnické mládeži zdomácnělé“.⁸⁶ Doporučováno také bylo dávat pozor na ostatní zákazníky při kulečnicku nebo kuželkách, chovat se slušně k ženské obsluze, udržovat v čistotě záchody a nerýt do stěn hloupé obrázky a vtipy.

S hospodami souvisela i tehdejší specifická kultura kouření v dělnickém prostředí. Především mužští dělníci kouřili velmi často. Značně populární byly ve sledovaném období cigarety značky Zora. Kouřilo se nejen v hospodách, ale i přímo na schůzích spolků nebo politických stran, takže se sály halily do hustého dýmu. R. Hájek vzpomíná, že Gottwald i další vůdcové KSČ řídili dokonce i schůze a sjezdy se zapálenou dýmku či cigaretou v ruce⁸⁷. V *Rozsévačce* nalézáme stížnosti žen komunistů, které nechtěly chodit do schůzí plných cigaretového dýmu.⁸⁸

V souvislosti s fenoménem hospod nemůžeme opomenout otázku alkoholizmu v pražském dělnickém prostředí. V literatuře je alkoholizmus dělníků často popisovaným problémem a bývá obvykle označován za viníka materiální bídě rodiny a domácího násilí. Jak se ale zdá, opilství nebylo v Praze ve sledovaném období považováno za významnější problém. Řada dobových článků zdůrazňovala, že alkoholizmus byl v českých zemích rozšířenější v minulosti. Časopis Hvězda např. v roce 1930 psal, že alkohol „mnohem více strašil“ před dvaceti lety. „Lidé kteří žijí ve spořádaných poměrech neuvěří, jak často se tenkrát ozývaly hádky, nářek a rány z chaloupek, kam přišel táta ochlasta.“⁸⁹

82 Dopisy jež nás došly, Pražanka, č. 59, roč. 1925/26, str. 12

83 Vašek Káňa, Válkou narušení, str. 111.

84 Oldřich Sirovátka, Karel Fojtík, Rosicko-Oslavansko, str. 137.

85 Dělník gentleman, str. 12.

86 Tamtéž.

87 Rudolf Hájek, Za námi cesta neschůdná, str. 199.

88 Naposled k Leninovu citátu, Škrábni komunistu a objeví se maloměšťák, Rozsévačka, č. 13, roč. XI., 25. března 1936, str. 2

89 Hvězda československých paní a dívek, č. 259/36, str. 12, 1930.

Silný alkoholismus existující v Čechách ještě na počátku 20. století je zachycen i v jiných pramenech. František Špaček vzpomíná: „V den výplaty někteří havíři sobě popřáli v židovských krčmách, kde se pilo, v karty hrálo, tančilo a veselilo. Doma pak bída, nespokojenost a hádky i bitky, zvláště, když žid nechtěl dávat na větší úvěr. Byly však i manželky, které už v sobotu v den výplaty čekaly na manžela u vrat brány jámy a milého chlopka vzaly pod paží domů.“⁹⁰ Václav Kindl uvádí ve vzpomínkách ze svého dětství, kdy byl na vychování u strýce - řezníka: „Strach řádil hlavně, když prohrál, teta popadla děti, utekla s nimi do pokoje, neboť strýc měl těžkou ruku a nebylo radno dostat se mu pod ni. Rozbil spoustu sklenic o dveře, kde byla teta schovaná, aby ukázal, kdo je pánem v domě.“⁹¹ Karolina Štiková zas klade souvislost mezi alkoholizmus muže a velký počet nechtěných dětí v rodině: „Můj tatínek rád pil. A maminka měla haranta za harantem. Naplakala se až běda. Kolikrát šel tatínek v sobotu do hospody, vopil se, a hodně, vyspal se a šel v neděli do kostela. A přišel: ‚Mámo, vid’ že mi to vodpustíš!‘ A v tejdnou to udělal dvakrát, třikrát...“⁹²

Malý konzum alkoholu v Praze v námi zkoumaném období nebyl zdůrazňován jen ve srovnání s minulostí, ale také v protikladu vůči Podkarpatské Rusi a Slovensku, kde čeští úředníci a učitelé zažívali ze široce rozšířeného konzumu alkoholu skutečný kulturní šok.

Ani touha po silnějších lihovinách nebyla v Praze podle zpráv úřadů velká. Okresní úřad Praha-venkov ve své zprávě ministerstvu uváděl, že „po pálených lihových nápojích není, jak se zdá, ani vyšší poptávky, jak je zřejmo z nepatrného počtu žádostí o udělení koncese k výčepu lihovin.“ Zpráva si pouze stěžovala na tajné prodejny lahvového piva, provozované v boudách často na periferii obcí neb úplně o samotě. Uváděla, že „bez nadsázky lze říci, že každá takováto prodejna je tajným výčepem, kde se schází spodina obého pohlaví. Nemírné pití, rvačky a často i zločiny mají svůj původ právě v těchto tajných krčmách.“⁹³

Zatímco se většinou v dějinách setkáváme se stížnostmi na mládež, jak je zkažená, zhýralá a požívačná, zprávy o alkoholizmu mládeže jsou ve sledovaném období pravým opakem. Čteme: „U mládeže nastalo rozšířením sportu a trampingu dalekosáhlé ozdravení v ohledu morálním. S potěšením lze konstatovati, že velká část mládeže sama od sebe a nikterak zásluhou svých vychovatelů zdržuje se požívání alkoholu a žije tudíž abstinentsně.“⁹⁴ Přesvědčení, že mládež se méně oddává alkoholu než dospělí, se objevovalo i jinde. Např. ve

90 Adolf Branald, Hrdinové všedních dnů. 1. díl, str. 64. S motivem žen čekajících na muže v den výplaty již před branou továrny se setkáváme i jinde v literatuře.

91 Tamtéž, str. 70.

92 Josef Spilka, Šípek u haldy, str. 10.

93 NA ČR, fond Ministerstvo veřejného zdravotnictví a tělovýchovy, karton 31, jednotka 10, složka: korespondence s ministerstvem obchodu. Přípis ministerstva obchodu ministerstvu veřejného zdravotnictví a tělesné výchovy. 13. září 1930 str. 6.

94 NA ČR, fond Ministerstvo veřejného zdravotnictví a tělovýchovy, karton 31, jednotka 10, složka korespondence s Československým abstinentsním svazem.

zprávě o činnosti *Československého abstinentního svazu* z roku 1938 se konstatuje, že myšlenka úplné střízlivosti nabývá v sokolstvu, zejména v mladším členstvu, více a více půdy.⁹⁵

Na dotaz ministerstva vnitra, co soudí o možnosti zavedení nějaké formy prohibice, psal pražský policejní ředitel, že „v roce 1929 stejně jako v roce předchozím, nebyl počet mladistvých osob zadržených pro opilství značný.“ Tito zadržení byli většinou mladí dělníci a učňové. Celkem bylo v tomto roce zadrženo za opilství na území Prahy pouze čtyřicet mladých lidí (36 mužů a 6 žen). Jako problematické viděla zpráva zaměstnávání nezletilých dívek v pražských vinárnách, neboť zde byly nuceny konzumovat alkohol a oddávat se prostituci. Většina děvčat zadržených ve vinárnách byla navíc pohlavně nemocná⁹⁶.

Názory o absenci nebezpečí alkoholizmu zaznívaly také od výrobců alkoholu. Tyto názory čteme ve stížnostech jejich svazů *Ministerstvu zdravotnictví a tělesné výchovy* proti jeho snaze zřizovat komise k boji s alkoholizmem. Za těmito názory byl ovšem spíš cítit strach ze ztráty zisku než reálné posuzování situace.⁹⁷

Příčiny relativně malé závažnosti alkoholizmu ve sledovaném období jsou dvojí. První je stoupající životní úroveň pražského dělnictva. Jako v jiných zemích, tak i v Čechách se stoupající životní úrovní začínají dělníci racionálněji hospodařit s vydělanými penězi, začínají si dopřávat zábavy kultivovanějšího charakteru (četba, divadlo, hudba), pomíjí každodenní stres jak uživit rodinu a konzumace alkoholu, kterým ho léčili, pro ně ztrácí přitažlivost. Druhou příčinou je aktivně vedená protialkoholní kampaň od počátku 20. století. Již v roce 1905 byl ustaven *Zemský protialkoholní spolek*, který byl v roce 1908 přetvořen v *Československý abstinentní svaz*. Tento spolek vedl proti alkoholizmu velmi propracovanou kampaň, která byla zaměřena především na dělnictvo. Způsob agitace spolku nám nejlépe přiblíží dobová fotografie, na níž stojí aktivisté svazu před branami továrny s transparentem: „Proletáři všech zemí, spojte se proti úhlavnímu nepříteli proletariátu – alkoholu.“⁹⁸

I přes výše uvedené názory není možné tvrdit, že by alkoholizmus v pražském dělnickém prostředí absentoval zcela. Mezi lety 1923 – 1928 se počet osob zatčených v Praze

95 NA ČR, Fond Ministerstvo veřejného zdravotnictví a tělovýchovy, karton 31, inv. č. 8431, Souborná zpráva o činnosti Československého abstinentního svazu za léta 1918 - 1938.

96 NA ČR, Fond Ministerstvo veřejného zdravotnictví a tělovýchovy, karton 31, jednotka 16, složka: Korespondence, dopis do pražského policejního ředitelství.

97 Např. *Ústřední svaz československých pivovarů* psal: „dospěli jsme na základě statistického šetření k poznatku, že u nás o alkoholizmu jako o všeobecném zlu vůbec mluvit nelze a považujeme proto přímo za urážku občanstva, zřizuje-li se zvláštní odbor k boji proti zlu, které se u nás nevyskytuje... kdyby však proti všemu očekávání mělo dojít ke jmenování členů poradního sboru podle již dávno zapomenutého zmíněného vládního nařízení, prosíme aby do tohoto sboru byl za člena navržen také zástupce *Ústředního svazu čsl. pivovarů v Praze*, ježto lze očekávat objektivnější činnost tohoto sboru, jen budou-li v něm zasedati také zástupci kruhů posuzujících otázku alkoholizmu u nás střízlivě a spravedlivě. NA ČR, fond Ministerstvo veřejného zdravotnictví a tělovýchovy, karton 31, jednotka 18, složka: boj proti alkoholizmu. Dopis ústředního svazu čsl. pivovarů.

98 Abstinentní korespondence, ročník 7, červen 1936, č. 5 - 6, str. 8.

pro opilství pohyboval mezi 3200 – 4000⁹⁹. V roce 1936 činil počet všech osob zadržených v Praze pro opilství 3658¹⁰⁰. Jak se zdá, dlouhodobě se tedy neměnil. I v roce 1936 bylo zadrženo jen velmi málo mladých opilců do 18 let – pouhých osm za celý rok¹⁰¹. Otcovo opilství bylo podle výzkumu Nečasové zjištěno asi ve čtyřech procentech dělnických rodin z Košíř.¹⁰² Jak se zdá, alkoholismus se tedy vyskytoval spíše v jednotlivých případech.

Na otce-alkoholika si stěžovala jedna pražská učnice slovy: „Tatínek se dosti často opil a já jako nejmladší jsem tím trpěla nejvíc. Bolelo mě, že jinak hodný a rozumný, který byl vážen se opíjel.“¹⁰³ Jsou zachyceny i další jednotlivé případy. Čtenářka *Rozsévačky* uváděla: „Jsem vdaná 23 let. Muž takto dobrý, dokud nemá peníze, ale velmi špatný táta. Když byly děti malé, se strachem jsme všichni očekávali příchod táty-opilce. Když se vrátil, stále vyvolával mrzutosti, aby měl příčinu dělati kravál. Děti, které máme, jsem vychovala v třídním duchu, proto nemají valnou úctu před takovým tátou. Já po celá léta hodně pracovala, protože mzda jeho nestačila... Na to musím povědět, že mzdu, kterou dostával, do halíře odevzdal, ale když dostal spropitné, tedy ho opravdu propil. Když jsem mu vyčítala toho jednání, tedy mně řekl, že mně do toho nic není. Nyní poslední dobou chodí s výplatou rovnou do hostince, a pak opilý v doprovodu kamarádů zhýralců vyhledávají noční podniky, kde se společností prostitutek stráví noc.“¹⁰⁴ I v našich rozhovorech s pamětníky se vyskytly případy alkoholismu. Jedna respondentka hovořila o alkoholizmu otce, který byl důvodem rozvodu rodičů.¹⁰⁵ Jiný respondent vzpomínal na alkoholismus souseda, který prý v opilosti zdemoloval u sebe doma kamna¹⁰⁶.

4. 11 Strava a stravování

Stravování je součástí volného času člověka a odráží se v něm i kulturní praktiky každého jedince. Dělnická strava se ve sledovaném období vyznačovala nenáročností z hlediska ceny i času potřebného na její přípravu. Doložená je značná odlišnost stravy dělnické a stravy středostavovské. Pro srovnání spotřeby potravin v dělnických a středostavovských rodinách máme k dispozici šetření státního úřadu statistického, které probíhalo v letech 1926 až 1931 nejprve na vzorku několika desítek rodin, který se později

99 NA ČR, Fond Ministerstvo veřejného zdravotnictví a tělovýchovy, karton 31, jednotka 10, složka: Korespondence s Československým abstinentním svazem. Zpráva o vzniku a činnosti protialkoholní léčebny v Praze, 1929.

100 Hugo Hecht, Pohlavní choroby a alkohol, str. 5.

101 Opilci a veřejný pořádek, Abstinentní korespondence, Ročník 8, srpen 1937, č. 7 – 8, str. 1.

102 Marie Nečasová, Školní prospěch a sociální poměry dítěte, str. 39.

103 Josef Apetauer, Příspěvek k psychologii a pedagogice puberty českého dítěte, str. 31.

104 Ženy o manželství: manželské peklo, roč. 10, č. 37, 11. září 1935, Rozsévačka, str. 4.

105 Rozhovor s respondentkou M. D., 30. 5. 2007.

106 Rozhovor s respondentem J. P., 15. 6. 2007.

rozrostl až do několika stovek.¹⁰⁷

Především se dělnické rodiny lišily od středních vrstev úlohou ve spotřebě masa. Podle vzpomínek dobových pamětníků bylo maso v dělnických rodinách konzumováno velmi zřídka, obvykle jednou až dvakrát týdně. Respondent K. J. uvádí: „Maso bylo tak dvakrát v tejdnu nebo v sobotu v neděli no většinou v neděli, taky se stalo, že maso jedli jen táta s dědou. To byli chlapi, kteří vydělávají.“¹⁰⁸ Naopak pamětníci rodin středních vrstev hovoří o masu jako o běžné potravíně.

Podle statistik se spotřeba masa rodin dělníků lišila od středních tříd poměrně málo¹⁰⁹. Je však nutné přepočítat tuto spotřebu na jednotlivé členy rodiny. Úřednické rodiny byl nejčastěji tří nebo čtyřčlenné, zatímco dělnické rodiny měly čtyři až šest členů.¹¹⁰ Manuálně pracující potřebovali také kaloricky vydatnější stravu. Započítáme-li tyto skutečnosti pomocí indexů do spotřeby rodin, zjistíme z upravených výsledků, že v letech 1926 – 1931, kdy šetření probíhalo, byla spotřeba masa v dělnických rodinách zhruba o polovinu nižší než v rodinách úřednických a tento poměr se nijak výrazně neměnil.

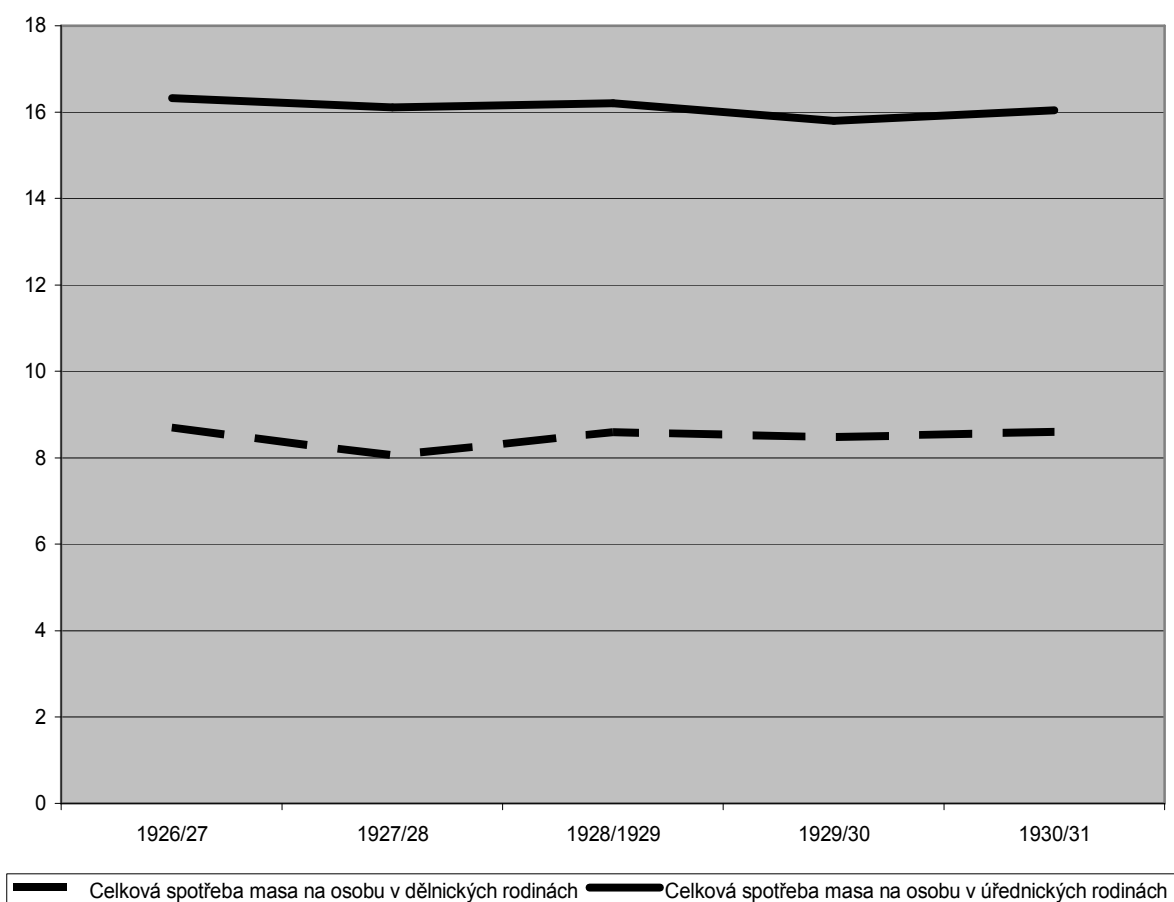
¹⁰⁷ Ačkoli se jednalo o velmi malý vzorek a máme důvod se domnívat že výběr těchto rodin nebyl dostatečně reprezentativní, ale upřednostňoval buď velmi dobře situované, nebo naopak velmi chudé dělníky, přináší nám srovnání s rodinami úředníků některé zajímavé údaje.

¹⁰⁸ Rozhovor s respondentem K. J., 14. 2. 2006.

¹⁰⁹ Statistická ročenka republiky Československé, str. 159 - 160.

¹¹⁰ Spotřeba potravin u dětí nebyla samozřejmě stejně vysoká jako u dospělých, obvykle se započítává jako poloviční.

Spotřeba masa na osobu 1926 - 1931 v kg/rok

Statistická ročenka RČS 1936, str. 28.

V praxi to v dělnických rodinách to znamenalo, že člen úřednické rodiny mohl mít doma k obědu maso 106 x ročně, tj. přibližně každý třetí den, zatímco v dělnických rodinách to bylo pouze jednou týdně. Tak je statistikou potvrzen zvyk dělnických rodin mít k nedělnímu obědu maso uváděný v rozhovorech s našimi respondenty i v literatuře.

Dále je zajímavé se zaměřit na druh této potraviny. Podle statistických přehledů se v české kuchyni té doby používalo nejčastěji hovězí maso následované masem vepřovým. Tyto druhy masa patřily k relativně cenově dostupným. V dělnických rodinách proto tvořily 70 - 66 % veškeré spotřeby masa. V úřednických rodinách to bylo 55 - 60 %. I zde však existovaly rozdíly. Dělnické ženy nakupovaly spíše vepřové a hovězí horší kvality. Na počátku třicátých let stály v Holešovických jatkách denně fronty stovky žen, aby mohly nakoupit maso nejpodřadnější kvality¹¹¹. Výše stála masa drůbeží, zvěřina, telecí a skopová, která se vyskytovala častěji v rodinách úřednických. Nejnižší stálo koňské maso. Jeho konzum téměř neexistoval v rodinách úřednických ale také ve sledovaných rodinách dělnických

111 Vystoupení posl. Čížinské v NS, 6. 6. 1930.

představoval velmi malou část konzumovaného masa. Jeho spotřeba byla ovšem stigmatizujícím znakem chudoby, a tak mohla být zamlčována. Respondent J.F. vykládal, jak si jej poslali v prvních dnech okupace němečtí vojáci pro maso. Podle zvyku své šetrivé matky jim nakoupil nejlevnější druh „koninu“. Tato skutečnost vzbudila v obyvatelích sousedství i u jeho vlastní matky značné veselí¹¹². Statistika neuváděla maso králíčí, které nebylo běžně v prodeji, ale tvořilo jídelníček těch rodin dělníků, které měly možnost králíky chovat.¹¹³

To, že bylo maso znakem vyšší životní úrovně, nám dokládá i práce Kosákové. Podobně jako Rosenbaumová uvádí praktiku otce jedné z rodin zapálit si před sousedy venku drahou cigaretu, když šla rodina na procházku, a hned za rohem ji zhasit¹¹⁴, u Kosákové máme doloženy snahy pražských dělníků vést hovor o mase k večeři i ve všední den před zraky sousedů.¹¹⁵

Rozdíly mezi dělnickým a středostavovským prostředím panovaly i v konzumaci dalších potravin. Mnozí respondenti vzpomínají, jak se děti z bohatších rodin odlišovaly od dětí z rodin chudších tím, že měly k svačině vždy housku nebo koláče, zatímco dělnické děti jenom chleba, chudší z nich dokonce pouze vařené brambory. Respondenti také vzpomínají, jak u většiny z nich nebylo zvykem konzumovat doma exotické ovoce a jak prosili bohatší spolužáky, aby jim dali okusit alespoň slupku od pomeranče¹¹⁶. K konzumaci zeleniny se naopak dělnické a středostavovské prostředí nelišilo. Zelenina tvořila tehdy oproti dnešku jen malou část jídelníčku u všech městských sociálních vrstev a přednost byla dávana její vařené podobě (např. v polévce). Dělnické prostředí se vyrovnávalo prostředí úřednickému v konzumaci piva, ale naopak zde prakticky chyběla spotřeba vína poněkud oblíbenějšího v úřednických rodinách. Jako běžný nápoj byla uváděna káva a v chudších rodinách či dobách krize její cikorkové náhražky. Čaj v dělnickém prostředí příliš konzumován nebyl.

Omezené rozpočty dělnických domácností neumožňovaly nakupovat příliš mnoho sladkostí, ale i zde se nejružnější pamlsky vyskytovaly (s výjimkou rodin nezaměstnaných). Otec je našimi respondenty obvykle popisován jako osoba více nakloněná touhám dětí po sladkostech, zatímco maminka především „držela kasu“: „Tatínek bral výplatu vždy v pátek, to se brala týdenní výplata a z té výplaty nám nosil. To přinesl kilo špekáčků, který jsme měli.. to byla společná večeře, kdy jsme se teda podělili o ty špekáčky a nám dětem tatínek nosil takzvanou zlomkovou čokoládu. To byly zlomky čokolády jako na váhu. Anebo nám

112 Rozhovor s respondentem J. F., 29. 4. 2007.

113 Jana Kosáková, příspěvek ke studiu způsobu života dělníků v Praze na Malém Břevnově, str. 36.

114 Heidi Rosenbaum, *Proletarische Familien*, str. 272.

115 Jana Kosáková, příspěvek ke studiu způsobu života dělníků v Praze na Malém Břevnově, str. 44.

116 Rozhovor s respondentem J. Ch., 17. 5. 2007.

nosil višně v čokoládě...¹¹⁷

Ve sledovaném období se ale lišil konzum potravin i v různých rodinách dělnického prostředí. Podle našeho názoru se setkáváme ve sledovaném období se třemi typy dělnické stravy. Nejlépe vydělávající část dělnictva napodobovala střední vrstvy v časté konzumaci masa (a jeho lepších druhů, např. zvěřiny), každodenní náročnější přípravě pokrmů, která byla umožněna setrváním ženy v domácnosti, konzumováno zde bylo i lepší – sladké pečivo. O vánocích si toto prostředí mohlo dovolit nákup exotického ovoce. Kvalita stravy v těchto rodinách byla také vyšší díky skutečnosti, že žena byla v domácnosti a mohla věnovat její přípravě větší péči.

O něco hůře vydělávající dělníci, kterých byla většina, si mohli dovolit různý jídelníček v různých obdobích. Zatímco ve druhé polovině 20. let a po roce 1935 měli relativně vydatnou stravu v podobě mléka, chleba, másla, kávy a jednou týdně masa, na počátku 20. let a v době velké hospodářské krize přicházely ke slovu náhražky. Za chleba to byl brambor, za cukr sacharin, za kávu cikorka, za máslo sádlo nebo v ještě horších časech margarín apod. Když nebylo ani na jídlo, obvykle se pila jen náhražková káva.¹¹⁸ Tento nedostatek byl ovšem nesrovnatelný s dosud živou vzpomínkou na časy světové války.

Nejhůře vydělávající část dělnictva, osamělé matky s dětmi, rodiny alkoholiků, kteří propili značnou část svého příjmu, rodiny nemocných a dlouhodobě nezaměstnaných dělníků, jedla tyto náhražky po většinu času. Skutečný hlad zde byl reálnou hrozbou. Když se tyto rodiny obracely na ostatní s prosbou o pomoc, bylo to obvykle s odůvodněním, aby je „zachránily před hladem“.¹¹⁹

Starší přístup v sociálních vědách se soustřeďoval pouze na otázku, „co lidé jedli?“ To nás již ale nemůže uspokojit a musíme si klást otázku, „jak lidé jedli?“ Především rituály rodinného stravování se dostávají v posledních desetiletích do středu zájmu sociálních věd, neboť se v nich projevují struktury a mocenské vztahy v rodině¹²⁰. Ty se odrážejí v těch nejmenších detailech: Jak kdo sedí u stolu, kdo servíruje, kdo umývá nádobí, kdo smí a kdo nesmí u stolu hovořit, jestli někdo dostává lepší kusy jídla apod. Stravování středních tříd mělo v této době své rituály. Především se rodina scházela k obědu většinou každý den. Otec seděl v čele stolu. Matka vařila pokrm a seděla poblíž kuchyně, aby mohla přinášet další pokrmy. Pokud byla v rodině služka, obvykle s nimi neobědvala. Malé děti nesměly u stolu hovořit. Dívky obvykle pomáhaly matce s přípravou oběda a umýváním nádobí. Také stravování chudého venkovského prostředí mělo svá specifika. Respondentka P.Š. (*1929)

117 Rozhovor s respondentkou H. N., 5. 4. 2007.

118 Dopisy jež nás došly, Pražanka, č. 68, roč. 1925/26, str. 12.

119 Dopisy jež nás došly, Pražanka, č. 65, roč. 1925/26, str. 12.

120 Andreas Gestrich, Geschichte der Familie im 19. Jahrhundert, str. 39.

potvrzuje, že zažila jako malá skutečný kulturní šok, když viděla, že v Krkonoších se jí dosud z jedné mísy¹²¹. I dělnické stravování mělo také své rituály. Především se rodinný oběd vyskytoval jen jednou týdně – v neděli. Ve všední dny byla hlavním jídlem večeře. H. Rosenbaumová zachytila v německém dělnickém prostředí zvyk, že otec dostával lepší kusy jídla, např. maso. To uvádí také někteří z našich respondentů. V případě, že dělnická rodina měla jen malý stůl, obědval u něj pouze otec zatímco matka a děti obědvali u kamen. Někdy měl dělnický otec privilegium u večeře číst, zatímco ostatní ho nesměli rušit. Pan J. Ch. vzpomíná: „přišel k večeři, vzal si noviny a četl. Ale díval se tak přísně, že jsme z něj měli respekt.“¹²² Nadřazené postavení otce se projevovalo i v námi zachyceném rituálu nošení oběda v bandasce otci do továrny.

Nesmíme zapomínat ani na otázku, čím se jedlo. Venkovské prostředí nižších vrstev používalo hluboko do dvacátého století k jedení převážně lžíce. Příbor byl považován za cosi svátečního, městského a určeného především ke konzumaci masa. Příchodem do měst začínali lidé přebírat i používání nože a vidličky. Není vyloučeno, že se tak dělo pomocí stejného mechanismu, jako bylo přebírání tzv. parádních pokojů tedy tak, že byl tento způsob stravování přenesen do dělnického prostředí dívkami z dělnických rodin sloužících u rodin středostavovských. Lžíce ovšem byla většinou používána jako nástroj běžné denní konzumace bezmasých jídel. Podle respondenta J.H. byla dokonce používána jako nástroj k trestání dětí u stolu, pokud dělaly nepořádek.¹²³ Jeho otec se prý nerozpakoval vytáhnout mastnou lžící z polévky a praštit s ní nezvedeného syna do hlavy. Sváteční maso bylo ovšem již konzumováno pomocí nože a vidličky.

4. 12 Oděv

O oděvu lze říci, že je souhrnem sociálních vztahů. V oděvu se odráží vkus, kulturní úroveň i sociální postavení člověka. V námi zkoumaném období stále přetrvávalo v jednotlivých sociálních vrstvách výrazně odlišné oblékání. To mělo svůj počátek ve světě práce, ale odtud se přenášelo i do světa mimopracovního. Oděv sloužil jako spolehlivý rozlišovací znak mezi sociálními vrstvami. Asi nejlepším příkladem je pokrývka hlavy. Ve sledovaném období bylo pokládáno za neslušné, když se člověk objevil na veřejnosti bez pokrývky hlavy. Zatímco muži středních vrstev nosili klobouky, dělníci nosili do práce placaté čepice a klobouky hlavně o nedělích. Za symbol sociálních demokratů byl pokládán černý klobouk zvaný širák. Na dobové karikatuře z Práva lidu vidíme, že různé pokrývky hlavy byly připisovány i dalším politickým směrům. Čeští Němci byli vyobrazováni s dodnes

¹²¹ Rozhovor s respondentkou, P. Š., 5. 4. 2007.

¹²² Rozhovor s respondentem J.Ch., 15. 6. 2007.

¹²³ Rozhovor s respondentem J. H., 25. 5. 2005.

známým kloboukem s kančí štětkou, komunisté s placatou čepicí se štítkem, která byla běžná v Rudé armádě, lidovci s kněžským biretem, kapitalisté s cylindrem a fašisté s jakýmsi loupežnickým kloboukem¹²⁴. Ženy středních vrstev nosily klobouky, dělnické ženy běžně šátky, klobouky jen ve svátek a během dvacátých let přestávaly nosit pokrývku hlavy zcela.

Rozdílnost dělnického oblečení a středních vrstev si uvědomovali současníci ještě ve třicátých letech: „docházivalo a ještě dochází k humoristickým scénám, kdy mladý student jde referovat na dělnickou schůzi a neví dobře, jak by se oblékl, aby nebyl nápadným a srostl rychle s prostředím, které až dosud znal povětšinou jen z literatury a z ústního vyprávění.“¹²⁵ Také podle sociologa I. A. Bláhy byl dělník snadno poznatelný: „podle své modré blůzy nebo pracovních šatů, ale i tehdy když svátečním šatem vnějšně se přizpůsobí slohu vyšších tříd. Neboť právě po způsobu, jak jej nosí je možno poznat, že forma jíž se oděl, neodpovídá tradici jeho života a odporuje ovšem i tradici života té vrstvy jíž se časem přizpůsobil.“¹²⁶

Od počátku dvacátých let začínají díky nástupu strojově vyráběné konfekce a moderní masové kultury tyto rozdíly erodovat. Strojová výroba firmy Baťa zmenšila význam bot v dělnickém prostředí. Ještě v době před světovou válkou boty představovaly finanční investici v rozsahu měsíčního platu, byly nošeny několik let, často i desetiletí a všemožně opravovány. Velký význam bot dokládá i dělnický folklór z doby před rokem 1914 (historka o sociálním demokratu Hybešovi, který daroval neznámému dělníku boty, dědictví bot po zemřelém otci apod.). Nástup firmy Baťa, která nabízela boty v hodnotách do 100 Kč, z nich učinil běžné spotřební zboží.

Pro vlastní sebeúctu dělnictva hrálo ovšem jejich odívání velkou roli. Setkáváme se proto mnohdy s úzkostlivou snahou být dobře oblečení. Mladí dělníci od černého řemesla na tanečních zábavách schválně natahovali ruce, aby bylo vidět, že je mají vymydlené, a jak mají čisté rukávy s manžetovými knoflíčky. I ty nejchudší „fabričky“ chodily na taneční zábavy v kloboučku, rukavičkách a s kabelkou.¹²⁷ Někteří mladí dělníci nosili ale oděvy velmi výstřední. Funkcionář DTJ naléhal: „Šaťme se prostě, střízlivě, nepřehánějme. Nevol křiklavých barev k svému úboru... nenos v náprsních kapsách desatero nestydatě řvoucích barevných kapesníčků, jak to mnozí dělají. Není to vkusné a zvláště se varujme toho, abychom se zařadili mezi duchaprázdné floutky.“¹²⁸

Vzory oblékání vytvářené moderní masovou kulturou (biografem, novinami a ženskými časopisy) se uplatňovaly především v případě mladé dělnické generace. Počátkem

124 Večerník Práva lidu, 10. listopadu, 1925, str. 1.

125 Jaroslav Čecháček, Vzpouza středního stavu, str. 81.

126 Inocenc Arnošt Báha, Sociologie sedláka a dělníka, str. 40 - 41.

127 Jindřich Pecka, Taneční repertoár a styl jihočeského dělnictva v druhé polovině 19. a první třetině 20. století, str. 17.

128 Dělník gentleman, str. 5.

30. let uvádí M. Nečasová: „V mladších rodinách bylo zřejmo úsilí, aby šat nejen odpovídal životnímu standardu, ale nejednou byl zřetelným výrazem snahy po standardu vyšším, jak jej prof. Bláha nazývá měšťanském. Ve starších dělnických rodinách byl názor na oděv daleko blíže toliko fyzickým potřebám“¹²⁹. V roce 1928 byl v komunistické Rozséváče poprvé uveřejněn návrh jednodílných přiléhavých plavek.¹³⁰ Od poloviny třicátých se začínají být v dělnickém prostředí prosazovat nové části oděvu do té doby typického pro střední a vyšší vrstvy: župan, lyžařský oblek, podprsenky, pyžama, koupací plášť, dlouhé plesové šaty. Nové druhy oděvu si jako první oblékaly mladé ženy.

Starší dělnická generace naopak zůstala po celé sledované období věrna tradičnímu oděvu dělníků. Ženy nosily blůzy a sukně, muži modré pracovní blůzy a kalhoty. Stále se rozlišovalo mezi svátečním a pracovním oděvem. Jak uvádí Miriam Moravcová, teprve v polovině dvacátých let začal být rozlišován oděv pracovní od oděvu všedního. Od poloviny dvacátých let také začala být doporučována úpravnost domácího oděvu.

Zajímavou kapitolou související s ženskou emancipací je prosazování kalhot v ženském prostředí. Zatímco tradičním ženským oděvem byla sukně, která se nosila po celé sledované období na veřejnosti, první ženy-tovární dělnice začínaly nosit kalhoty během třicátých let. Důvodem byla nepraktičnost a nebezpečnost sukní ve strojové výrobě. První model ženských pracovních kalhot byl představen na výstavě „Moderní šaty – hádejte co?“ pořádané červeným křížem v Brně roku 1929. Komentář *Práva lidu* doporučoval jejich plošné zavádění jednotlivými továrnami, ale psal že neví „jestli by měly ženy odvalu objevit se jednotlivě v dílně v kalhotech.“¹³¹ Velký zájem o ženské kalhoty na výstavě byl podle něj ještě doprovázen „tichým záporem nezvyku.“ Argumentem ve prospěch kalhot podle něj bylo, že se při lezení do výšek jedná dokonce o slušnější oděv než je sukně.

Do vývoje dělnického odívání zasáhla nepochybně hospodářská krize, která podle Nečasové zbrzdila nákup nového šatstva.¹³² Nástup fašismu a ohrožení republiky na jedné straně prohloubily odklon od módních záležitostí, na druhé straně, jak vidíme na příkladu módy propagované komunistickým tiskem, se dostaly díky nim do módy národní motivy.

Oblek a čepice byly v politicky aktivní části dělnictva považovány také za formu vyjádření politického názoru. Lidé nosili běžně odznaky vyjadřující jejich příslušnost k politickým stranám, nebo jiným organizacím. O vyjadřování politického názoru oděvem hovoří Lynn Huntová ve své práci o francouzské revoluci: „délka kalhot, typ obuvi nebo i nesprávná pokrývka hlavy mohly být důvodem rozmlůvky, pěstního souboje či pouliční

129 Marie Nečasová, *Spotřební hospodářství 40 rodin nezaměstnaných dělníků*, str. 111.

130 Miriam Moravcová, *Úsilí ženského tisku o rozvoj proletářské oděvní kultury*, str. 19.

131 Vilma Meisnerová, *Šaty pro dělnice*, *Právo lidu*, 1. září, 1929, str. 10.

132 Marie Nečasová, *Vliv krize na rodiny nezaměstnaných dělníků*, str. 12

rvačky.¹³³ Stejně psal i komunistický tisk: „Má-li dívka na hlavě čapku a la italská fašistická milice, či blůzu námořního důstojníka, nebo kozáckou čepici¹³⁴ snadno poznáme politický smysl této novinky... hledejme protiklad. Což kdybyste viděli děvče módně oblečené s čepičkou, jakou nosili pařížští komunardi, nebo s odznakem jednotné fronty“¹³⁵ Na druhou stranu existovala doporučení nezdůrazňovat oděvem vlastní politickou příslušnost příliš. Funkcionář Dělnických tělocvičných jednot radil svým svěřencům: „na límci nenos desatero všelijakých odznaků, stačí jednotářský, jsi li skaut, máš odznak skautský.“¹³⁶

V dělnickém prostředí blízkém komunistické straně se v rámci vyjádření politického názoru oděvem od počátku dvacátých let objevovala snaha prosazovat „ruské“ oblečení. Byla to např. tzv. *gymnastorka* (šlo o jakýsi pracovní plášť) nebo rubaška zvaná *kosovorotka*. Nosily se také rudé šátky. V polovině 30. let byla komunistickým tiskem ženám doporučována ruská čepice „*Čapájevka*“¹³⁷ Vypuknutí španělské občanské války v roce 1937 mělo také odezvu v doporučované módě – komunistický tisk uvedl do módy barvy vlajky španělské republiky – červenou, žlutou a fialovou. Na nebezpečí útoku fašistického Německa proti ČSR a státoprvní obrát KSC reagovala také móda komunistického tisku: V roce 1937 začala módní příloha *Rozsévačky* propagovat národní výšivky.

V souvislosti s oděvem jako vyjádřením politického názoru se musíme zmínit ještě o jednom kulturním fenoménu typickém pro tehdejší českou společnost, dělnické prostředí nevymýšlí. Byl to zvyk různých organizací nosit vlastní uniformy. Ten nepochybně odrážel utváření moderní občanské společnosti s jejími početnými spolky. Vlastní uniformy nosili Sokolové, Dělnické tělocvičné jednoty, ostrostřelci, hasiči a další organizace. Lidé chodili v těchto uniformách velmi často – na výlety, schůze, veřejné akce, oslavy státních svátků. Tělovýchovné organizace měly dokonce kroje dva – vycházkový a cvičební.

Dělnické tělocvičné jednoty vyzývaly své členy, aby se v krojích dostavovali na různé svátky a významné politické akce, jako byl první máj, různá státní výročí, pohřby apod. Např. v instrukcích pro členky DTJ „vlastníci kroj“ k účasti na pohřbu T.G. Masaryka čteme: „dostav se v řádném předpisovém, nebo vycházkovém kroji, na kabátě pouze jednu stužku, buď jednoty nebo žádnou, na levém rukávě smuteční pásku, kterou si zakup předem v Těloportu za 1.50 Kč. Ke kroji bezpodmínečně halenku předpisovou (úborovou), na nohou

133 Lynn Huntová, Francouzská revoluce, str. 74.

134 Kozácká čepice byla v této době ještě v komunistickém prostředí odmítána jako reakční, zatímco Stalin již kozácký stav v Sovětském svazu rehabilitoval. Kozáci se začali od období velkých moskevských procesů dokonce účastnit oslav říjnové revoluce. Když tam zatančili svůj tradiční tanec a vyhodili do vzduchu své kozácké čapky na počest Stalina, jak se asi mohl cítit ne jeden z veteránů revoluce, jehož tvář zdobily jizvy po kozáckých šavlích?

135 Nová módní inspirace, Adla, cit. dle Miriam Moravcová, Úsilí ženského tisku o rozvoj proletářské oděvní kultury, str. 11.

136 Dělník gentleman, str. 5.

137 Miriam Moravcová, Úsilí ženského tisku o rozvoj proletářské oděvní kultury, str. 28.

černé punčochy a černé střevice bez ozdob. Žádné odznaky na kabátě.¹³⁸ Nošení kroje se řídilo celou řadou předpisů. Členové DTJ nesměli kroj nosit samostatně, po skončení akce DTJ se měli co nejrychleji odebrat domů, výslovně se zakazovala návštěva hostinců v kroji: „Jest co nejpřísněji zakázáno navštěvovati v kroji místnosti pochybné pověsti, pochybných zábav, hrát v karty nebo vůbec výstředně si počínati.“¹³⁹ Zdůrazňováno bylo, že v kroji se musí každý chovat tak „aby neposkvřnil čistotu zásad jednotářských“.¹⁴⁰ Zakázána byla také účast v kroji na pohřbech s církevním obřadem.

Zatímco v 19. století se čas dělníků dělil především na práci, stravování a spánek, ve století dvacátém zažíváme vznik společnosti volného času. Byla to kombinace tlaku dělnického hnutí na zkrácení pracovní doby společně s přechodem do nové fáze kapitalistické ekonomiky, která začala pro její fungování vedle výroby také akcentovat konzum širokých vrstev. Tento konzum se mohl odehrávat pouze v době volného času. Tak vzniká masová kultura, která je slovy Jürgena Habermase pokusem peněžního média kolonizovat volný čas.¹⁴¹ Vytváří se nové segmenty trhu: divácký sport, kinematografie, moderní populární hudba, oděvní móda pro široké vrstvy, masový tisk a od třicátých let rozhlas. Vítěznému tažení masové kultury podléhala nejspíše mladá generace.

Přesto v tomto období přežívaly a rozvíjely se aktivity dělnického prostředí, které se vzpíraly logice trhu, jejichž ambicí původně bylo pozvedat kulturní úroveň dělníků, posilovat jejich třídní vědomí a ukázat zbytku společnosti, že také oni jsou jejími plnoprávními občany. Jedinou novou nekomerční volnočasovou aktivitou zrozenou ve dvacátých letech byl nárůst trampingu. Menšina dělnictva se dobrovolně vzdělávala, organizovala pěvecké a divadelní aktivity ve spolcích často spjatých s politickými stranami, navštěvovala osvětové přednášky, divadla a koncerty vážné hudby. Aktivně provozovaný dělnický tělocvik měl nejen upevňovat zdraví cvičících členů, ale měl být také disciplinací příslušníků dělnického prostředí pro potřebu jeho politických vůdců a zároveň ukázkou síly dělnického hnutí.

Není možné si ovšem kulturní aktivity dělnického prostředí z doby před první světovou válkou idealizovat. Proti nové komerci představované masovou kulturou tehdy stála komerce stará představovaná hospodou. Vždyť podle mnoha vzpomínek padla velká část platů dělníků 19. století právě na alkohol zde čepovaný. V odklonu dělnického prostředí od alkoholu a kultury hospod spatřujeme doklad jeho stoupající životní úrovně.

138 ANM, oddělení sportu a tělovýchovy, fond DTJ, karton 42, inv. č. 5169, pokyn soudružkám, které vlastní vycházkový kroj.

139 ANM, oddělení sportu a tělovýchovy, fond DTJ, karton 42, inv. č. 5050, členská legitimace dělnických tělocvičných jednot 1930.

140 Tamtéž.

141 František Znebežánek, Sociální hnutí, str. 39, 56.

Je třeba zdůraznit, že vliv masové kultury byl po celé sledované období teprve v plenkách, neboť omezená kupní síla dělnického prostředí a stále malé množství volného času neumožňovalo dělnictvu rozvíjet takové praktiky jako cestování do zahraničí, letní byty a motorismus. Velmi silné vědomí společných zájmů a vysoká míra politizace společnosti zabráňovaly vítěznému tažení bulvárního tisku mezi dělníky, jak jej známe ze západní Evropy po druhé světové válce. Rozhlas si dosud udržoval svou vzdělávací a kulturně osvětovou funkci a jeho komercializace byla stále v nedohlednu.

Pro část dělnického prostředí se v dobách první poloviny dvacátých let a časů hospodářské krize otázka „jak trávit volný čas“ měnila v otázku „jak přežít“. V časech krize jako první přestávali dělníci utrácet za starý i nový konzum (hospodu či masovou kulturu) a nejrozumnějšími způsoby se snažili čelit nedostatku finančních prostředků na nákup potravin a nájem (používáním náhražek, pěstováním drobných domácích zvířat, zeleniny v zahrádkách, odprodáváním cennějších kusů vybavení domácnosti, přestěhování se do skromnějších poměrů). Návrat do dělnické každodennosti konce 19. století znamenal i onemocnění živitele.

Nově vzniklý fenomén volného času a jeho využívání neplatil stejně pro všechny osoby dělnického prostředí. Zatímco muž mohl trávit svůj volný čas v hospodě, spolku nebo domácím odpočinkem, ženě, která se vracela z placeného zaměstnání nastávala tzv. druhá směna - péče o domácnost a rodinu. I přesto zažíváme v této době srůstání až dosud striktně odděleného světa žen a mužů. I ženy se v této době zapojují do volnočasových aktivit. Proti odpočinku ve volném čase se stavěla starší část dělnické generace vychovaná v neustálé „shánčlivosti“ a „pracovitosti“ stejně jako nově příchozí z venkova. Nejlépe vydělávající část dělnictva napodobovala volnočasový *habitus* středních vrstev (letní byty, návštěva holiče a kadeřníka, cestování do ciziny), v přijímání masové kultury ovšem zaostávala za nejmladší generací. Pro chudší část dělnického prostředí byla typická finančně nenáročná zábava (biograf, povídání v sousedství, výlety do okolí Prahy).

5. Politický život pražského dělnického prostředí

První pokusy politické organizace dělníků v Praze máme již z poloviny 19. století. V Předlitavsku byla založena první dělnická politická strana – sociální demokracie v roce 1874. V roce 1878 byla v Praze založena také první česká dělnická strana - *Československá sociální demokracie*, které se podařilo počátkem devadesátých let 19. století přerůst v masové sociální hnutí a na konci století dobýt prvních volebních úspěchů. Čeští muži dělnických profesí mohli poprvé volit v roce 1897 do všeobecné kurie a roku 1907 získali rovné volební právo.

V roce 1897 bylo poprvé zvoleno 11 sociálně demokratických poslanců v českých zemích (z toho pět českých), v rakouských zemích další čtyři. V roce 1907 činil volební výsledek sociální demokracie v Čechách 39,8 % mezi Čechy a 40,4 % mezi českými Němci. Na Moravě ji podpořilo 30,7 % Čechů a 29,6 % Němců. Ve Slezsku získala podporu 65,9 % Čechů, 42,5 % Poláků a 39,1 % Němců. Celkově se dá tedy říci že sociální demokracie měla v roce 1907 sympatie a podporu přibližně 40 % mužského dospělého obyvatelstva českých zemí a když k tomu připočítáme skupiny obyvatel více či méně právoplatně vyloučené z voleb (např. bez trvalého pobytu, ve výkonu vojenské služby apod.), bylo to cca 45 % obyvatelstva. Její vysoká volební podpora vydržela až do první světové války. V roce 1904 měla sociální demokracie 13000 členů a v roce 1906 již 100 000! Tento bezprecedentní nárůst nám neukazuje ani tak na bezprecedentní změny v názorech společnosti jako spíše na nahromaděnou energii, která mohla teprve za svobodných podmínek vyjít zcela na povrch. Před první světovou válkou dosáhl počet členů strany 150 000¹.

Sociálně demokratická strana si začala okolo přelomu století zakládat i další spolky (kulturní, svépomocné, turistické, tělocvičné) a dochází tak ke vzniku celého sociálně demokratického kulturního prostředí, které se odlišuje nikoli pouze od středních a vyšších vrstev společnosti, ale také od neuvědomělého dělnictva. Třetím pilířem tohoto prostředí se vedle strany a volnočasových spolků stávají odbory. Toto prostředí se udrželo v nezměněné podobě až do první světové války, ačkoli již tehdy začínaly být patrné některé jeho dezintegrační tendence, např. začleňování části sociálně demokratických funkcionářů a členů – kvalifikovaných dělníků do středních vrstev, naopak zapojování jedinců ze středních vrstev do činnosti strany, formální přístup řady dělníků k členství v sociální demokracii, střety mezi revolučně a reformisticky orientovanou částí sociální demokracie, pronikání dalších proudů do dělnického prostředí (národní sociálové, anarchisté).

¹ Blíže viz Matějček, Jiří: Dělnické hnutí v Českých zemích do roku 1914. Emancipace dělnictva, nebo hegemonie proletariátu? Pokus o objektivní hodnocení vývoje hnutí i stavu výzkumu. Studie k sociálním dějinám 2 (9), 1998, str. 153-195.

První světová válka vedla k nárůstu politické aktivity širokých vrstev obyvatelstva. Krátce po roce 1918 měla sociální demokracie nejvíce členů ve své historii – 500 000. Po vzniku republiky získaly volební právo také ženy a sociální demokracie poprvé usedla do vlády, čímž ukončila více než čtyřicet let trvající existenci strany opoziční. Tato skutečnost stejně jako příklad ruské revoluce a radikalizace způsobená první světovou válkou vedly k rozštěpení sociální demokracie a vzniku dvou nových sil: Většinové Komunistické strany a menšinového subjektu, který si ponechal původní název. Tyto dva subjekty byly po celé sledované období hlavními politickými reprezentanty dělnického prostředí a jejich střet byl po celé sledované období hlavním politickým střetem v rámci pražského dělnického prostředí.

5. 1 Specifika volebního chování v Praze

Dříve než se ale začneme věnovat jednotlivým stranám rozebereme některá specifika pražské prvorepublikové politiky ve vztahu k dělnickému prostředí. Tehdejší politická kultura byla v mnohém odlišná od politické kultury dneška. Politických aktivit se účastnila větší část obyvatelstva. Politika se těšila velkému zájmu veřejnosti, politický boj byl veden se vši vážností a rozhodností. Není náhodou, že na politických plakátech té doby se zobrazované postavy neusmívají, ale jsou vyobrazovány s vážným až zachmuřeným výrazem. Není také náhodou, že tehdejší politická prohlášení a články v novinách měly daleko větší rozsah než dnes a že politické schůze a projevy trvaly často mnoho hodin. V dobových vzpomínkách je např. zmíněno, jak delegáti ustavujícího sjezdu KSČ naslouchali „za kostelního“ ticha tříhodinovému projevu Bohumíra Šmerala.² Mentalitu obyvatel dosud ovlivňovaly vzpomínky na vybojování všeobecného volebního práva a angažování v politice bylo většinově vnímáno jako účtyhodná aktivita.

Volební chování ve sledovaném období bylo velmi odlišné od volebního chování dnešního. Především existovala daleko silnější souvislost mezi třídním postavením a volebním chováním než je tomu dnes³. Prvorepublikoví voliči se rozhodovali velice silně stavovsky. Dělníci volili socialistické strany, střední a vyšší vrstvy strany občanské. Živnostníci i zemědělci měli vlastní politické strany stejně jako horní vrstvy české společnosti⁴. Nemáme bohužel data o povolání a dalších socio-demografických

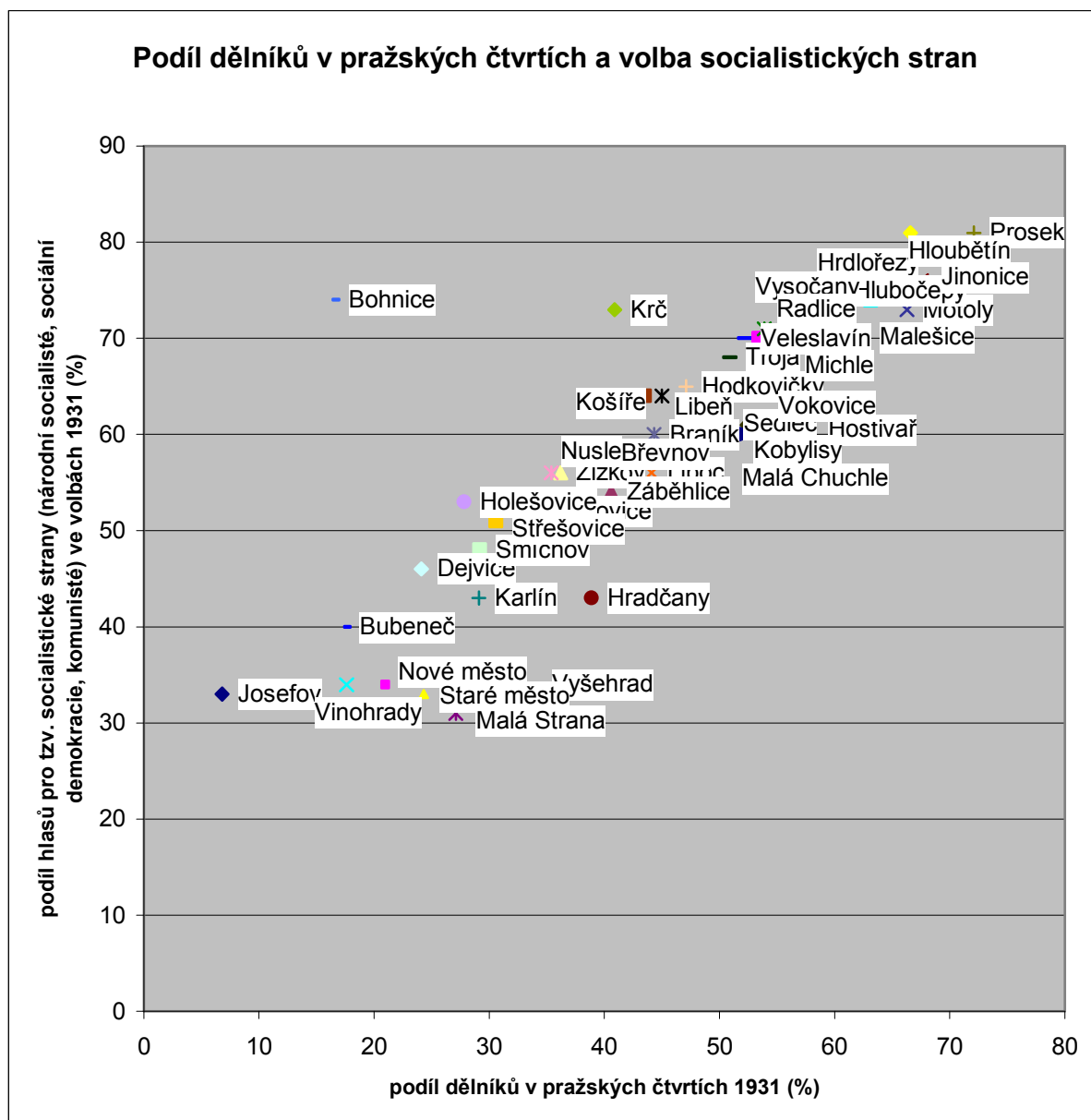
² Rudolf Hájek, *Za námi cesta neschůdná*, str. 53.

³ Druhou velmi silnou štěpící linií v byla národnostní příslušnost. Tato linie neměla ovšem vliv na volební chování pražských dělníků, neboť se jednalo o sociální skupinu téměř výlučně českou. I když židovská a německá menšina tvořila asi 10 % obyvatel Prahy, v dělnickém prostředí se jednalo o méně než stovky lidí.

⁴ Tato skutečnost byla ovlivněna tradicí kuriového volebního systému, který byl dosud v živé paměti a také tím, že hlavním politickým konfliktem té doby byl konflikt mezi různými skupinami povolání. Ten

charakteristikách voličů politických stran, neboť takto zaměřené výzkumy ve sledovaném období neexistovaly. Co ovšem k dispozici máme, jsou výsledky jednotlivých politických stran v různých pražských čtvrtích a zároveň sociální složení těchto čtvrtí. Korelační analýza nám ukazuje jednoznačnou závislost mezi volbou tzv. dělnických politických stran a počtem dělníků v dané čtvrti. Dva případy, kdy tato korelace neplatila, jsou způsobeny malou velikostí dvou pražských čtvrtí - *Střížkova* a *Malé Chuchle*. Hlasů zde ve volbách odevzdaných byly pouhé desítky a tyto případy nejsou proto dostatečně statisticky významné.

byl umocněn velkými sociálními rozdíly stejně jako přehradami mezi jednotlivými sociálními vrstvami, které, ač byly dobovými autory hodnoceny jako malé v porovnání s jinými státy, byly v porovnání s dneškem obrovské. Z hlediska rozdělení příjmů mezi jednotlivé decily ekonomicky aktivního obyvatelstva disponovalo v roce 1928 horních 10 % obyvatel 39,3 % příjmů a dolních 10 % obyvatel 1 % příjmů (František Charvát, Jiří Linhart, Jiří Večerník, Sociálně třídní struktura Československa, Horizont, Praha 1978, str. 30). Těmito čísly by se tehdejší Československo podobalo dnešní Venezuele případně dalším latinsko americkým zemím. Dnešní Česká republika má tento poměr 22,4 : 4,3 (Veltentwicklungsbericht 2003, str. 288, 289).

Zdroj: Statistická zpráva hlavního města Prahy za léta 1930 - 1933, str. 66, 67, 264.

Velmi překvapivým zjištěním plynoucím z našich analýz je vysoká míra volební účasti a hlavně neexistující rozdíly ve volební účasti v jednotlivých pražských čtvrtích. Tato skutečnost je nepřímým důkazem, že se všechny společenské vrstvy ve sledovaném období v Praze účastnily voleb stejně často. Nejen existující zákony prikazující chodit k volbám, ale také velmi rozvinuté občanské vědomí napříč sociálními vrstvami nám naznačují, že se v daném období neuplatňovaly jevy druhé poloviny dvacátého století, kdy se velkou volební neúčastí vyznačují nižší vrstvy, nezaměstnaní, mladá nebo naopak velmi stará populace.

Bohužel nemáme údaje, které by měřily odlišnosti volebního chování žen a mužů. Můžeme se pouze domnívat, že velmi vysoká shoda mezi sociální postavením (typem,

povolání) a politickou volbou nám ukazuje, že ženy volily v tehdejší době především podle přání svých manželů. Statistiky rozdělení tehdejší populace do skupin povolání totiž braly v potaz pouze povolání manžela a ignorovaly případné povolání ženy, jeho charakter nebo setrvávání ženy v domácnosti. Skutečnost, že i přesto politická volba velmi koreluje se sociálním postavením rodiny ukazuje, že podřízenost většiny tehdejších žen se projevovala i na jejich politické volbě, jež se shodovala s volbou manžela.⁵ Podřízenost ženy dělnického prostředí v politických otázkách muži dosvědčuje řada vzpomínek. Příkladem je dělnice z Břevnova, který byla až do dospělosti politicky indiferentní, ale když se seznámila se svým partnerem, který byl komunistou, přesvědčil ji, aby se stala také politicky aktivní. „A od té doby děláme oba pokud můžeme nejvíce a říkáme si, jak by to bylo hezké, kdyby každý muž uvědomil v první řadě svoji ženu, aby potom mohli společně přesvědčovat další kamarády a kamarádky.“⁶

5. 2 Politické strany a dělnické prostředí

V pražském dělnickém prostředí po celé sledované období dominovaly *Československá sociálně demokratická strana dělnická a Komunistická strana Československa (Sekce třetí internacionály)*. Sociální demokracie byla stranou, která se opírala asi o 50 – 30 % hlasů z dělnického prostředí. Po úspěších z počátku 20. let byla strana velmi oslabena svým rozkolem a jen zvolna získávala zpět svůj vliv. Ve třicátých letech pak její síla stagnovala. Sociální demokracie byla volena spíše kvalifikovanějšími a lépe placenými skupinami dělníků. Její relativní úspěchy byly ovšem způsobeny skutečností, že jí hlasy odevzdávali i příslušníci jiných sociálních prostředí. To se dělo i v případě KSČ ovšem v menší míře. Důkazem je skutečnost, že např. ve volbách roku 1931 byl v osmnácti ze 44 pražských čtvrtí součet hlasů pro sociální demokracii a KSČ vyšší než podíl dělníků ve čtvrti.⁷

Pro KSČ hlasovalo stabilně 40 - 65 % dělnických voličů. Silnější vliv KSČ existoval od rozdělení sociální demokracie do převzetí strany Gottwaldovským vedením. Slabší období měla KSČ v první polovině třicátých let, kdy ji pouze hospodářská krize uchránila před

⁵ Podle názoru Z. Kárníka bylo velkým úspěchem československé demokracie, že zavedení volebního práva žen neznamenal posun doprava, resp. posílení křesťanský orientovaných politických stran (osobní rozhovor s autorem). Důvodem je prý značná míra vzdělanosti a emancipace žen v českých zemích. Nesdílíme zcela tento názor: Důvodem naopak mohla být i stále existující velká míra podřízenosti manželovi v těchto otázkách. Žena dala přednost jeho názoru před názorem vlastním nebo agitací z kazatelny a zavedení volebního práva žen nijak zásadně neproměnilo politickou krajinu.

⁶ Jak jsem se dostala ke KSČ, Rozséváčka, roč. 10, č. 22, 29. května 1935.

⁷ Pro to, že sociální demokracii volili ve větší míře než komunisty i příslušníci dalších sociálních skupin (inteligence, živnostníci), svědčí i skutečnost, že zatímco ve čtvrtích, kde tvořili dělníci nejsilnější společenskou vrstvu, byla sociální demokracie až třetí nejsilnější dělnickou stranou, ve čtvrtích smíšených a měšťanských se dostávala před KSČ.

masovým úbytkem hlasů. Ve druhé polovině třicátých let začaly její preference v souvislosti s nástupem fašismu a její politikou tzv. lidové fronty opět stoupat. Hlasy pro KSČ pocházející z jiných prostředí (intelektuálové, drobní živnostníci) tvořily v Praze relativně nevýznamnou část její podpory.

Jak nám ukazují volební výsledky, byly KSČ a sociální demokracie v Praze stranami, které se obracely ke stejným voličům. Není náhodou, že ačkoli se jejich síla proměňovala, součet hlasů pro ně byl v Praze po celé období podobný. Pro tento tábor hlasovalo v pražských volbách vždy okolo 28 % voličů. Velikost tohoto komunisticko- sociálně- demokratického tábora se výrazně nezměnila po dobu existence celé první republiky. Nad třicet procent se volební potenciál těchto stran dostal pouze v rozjitřené atmosféře roku 1938. Lze říci, že zisk jedné strany byl vždy na úkor strany druhé. Pozoruhodnou neměnnost síly tohoto politického prostředí nám ukazuje následující tabulka volebních výsledků.

rok	KSČ	ČSDSD	celkem
1919		27,5	27,5
1920		28,2	28,2
1923	18,2	9	27,2
1925	16,5	10,3	26,8
1927	16,7	11,2	27,9
1928	14	14	28
1929	11,6	15,7	27,3
1931	12,6	14,3	26,9
1935	13,8	15,3	29,1
1938	16,6	14,2	30,8

Zdroj: Zpracováno podle údajů J. Šiška, Statistická zpráva hlavního města Prahy za léta 1930 - 1935, str. 273. a Ledvinka, Pešek, Praha, str. 577 – 578.

Shodný součet hlasů sociální demokracie a KSČ nám ukazuje, že se obě dvě politické strany obracely na podobné voliče. Řada dělnických voličů se rozhodovala mezi volbou KSČ a sociální demokracie. I když existovali kmenoví komunističtí i sociálně demokratičtí voliči a obě dvě strany na sebe nevybíravě útočily, jak nám ukazuje předchozí tabulka, asi třetina příslušníků tohoto voličského tábora pokládala za možnou volbu jedné či druhé strany.

Podle našich propočtů podpořila vznikající KSČ v první polovině dvacátých let většina pražských dělnických voličů. Svého nejlepšího výsledku zde dosáhla v obecních volbách roku 1923. Zatímco v těchto volbách dostala KSČ téměř dvojnásobek hlasů co sociální demokracie, ve volbách roku 1928 se výsledky obou stran vyrovnaly. A od tohoto data získávala sociální demokracie v Praze poněkud větší podporu než komunisté. Teprve

v posledních prvorepublikových komunálních volbách, které proběhly roku 1938, se situace obrátila. Komunisté profitující z rozhodného postoje ve věci obrany republiky se stali opět silnější stranou.

Dělnické hlasování pro sociální demokracii nebo komunisty nebylo ovlivněno jen dobovými událostmi. V rámci dělnického prostředí existovala ovšem také diferenciacie. Její sociálně níže postavená část přecházející až do vysloveně pauperizovaných skupin označovaných dobovým slovníkem středních a horních vrstev za „lůzu“ obvykle volila KSČ, její vyšší střed volil sociální demokracii a nejlépe situovaná část dělnictva volila národní socialisty, což je sbližovalo s volebním chováním středních vrstev. Další rozdělení probíhalo podle velikosti podniku a průmyslového odvětví. Zde máme k dispozici jen velmi málo údajů. Míru podpory politických stranám ukazují výsledky voleb do tzv. závodních rad ve větších podnicích. Podařilo se nám nalézt údaje z roku 1923 z dvanácti největších pražských podniků (velikost od 500 do 1820 zaměstnanců), kde pracovalo na dělnických pozicích celkem 9145 zaměstnanců.⁸ Podle těchto údajů si sociální demokraté udrželi v době, kdy dosáhlo jejich oslabení po rozpadu strany vrcholu, nejsilnější postavení ve strojírenských podnicích (továrna Breitfeld-Daněk Karlín, smíchovská Škodovka), naopak komunisté měli nejsilnější pozice v textilních továrnách (Gráb a synové Libeň, přádelna a tkalcovna bratří Perutzů), neboť v tomto průmyslovém odvětví byly nejnižší mzdy. Většinu měli komunisté ale i v pobočné výtopně státních drah na Smíchově, Invalidových sklárnách a brusárnách na Zlíchově, a překvapivě i v knihtiskárně a litografii A. Hasse. Ačkoli byli litografové nelépe placeným dělnickým odvětvím, patrně blízkost tištěného slova z nich činila skupinu ne nepodobnou radikálním intelektuálům. Českoslovenští socialisté měli většinu v Křižíkově továrně v Karlíně a v městské Vozovně elektrických podniků. Můžeme se domnívat, že tato v Praze vládnoucí strana se snažila umísťovat do městských podniků především své příznivce.

Z hlediska velikosti podniků je velmi těžké pokoušet se o hodnotící soudy. Je ale možné se na základě dostupných dat domnívat, že sociální demokracie i částečně národní socialisté měli oporu ve velkých továrnách s velkým počtem dělníků a silným odborovým hnutím, které jim zaručovalo dobré pracovní podmínky. Komunistická strana dominovala v menších továrnách a podnicích (hlavně se jednalo o stavební, cihlářské a potravinářské dělníky). Neprozkoumanou kapitolou je bohužel prostředí nejmenších podniků, kde byli často zaměstnáváni jenom jednotlivci. Majitel často pracoval zároveň se svými zaměstnanci, ačkoli mezi nimi mohly existovat spíše kolegiální vztahy, výše platů a sociální vymoženosti byly

⁸ NA ČR, fond ÚV KSČ, 1921 – 1938, karton 12, složka 2. Zpráva o odborovém hnutí v Praze, str. 2.

nízké, neboť čím méně zaměstnanců majitel míval, o to byla větší jeho snaha je vykořisťovat. V tomto prostředí, které vlastně představovalo určitý přechod k prostředí živnostenskému, mohla být volba zaměstnanců mezi třemi socialistickými stranami velmi různorodá.

Skutečnost že volba mezi ČSDSD a KSČ procházela zhruba mezi lépe a hůře postavenou částí dělnického prostředí nám dokazuje i to, že KSČ získávala nejvíce hlasů v nejhudších dělnických čtvrtích: V roce 1931 vyhrála volby ve dvou oblastech největší bíd v Praze: Na severovýchodě (čtvrť Trója, Prosek, Hrdlořezy) a jihozápadě (Hlubočepy, Motol, Jinonice). Podobně to bylo i v ostatních volbách⁹. Naopak sociální demokracie nevykazovala z hlediska jednotlivých pražských čtvrtí příliš odlišné výsledky. Jejimi baštami byly pražské čtvrti Bráník- Podolí a Vokovice.

Rozdíl mezi podporou KSČ a sociální demokracie panovaly také z hlediska věku voličů. Díky tomu, že máme k dispozici volební výsledky z Poslanecké sněmovny, do které se mohlo hlasovat od 21 let věku a do Senátu, kam se mohlo volit od 26 let věku, a také díky tomu, že volby v letech 1925 a 1929 probíhaly v ten samý den, můžeme celkem spolehlivě určit, jak v daném období hlasovala nejmladší část voličů mezi 21 a 26 lety. Výsledky jsou velmi zajímavé. Můžeme říci, že KSČ byla po celé zkoumané období (s výjimkou časů existence *Ligy proti vázaným kandidátním listinám* v roce 1929) v Praze stranou s nejmladším elektorátem. Zatímco ve volbách roku 1929 ji sociální demokracie v Praze porazila, u nejmladších voličů byla KSČ vždy silnější. Obvykle činil rozdíl mezi celkovým výsledkem KSČ a jejím výsledkem u nejmladších voličů 2- 3 % hlasů. Naopak sociální demokracie byla vždy u nejmladších voličů slabší. Asi největší ztráty zažila záhy po oddělení KSČ. Ve volbách v roce 1925 podpořilo sociální demokracii jen 7,5 % pražských prvovoličů. V nadcházejících volbách si u nich své postavení poněkud zlepšila, ale vždy zůstala stranou podporovanou spíše staršími ročníky dělnického prostředí¹⁰.

Velmi silně levicové zaměření pražské dělnické mládeže dokládají i tehdejší pedagogické výzkumy. Autoři sociálně demokratické brožury o problémech mládeže psali: „Mladá generace má jeden význačný rys: protikapitalistickou tendenci... zakotvilo v ní přesvědčení o vině kapitalistické společnosti na bídě a nejistotě života mladých.“¹¹ O své politické socializaci vypráví jeden pražský adolescent: „Jednou jsem kráčet po ulici a potkal

⁹ Ještě vyšších volebních výsledků dosahovala radikální levice v obcích v bezprostředním okolí Prahy tvořících tzv. rudý pás. Lidé zde bydlící vykonávali nejčastěji dělnická zaměstnání v Praze nebo přilehlých městech.

¹⁰ Statistická zpráva hlavního města Prahy za rok 1925, str. 234 – 235, Statistická zpráva hlavního města Prahy, 1926 – 1929, str. 300 – 301, Statistická zpráva hlavního města Prahy, 1935, str. 268 – 269.

¹¹ Karel Bednář, František Dvořák, K sociálním problémům dělnické mládeže a mladé inteligence, str. 39 – 40.

průvod invalidů, což mě velice rozzuřilo. Buržo, který stál vedle, se smál a pravil ‚kdyby tu nedělali ostudu.‘ Od těch dob jsem nepřítel kapitalizmu a buržoú vůbec. Bylo mi 15 let. (Strojník, 17 let).¹² Zájem o politicko-společenskou angažovanost se vyskytoval ovšem také u dívek. Jedna z nich psala: „Chci se státi vedoucí v dělnické tělocvičné jednotě. Horlivě budu vždy a po celý život bojovati za dělnickou věc a pro sociální demokracii. Nejlepší vzpomínky na své mládí budou jistě ty, kdy jsem cvičila veřejně na dělnické olympiadě. Nestydím se za své mínění a vždy budu se k němu hlásiti. (Švadlena 15. r. 3. měs.).“

Mezi pražskou dělnickou mládeží se vyskytovaly ale i jiné než levicové politické názory byť v menší míře. Pouze jeden z tisíce dotazovaných mladých pražských učňů a učnic se pokládal na konci dvacátých let za příznivce politického katolicizmu: „Mám zálibu ve studování apologetiky (náboženské věci¹³), v modlitbě. (Chtěl bych) státi se obhájcem církve katolické a zvláště chudého lidu (dělného), státi jednou v parlamentě jako vyslanec katolického lidu, brániti milou mě českou vlast jest vytknutým mým životním cílem. Příchod do Prahy, pohled na šílený boj protikatolický, nespravedlivý, který vytvoří nové řady statečných bojovníků za práva katolíků, lidovců, a vlastenců naší České vlasti, vydupaly ze mne lidovce, vlastence upřímného (17letý typograf)¹⁴.

Je nutné ovšem zdůraznit, že veřejnou politickou aktivitu provozovala jen menšina dělnické mládeže. Větší zájem o společenskou angažovanost nalézáme především u chlapců z lépe situované části dělnictva žijících v Praze již delší čas. Často zde působil vzor otce, který se nějak veřejně angažoval. Není náhodou, že pražští učni - typografové nejčastěji uváděli v polovině dvacátých let za svůj vzor komunistického politika A. Munu¹⁵, zatímco učňové jiných oborů uváděli buď filmové hvězdy nebo konformní (školou prosazované) vzory. Z výzkumu mezi číšnickými učni této doby plyne jen velmi malá angažovanost v politických záležitostech. Z politických organizací uváděl jeden ze zkoumaných číšnických učňů členství v komunistické mládeži a dva členství v *Národní obci fašistické*.¹⁶ Je ovšem nutno poznamenat, že ve smlouvách o vyučení se obvykle výslovně uvádělo, že k účasti na spolkové činnosti si měl učeň vždy vyžádat svolení závodu.¹⁷ Můžeme se proto domnívat, že řada učňů z těchto důvodů do spolků nevstupovala, či své členství v nich zamlčovala.

¹² Josef Apetaur, Příspěvek k psychologii a pedagogice puberty českého dítěte, str. 34.

¹³ Poznámky v závorce doplnil autor studie Josef Apetaur

¹⁴ Josef Apetaur, Příspěvek k psychologii a pedagogice puberty českého dítěte, str. 34.

¹⁵ Tamtéž, str. 32.

¹⁶ Rudolf Mudroch, Poměry číšnických učňů v Praze, str. 92.

¹⁷ SOAP, fond Pražská měďárna, kabelovna a elektrotechnické závody Křižík, a. s., Praha, karton 19, inv. č. 2874. Smlouva o vyučení.

Za druhé je třeba vzít v úvahu, že číšníční učňové byli velmi specifickou skupinou dost vzdálenou od běžných dělníků.

Na malou politickou aktivitu dělnické mládeže si stěžovali sociální demokraté¹⁸. Mládež se podle nich málo zajímala o schůze a politickou aktivitu. Podle jejich názoru představovaly výdobytky dosažené dělnickým hnutím po světové válce (osmihodinová pracovní doba, sociální pojištění) pro dělnickou mládež již naprostou samozřejmost. Na sjezdu sociálně demokratické mládeže se uvádělo: „nejobtížnější práce jest hlavně ve větších městech, jmenovitě v Praze, kde dělnická mládež po v zoru mládeže buržoazní věnuje se všem možným druhům sportů.“¹⁹ I když je třeba vzít v potaz vždy v dějinách existující stížnosti starých na mladé a existenci komunistického hnutí, které se mnohým mladým jevílo jako historická příležitost pro jejich generaci, nesmíme ani zapomenout na vliv moderní masové kultury, která přispívala k erozi politického dělnického prostředí.

5. 3 Vedoucí představitelé dělnických stran v Praze

Při výzkumu politických postojů pražského dělnického prostředí musíme zmínit jeden závažný metodologický problém. Jedná se o výraznou asymetričnost archivních pramenů. Jejich stav je velmi silně ovlivněn obdobím let 1948 – 1989, kdy existoval zřejmý tlak přeceňovat význam komunistického hnutí v rámci prvorepublikového dělnictva i celé společnosti a podávat jeho heroický obraz. Ačkoli se neztotožňujeme ani se snahou historiografie po roce 1989 význam komunistického hnutí umenšovat a hodnotit jej prizmatem pozdějších tzv. zločinů komunizmu a porážky KSČ v roce 1989²⁰, musíme konstatovat, že díky působení mocenského monopolu KSČ, je pro historika velmi obtížné podávat vyrovnanější obraz minulosti. Jestliže je fond KSČ v *Národním ústředním archivu* ve velmi dobrém stavu (nepočítáme-li záměrně skartované dokumenty nehodící se do heroického obrazu), archivní prameny věnované sociální demokracii, národním socialistům ale i tzv. komunistické opozici, již v tak dobrém stavu nejsou. Podobně byly vydávány pouze paměti aktivistů komunistického hnutí, zveřejňovány dobové vzpomínky členů KSČ a produkována odborná literatura zabývající se komunistickým hnutím. Určitým korektivem by mohlo být studium denního tisku, který se zachoval výrazně rovnoměrněji. Nicméně i zde bylo v letech

¹⁸ ANM, oddělení sportu a tělovýchovy, fond DTJ, karton 38, inv. č. 2741, Mladí a staří. Tělocvičný ruch, list svazu DTJ, roč. XXV. 1. září 1931, str. 188.

¹⁹ NA ČR, fond Československá sociálně demokratická strana dělnická, karton 17, složka 4, Policejní zpráva o konferenci sociálně demokratické mládeže 1931, str. 2.

²⁰ Například Jiří Pernes, *Komunistky s fanatismem v srdci*, Brána, Praha 2006, týž: *Takoví nám vládli*, Brána, 2003, Martin Nechvátal, *15.5.1921 - založení KSČ: ve službách Kominterny*, Praha: Havran, 2002 a další.

1948 – 1989 o tisk komunistický pečováno výrazně lépe. Navíc ve sledovaném období měl komunistický tisk velmi profesionální úroveň, neboť s komunisty sympatizovala celá řada předních intelektuálů a specifické postavení tehdejší KSČ vyvolávalo potřebu kvalitnější a početnější tiskové produkce, než u sociální demokracie nebo národních socialistů.

Kromě dobře dochovaných výsledků voleb máme k dispozici velmi torzovité socio-demografické analýzy členství dělníků v různých stranách a politických organizacích. Zdrojem jsou nám také noviny a časopisy vycházející v této době v Praze a přinášející politické zprávy týkající se dělnického prostředí. Archivní fondy jednotlivých politických stran a jim blízkých prostředí přinášejí spíše jednotlivé informace, nežli kvalitní základnu pro historickou sociologii. Také naše rozhovory s dětmi z dělnických rodin představovaly v tomto ohledu zklamání. Politická orientace rodičů a jejich aktivní účast nebyla dětskýma očima dostatečně reflektována. Navíc aktivní politický život se týkal jen menšiny pražského dělnického prostředí a je také zachycen jen v menšině našich rozhovorů.

Chceme-li se dozvědět něco bližšího o politickém prostředí pražského dělnictva, je tu ještě jeden pramen, který lze studovat. Jedná se o ty, kteří tvořili špičky těchto stran v Praze. Za tuto skupinu můžeme s určitým zjednodušením označit reprezentanty ČSDSD a KSČ na pražské radnici. Reprezentace strany bývá do značné míry odrazem jejich vlastních voličů. Změny v této reprezentaci odráží změny v politice strany. Navíc řada představitelů především KSČ ale i sociální demokracie patří svými biografiemi do pražského dělnického prostředí. Proto chceme-li studovat politický život pražského dělnického prostředí, patří do něj i problematika reprezentace dělnických stran na úrovni pražské komunální politiky.²¹

K dispozici máme přehled členů ústředního pražského zastupitelstva a místních zastupitelstev pro jednotlivá volební období a jejich socio-demografické charakteristiky (datum a místo narození, adresa, vzdělání, povolání a funkce v předchozích obdobích). Tyto přehledy byly pravidelně publikovány v *Almanachu hlavního města Prahy*²². Tento materiál nám velmi dobře ukazuje, že mezi členy jednotlivých politických klubů panovaly velké rozdíly ve zmíněných kategoriích. V následující části se budeme zabývat srovnáním zastupitelů dvou hlavních subjektů zastupujících pražské dělnictvo - KSČ a sociální demokracie a srovnáním těchto subjektů s ostatními politickými kluby. Ze sociologické analýzy členů poslaneckého klubu sociální demokracie a komunistické frakce nám plyne několik velmi zajímavých zjištění.

²¹ Jistě by bylo třeba studovat i socio-demografické údaje o reprezentantech těchto stran v jiných oblastech (např. redaktoři tisku, odboroví funkcionáři, pracovníci aparátu), ty však nejsou k dispozici.

²² Almanach hlavního města Prahy 1922, str. 9 – 11. Almanach hlavního města Prahy, 1924, str. 7 – 11.

Začněme nejprve původem členů zastupitelstva. Jak v případě komunistů tak sociálních demokratů je pozoruhodné, že většina z nich nebyla narozená v Praze. Tato skutečnost nám ukazuje, jak překotný nárůst obyvatel Praha tehdy zažívala. I v celém pražském zastupitelstvu ve sledovaném období byla většina jeho členů narozena mimo Prahu. Totéž se týkalo celé pražské populace. Podle sčítání z roku 1921 se v Praze narodilo jen 43 %jejích obyvatel²³. Ve srovnání komunistů a sociálních demokratů je patrné, že členové KSČ pocházeli častěji z venkova. Můžeme se domnívat, že příchod z venkova do Prahy znamenal sociálně obtížnou situaci, která mohla vést k zaujímání radikálních postojů. Z Prahy pocházely především špičky mezi sociálně demokratickými zastupiteli, tedy ti, kteří byli zvoleni po více období a zastávali i další funkce v městské správě.

Tento rys KSČ se vytratil po předposledních volbách roku 1932. Tehdy začali poslanci narození v Praze tvořit v rámci KSČ větší podíl. Vysvětlením je nepochybně generační zlom. Tyto volby přivedly na pražskou radnici zástupce nové Gottwaldovské generace komunistů (Drahozalová, Černohorský, Rollová), kteří byli mladší a díky tomu i často narození v Praze, neboť po přelomu století začala vlna dělnické imigrace do Prahy mírně slábnout.

Nyní se podívejme na členy zastupitelstva podle pohlaví. První ženy usedly do pražského městského zastupitelstva až po roce 1918 a od počátku byl jejich počet vyšší v levicových stranách. Nejvyšší počet žen byl mezi komunisty. Na pražské politické scéně se angažovalo v řadách KSČ několik později i celostátně známých žen. Jednalo se například o feministku a bývalou národní socialistku Luisu Landovou – Štychovou, která pocházela z prostředí lépe situovaných vrstev a přešla s Vrbenského *Socialistickým sjednocením* do KSČ. Z mladší generace zastupovaly KSČ novinářky Anežka Hodinová-Spurná, která se později stala poslankyní Národního shromáždění a po roce 1945 zastávala i další významné funkce v celostátní politice, nebo Josefa Jabůrková, která byla popravena za okupace. Komunistické poslankyně byly většinou dělnice, v domácnosti, nebo vykonávaly jiná nekvalifikovaná povolání (např. Hodinová-Spurná byla původem uklízečka, Jabůrková služka²⁴). Sociálně demokratický klub podobně výrazné osobnosti mezi třemi ženami, které v něm působily na pražském magistrátu v meziválečném období, neměl. Ve dvou případech se jednalo o učitelky v jednom o redaktorku a ekonomku. V roce 1938 byla za sociální

²³ Zprávy státního úřadu statistického, str. 101. Nutno je vzít v úvahu, že Praha se krátce před tím rozšířila vznikem tzv. Velké Prahy. Řada obyvatel se tak vlastně stala Pražany, aniž by se kdy do Prahy přestěhovali.

²⁴ Jožka Jabůrková pocházela z Ostravska z velmi chudých poměrů - byla nemanželskou dcerou textilní dělnice.

demokraty zvolena Ludmila Jankovcová, která se později stala první československou ministryní a udržela si své postavení i po roce 1948.

Třetím zajímavým zjištěním je průměrný věk poslanců. Věkové složení poslaneckého klubu KSČ na počátku její existence nepodporuje domněnku, že by v rozkolu sociální demokracie hrál nějakou roli také generační konflikt. Oba dva kluby dosahovaly v prvních dvou volebních obdobích přesně stejného věkového průměru. Situace se změnila po bolševizaci KSČ. Tehdy nastoupila mladá generace zastupitelů - třicátníků a komunistická frakce omládlá – její průměrný věk činil 41. Naopak sociálně demokratická frakce se vyznačovala silnou personální kontinuitou a setrvala v ní generace, která nastoupila do komunální politiky po roce 1918. S tím, jak stárla, se zvyšoval i věkový průměr sociálně demokratického klubu, který činil v roce 1932 48 let.

Čtvrtým zjištěním je četnost znovuzvolení poslanců ve více volebních obdobích. V této oblasti panovala velká odlišnost mezi kluby KSČ a sociální demokracie. V klubu sociální demokracie se podobně jako v ostatních stranách vytvořilo určité jádro, které ovládalo pražskou komunální politiku. S každými novými volbami toto jádro setrvalo a vyměňováni byli méně významní poslanci. U sociálních demokratů jej tvořil vrchní státní oficiál ve výslužbě a náměstek primátora Fredinand Kellner, advokát Leopold Langer, tajemník odborového svazu státních a obecních zřízců František Hlaváček, vrchní stavební rada městského úřadu ing. Alois Nový, majitel závodu krejčovského a náměstek starosty Václav Pašek a obchodník s papírem Antonín Haitman. Tato generace narozená v letech 1873 – 1887 udávala tón pražské sociálně demokratické komunální politice po celé sledované období až do roku 1938. Do nového poslaneckého klubu směřovala vždy asi polovina sociálně demokratických poslanců. Na rozdíl od KSČ se nevyskytl v klubu sociální demokracie nikdo, kdo by odtud postoupil do celostátní politiky. Zcela jiná byla situace v KSČ. Komunistické frakce se vyznačovaly naopak velmi malou kontinuitou a po více než jedno volební období se udržela jen menšina poslanců. Na rozdíl od dvou sociálních demokratů nezastával nikdo z poslanců KSČ funkce v pražské komunální politice před první světovou válkou. Jediným komunistickým poslancem, který setrval v pražském zastupitelstvu po celé sledované období, byl novinář Václav Vacek a za svou věrnost byl v roce 1946 odměněn primátorským postem. Jen menšina komunistických zastupitelů opustila pražskou komunální politiku kvůli zisku vyšších postů (příkladem je A. Hodinová-Spurná). Většina jich byla naopak vyloučena nebo stranu opustili dobrovolně. Příkladem je náměstek primátora Josef Skála nebo komunistický kandidát na presidenta republiky Václav Štunc.

Pátým zajímavým srovnáním je vzdělání členů frakcí. V tom si byly obě dvě frakce na počátku velmi podobné. Univerzitního vzdělání dosahovala asi pětina jejich členů. Odlišné bylo ale jeho zaměření. Zatímco praktická politika sociální demokracie přitahovala techniky, ani jeden člen komunistické frakce se nehonosil titulem inženýra. Naopak komunistická frakce přitahovala alespoň na počátku intelektuály. V řadách jejího prvního poslaneckého klubu zvoleného roku 1923 zasedl například autor filosofických spisů profesor František Benák a soukromý docent německé university a odborník na pohlavní nemoci Hugo Hecht²⁵. Zvolen byl také ředitel občanské školy František Houser, který uveřejnil v roce 1907 první sociologický spis věnující se dětské práci v Čechách²⁶. Skupinu stranických intelektuálů doplňoval žurnalista Dr. Václav Vacek, autor mnoha brožur a předválečný redaktor Práva Lidu. Zlom nastal s bolševizací strany. Po volbách v roce 1931 vymizeli z komunistické frakce všichni představitelé inteligence s výjimkou Václava Vacka a byli nahrazeni dělníky nebo redaktory komunistického tisku. V souvislosti s ohrožením republiky a taktikou tzv. lidové fronty začal slábnout sektářský charakter KSČ a je patrná snaha prosadit zástupce inteligence na její kandidátky. V posledních volbách se proto stali jejími zástupci vedle V. Vacka také spisovatel a žurnalista Egon Ervín Kisch nebo lékař a bývalý ministr Bohumil Vrbenský.

Šesté zajímavé srovnání je z hlediska povolání členů poslaneckých klubů. V případě komunistické frakce se jednalo buď o výše zmíněné intelektuály, od roku 1927 se v ní začal zvyšovat počet dělníků, vyskytlo se i několik úředníků, redaktorů a pracovníků stranického aparátu, ale prakticky absentovali odboroví funkcionáři. Komunistické poslankyně byly nejčastěji v domácnosti, dělnicemi nebo redaktorkami. Sociální demokraté získali po rozkolu s komunisty poslanecká křesla jen pro své nejvýznamnější představitele, a proto nacházíme v jejich prvním zastupitelstvu odborové funkcionáře, vysoké státní a městské úředníky, advokáty, dva střední podnikatele ale ani jediného dělníka. Ti se v ní začali objevovat až po dalších volbách. Po celé období ale převažovali buď odboroví funkcionáři nebo státní úředníci. Dělníci byli v klubech strany, která měla přídomek „dělnická“, zastoupeni jen v počtu dvou či jednoho.

Výše zmíněné proměnné nám ukazuje následující tabulka.

	1923		1927		1932		1938	
	KSČ	ČSDSD	KSČ	ČSDSD	KSČ	ČSDSD	KSČ	ČSDSD
vysokoškolské vzdělání	21 %	22 %	23 %	27 %	7 %	21 %	11 %	30 %

²⁵ Proti jeho kandidatuře vypukla roku 1923 na německé universitě z důvodu jeho židovského původu celá vlna protestů (František Kavka a Josef Petráň (ed.), Dějiny Univerzity Karlovy. IV. díl, str. 185.)

²⁶ František Houser, Výchovná práce školních dětí, Praha, Dědictví Komenského, 1907.

podíl žen	23 %	10,5 %	29 %	9 %	23 %	7 %	11 %	7 %
průměrný věk	45	45	43	43	41	48	?	?
podíl zastupitelů z minulého volebního období	-	-	17 %	54 %	33 %	50 %	41 %	46 %
narození v Praze	26 %	44 %	23 %	36 %	38 %	14 %	?	?

Zdroj: Almanach hlavního města Prahy, 1924, str. 7 – 11. Almanach hlavního města Praha, 1930, str. 7 - 11. Almanach hlavního města Prahy, 1932, str. 7 - 13. Věstník hlavního města Prahy, 30. května, 1938, č. 21, roč. XLV.

Posledním zajímavým problémem je místo bydliště. Zjištěné výsledky ukazují na velké rozdíly v místech bydliště u poslanců jednotlivých stran ve zkoumaném období. Komunističtí a sociálně demokratičtí zastupitelé pocházeli ze čtvrtí, které jsme na jiném místě definovali jako čistě dělnické nebo sociálně smíšené, přičemž komunisté obývali poněkud chudší čtvrti. Národně demokratičtí poslanci naopak pocházeli většinou ze čtvrtí vnitřní Prahy a z Vinohrad²⁷.

Dále nás zajímalo, jak se bydliště zastupitelů různých stran měnilo v čase: Na počátku sledovaného období pocházela řada komunistických poslanců z vnitřních měšťanských či elitních čtvrtí (často se jednalo o intelektuály). Jak tito lidé z komunistické frakce ve volbách 1927 a 1931 mizeli, prohlubovala se podoba KSČ jako zástupkyně okrajových a dělnických čtvrtí Prahy. Odlišným směrem se vyvíjela sociální demokracie. Zatímco na počátku v roce 1923 se bydlištěm svých poslanců nijak nelišila od komunistů, postupem doby začínali její předáci mizet z dělnických čtvrtí a stále více a více bydlet ve čtvrtích, které bychom označili jako sociálně smíšené. Nemuselo to ale znamenat, že by se měnili její političtí zástupci. Někteří z nich se přestěhovali a u jiných se zase vlivem obyvatel Prahy změnil charakter čtvrti z dělnické na smíšenou. Řada předáků sociální demokracie si postavila vily v nových čtvrtích. Příkladem je čtvrť Ořechovka ve Střešovicích. Špičky sociálně demokratické komunální politiky Langer, Nový a Pašek získaly během dvacátých let v této prestižní lokalitě vily. Langer i Pašek se sem přistěhovali ve druhé polovině dvacátých let, Alois Nový již v mezi léty 1922 - 1923. Zastupitelé národní demokracie pocházeli po celé období z měšťanských čtvrtí a často bydleli na velmi prestižních adresách (významné ulice a náměstí)²⁸. V případě představitelů národně socialistické strany bydleli na prestižních

²⁷ Jsme si vědomi, že svou roli hraje i omezená velikost našeho souboru. Každou frakcí prošlo za sledované období 20 - 30 osob. Díky tomu nás pouze velké rozdíly (nad 10 %) opravňují uvažovat o jiných vysvětleních než o statistické chybě.

²⁸ Jednalo se např. o Mánesovu ulici, Palackého, Mírové náměstí, Prokopovo náměstí, Bachmačské náměstí, Vinohradskou třídu aj.

adresách v centru města jenom dva či tři z jejích představitelů²⁹. Během doby začínalo stále více z nich bydlet v nových čtvrtích, které bychom označili jako smíšené. Vysvětlením je opět změna urbanizace Prahy. Zatímco počátkem dvacátých let neexistovalo kromě vnitřní Prahy a Vinohrad žádné prestižní bydlení, během dvacátých a třicátých let byly budovány vilové čtvrti na Spořilově, Dejvicích, Ořechovce a dalších, kde začínali bydlet i mnozí představitelé národní demokracie. Změny bydlení komunálních politiků nám ukazuje následující tabulka.

volby 1923	měšťanské	smíšené	dělnické
ND	36 % (8)	59 % (13)	4 % (1)
KSČ	21 % (4)	47 % (9)	31 % (6)
ČSDSD	11 % (1)	44 % (4)	44 % (4)
volby 1927			
ND	38 % (7)	58 % (10)	8 % (1)
KSČ	8 % (2)	39 % (9)	53 % (12)
ČSDSD	10 % (1)	50 % (5)	40 % (4)
volby 1931			
ND	20 % (3)	73 % (11)	6 % (1)
KSČ	0 % (0)	54 % (7)	46 % (6)
ČSDSD	7 % (1)	78 % (11)	14 % (2)

Zdroj: Almanach hlavního města Prahy, 1924, str. 7 – 11. Almanach hlavního města Praha, 1930, str. 7 - 11. Almanach hlavního města Prahy, 1930, str. 7 - 13. Věstník hlavního města Prahy, 30. května, 1938, č. 21, roč. XLV.

5. 4 Vztah dělnického prostředí k politickým stranám

Je otázkou, jak těsné byly v daném období vztahy pražského dělnického prostředí k preferovaným stranám, především komunistům a sociální demokracii. Jak se zdá je ve sledovaném prostředí možno hovořit o třech typech postojů: 1. aktivních příznivcích, 2. stabilních voličích a 3. přelétavých voličích. Pro první, nejmenší skupinu byly typické tyto aktivity: četba stranického tisku, členství v organizacích blízkých politické straně, účast na politických schůzích a členství v politické straně samotné. Tato politicky aktivní skupina tvořila v Praze podle analýz počtů členstva stran i dalších organizací, stejně jako podle počtu prodaného tisku těchto stran asi 10 % příslušníků dělnictva a jak si ukážeme v následujícím textu, větší podíl v ní měli komunističtí aktivisté. Malou menšinu z nich tvořili členové strany národně socialistické. Druhá, nejpočetnější skupina pravděpodobně někdy četla stranický tisk, podporovala stranu u voleb a někdy se zúčastňovala stranou pořádaných veřejných akcí (např. oslavy prvního máje, předvolební shromáždění). Tato skupina tvořila asi polovinu pražských

²⁹

Primátor Karel Baxa bydlel na staroměstském náměstí a doyen sboru Václav Štěpánek na Karlově náměstí.

dělnických voličů.³⁰ Také drtivá většina z nich patřila k sociální demokracii nebo ke komunistům. Síly obou těchto stran byly v dané skupině poměrně vyrovnané, jak můžeme vidět na skutečnosti, že obě strany podpořil v době jejich nejhlubší krize podobný počet voličů (sociální demokracie 1923 – 9 %, KSČ 1929 – 11 %). Právě v okamžicích vlastní krize se mohla politická strana spolehnout pouze na své nejvěrnější voliče. Třetí skupina se obvykle rozmyšlena ve volbách právě mezi KSČ a sociální demokracií, ale jinak se jejich aktivit záměrně neúčastnila a byla naopak hlavním předmětem agitace těchto stran, ale také ji občas oslovili i zástupci stran ostatních. K této skupině patřilo zbytek pražského dělnického prostředí. Hranice mezi zmíněnými třemi tábory nebyly ovšem nijak neprostupné nebo ostře oddělené a existovaly případy, kdy se z indiferentního voliče stal nejprve volič kmenový a poté i zapálený aktivista nebo naopak.

Početnost těchto skupin se ale postupem doby měnila. Ve sledovaném období zaznamenáváme dvě periody vypětí zájmu o politiku: Bezprostředně po světové válce a v období růstu fašistického nebezpečí ve druhé polovině třicátých let. Zatímco v roce 1921 dokázala prvomájová manifestace pořádaná sociálně demokratickou levicí přilákat do Prahy neuvěřitelných 300 tisíc lidí, prvomájová manifestace počátkem třicátých let měla návštěvnost jen 20 tisíc. Podobné počty nacházíme i z hlediska vývoje počtu členů politických stran. Zřetelné oslabení zájmu o politickou aktivitu shledáváme v časech hospodářské krize. Nejen sociální demokraté, ale i komunistům blízké organizace tehdy přicházely o mnoho členů. Řada lidí řešila v době krize především existenční otázky a na politické jim nezbýval čas. Také deprese z nezaměstnanosti vedla v Praze spíše k pasivitě nežli k většímu zájmu o politiku.

Lze tedy říci, že zatímco ochota jít k volbám a volit sociální demokracii nebo komunisty byla v pražském dělnickém prostředí velmi vysoká, ochota výrazněji se angažovat se po celé sledované období týkala jen malé menšiny dělnictva. Tato skutečnost nás nutí odmítnout zkreslený obraz vysoce politizovaného dělnictva, jak jej podávala historiografie před rokem 1989, aniž bychom ovšem přistoupili k pojetí dělnictva jako politicky pasivního. Spíše je možné říci, že je třeba diferenciovat mezi různými formami politické aktivity a různými částmi dělnického prostředí.

³⁰ K tomuto hrubému odhadu jsme došli tak, že jsme sečetli nejhorší volební výsledky sociální demokracie a komunistické strany, tím jsme zjistili skupinu stabilních voličů, kteří podpořili svou stranu i v době, kdy nedokázala oslovit žádné nerozhodnuté voliče.

5. 5 Sociálně-demokratické prostředí

Až do roku 1921 byla hlavní reprezentantkou pražského dělnického prostředí sociálně demokratická strana. Specifikem sociálně demokratického prostředí v Praze byla skutečnost, že bylo velmi oslabeno po rozkolu ve straně. V Praze byl větší vliv stranické levice obzvlášť patrný. Po rozkolu sociální demokracie klesla pražská ČSDSD v počtu členů až na třetí místo mezi jednotlivými stranickými kraji v republice - v roce 1924 měla 15006 členů.³¹ Rozsah oslabení sociální demokracie v Praze nám dobře ukazuje počet jejich zastupitelů, kteří se v průběhu let 1920-21 přidali k marxistické levici a komunistické straně. Komunistická strana takto získala na přechodnou dobu posty starostů v Tróji, Strašnicích, Michli, Liboci, Malešicích, Krči, Kobylisích, Hlubočepích, Dejvicích, tedy celkem devíti částech Prahy a posty náměstků starostů ve Vysočanech, Střešovicích, Sedleci-Podbabě, Radlicích, Proseku, Nuslích a Břevnově. Sociální demokracie si udržela křesla jedenácti starostů pražských obvodů³². Teprve později začala sociální demokracie své ztracené pozice obnovovat a počátkem třicátých let měla v Praze již více než 20 tisíc členů. Tento počet si udržela až do konce republiky. Počet držitelů členských legitimací sociálně demokratické strany na rozdíl od KSČ patrně převyšoval počet členů skutečně aktivních. Máme zprávy o tom, že na mnohé příslušníky DTJ nebo *Odborového sdružení československého* byl vyvíjen tlak, aby vstoupili také do sociální demokracie. Někteří z těchto členů, kteří vstoupili do ČSDSD z existenčních důvodů, byli dokonce přesvědčenými komunisty a podle Dubského vyvíjeli frakční činnost v některých místních organizacích sociální demokracie v Praze.³³ Bohužel nemáme bližších zpráv o socio-demografických charakteristikách členstva sociální demokracie v Praze. Můžeme se pouze z řady indicií domnívat, že jejich pražská členská základna byla o něco starší než základna KSČ, bylo v ní méně mužů a patřili do ní spíše kvalifikovaní dělníci a řada zástupců inteligence.

Lidé s stranou různými způsoby spojení představovali ve sledovaném období značně nesorodý celek. Na jedné straně menšinu z nich tvořili sociálně demokratičtí poslanci, odboroví funkcionáři, úředníci ministerstev a redaktoři sociálně demokratických listů, kteří mnohdy napodobovali životní styl středních a vyšších vrstev³⁴. Pokud se podíváme na sociální

³¹ Jan Kuklík, *Česká strana sociálně demokratická*, str. 692.

³² *Almanach hlavního města Prahy*, 1922, str. 12 – 44.

³³ Vladimír Dubský, *Pražská stranická organizace v letech 1921 – 1929*, str. 23.

³⁴ V komunistickém tisku byly např. kritizovány vily (v dobové terminologii zvané „psí boudy“) předáku sociální demokracie. Vady praxe československé demokracie vedly k poklesu vážnosti politiků. Toto povolání bylo ve druhé polovině 30. let vedle advokáta a kněze uváděno dělníky jako společnosti nejvíce škodící (Antonín Obrdlík, *Povolání a veřejné blaho*, str. 109).

složení pražských zastupitelů této strany po volbách roku 1927, z jedenácti zastupitelů této strany byli dělníci pouze dva (v případě KSČ bylo ze 17 zvolených zastupitelů 8 dělníků). V rámci místních výborů to bylo 13 dělníků ze 44 zastupitelů (u KSČ to bylo 31 ze 62 zastupitelů). V prostředí vedoucích sociálně demokratických funkcionářů nebylo, jak vidíme, již mnoho lidí z dělnického prostředí. Spíše se jednalo buď o lidi, kteří byli dělníky v mládí a poté udělali kariéru jako odboroví nebo sociálně demokratičtí funkcionáři, nebo šlo o lidi ze středních vrstev, kteří hledali svou šanci u sociální demokracie.

Nesmíme zapomínat na skutečnost, že sociálně-demokratické hnutí představovalo ve sledovaném období jistý mobilitní kanál. Velká část nižších funkcionářů strany dosáhla jen malého formálního vzdělání a pracovala před započetím stranické kariéry v dělnických profesích. Po jejich nástupu do stranických či odborových sekretariátů jejich platy vzrostly. Průměrný plat nižšího funkcionáře činil ve dvacátých letech jen 2000 Kč měsíčně, tedy podobnou částku jako byl v Praze příjem kvalifikovaného dělníka, sekretářka strany v Praze brala roku 1929 brala ale jen 400 – 900 Kč³⁵.

Na druhé straně zde ale byli i dělníci většinou starší generace, kteří si zachovávali sociálně demokratický životní styl z předválečných let. K tomuto stylu patřila účast v sociálně demokratických spolecích jako bylo odborové hnutí, *Dělnické tělocvičné jednoty* a další. K tomuto prostředí patřila četba sociálně demokratického tisku jako bylo *Právo lidu*.

5. 5. 1 Ideové prostředí

Sociální demokraté představovali ve své prvorepublikové ideologii spojení tradic českých národních dějin s tradicemi mezinárodního dělnického hnutí a přijetím kultu T.G. Masaryka (který byl voličem sociální demokracie). Mezi slavnostmi sociálních demokratů k výročí významných osob nacházíme nejčastěji oslavy na počest J. Husa, J.A. Komenského, T.G. Masaryka a K. Marxe.³⁶ Kult těchto výročí nám potvrzuje i oběžník DTJ z roku 1920, který zakazoval tanec na různá výročí a v jejich předvečer. Šlo o dny: Narození TGM, narození J. A. Komenského, Svátek práce, den bitvy u Lipan, den upálení Jana Husa, 28. října a den bitvy na Bílé hoře³⁷. Z mezinárodních představitelů sociální demokracie se zvláštní úctě těšili Jean Jaurés a Ramsey McDonald.

³⁵ NA ČR, fond Československá sociálně demokratická strana dělnická, karton 18, složka 9, Smlouva o zaměstnání.

³⁶ ANM, oddělení sportu a tělovýchovy, fond DTJ, karton 38. inv. č. 2066, Vavreka L., Organizační rádce dělnických tělocvičných jednot, str. 50.

³⁷ ANM, oddělení sportu a tělovýchovy, Fond: FDTJ, karton 1, inv. č. 233, Omezení oslavných tanečních zábava při nevhodných příležitostech, Vychovatelům DTJ, XIV. okresu.

Sociálně demokratické ideové prostředí také doznalo ve sledovaném období určitých změn. Pomocí analýzy jejich vlastní *ikonické reprezentace* se domníváme, že lze hovořit o změnách trojího typu: 1) od světa střední generace ke světu kladoucím důraz na mládí, 2) od světa čistě mužského ke světu s menšinovým zastoupením žen, 3) od světa individualizovaného ke světu kolektivizovanému. Jako předmět analýzy nám poslouží předvolební karikatury a plakáty zobrazující alegorie české sociální demokracie v letech 1911 – 1935, jak vycházely v sociálně demokratickém deníku *Právo lidu* (viz přílohy).

V roce 1911 a ještě v roce 1920 je alegorií sociální demokracie muž vyššího středního věku nebo přímo stařec. Na karikatuře z roku 1911 je to dělník s knírem a bradkou v tmavém obleku a klobouku s knihou „Kapitál“ v ruce.³⁸ Na volební karikatuře *Práva lidu* z roku 1920 je to dokonce jakýsi ctihodný stařec v haleně a s plnovousem. Tento muž drží kladivo, jež mu sahá až do půli pasu.³⁹ Také ostatní strany jsou na karikaturách z těchto let zobrazeny mužskými postavami, které se liší od sociálního demokrata v tom, že jsou tlustší a že jsou oděny do šatu typického pro ideologie či stavy, jež zastupují. Změna nastává v roce 1925. Do sociálně demokratické ikonografie se dostává mladý muž. Tento muž je opět povoláním dělník, je statného těla a mohutných svalů. V ruce drží rudý prapor – symbol sociální demokracie.⁴⁰ Na volební karikatuře z roku 1929, tento dělník dokonce drtí v ruce malé postavy předáků ostatních politických proudů a navíc má na ruce zbytky okov.⁴¹ Také na dalších vyobrazeních již převažují mladí muži. Fotografie zástupu mladých svalnatých mužů v bílých tílkách a červených čapkách (cvičební úbor DTJ) tvoří volební plakát v roce 1935.⁴² S mladou mužskou postavou s kladivem se setkáváme i zde.

Žena se poprvé v sociálně demokratické ikonografii objevila až v roce 1929. Ze zástupu mužů nepochybně mladšího věku a s čepicemi na hlavách vykukuje také nesměle jedna žena, kterou poznáme podle sukně a delších nezakrytých vlasů.⁴³ Na jiném obrázku je žena vyobrazena jako bohyně či kněžna Libuše oděná v dlouhou řízu a ukazující pravicí na velkou číslici 10, pod kterou sociální demokracie tehdy kandidovala. Tuto ženu drží v mohutných rukou dělník podobný spíše gorile a chrání ji před davem reakce, jež se na ni sápe.⁴⁴ V roce 1929 tvořili muži stále většinu zobrazovaných postav. Volby v roce 1935 jsou

³⁸ Nedělní příloha *Práva lidu*, 11. června 1911, str. 1

³⁹ *Večerník Práva lidu*, 23. dubna 1920, str. 1. Vedle kladiva bylo častým symbolem ozubené kolo. Mizejícím symbolem sociální demokracie zachyceným naposledy v roce 1925 byl černý vysoký klobouk zvaný „širák“.

⁴⁰ *Právo lidu*, 30. září 1925, str. 1.

⁴¹ *Tamtéž*, 4. října 1925, str. 1.

⁴² *Tamtéž*, 5. května 1935, str. 1.

⁴³ *Večerník Práva lidu*, 18. října 1925, str. 1.

⁴⁴ *Právo lidu*, 20. října, str. 1.

již plně ve znamení žen. Symbolická ženská postava drží v napřažených rukou dítě – *ikonickou reprezentaci* prvního máje, jak dosvědčuje titul tvořící součást záře z dítěte vycházející.⁴⁵ Druhá ženská postava nese titul „sociální demokracie – ochrana slabých“. Zde je to klečící žena spíše středního věku, již se vrhá v náruč malé dítě.⁴⁶ Volební plakáty s fotografií pracujících mají již dvě varianty – mužskou a ženskou.⁴⁷ Muž a žena jsou ústředními motivy i dalšího plakátu.⁴⁸ Je zajímavé, že ani na jednom z dobových plakátů se neusmívají, ale jejich výraz je vždy vážný až zachmuřený.

Poslední zjištěnou tendencí je směřování od individua ke kolektivu. Až do roku 1925 byli sociální demokraté zobrazováni jako jednotlivé figury, od roku 1929 se častou alegorií sociální demokracie stává dav. Jedná se o dav jednotně oblečených mladých mužů nastoupených ve vojenských šicích. Dav sociálně demokratických mladých mužů s kladivou tvoří kordón, jež chrání Mc Donalda⁴⁹ tyčícího se nad ním jako mohutný kolos, zatímco nesourodý shluk politické reakce má nad sebou má karikaturu A. Hlinky v podobě jakéhosi rozkymáčeného strašidla.⁵⁰ Problematické ovšem je, že zobrazení alegorií sociální demokracie z období před rokem 1925 jsou tak řídké, že posun ke kolektivu mohl být ovlivněn především zmíněnou nárůstem počtu zobrazení, neboť množství obrazů také vytvářelo potřebu po různých motivech.

O sociálně demokratickém ideovém prostředí nám také mnohé řekne skutečnost, koho pokládali za svého největšího protivníka. Od dob habsburské monarchie bylo straně vlastní antiklerikální zaměření. Strana lidová byla častým terčem její předvolební agitace, sociální demokraté působili ve volnomyšlenkářském hnutí, stranické osobní dotazníky obsahovaly kolonku „vystoupil z církve“ a v přehledu zachovaných dotazníků se prakticky nesetkáváme s případem někoho, kdo tak neučinil.⁵¹ Hlavním nepřitelem voleb roku 1920 a 1929 je strana lidová. Karikatury obtloustlých páterů v černém s nezbytným kropáčem, posměšné říkanky o nich a reprodukce negativních stereotypů o církvi tvoří většinu sociálně demokratické

⁴⁵ Tamtéž, 1. května 1935, str. 1.

⁴⁶ Tamtéž, 1. května 1935, str. 2.

⁴⁷ Tamtéž, 20. května 1935, str. 1 a 3.

⁴⁸ Tamtéž, 26. května 1935, str. 1.

⁴⁹ James Ramsey MacDonald (1866 – 1937) byl prvním labouristickým premiérem Velké Británie. Jako první muž v čele Británie pocházel z dělnického prostředí a vůdcem labouristů byl od roku 1911. První labouristickou menšinovou vládu vytvořil v lednu 1924. V době hospodářské krize vytvořil společnou vládu s konzervativci a byl za to vyloučen z Labour party. Povšimněme si, že sociální demokraté si byli vědomi absence srovnatelných osobností ve vlastních řadách, a proto použili ve volební agitaci obraz britského vůdce labouristů.

⁵⁰ Večerník Práva lidu, 23. října 1929, str. 1.

⁵¹ NA ČR, fond Československá sociálně demokratická strana dělnická, karton 18, složka 9, osobní dotazníky zaměstnanců sociální demokracie.

antikampaně těchto let.⁵² Důvodem je nepochybně v prvním případě „kolaborace“ katolické církve s rakouským státem a ve druhém případě se k tomu připojila existence tzv. panské koalice, které se účastnila strana lidová a *Hlinkova slovenská strana ľudová*. Jejich odchod z této vlády kvůli tzv. Tukově aféře byl příčinou předčasných voleb v roce 1929. Lidovci byli v sociálně demokratickém tisku označováni výlučně jako „klerikálové“. Pod tímto jménem jsou dokonce uváděny jejich volební výsledky. Druhým terčem sociálně demokratické antikampaně jsou vždy agráři vyobrazováni jako tlustí statkáři v bílé barvě proti klerikální černé s nezbytným kloboukem s kančí štětkou a vidlemi.⁵³ Třetím nepřítelem byli komunisté. Velmi zajímavě je v roce 1929 na ikonické rovině veden útok proti KSČ. Ta je zde vyobrazena jako skupina nevzhledných ukřižovaných dětí s nudlemi u nosu a hvězdami na kapucích či praporech. Celý výjev je doprovázen verši „vůbec v celém politbyru děti kurs svůj mají, všude u nich děti vládnou staré vyndávají.“⁵⁴ Prezentace komunistů jako strany dětí souvisí nepochybně s nástupem Gottwaldových „karlínských kluků“ do jejího vedení. V roce 1935 je jako hlavní nepřítel prezentováno *Národní sjednocení*. Bylo otisknuto velké množství různých karikatur (především Stříbrného a Kramáře), různě bylo zesměšňováno heslo „Nic než národ“ (NNN), nahrazováním vtipnými i méně vtipnými zkratkami jako „nikdo nám nevěří“ apod.⁵⁵

5. 5. 2 Sociálně demokratická mládež

Už jsme se zmínili, že sociální demokracie měla v porovnání s KSČ slabší zastoupení mezi mládeží. Sociálním demokratům zůstala po rozkolu strany v roce 1921 v Praze mládežnická organizace o 260 členech. V té době se komunisté mohli opřít o mládežnickou organizaci výrazně silnější. Organizace sociálně demokratické mládeže byla v Bubenči (25 členů roku 1923), ve Vršovicích (31), v Praze - Holešovicích měla dvě organizace – v hořejší části čtvrti (50), a dolejší (28), Karlíně (44), Starém městě a Josefově (35 čl.), Novém městě (24), Malé straně a Hradčanech (21), Krči (20), Smíchově (37), Vršovicích (31), Žižkově (47). Ve všech mládežnických organizacích převažovali chlapci. Do roku 1926 se počet členů zvedl na 1005 a pražská organizace se opět stala největší organizací v republice, neboť po roce 1921 ji z této pozice vytlačila plzeňská organizace, které se rozkol nedotkl. V roce 1927 vzrostl počet jejich členů na 1340 a v roce 1929 dokonce na 1400. Počet skutečně aktivních členů byl ovšem nižší než počet členů platících příspěvky. Po nástupu hospodářské krize

⁵² Např. Pražské pondělí, 3. dubna 1920, str.1, Večerník Práva lidu, 21. října 1929, str. 1.

⁵³ Večerník Práva lidu, 7. října 1925, str. 1.

⁵⁴ Strana chlapečků, Právo lidu, 25. října 1929, str. 7.

⁵⁵ Právo lidu, 12. května 1935, str. 2.

nastává druhý úpadek sociálně demokratické mládeže v Praze a počet členstva díky zhoršeným finančním podmínkám k činnosti a radikalizaci mládeže opět poklesl. V roce 1931 byl udáván na 712 v celém kraji a 568 v Praze samotné. Poté se začala organizace opět pomalu rozvíjet.

Sami sociální demokraté si uvědomovali často svůj nedostatečný vliv na mládež. Sociálně demokratický ministr Czech prohlašoval v roce 1931: „Přijdeme -li někde na plenárku organizace strany, najdeme zde jenom samé staré soudruhy. Co bude až tito odejdou?“⁵⁶ Časté jsou stesky sociálních demokratů na malý zájem mládeže o politiku ve srovnání s minulostí. Předseda pražské organizace mládeže vysvětloval problémy s nábojem nových členů slovy: „Psychologie dnešní mládeže je dnes nepříznivá politickému organizování hnutí mládeže. To, co stačilo mládeži předválečné, nestačí mládeži dnešní. Mládeži hoví dnes senzace.“⁵⁷ I samotná sociálně demokratická mládež si uvědomovala svou určitou exkluzivitu v řadách mladých lidí. Předseda její pražské organizace prohlašoval: „My sociálně demokratická mládež nikdy nebudeme masovým hnutím mládeže. Máme být výběrem mladých lidí, kteří tuto masu vedou. Máme být elitou mládeže.“⁵⁸

Jestliže nemáme k dispozici téměř žádné socio-demografické charakteristiky pražské organizace strany, zachovaly se nám alespoň dílčí charakteristiky hnutí sociálně-demokratické mládeže pražské župy z roku 1930. Z nich vyplývá, že z 907 členů bylo pouze 28 % učni nebo dělníky. Převládala ateistická orientace – uvádělo ji 49 % členů a členek. Podle dílčích statistických dokladů měla pražská sociálně demokratická organizace nejméně dělnický charakter ze všech krajských organizací v republice. Zatímco na Ostravsku nebo Domažlicku dělnické členstvo převažovalo, v pražské organizaci byli také početným elementem zástupci inteligence. Těch bylo 32 %, zatímco v jiných organizacích byl jejich podíl nižší. Nejvíce členů bylo mezi 18 a 21 lety. Po dosažení 21 roku věku většinou vstupovali do samotné sociální demokracie.

5. 5. 3 Organizace blízké sociální demokracii

Velmi silné byly straně blízké organizace – především Dělnické tělocvičné jednoty (DTJ), Dělnická akademie a Odborové sdružení československé. Tyto tři organizace představovaly jeden z klíčových zdrojů síly sociální demokracie ve sledovaném období. Vedle nich je nutné zmínit i sociálně demokratické družstevnictví. Dělnické družstevní

⁵⁶ NA ČR, fond Československá sociálně demokratická strana dělnická, karton 17, složka 4, Policejní zpráva o konferenci sociálně demokratické mládeže 1931, str. 3.

⁵⁷ Tamtéž.

⁵⁸ Tamtéž.

pekárny existovaly v Holešovicích, po celé Praze byla aktivní sociálně demokratická bytová družstva, po odchodu sociálních demokratů z komunisty ovládnutého družstva Včela bylo založeno družstvo Rovnost. Mnozí se stávali jejich členy pro různé výhody a díky tomu i volili sociální demokracii.

Ačkoli pražské DTJ dosahovaly jen asi desetiny členů pražského Sokola, jednalo se vedle něj o nejpočetnější tělocvičný svaz v hlavním městě. Jednoty vznikly v Praze již v roce 1897, kdy vystoupili někteří dělníci ze Sokola, neboť nebyli spokojeni s mladočeskou politikou zde uplatňovanou⁵⁹. Okolo přelomu století nastal jejich překotný růst a byly založeny dělnické tělocvičné jednoty ve většině částí Prahy (v roce 1899 již existovaly jednoty na Letné, v Radlicích, Žižkově, a Vršovicích)⁶⁰. Do první světové války byly založeny jednoty pro ženy, děti a dorostence, získaly určitý majetek (nicméně první tělocvičny získaly DTJ až po roce 1918⁶¹), rozšířily svou činnost vedle sportu na pořádání kulturních akcí (divadlo, koncerty, recitace), zakládaly si vlastní knihovny, organizovaly výlety a osvětové přednášky. Během světové války byla jejich činnost utlumena a další ranou pro ně byl rozkol sociální demokracie, kdy je opustila řada členů blízkých vznikající KSČ a založila konkurenční FDTJ. Jednoty ovšem dokázaly přežít i tuto pohromu patrně díky skutečnosti, že jim zůstala v držení většina majetku.

Jednoty představovaly v pražském prostředí po celé sledované období nejen organizaci sloužící k tělovýchově ale daleko širší kulturní prostředí, pomocí kterého se sociálně demokratická strana pokoušela působit na veřejnost. Úzké spojení se sociální demokracií dokládá skutečnost, že každý jednotář byl vyzýván, aby se stal také členem této strany. Od členů jednoty bylo vyžadováno aktivní získávání nových členů. Jednoty doporučovaly nejrůznější způsoby: od vylepování plakátů, přes rozdávání letáků, promítání diapozitivů (tehdy nazývaných světelnými obrazy) v biografu, až po uspořádání propagačního průvodu v obci. Pro tento účel se doporučovalo sehnat kapelu nebo alespoň trubače, připraven byl dokonce speciální agitační proslov k získávání veřejnosti otištěný v interních časopisech jednot⁶².

Také řada akcí DTJ měla očividně propagandistický ráz. Např. i převzetí nového sálu do pronájmu DTJ bylo využíváno ke zorganizování propagandistické akce, na níž

⁵⁹ Jan Šach, Čtyřicet roků DTJ v Praze VII.

⁶⁰ ANM, oddělení sportu a tělovýchovy, fond DTJ. karton 13, inv. č. 1245, Vznik a vývoj tělocvičných jednot československých, str. 12.

⁶¹ L. Tošner, Několik epištol, Dělnická olympiada v Praze 1915, Archiv Národního muzea, oddělení sportu a tělovýchovy, fond DTJ, karton 38.

⁶² ANM, oddělení sportu a tělovýchovy, fond DTJ. karton 13, inv. č. 1220, Materiál DTJ. Každý z nás jednoho nového příslušníka. 1935. str. 1.

vystupovaly s Písni práce a Internacionálou hudební soubory DTJ a byly pronášeny nejrůznější projevy a recitace.⁶³ Příležitost k propagaci skýtala i veřejná cvičení a lidové veselice konané obvykle za účelem oslav nějakého výročí. Velký důraz byl kladen na vzhled kroje členů DTJ, o čemž pojednáváme v kapitole věnované oděvu. Také místnosti DTJ měly být patřičně vyzdobeny. Rádce DTJ z roku 1920 doporučoval umístění sošky K. Marxe, na stěnách měla být vymalována hesla a v zarámovaném obraze mělo viset desatero DTJ, ve kterém se na členy apelovalo, aby se vzdělávali, vystříhali alkoholu, byli dochvilní apod.

Příkladem propagačních akcí jsou i výlety DTJ. Na rozdíl od dnešních výletů se jednalo spíše o masový polovojenský průvod na nějaké historicky pamětihodné místo. Na jeho počátku určili náčelníci jednoty rozřazení a každý cvičitel vedl vlastní čet. Při nástupu do šiku byl zakázán hovor nebo zpěv. Samotný výlet probíhal pochodem ve čtyřstupech (v úzkých místech měněných na dvojstupy). Při zpěvu písní nemělo být „slyšet z úst hochů našich a děvčat hrubých popěvků a odrhovačky z ulice“.⁶⁴ Pokud někdo chtěl výlet opustit dříve, musel požádat svého četaře o svolení a sdělit mu důvod svého přání. Náčelník výletu měl jednotě předat k „dalšímu rozhodnutí“ seznam těch, kteří se vzdálili bez ohlášení. Ve stanovách DTJ totiž jasně stálo: „Každý, kdo k výletu (veřejnému vystoupení) se dostaví, již tím i řádu tomuto se podrobuje a zároveň všemu, co vůdce a vedoucí čet ve smyslu téhož... ustanoví.“⁶⁵ Pozornost byla věnována také slušnému chování. Rádce DTJ nařizoval, aby na výletech byl „zachováván dobrý mrav stejně jako zdrženlivost v celém jednání“, veselá nálada měla být „nesena v ušlechtilé míře“ a neměla „zabíhat do výstřelků“. Nevíme, nakolik byla tyto pravidla respektována. Početnost zákazů a hrozby za jejich porušování nám napoví, že občas k „výstřelkům“ docházelo.

Samostatnou kapitolou tvořily masové tělocvičné akce. Podobně jako měli Sokolové své slety, pořádaly DTJ své „Dělnické olympiady“ a komunistické tělocvičné svazy „Spartakiady“. Také ty sloužily k ovládnutí *veřejného prostoru*. Cvičení dělníků, která měla patřičný politický význam, přihlížely tisíce Pražanů a průvod provolávající hesla poskytoval příležitost k prezentaci jednot. Politický význam byl samozřejmě silnější u jednot komunistických, zatímco u sociální demokracie od poloviny dvacátých let převládal občanský charakter slavností. Zatímco komunisté se např. na spartakiádě seskupovali do tvarů hvězd, srpů a kladiv a mladá děvčata předváděla rytmická cvičení na téma „stavění turkeštánsko-

⁶³ ANM, oddělení sportu a tělovýchovy, fond DTJ, karton 17, inv. č. 817. Pozvánka na večer DTJ v Dělnickém domu v Libni.

⁶⁴ ANM, oddělení sportu a tělovýchovy, fond DTJ, karton 17, inv. č. 698. Pokyny pro výlety DTJ.

⁶⁵ Tamtéž.

sibiřské dráhy, zavodňování stepí a vyhnání popů a šamanů⁶⁶, sociálně demokratická cvičení zobrazovala svými cvičeními věrnost republiky, oslavu TGM, práce a míru. Na dělnické olympiády vzpomínali aktivisté sociálně demokracie jako na jedny z nejhezčích dní svého života.

Soupeření mezi pražskými tělocvičnými organizacemi bylo záležitostí vrcholně politickou. To, že se podařilo nově se formujícímu komunistickému hnutí svolat tzv. spartakiádu na maninách jako opoziční podnik vůči sociálně demokratické dělnické olympiádě již v samých počátcích existence KSČ, bylo velkým příspěvkem k vyvážení identity formujícího se komunistického hnutí. Druhá spartakiáda v roce 1929 byla zakázána. Teprve roce 1935 se oba tělocvičné svazy spojily ke společné akci a zorganizovaly v Praze *Všesportovní hry občanů republiky československé* se zřejmou protifašistickou tendencí.

Pražské DTJ patřily k nejbohatším a nejlépe vybaveným v republice. Venkovské DTJ se na ně čas od času dokonce obracely s prosbami o materiální pomoc, jak vidíme z žádosti nově DTJ v Chuchelné z roku 1937, která uváděla, že je úplně bez prostředků, a že sice již započala se cvičením, ale „bez jakéhokoli kousku náradí, takže jen velmi těžko získáváme mládež do prázdného sálu hostince.“⁶⁷

Druhou oporu sociálně demokratické politiky představovaly odbory nazvané *Odborové sdružení republiky Československé*. Zde byla sdružena řada odborových svazů, z nichž nejsilnější byl v Praze svaz kovodělnický. Z hlediska počtu členů byly nejsilnějším pražským odborovým svazem, i když měly především v prvním období silnou konkurenci v odborech komunistických (do jejich rozpadu po bolševizaci KSČ roku 1929) a národně socialistických. Sílu sociálně demokratických odborů a zároveň i nepřilíš těsnou propojenost se sociálně demokratickou stranou dokládá i fakt, že jejich členy byli i mnozí členové KSČ, která měla dokonce vlastní komisi pro frakční činnost v různých nekomunistických organizacích. Dělo se tak především v těch podnicích, kde komunisté neměli vlastní odborové sdružení. V sociálně demokratických odborech působilo v roce 1927 celých 25,7 % členů pražské KSČ⁶⁸. I tam, kde působily komunistické oborové organizace, byly většinou z hlediska počtu členů až za sociálními demokraty. Ze 146 závodů, v nichž v roce 1926 působily komunistické odbory, dosahovali komunisté pouze relativní a nikoli absolutní převahy. Oporou síly sociálnědemokratických odborů byly i tzv. závodní rady, což byl

⁶⁶ ANM, oddělení sportu a tělovýchovy, fond: FDTJ, karton 2, inv. č. 211, Vzpomínky pamětníků FDTJ, Praha Hloubětín.

⁶⁷ Archiv Národního muzea, oddělení sportu a tělovýchovy, fond DTJ, karton 15, inv. č. 1245. Dopis jednoty DTJ Chuchelná ústředí.

⁶⁸ NA ČR, fond ÚV KSČ 1921 – 1938, kartón 49, složka 3, organizační oddělení, kraj Praha, Zpráva ke konferenci 1. kraje KSČ v Praze, 8. - 9. dubna 1927.

poradní orgán vedení podniku zavedený po roce 1918. Do závodních rad se volilo podle politického klíče a sociálně demokratická strana měla v závodních radách v Praze s výjimkou let bezprostředně po rozkolu vždy nejsilnější zastoupení.

Třetí mocnou oporou pražské sociální demokracie byla *Dělnická akademie*⁶⁹. Tato organizace sídlící v Lidovém domě nabízela pestrou škálu společenských aktivit. Jednalo se o vlastní vzdělávací instituci nazvanou *Vyšší škola socialistická*, kde přednášeli významní levicoví intelektuálové jako byl Josef Macek nebo František Modráček. Dále to byla odborově zaměřená *Škola závodních výborů*, politická škola pro funkcionáře strany a řečnický seminář. Vedle společensko-vědního a politického vzdělávání nabízela *Dělnická akademie* také vzdělávání odborné. Bylo to většinou večerní vzdělávání, které umožnilo získat výuční list v nějakém oboru, nebo doplnilo zájemcům vzdělání z měšťanské školy. Pro dívky a ženy to byla rodinná škola, kurs správné výživy a přednášky pro praxi hospodyně. Pro obě pohlaví byl otevřen kurz psaní na stroji. Vedle těchto průběžně existujících vzdělávacích kurzů byly přednáškové cykly mimořádné a také jednotlivé osvětové přednášky. Přednášky se konaly buď v Lidovém domě nebo v dělnických domech na předměstích Prahy či v hostincích. Efekt přednášek doplňovalo promítání diapozitivů zaváděných od 20. let.

Vedle vzdělávací činnosti organizovala dělnická akademie také zábavná představení. Byly to koncerty, divadelní představení, společné vycházky na výstavy umění. V dělnické akademii byla veřejnosti otevřená knihovna. V dobách konjunktury hospodářství pořádala akademie dokonce zájezdy do zahraničí, např. do Francie nebo Anglie. Jejich aktivit se ročně účastnily tisíce Pražanů nejen z dělnického prostředí.

5. 5. 4 Dilemata sociálně demokratického prostředí

I sociálně demokratické prostředí trpělo určitými dilematy. Především to byla otázka vztahu strany k Československu. Šlo o to, zda je ČSR pro sociální demokracii státem spíše buržoazním nebo státem spíše dělnickým. Sociální demokracie byla po většinu sledovaného období vládní stranou. Její identita byla ovšem problematičtější. Jako strana, která měla v programu vybudování socialistického řádu se nutně cítila poněkud mimo hlavní proud české politiky. Snad i proto nevyšel z jejích řad žádný státník srovnatelný s T.G. Masarykem, E. Benešem, A. Švehlou nebo K. Kramářem. Sociálně demokratické prostředí si dobře

⁶⁹ Blíže viz Jiří Pokorný, *Dělnická akademie před 1. světovou válkou*, Český časopis historický, roč. 91/1993, č. 1, str. 55 – 71. Miloš Trapl, *Vývoj dělnické akademie*, *Disertationes Historiae*, 2 – 1994, str. 305 – 311.

uvědomovalo, že každý krok doprava znamená posílení komunistů a každé zvýšení jejího vlivu na vládní úrovni znamená také zvýšení spoluodpovědnosti za případné chyby.

Druhé dilema se týkalo vztahu ke komunismu. Sociální demokraté obvykle rozlišovali mezi vztahem k Sovětskému svazu a vztahem ke KSČ. Vztah sociální demokracie k SSSR nebyl ve sledovaném období vždy nepřátelský a řada sociálních demokratů patřila k jeho obhájcům. Zatímco až do doby podpisu smlouvy mezi Československem a SSSR převažovala ze strany soc. dem. spíše kritika nebo neutralita, poté se její pozice změnila. Ve volební kampani roku 1935 sociální demokracie otiskovala řadu pozitivních článků o této zemi mj. s názvem „Žádná KSČ nýbrž čsl. sociální demokracie podporou Sovětského svazu“⁷⁰. Dále šlo o vztah ke „komunistickým dělníkům“ (tj. k řadovým členům KSČ), které se sociální demokracie snažila získat zpět pro svou politiku. A konečně šlo o vztah k samotnému vedení KSČ, který byl vždy více či méně negativní. U první garnitury komunistických vůdců pramenila vzájemná animozita ze vzpomínek na rozpad sociální demokracie, u Gottwaldovské generace komunistických vůdců to byl generační rozdíl a jejich radikalismus.

Třetí dilema znělo, jestli sociální demokracie představuje stále specifickou kulturní entitu, anebo je pouhou politickou stranou. Sociálně demokratické kulturní prostředí bylo po vzniku republiky velmi oslabeno. Zatímco není sporu o jeho existenci a značné síle před první světovou válkou, po vzniku republiky jedna jeho část odešla do komunistické strany, kde pokračovala v sociálně demokratické tradici izolovaného kulturního prostředí a druhá část se naopak integrovala do kulturního prostředí středních vrstev, které bylo zcela loajální republice. Mladá generace byla získána masovou kulturou překračující již hranice jednotlivých tříd. To, co zbylo, byl jen slabý odlesk předválečných časů sociálně demokratické kultury. Z dělnické akademie se tak stávalo z původního záměru vzdělávací instituce pro celou dělnickou třídu pouhé stranické vzdělávací středisko, DTJ i odborové organizace sice stále pomáhaly straně, ale vazby jejího členstva k ní již byly oslabeny.

Také ve vztahu dělnického prostředí k sociální demokracii se projevovaly určité diference. I když existují podobnosti s komunistickým prostředím z hlediska struktury a zaměření jednotlivých organizací blízkých sociální demokracii (odborné, tělocvičné jednoty, kulturní spolky), hlavním rozdílem bylo, že do organizací blízkých komunistické straně vstupovali většinou již příznivci KSČ, kteří buď nemohli být členy strany, nebo je do nich přiváděl hlubší zájem, ačkoli byli zároveň členy KSČ. V sociálně demokratických organizacích panovala situace jiná. Především členové DTJ a Odborového sdružení byli lidé,

⁷⁰

Josef Martínek, Právo lidu, 18. května 1935, str. 3.

kterí často podporovali jiné strany (hlavně KSČ), ale sociálně demokratické organizace jim nabízely určité výhody (např. sportovní vybavení nebo podporu v nezaměstnanosti), zatímco komunistické proletářské jednoty neměly dostatečné vybavení a komunistické odbory v dobách hospodářské krize dokonce nevyplácely podpory v nezaměstnanosti. Řadu členů DTJ a *Odborového sdružení československého* se jistě podařilo přesvědčit k podpoře sociální demokracie, jiní ale jen využívali výhody z členství v těchto sdruženích plynoucí.

Konečně čtvrté dilema znělo, jestli je sociální demokracie stále dělnickou stranou. Její název, voličstvo i rétorika tomu nasvědčovaly, ale její představitelé a čelní aktivisté byli stále méně a méně dělnického původu a jejich profese je nutně vzdalovaly od dělnického prostředí. Sociální demokracie měla své zapálené aktivisty, ale jak se zdá, bylo jich v pražském dělnickém prostředí méně než aktivistů komunistické strany. Řada členů sociální demokracie ve sledovaném období již pocházela ze středních a vyšších vrstev nebo se do nich dostala díky politické kariéře. Přejímala jejich habitus a opouštěla sociálně demokratický životní styl. Řada sociálně demokratických dělnických aktivistů stála kdesi na pomezí mezi integrací do většinové společnosti a bývalým vymezováním se. Jejich povolání je nepochybně táhlo k životnímu stylu angažovaného dělnictva, sociálně demokratická ideologie věrnosti k republice je naopak integrovala do celé společnosti. Ze sociální demokracie jako životního stylu se postupně stával politický názor projevovaný pouze při volbách.

5. 6 Komunistické prostředí

Komunistická strana vytvářela v Praze i v Československu po celé sledované období jakýsi stát ve státě. Praha byla místem, kde se v geografické blízkosti nalézalo nejvíce jejich příznivců. proto zde mohlo dojít ke skutečnosti, že tento stát ve státě začal do značné míry skutečně fungovat i v každodenním životě pražských komunistů a komunistek. Zatímco členové KSČ v jiných regionech byli rozptýlení a málo početní a museli většinu času být v kontaktu i s nekomunisty, v Praze to nebylo příliš za potřebí. Zdejší členové KSČ mohli mít opět přátele jen mezi členy strany, někteří z nich mohli nalézt ve straně nebo organizacích a podnicích s ní souvisejících i zaměstnání. Některé části Prahy (především tzv. nouzové kolonie) vytvářely v hlavním městě téměř ostrovy komunismu – příkladem jsou chudé čtvrti Prosek nebo Jinonice. V Praze žili nejschopnější vůdcové, žurnalisté a organizátoři strany. Z těchto důvodů představuje pražská KSČ velmi zajímavý fenomén, který si заслужuje hlubšího zkoumání.

Uzavřenost komunistického prostředí nám připomene slova francouzského historika o kulturním prostředí vytvářeném v této samé době francouzskou komunistickou stranou:

„Komunistická společnost se ráda považovala za jednu velkou rodinu. Také byla na rodině založena. Byly běžné sňatky mezi členy strany. Morální asketismus komunismu je extenzí judeo-křesťanského asketizmu. Páry se sice nemusejí brát, ale musí být stabilní. Nevěra je odsuzována a rozvod je akceptován jen, když jeden z partnerů není komunistou, v kterémžto případě je zjevné, že společné soužití je nemožné. Svádění žen je považováno za zavrženíhodné, maloburžoazní činnost, která staví sexuální a emoční potřeby nad smyslem strany, kterým je revoluce. Funkcionáři strany bdí nad morálkou jejich členů. Dokud jsem znal jen velmi málo členů strany, neměl jsem žádnou představu o inkvizici, která sleduje jejich soukromé životy. Milostné aféry končily u kárných komisí strany, funkcionáři byli degradováni, když se zapletli do nebezpečných milostných poměrů nebo prostě proto, že jejich žena byla více věřící komunistkou a stěžovala si u vyšších orgánů na nepřístojné chování svého manžela- člena strany. Rodinný život byl podřízen v každém směru příkazům strany: Komunistické úkoly byly plněny od rána do noci a bylo obtížné když ne nemožné pro osobu, která nebyla komunistou, zůstat v manželském svazku s osobou s takovými závazky. Lidé se dívali na stranu jako na svůj úděl.“⁷¹

Pražské komunistické prostředí se v mnohém tomuto popisu podobá. I zde se setkáváme s vylučováním. Vedle známých případů Guttmana nebo Kalandry to byly stovky dalších neznámých jedinců, kteří byli vylučováni nejen za nesouhlas s linií strany, ale také za zpronevěry majetku, neochotě stávkovat nebo neplacení příspěvků. Poslední důvod převažoval. Vyloučených byly každoročně stovky, např. v roce 1927 bylo vyloučeno 38 osob pro stávkokazectví, 19 pro zpronevěru peněz a 214 za neplacení příspěvků⁷².

Pražská KSČ se vyznačovala velkou fluktuací členů. Stále někdo nový přicházel a někdo vystupoval. Míru fluktuace nám ukazují následující údaje: V roce 1927 vstoupilo do pražské KSČ 1570 členů (16,3 % celé členské základny), vystoupilo 860 (8,9 %) a odstěhovalo se 650 (6,7 %)⁷³. Už v roce 1927 nebyla většina pražských členů KSČ jejími zakládajícími členy. Dochované statistiky počtu členů vykazují velké výkyvy. Jejich příčinnou ovšem nejsou ani tak názorové změny a obraty v politice strany, jak se domnívá řada autorů⁷⁴, ale především nezaplacené členské příspěvky. Po celé období existovala velká migrace obyvatelstva, nejen do Prahy ale také z Prahy a takto přicházela pražská KSČ o řadu členů.

Zmíněný asketismus, potlačování osobních záležitostí a zamlčování partnerských vztahů vedly k tomu, že ve většině vzpomínek komunistických aktivistů čteme sice mnohé o jejich politické činnosti ale prakticky nic o jejich soukromém životě. Z tohoto důvodu je jejich

⁷¹ Gérard Vincenc, Communism as a way of life. In History of Private Life, díl V., ed. Philip Ariès a Georges Duby, str. 315 – 345.

⁷² NA ČR, fond ÚV KSČ 1921 – 1938, kartón 49, složka 3, organizační oddělení, kraj Praha. Zpráva ke konferenci I. kraje KSČ v Praze, 8. - 9. dubna 1927. str. 2

⁷³ Tamtéž, str. 4.

⁷⁴ Např. Jaques Rupnik, Dějiny Komunistické strany Československa, str. 86.

použití jako prameny pro kulturní a sociální dějiny omezené. Např. komunistický aktivista Antonín Trousil věnoval ve svých vzpomínkách vlastní ženě pouze dvě zmínky. Na jednom místě uvádí, že „v té době byl už ženatý“⁷⁵, o vlastnostech své ženy (aniž by zmínil její jméno) uvádí pouze: „byla pokroková, nebránila mi v účasti na veřejném životě, i když to šlo třeba někdy na úkor života rodinného.“⁷⁶

Podobně také Anna Horníková se ve svých vzpomínkách na dětskou organizaci „Rudí průkopníci“ prakticky nevěnuje vztahu se svým manželem Slávou Horníkem, přestože s ní tyto dětské oddíly vedl. Patrně zde nechtěla nijak kazit idealistický obraz hrdiny odboje (Horník byl popraven v roce 1940 stejně jako jediný syn Anny). Dokonce svého manžela vždy uvádí křestním jménem a přímením. Pouze z kontextu knihy vyplývá, že Horník byl o deset let mladší než Anna a vzal si ji, ač měla dítě nemanželského původu či z předchozího manželství. Další autoři analyzovaných vzpomínek (Hájek, Kolský) neuvádějí již vůbec žádné vzpomínky na svůj osobní a rodinný život. Nesmíme nicméně zapomenout ani na dobu, kdy většina těchto pamětí vznikala - krátce po roce 1948. Tehdejší atmosféra přála spíše hagiografii a privátní vzpomínky mohly být vnímány jako něco v historiografii komunistického hnutí nepatřičného.

Skutečnou páteří každodenního života strany byly nejrůznější jí blízké organizace, které si vytvářela podobě jako ostatní politické strany, ale v jejím případě nabývali zcela zásadní role. Zatímco se např. člen sociální demokracie mohl angažovat i v jiných nesociálně demokratických organizacích, KSČ přímo trvala, její členové byli aktivní pouze v jí blízkých organizacích. Navíc vstup do KSČ představoval společenské stigma, takže jim dost často ani nic jiného nezbyvalo. Byly to tělocvičné organizace (původně *Federace dělnických tělocvičných jednot* později *Jednoty proletářské tělovýchovy* a nakonec *Federace proletářské tělovýchovy*), ženské organizace (oddělení Ústředního výboru strany *Ženoděl*), dětské organizace (*Rudí průkopníci*, *Mladí průkopníci*, *Spartakovi skauti práce*), odborové organizace (tzv. *Rudé odbory*), kulturní spolky (pěvecké, divadelní, recitační, bezvěrci). Byly vytvářeny i pokusy o komunistické alternativní ekonomické struktury – velmi úspěšné bylo družstvo *Včela*. Také komunističtí nájemníci byli sdruženi ve zvláštní organizaci. Organizace *Rudá pomoc* finančně podporovala rodiny perzekvovaných dělníků. Poblíž KSČ stály i tak bizarní spolky jako levicoví esperantisté.

V roce 1926 měly v Praze z těchto organizací nejvíce členů *Federace proletářské tělovýchovy* (8297), následované *Svazem proletářských bezvěrců* (3576), *Svaz nájemníků*

⁷⁵ Antonín Trousil, Hrst vzpomínek, str. 63.

⁷⁶ Tamtéž, str. 69.

(1492) a *Svaz dělnických cyklistů* (548). U dalších dvou organizací máme z toho roku známý jen počet místních organizací: *Svaz dělnických divadelních ochotníků* měl 26 a *Družiny válečných poškozenců* 27 poboček⁷⁷. U ostatních organizací se počty členů nedochovaly. Komunistické organizace se nacházely v obtížnější pozici, neboť (s výjimkou konzumního družstva *Včela*) se KSČ po jejím nepodařilo ovládnout podobně zaměřené sociálně demokratické spolky a spolky komunistické musely zahajovat svou činnost od samých základů. Rozpad sociálně demokratických organizací vyvolal u mnoha členů silné osobní animozity, které přetrvávaly po celé sledované období.⁷⁸ Jestliže poválečná vlna radikalizace přinesla komunistickým organizacím řadu členů, sektářská atmosféra KSČ, zásahy státních orgánů a celkové uklidnění situace způsobily ve druhé polovině 20. let jejich značný odliv.

I přes tuto skutečnost byla celá řada spolků blízkých KSČ úspěšná. Početnost kulturních komunistických spolků dokládá ve svých pamětech Karel Jiráček. V Nuslích existoval spolek Svítání, který nacvičil sovětskou aktovku Sklárna (uvedena na shromáždění k uctění památky básníků Majakovského a Wolkerova počátkem 30. let). Na Žižkově působil ochotnický spolek Jiří Wolker, ve Vysočanech byla aktivní recitační skupina El Carova zvaná *Rudá úderná brigáda*⁷⁹.

Členy těchto organizací se stávalo několik typů lidí: V první řadě se jednalo o členy KSČ, kteří se nespokojovali s pouhým členstvím ve straně, ale hledali platformu odpovídající jejich koníčkům. Z těchto lidí se často rekrutovali vedoucí funkcionáři těchto spolků. Podle přehledu o příslušnosti členů KSČ k jednotlivým organizacím vidíme, že drtivá většina z těch, kteří měli placené zaměstnání, byla členy tzv. rudých odborů. Za téměř povinnou byla považována účast v *Rudé pomoci*. 38 % členů pražské KSČ bylo v roce 1927 členy družstev, především Včely a 23 % členy *Svazu proletářských bezvěrců*.⁸⁰ Za druhé to byli rodinní příslušníci mužů - členů KSČ, kteří nevstupovali do strany samotné. Za třetí sloužily tyto spolky jako předstupeň pro členství v samotné KSČ. Za jejich členy byli získáni lidé s odpovídajícím profesním zájmem a později, když „politicky vyspěli“, vstupovali do strany

⁷⁷ NA ČR, fond ÚV KSČ 1921 – 1938, kartón 49, složka 3, organizační oddělení, kraj Praha. Zpráva ke konferenci 1. kraje KSČ v Praze, 8. - 9. dubna 1927. str. 5.

⁷⁸ Bývalá členka DTJ v Malé Chuchli např. v padesátých letech s hořkostí vzpomínala, jak byla komunistická část DTJ počátkem dvacátých let zbavena všeho majetku a později dokonce vyhnána z hostince, kde cvičila. Jednota proto musela chodit cvičit do Hlubočep a později svou činnost ukončit. Členka FDTJ ještě v roce 1953 nechávala ve svých vzpomínkách na předválečnou činnost organizace průchod své nenávisti: „Ale ti zrádové z Velké Chuchle žijí, jsou to hlavně Laták, Kaňka, Hrdlička, jsou to již staří dědkové, ale já jim tu zradu nikdy neodpustila.“ (ANM, oddělení sportu a tělovýchovy, fond FDTJ, karton 2, inv. č. 252, Vzpomínky pamětníků FDTJ, Malá Chuchle).

⁷⁹ Karel Jiráček, El Car vzpomíná, str. 48.

⁸⁰ NA ČR, fond ÚV KSČ 1921 – 1938, kartón 49 složka 3, organizační oddělení, kraj Praha, Zpráva ke konferenci 1. kraje KSČ v Praze, 8. - 9. dubna 1927. str. 5.

samotné. Konečně posledním typem členů těchto organizací byli lidé, kteří sice cítili sympatie ke KSČ, ale z nejrůznějších důvodů (obvykle obava ztráty zaměstnání) se nechtěli stát přímo jejími členy.

Komunistické prostředí mělo díky existenci těchto spolků pestré volnočasové aktivity: Společné výlety, kulturní akce, divadelní představení, dětské tábory. Komunistické rodiny si navzájem vyměňovaly děti o prázdninách mezi městem a venkovem, aby se zlepšil jejich zdravotní stav⁸¹, nebo mezi českými a německými oblastmi, aby se naučily cizí řeč⁸².

Toto prostředí si vytvářelo své specifické rituály. Jeho největším svátkem v roce byl první máj, vánoce buď neslavilo, nebo slavilo zcela ateistickým způsobem a neposílalo své děti na náboženství. Setkáváme se s případy, že stěny domácností tohoto prostředí zdobily ve druhé polovině 30. let portréty Lenina, Stalina a Dimitrova, jak nám potvrzuje inzerát z Rozsévačky: „Do dělnických bytů, do dělnických domů a spolkových místností obrazy vůdců mezinárodního proletariátu.“⁸³ Také G. Včelička viděl v pokoji chudého cihlářského dělníka v Dejvicích ručně malovanou podobiznu Lenina⁸⁴. I v takové nevinné akci, jako bylo podzimní dětské pouštění draků organizované družstvem Včela, se dostala ke slovu politická témata. Na dobové fotografii je zřejmé, že na řadě draků byly vymalovány srpy a kladiva⁸⁵.

Jedním z rituálů byla i návštěva Sovětského Ruska, jež se ovšem poštěstila jen nemnohým z tohoto prostředí. Mnozí vzpomínají se zatajeným dechem na přejezd vlakem přes Polsko do Sovětského svazu, na bránu s nápisem „Proletáři všech zemí spojte se“, pod kterou vlak projížděl, na setkání s prvními rudoarmějci, které by radostí snad i obejmuli. Vzpomínky na návštěvu Leninovy pracovny v Kremlu a jeho mauzolea se zase podobaly exaltovaným pocitům věřících při návštěvě poutních míst. Pro ty, kterým se návštěva Sovětského svazu nepoštěstila, byly určeny alespoň knihy vydávané o „prvním státě dělníků a rolníků“ komunistickými novináři. Pro dospělé Fučíkova *Země, kde zítra znamená* včera a pro děti Jabůrkové *Evička v zemi divů*. Mohli také navštívit četné přednášky těch, kteří Sovětský svaz osobně poznali.

Vědomí existence Sovětského svazu představovalo pro lidi z komunistického prostředí základní odůvodnění jejich úsilí. Mnozí z nich se cítili spíše jeho občany než občany ČSR. Někteří se dokonce rozhodli do této země emigrovat a začít zde nový život. Z Prahy takto

⁸¹ Vyměňte si děti, Naše prázdninová služba, Rozsévačka, roč. 4., č. 15, 11. dubna 1929. KSČ se tak snažila konkurovat *Svazu feriálních osad* vedeném

⁸² sociálně demokratickým poslancem Rudolfem Jarošem.

⁸³ Výměna dětí, Rozsévačka, roč. 4., č. 23, 6. června 1929.

⁸⁴ Rozsévačka č. 9, roč. 11, 26. února 1936. str. 6

⁸⁵ Géza Včelička, Černá píseň, str. 156

Stadion, č. 22, 1930, str. 4.

odešlo ve sledovaném období několik stovek osob. Jak uváděl Z. Ulrich „emigranti do Ruska jsou téměř výhradně dělníci průmysloví“⁸⁶. Emigrace do Sovětského svazu byla nejvyšší v roce 1925, kdy řadě českých komunistických aktivistů začalo být jasné, že sovětská revoluce u nás na dlouhou dobu nezvítězí, a za hospodářské krize. Např. v roce 1931 emigrovalo z Prahy do SSSR 210 osob. Bohužel nemáme zprávy, pro kolik z návštěvníků a emigrantů byl pobyt zde studenou sprchou a kolik z nich nic špatného nevidělo, nebo vidět nechtělo. Jak se zdá, druhá skupina – alespoň v případě krátkodobých návštěv SSSR převažuje. Po vypuknutí občanské války ve Španělsku roku 1936 se mnozí vydali na pomoc bojující republice. Podle našich odhadů takto opustilo Prahu asi okolo dvou stovek členů a sympatizantů KSČ.

Komunistické prostředí stmeloval tzv. rudý tisk a získával mu nové příznivce. Bylo to především *Rudé právo* vycházející dvakrát denně. Největší zájem byl o jeho večerník. Toho se v roce 1925 prodávalo v Praze 13712 výtisků, což znamenalo, že si ho kupovali i nečlenové KSČ. Velký byl zájem také o nedělní *Rudé právo* (8189 denně prodaných výtisků), o hodně menší prodejnost byla u ranního vydání, které si kupovalo jen 3803 pražanů. Ženský časopis *Komunistka* (roku 1926 přejmenovaný na *Rozsévačku*) si kupovalo 2610 čtenářek, z nichž byla patrně většina členkami KSČ. Také další časopisy byly čteny v převážné většině jen přesvědčenými příznivci KSČ. Jednalo se o časopis *Reflektor*, intelektuální *Komunistickou revue*, dětský *Kohoutek*, komsomolskou *Pravdu mládeže* a do dnešní doby nedochované tiskoviny *Komuna*, *Kronika* a *Srp*⁸⁷.

5. 6. 1 Vznik a vývoj komunistického prostředí

Vznik komunistického prostředí byl ovlivněn dvěma skutečnostmi. První skutečností byla již předchozí existence podobně vyhraněného sociálně demokratického prostředí před první světovou válkou. Jednalo se o tradici dělnických spolků, tělocvičných jednot, dětských organizací, kulturních organizací, dělnického denního i zájmového tisku. Druhou skutečností je prožitek první světové války a ruské revoluce. Tyto události vedly k radikalizaci části dělnického prostředí, k posílení jeho nenávisti k buržoazní společnosti a zároveň k posílení naděje v příchod společnosti nové, neboť pár set kilometrů od československých hranic najednou existovala země, o níž se komunističtí aktivisté domnívali, že zde dochází k uskutečnění jejich ideálů. Nástup leninismu, ruská revoluce a občanská válka vedly také

⁸⁶ Zdeněk Ulrich, *Naše Emigrace do Svazu sovětských socialistických republik*, str. 306.

⁸⁷ NA ČR, fond ÚV KSČ 1921 – 1938, kartón 49, složka 5, organizační oddělení, kraj Praha. Přehled tiskovin KSČ v Praze.

k posílení autoritářských tendencí v rámci levice. Názorně to ukazují podmínky vstupu do Komunistické internacionály a další doporučení od Lenina a Kominterny, které vedly k vytváření strany organizované podle vojenského principu. Tomu se měl připodobňovat i soukromý život jejich aktivistů. Zde byla příčina ostrého oddělení se komunistického prostředí od společnosti a dohledu strany nad svými členy. Velmi tvrdý rozkol v sociální demokracii byl příčinou, proč se komunistické prostředí neizolovalo pouze od prostředí buržoazního, ale též těch, kteří zůstali v sociální demokracii. Lze tedy říci, že ustavení a forma existence komunistického prostředí bylo výslednicí starší tradice a strukturních tlaků událostí let 1914 – 1921.

Je možné hovořit o několika fázích vývoje komunistického prostředí. Poté co vzniklo, nastává období, jež bych nazval hledáním identity a které spadá do let 1921 - 1925. V této době vznikaly spolky blízké KSČ, formovaly se oblasti jejich činnosti, spolky se vymezovaly navzájem a proti většinové společnosti. V této době existovala řada nerealistických představ o blízkém příchodu revoluce nebo zisku dominantního postavení KSČ v politickém systému Československa apod. Zajímavým příkladem hledání identity je pokus propagovat umělé jazyky esperanto nebo jeho pozdější varianty *ido*, jako nástroje praktického uskutečnění požadavku internacionalismu. V této době dokonce vznikla *Komunistická idická federace mezinárodní*, časopis FDTJ *Výboj* otiskoval kurz jazyka ido, tento jazyk byl dokonce prohlášen za jedním z jednacích jazyků FDTJ⁸⁸. Záhy se ovšem vyskytly spory, jestli není lepší držet se sice prý méně dokonalého ale zato poněkud rozšířenějšího esperanta. Navíc se ukázalo, že naučit se cizí jazyk tak, aby v něm bylo skutečně možné komunikovat, dokáže jen velmi malá část příznivců komunistického hnutí navíc obvykle již znalá jazyků dalších. Proto po několika letech tyto snahy upadají. Kroužky esperantistů blízké levici se ovšem udržely po celé zkoumané období.

Druhé období existence komunistického prostředí spadá do let 1925 – 1929. Je spojeno se stabilizací nové republiky, zvyšováním životní úrovně dělnictva, je pro něj charakteristické určité vystřízlivění a poměrně široká kulturní aktivita. Komunistické prostředí zjistilo, že se mu nepodaří dosáhnout brzké revoluce ani hegemonie v řadách československého dělnictva. Uzavírá se proto do sebe a probíhají v něm boje o jeho další směřování. Vyvrcholením tohoto procesu je nástup Gottwaldova vedení do čela strany v roce 1929.

⁸⁸

ANM, oddělení sportu a tělovýchovy, fond FDTJ, karton 6, inv. č. 1920, Proletariát a mezinárodní řeč, *Výboj*, ústřední orgán FPT, ročník 3, č. 8., 15. 4. 1923, str. 124 – 125, a č. 7, 1. 4. 1923, str. 109.

Třetí období nastává tzv. bolševizací KSČ a propuknutím hospodářské krize. Komunistické prostředí se radikálně rozchází s mnoha intelektuály a lidmi politicky blízkými spíše sociálně demokratické tradici. Z komunistické strany odchází většina členů a zbylí se stávají svého druhu sektou. V tomto období se také stupňují zásahy státní moci proti KSČ. Někdy bylo komunistické prostředí donuceno zaujmout pod tlakem státní moci i zdánlivě smířlivé pozice. Příkladem je vydávání *Haló Novin* v době zákazu *Rudého práva* v roce 1933, které měly podtitul „list pro všechny“.

Čtvrté období trvá mezi léty 1935 – 1938 a vyznačuje se opětovným komunikováním s veřejností a hledáním kontaktů i k jiným politickým táborům. Tento vývoj nastává pod dojmem porážky levice v Německu nástupem Adolfa Hitlera. Změněné postoje dokládá podpora KSČ při volbě prezidenta a podpis smlouvy Československo-SSSR. Oteplení vztahů KSČ k veřejnosti se v Praze projevilo i v takovém maličkostech, jako že na akcích pořádaných tělovýchovnými jednotami blízkými KSČ začaly být vztyčovány vlajky nejen SSSR ale také Československa a dokonce Francie a hrány byly hymny těchto států⁸⁹. Nebo že do módy propagované komunistickými módními časopisy se prosazovala národní symbolika.⁹⁰

5. 6. 2 Početnost a socio-demografické charakteristiky komunistického prostředí

Kolik lidí zahrnovalo komunistické prostředí? Podle dostupných informací se počet členů pražské organizace KSČ pohyboval ve dvacátých letech okolo dvaceti tisíc (v roce 1926 měl 1. pražský kraj 26 000 členů, z nichž podle odhadů V. Dubského mohlo v Praze žít asi 17 tisíc⁹¹). Po bolševizaci strany klesl na pět tisíc (5605 v roce 1932) a do zániku republiky stoupl opět na téměř devět tisíc (8814⁹² v roce 1937). Tento růst ovšem nelze připočítat jen zesílené aktivitě, jak činí R. Hlušíčková, ale také nárůstu pražského obyvatelstva v této době, neboť mnozí nově přichozí do Prahy byli členy KSČ. K tomu lze připočítat asi 400 členů pražského Komsomolu. Dále je třeba připočítat některé členy organizací blízkých komunistům a řadu rodinných příslušníků členů strany.

Pražská organizace byla stejně jako celá KSČ velmi mladou organizací: V roce 1927 bylo 39,5 % členů ve stáří 16 – 35 let⁹³, v roce 1931 to již bylo dokonce 42 % jejich členů.

⁸⁹ ANM, oddělení sportu a tělovýchovy, fond DTJ, fond 38, inv. č. 8456, Brané srazy FPT v Praze. Sport všem, časopis pro zájmy lidového sportu, roč. 1, č. 2, 1936. str. 15.

⁹⁰ Miriam Moravcová, Úsilí ženského tisku o rozvoj proletářské oděvní kultury, str. 28.

⁹¹ Vladimír Dubský, Pražská stranická organizace v letech 1921 – 1929, str. 6.

⁹² Růžena Hlušíčková, Pražská stranická organizace v letech 1929 – 1939, str. 10.

⁹³ NA ČR, fond ÚV KSČ 1921 – 1938, kartón 49 složka 3, organizační oddělení, kraj Praha. Zpráva ke konferenci 1. kraje KSČ v Praze, 8. - 9. dubna 1927. str. 4.

Naopak nad padesát let bylo v roce 1931 jen 21 %⁹⁴. Celorepublikově byla KSČ ještě poněkud mladší. Do 35 let bylo v roce 1926 46 % jejich členů⁹⁵.

Z hlediska profesního bylo nejvíce členů KSČ dělníky. Nejvíce mezi nimi bylo kovodělníků – 12,4 % členů. Mnoho příznivců měla KSČ také mezi stavebními dělníky, dělníky v dřevozpracujícím průmyslu a překvapivě i mezi železničáři, kteří jinak platili za podpůrce národních socialistů. Vyznavači komunistického životního stylu ale nebyli jen mezi pražskými dělníky a patřila k nim i část inteligence, ovšem v počtu dosahujícím spíše jen stovky lidí. Podíl inteligence činil v pražské KSČ v roce 1927 1,5 % (152 osob). Po bolševizaci strany se počet příslušníků inteligence v řadách KSČ ještě dále zmenšil. Také složení vedoucích pražských organizací KSČ z roku 1926 nám poskytuje podobný obrázek, pouze podíl žen byl zde menší. 49 % stranických funkcionářů bylo dělníky ve velkých podnicích, 8 % dělníky v malých podnicích (není ale jasné jak byl definován velký a malý podnik), 23 % bylo nezaměstnáno, 2 % tvořili živnostníci a 3 % intelektuálové. Žen bylo 15 %, přičemž nebylo uváděno jejich zaměstnání.

Existovaly rodiny, kde byl členem komunistické strany pouze muž, a žena se neangažovala, nebo se angažovala v jiných straně blízkých spolcích stejně jako děti. Podle dochovaných údajů z let 1927 a 1931 tvořily ženy 30 % pražské členské základny⁹⁶, což byl nadprůměrný počet v celorepublikovém srovnání ukazující, že pražské dělnické ženy byly emancipovanější, než ženy venkovské. Většina žen- členek KSČ byla v domácnosti (66 %), čímž se KSČ nelišila od průměru pražského dělnictva. Být v domácnosti ovšem neznamenal nevykonávat čas od času nějakou placenou činnost (např. posluhu, praní prádla, žehlení apod.). Z těchto rodin máme zaznamenány občasné stížnosti žen, že otec chodí po schůzích a nevěnuje se rodině⁹⁷. Existovaly ovšem také rodiny, kde byli oba dva partneři členy komunistické strany. Domníváme se ale, že se vyskytovalo více prvních případů, neboť komunistická strana byla organizována dvojím způsobem: V místních organizacích a závodních buňkách, které byly tvořeny v převážné míře muži díky jejich většímu zastoupení v průmyslovém dělnictvu.

Pokud bychom připočítali vedle členů KSČ i jejich sympatizující rodinné příslušníky a osoby aktivní v dalších organizacích blízkých KSČ, můžeme odhadnout počet vyznavačů

⁹⁴ NA ČR, fond ÚV KSČ 1921 – 1938, kartón 50, složka 9, organizační oddělení, kraj Praha. Zpráva krajského vedení a všech oddělení za dobu od 11. května 1930 do 15. ledna 1931. str. 3.

⁹⁵ NA ČR, fond ÚV KSČ 1921 – 1938, kartón 49, složka 2, organizační oddělení, kraj Praha. Die Zusammensetzung der Parteimitgliedschaft der KPTsch nach dem Alter. str. 2.

⁹⁶ NA ČR, fond ÚV KSČ 1921 – 1938, kartón 49, složka 3, organizační oddělení, kraj Praha, Zpráva ke konferenci 1. kraje KSČ v Praze, 8. - 9. dubna 1927. Zpráva krajského vedení a všech oddělení za dobu od 11. května 1930 do 15. ledna 1931. str. 5.

⁹⁷ Jaká nemá být žena soudruha, Rozséváčka roč. 5. č. 26, 17. července 1930.

„komunistického životního stylu“ v Praze asi mezi 10 - 15 tisíci ve dvacátých letech a mezi 5 – 10 tisíci v letech třicátých. Tento počet se nezměnil po nástupu Gottwaldovského vedení tak výrazně jako členská základna KSČ, neboť toto jádro přesvědčených aktivistů vykazovalo velkou míru poslušnosti, věrnosti a disciplíny. Komunistické prostředí tak mohlo tvořit ve dvacátých letech okolo 6 - 8 % a ve třicátých letech 4 – 5 % pražského dělnického prostředí.

5. 6. 3 Strategie vymezení a boje s protivníkem

Aktivisté komunistického prostředí vyznávali tzv. dvoustupňovou strategii uchopení moci. Nejprve šlo o to získat co největší vliv ve společnosti, poté ovládnout stát a jeho orgány a z takto dobytých pozic změnit celou společnost podle vzoru Sovětského svazu. KSČ usilovala po celé zkoumané období o uskutečnění prvního kroku. Prostředkem k dosažení tohoto cíle jí byla účast v parlamentních volbách, organizování stávek, demonstrací, kulturní a volnočasové aktivity komunistického prostředí, distribuce komunistického tisku, rozbíjení organizací i schůzí protivníků a další aktivity⁹⁸. Souhrnně je můžeme nazvat úsilím o ovládnutí veřejného prostoru.

Ve sledovaném období existovala specifická kultura pořádání a velmi četných návštěv politických schůzí, k těmto schůzím patřily velmi dlouhé proslovy, rituály typu volby předsednictva schůze, přítomnost policejního komisaře, který dvakrát varoval řečníka, pokud se ve svém projevu dopustil přestoupení nějakého paragrafu, a poté schůzi rozpustil. Součástí politických schůzí byl také sborový zpěv. Pamětník studentských politických schůzí vzpomínal, že pravice končila své schůze písní *Hej Slované* a levice *Internacionálou*.⁹⁹ Rituálem mladých mužů komunistického prostředí byla návštěva a rozbíjení schůzí politických protivníků. Takto se chovali ale i příznivci jiných stran, obzvláště známí tím byli mladí fašisté.

List *Rozsévačka* např. psal, že se komunistickým aktivistům podařilo rozbít v Praze v roce 1933 v jednom týdnu dvě schůze Stříbrného *Národní Ligy*. Dělo se tak obvykle pomocí použití mechanismu práva na volbu předsednictva na veřejných schůzích, po kterém došlo

⁹⁸ Vzájemná nevraživost mezi komunisty a ostatními stranami se odrážela i do konfliktů dětí: Bitky mezi dětmi z organizací blízkých různým politickým stranám dosvědčuje A. Horníková, která ve svých pamětech vzpomíná, jak na dětský tábor Rudých průkopníků útočili v noci kameny skauti a naopak Rudí průkopníci jim chodili k táboru zpívat revoluční písně. (Anna Horníková, Rudí průkopníci, str. 72) Také čtenářka *Rozsévačky* z Hostivaře kritizuje rvačky mezi dětskými členy JPT a DTJ. „Naše děti se na setkání potýkají. Pravda jsou to většinou jen slovní šarvátky, ale nejednou také rozhodují pěsti... Vždyť ti druzí jsou také děti dělníků, jako vy, měli byste se dohodnout a společně cvičit, ne si nadávat.“ (Znáš své dítě? Anketa *Rozsévačky*, XII., *Rozsévačka*, 1935, roč. 10, č. 48, str. 2)

⁹⁹ Vladislav Brož, *Dies atri aneb od první do třetí republiky*, str. 21.

k fyzickému střetnutí aktivistů obou politických bloků¹⁰⁰. Nechme promluvit dobovou pamětnici popisující rozbití fašistické schůze:

„Dělnický poslanec Hrubý vyskakuje na stůl, řeční a provolává heslo proti fašismu, přidáváme se všichni k němu. Před vyjevenými tvářemi fašistických úderníků demonstrujeme a sálem duní Internacionála. Aby se navoněným fašistickým úderníkům a funkcionářům nic nestalo, přichází policie a vyklizuje sál. Masa se nechce hýbat. Policisté jsou nuceni střílet špuntovkami, a tím způsobí paniku. Masa se hrne ven přes rozlámané stoly a židle, mnozí padají a zůstávají ležet mezi spoustou věcí, které nemůžeš rozeznat, co to mělo být. Ženy jsou stejně tak brutálně rozháněny jako muži, nešetří se pendrekem.“¹⁰¹

R. Hájek vzpomíná, že podobným způsobem byly rozbíjeny i schůze sociální demokracie¹⁰². Také komunistické schůze byly rozbíjeny, podle Jiráčka a Mráze byli k této činnosti ostatními stranami najímáni za peníze i nezaměstnaní mladíci¹⁰³. Naopak pořádající strana se proti rozbíječům bránila kontrolou členských legitimací při vstupu. Některé schůze končily spontánní pouliční demonstrací a poté zásahem policie.

Příklady strategie ovládnutí veřejného prostoru nám ve svých pamětech popisuje Karel Jiráček. Komunistická mládež se snažila umísťovat co největší propagační nápisy na viditelná místa v Praze. Zhotovení obřích nápisů na Vyšehradě, bránických skalách nebo na železničním mostě nad Vltavou představovalo značné nebezpečí nejen zadržení ale také pádu do hlubiny. Odstraňování výtvorů těchto tehdejších „sprejerů“ hasiči za účasti policie se těšilo velkému zájmu přihlížející veřejnosti¹⁰⁴. Noční plakátovací akce potvrzují i další pamětníci, např. respondentka Kosáková¹⁰⁵. Jiným příkladem bylo nabízení tzv. rudého tisku po domech, kdy komunističtí aktivisté v neděli klepali na dveře pražských domácností a přemlouvali obyvatele k zakoupení nebo předplacení komunistického tisku. K bojům o ovládnutí veřejného prostoru byly využívána i filmová a divadelní představení. Např. fašisté se pokoušeli rozbít představení pokrokového divadla nebo sovětských filmů (Křižník Potěmkin)¹⁰⁶, zatímco aktivisté komunistické strany rozbíjeli divadelní a filmová představení, která považovali za reakční. Komunisté z pražských organizací si také pronajímali nákladní auta a podnikali jimi agitační jízdy na venkov. Rozhazovali zde letáky a pokřikovali na policisty.¹⁰⁷

¹⁰⁰ Mila Kubičková, Tři dny stříbrňácké slávy, Rozsévačka, roč. 8, č. 15, 12. dubna 1933, str. 8.

¹⁰¹ Tamtéž.

¹⁰² Rudolf Hájek, Za námi cesta neschůdná, str. 133.

¹⁰³ Karel Jiráček, El Car vzpomíná, str. 63, J. Mráz, Z činnosti buňky KSČ v Malém Břevnově, str. 15.

¹⁰⁴ Karel Jiráček, El Car vzpomíná, str. 64

¹⁰⁵ Jana Kosáková, Příspěvek ke studiu způsobu života dělníků v Praze v Malém Břevnově, str. 200.

¹⁰⁶ Rudolf Hrbek, Dobrodružství na černé řece, str. 230.

¹⁰⁷ ANM, oddělení sportu a tělovýchovy, fond FDTJ, karton 6, inv. č. 1581. Zpráva policejního komisaře o aktivitách komunistů.

Příležitostí pro ovládnutí veřejného prostoru byly demonstrace a manifestace. Již večer před demonstrací byly ulice vyzdobeny velkým množstvím plakátů, které si politické strany vzájemně strhávaly. Podle vzpomínek Jiráčka např. strhávala komunistickou agitaci policie za asistence členů Sokola. O agitaci na prvního Máje, kde se KSČ nepodařilo zajistit plakátovou výzdobu, píše:

„Náměstí před školu se pomalu zaplňovalo. Přišli muzikanti s vyleštěnými nástroji a kolem nich se shromažďovali národní socialisté s trikolórami na klopách, byla to jejich hudba. Opodál se scházeli sociální demokraté a postávali přihlížející zvědavci. Náš sraz byl před spartakovnou vzdálenou asi sto metrů od náměstí. Pro nás členy úderní brigády byl pohled na domy a ploty prvním utrpením. Tam, kde jsme v noci vylepili plakáty, vysmívaly se nám národně socialistické a na místě revolučních hesel se na nás šklebily zabílené plochy. Plakáty a hesla soc. dem. byly neporušené. Státotvorní kolegové zůstali solidární. Po náměstí se sebevědomě procházela jejich mládež a celý obraz doplňovaly dvě policejní hlídky.“¹⁰⁸

První máj byl největší každoroční akcí komunistického prostředí. Již kolem deváté ráno byli příznivci hnutí z jednotlivých pražských čtvrtí svoláváni na hromadné srazy ve svém okrsku a teprve společně se vydávali na hlavní seřadiště. Příkladem průběhu oslav je manifestace z roku 1921, jíž se prý zúčastnilo okolo 300 tisíc lidí. Vysoká účast nepochybně souvisela s vlnou poválečného radikalismu, ale manifestace byly velmi početné v celém zkoumaném období. Hlavní seřadiště byla v roce 1921 dvě – na Karlově náměstí (pro členy a sympatizující ze severovýchodu Prahy od Dejvic po Žižkov) a na náměstí Republiky (pro zbytek Prahy). Průvody měly dokonalou organizaci. Nejprve měly být nesené rudé prapory, pak kráčeli cyklisté, za nimi věznění z prosincové stávky, DTJ, komunistická mládež, ženy, „nekompromisní“ legionáři, skupiny zemědělců, uniformovaní zřizenci a zbytek průvodu. Absence ozvučení vyžadovala, aby na Václavském náměstí, kde oba průvody končily, bylo více tribun, z nichž řečníci přednášeli prvomájový proslov. Celý průvod doprovázelo množství kapel, které směly do pochodu hrát jen při přesunu na hlavní seřadiště a v konečném průvodu byla povolena pouze hra revolučních písní.¹⁰⁹

K demonstracím patřilo i násilí. Ač se to většina jeho členů zdráhala přiznat, policejní zprávy stejně jako vzpomínky těch s menšími předsudky to potvrzují. Příkladem je pražský poslanec za KSČ Krosnář, který ve svých pamětech uvádí, jak byli on a další komunističtí aktivisté dostatečně vytrénovaní a dokázali při zásahu policie také nejednoho policistu vtáhnout mezi sebe a „sem tam nějakou mu stříhnout“¹¹⁰, jinde zmiňuje, že společně

¹⁰⁸ Karel Jiráček, *El Car* vzpomíná, str. 65.

¹⁰⁹ *Rudé právo*, 29. 4. 1921, roč. 2. č. 97, str. 1.

¹¹⁰ Josef Krosnář, *Zlaté pražské časy*, str. 38.

s dalšími soudruhy ztloukli na opuštěném místě policejního špicla¹¹¹. Mezi komunistickými aktivisty se těšili velké úctě ti, jimž se podařilo policistovi uzmout obušek nebo přilbu.

Ke strategii ovládnutí veřejného prostoru patřily i všemožné zvukové projevy. Byl to především zpěv revolučních písní na demonstracích, průvodech, při cvičení tělovýchovných jednot nebo na výletech. Dobový pamětník vzpomíná, jak tělocvičná jednota před každým cvičením pochodovala půlhodinu kolem sálu tělocvičny a zpívala internacionálu „a policajti, skoro pokaždé tloukli pendrekama na okna a křičeli na nás, abychom nezpívali, my to ale vždy dozpívali a dopochodovali.“¹¹² Také pochody komunistické mládeže Prahou bývaly velmi hlučné. Účastník srazu *Spartakových skautů práce* jej popisoval slovy: „Nezvyklý pohled na tak mohutný průvod skautský..., za neustálého vytrubování (přes 30 horen), víření bubnů, zpěvu revolučních písní a kolektivního vykřikování hesel, uchvátil, ovšem s rozličnými pocity, kde koho.“¹¹³ Oblíbené bylo také hlučné skandování různých hesel. Kromě komunistickou historiografií často zmiňovaného „Ani muže ze závodu, ani halěř ze mzdy“ to byla často i hesla méně vhodná do hagiografického obrazu komunistického hnutí. Příkladem je svědectví policejního komisaře podle, kterého demonstranti skandovali „revoluce není žádný výlet, dělníci uče se střílet.“¹¹⁴

Při volbě aktivit na pomezí zákona i aktivit vysloveně protizákonných není divu, že se někteří komunističtí aktivisté stávali stálým předmětem zájmu policie. Jejich nejčastějším přestupkem byla nedovolená agitace a maření práce policie. Za tyto činy byli trestáni obvykle několikadenním vězením. Krátkodobý pobyt ve vězení se tak stával součástí životního stylu řady aktivistů z komunistického prostředí. Někdy se to prý týkalo dokonce celých rodin. Jedna aktivistka uváděla, že se jí komisař ve vězení ptal: „Tak paní, už zde byly dvě vaše dcery a muž, nyní vy. Kolikpak je vás ještě doma?“¹¹⁵ Podobnou zkušenost s hromadným zapojením rodin do stranické práce a jejich následnou perzekucí uvádí ve svých vzpomínkách i Josefa, budoucí manželka Rudolfa Slánského. Když jí komisař v roce 1929 ve vězení sdělil, že za ní přichází na návštěvu bratr, udivilo jí to, neboť měla bratry dva, první byl v Moskvě a druhý seděl v témže vězení jako ona.¹¹⁶ Moc strany nad svými členy v této době dokazuje i fakt, že v některých případech to byly stranické orgány, které rozhodovaly, jestli se má její

¹¹¹ Tamtéž, str. 142.

¹¹² ANM, oddělení sportu a tělovýchovy, Fond: FDTJ, karton 2, inv. č. 198, Vzpomínky pamětníků FDTJ, Praha Hloubětín,

¹¹³ ANM, oddělení sportu a tělovýchovy, fond FDTJ karton 1, inv. č. 52, Dělnická tělovýchova, č. 11, roč. 1926, str. 122.

¹¹⁴ ANM, oddělení sportu a tělovýchovy, fond FDTJ, karton 6, inv. č. 1581. Zpráva policejního komisaře o aktivitách komunistů.

¹¹⁵ Moje okružní jízda Prahou, Rozsévačka, str. 3, roč. 5, č. 33, 4. září 1930.

¹¹⁶ Josefa Slánská, Zpráva o mém muži, str. 78.

člen dát zatknout, nebo má „přejít do ilegality“¹¹⁷. Přesto byla státními aparáty takto postihována jen menšina členů KSČ. V roce 1927 bylo v Praze vyslýcháno 193 a odsouzeno 119 z celkového počtu 9594 členů pražské organizace. Z práce bylo propuštěno za tento rok 57 pražských komunistů. Na rozdíl od často opakovaného tvrzení v literatuře¹¹⁸ propuštění z práce nebylo obvykle postihem za politické přesvědčení, ale bývalo následkem několikadenního věznění nebo politické agitace na půdě podniku. Na dobu delší než jeden rok bylo odsouzeno 7 komunistů, déle než jeden měsíc sedělo ve vězení 97 a po kratší dobu bylo vězněno 236 komunistů¹¹⁹. Vzhledem k tomu, že součet všech trestů převyšuje počet celkem trestaných osob, znamená to, že mnozí seděli ve vězení vícekrát.

Vedle policejního zatýkání stát uplatňoval i další prostředky. Velmi často byla v komunistických listech prováděna cenzura. Podle statistiky hlavního města Prahy byly komunistické listy vždy jejím nejčastějším předmětem. Někdy bylo dokonce sáhnuto k zastavení celých listů. Ani cenzura nebyla ovšem všemocná. Vedoucí El Carova souboru Karel Jiráček vzpomíná, že když jim cenzura nepovolila 48 ze 68 veršů z recitačního pásma, přednesl je jeden komunistický poslanec v parlamentě, tím celé pásmo „imunizoval“ a oni jej mohli přednášet¹²⁰. Cenzura nebyla prováděna jen v tisku a v programu veřejně vystupujících uměleckých skupin, ale také na počátku demonstrací a průvodů vykonal přítomný policejní komisař cenzuru hesel a transparentů.

Ačkoli po celé sledované období působila KSČ v Československu legálně, někdy stát zakázal činnost spolků jí blízkých (např. *Komsomolu* nebo *Svazu proletářských bezvěrců*). Při odvodu na vojnu byli komunističtí aktivisté v dokumentech tajně označováni zkratkou *PP* (politicky podezřelý). Členové KSČ měli zakázáno pracovat v některých státních zbrojních podnicích (např. v letňanské továrně na výrobu letadel). V bytech aktivních komunistů probíhaly policejní prohlídky, při nichž byla zabavována literatura nebo cyklostyly určené k vydávání ilegálních tiskovin. Řada materiálů byla proto ihned po přečtení pálena. Někdy se dokonce stávalo, že aktivisté vystrašení klamnou zprávou o příchodu policie spálili instrukce strany dříve, než si je stihli přečíst¹²¹. Literatura byla komunistům zabavována také, když se vraceli ze zahraničí.

¹¹⁷ Arthur London, *Doznání: v soukolí pražského procesu*, str. 217.

¹¹⁸ Karel Jiráček, *El Car* vzpomíná, str. 104.

¹¹⁹ NA ČR, fond ÚV KSČ 1921 – 1938, kartón 49, složka 3, organizační oddělení, kraj Praha, Zpráva ke konferenci I. kraje KSČ v Praze, 8. - 9. dubna 1927, str. 5.

¹²⁰ Karel Jiráček, *El Car* vzpomíná, str. 63

¹²¹ Tamtéž, str. 70.

5. 6. 4 Dilemata komunistického prostředí

Komunistické prostředí trpělo velkým dilematem, zda se vymezovat ke zbytku společnosti, integrovat se a vzájemně posilovat, a tím na druhé straně ztrácet vliv na zbytek minimálně dělnického prostředí, nebo se naopak co nejvíce otvírat veřejnosti, snažit se získávat nové sympatizanty, ale zároveň ztrácet i svou identitu. Z toho plynulo i druhé dilemma: Nakolik se snažit učinit aktivity komunistické strany a jí přidružených organizací atraktivní pro veřejnost a nakolik je využívat k posilování soudržnosti již získaných příznivců.

Nesmíme ovšem zapomínat, že kulturní vyčlenění komunistického prostředí nebylo mnohdy způsobeno ani jimi samotnými, ale také nepřátelskou reakcí veřejnosti. Pražští pamětníci hovoří o jisté *stigmatizaci* spojené s příslušností k tomuto prostředí. Jak vzpomíná paní Petrásková (*1911): „když sem se vdávala, tak mi pani domácí říkala: Všechno je to dobrý, von ten tvuj je dobrej a pracovitej, ale jedno mě mrzí, že je komunista, to si uvědom, to budete poznamenaný na celý život.“¹²² Příslušníci komunistického kulturního prostředí tak zažívali tlak nejen státní moci, ale i svého blízkého okolí – mistrů na pracovištích, pánů a paní domácích, členů rodiny apod. Například Karolina Šišková vzpomíná, že když ve dvacátých letech napsala své sestře prosbu o půjčku peněz, ta jí odepsala „ať si půjčí od Muny“¹²³ (tehdy populární představitel KSČ, pozn SH).

Tato základní dilemata byla příčinnou mnoha sporů. Příkladem nám mohou být diskuse o směřování stranického listu *Rozsévačka*. Ten se původně jmenoval *Komunistka*, ovšem z důvodu oslovení větší části veřejnosti byl přejmenován roku 1926 na *Rozsévačku*. Redakce přejmenování nijak zvlášť nekomentovala. Pouze na druhé straně prvního čísla *Rozsévačky* byla jediná věta, že list byl „prejmenován na přání čtenářek“.

Podobné to bylo i s obsahem: Po celou dobu existence se v listu svářily dvě tendence: jedna představovala články politické, druhá články zájmové. Obhájci politického směřování tvrdili, že rad jak pečovat o kuchyni, jak se oblékat, co nového ve filmu apod. mají čtenářky dost v měšťáckých listech a podobné čtení je jen odvádí od důležitých problémů. Druhá část tvrdila, že právě podobné čtení, je to, co čtenářky chtějí a psaní jen o politice unavuje.

Dilema mezi integrací nebo vymezováním se dostalo i do diskusí kolem výchovy dítěte. Šlo o to, nakolik mají komunističtí rodiče respektovat „měšťáckou“ školu a nakolik mají své dítě pouštět ven z rodinného kruhu, neboť pouze zde se mu prý mohlo dostat správné „třídní“ výchovy. Jedna čtenářka spala v polovině třicátých let:

¹²² Jana Kosáková, Příspěvek ke studiu způsobu života dělníků v Praze v Malém Břevnově, str. 200.

¹²³ Josef Spilka, Šípek u hlady, str. 260.

„Milujeme všechny Sovětský svaz, ... ale snažit se mechanicky přenášet metody výchovy v Sovětském svazu k nám, to znamená žít v ilusi, že je možno již od dětství vyloučit zbytečné předsudky a nesprávné názory s dětských představ. Je to spíše pochopitelná snaha, ale bohužel v rámci měšťácké společnosti neuskutečnitelná. Nemůžeme se vyhnout tomu, aby naše děti trávily léta v měšťácké škole, aby se neučily z učebnic plných nepravd a nesmyslů, aby se nezúčastnily oficiálních oslav ve škole, jejichž příčina je dětem nepochopitelná a cizí.“¹²⁴

Tyto názory nepochybně odrážely změněnou politiku KSČ od koncepce sociálfašismu k vytváření tzv. lidové fronty. Přitom ještě v roce 1929 Josefa Jabůrková nekompromisně psala: „Dělnické mámy, nikdy není dost brzy se započítím třídní výchovy. Proč vychovávat své děti v ilusích o dobru a kráse, když při prvním vstupu do školy pozlátka ilusí začne opadávat?“¹²⁵

Dilema mezi integrací nebo vymezováním se odráželo i do činností spolků. Jedna maminka si v roce 1935 stěžovala, že na dětské besídce *Jednoty proletářské tělovýchovy* recitovaly děti básničku, kde byl i obrat „ale náš pan obchodník, ten je jako měsíček“. Čtenářka proti tomu namítala: „Myslím si, jestli tahle básnička byla vhodná po válce, či ještě před osmi nebo deseti lety, dnes vhodná není. Už proto ne, že chceme vytvořit lidovou frontu i za spolupráce (a právě za spoluúčasti) těch malých (i středních) obchodníků a živnostníků...“¹²⁶

Dilema existovalo i v otázce slavení vánoc. Na jedné straně se psalo: „My, pionýři, neslavíme vánoce, nestrojíme stromečky, ani nechodíme do kostela.“¹²⁷ V praxi ale mnozí z nich přesto po vánocích zatoužili. Nesmíme zapomínat ani na sklon těchto aktivistů nadsazovat na stránkách časopisů svou pravověrnost. U jiných se ale doporučení neslat vánoce setkávalo s odporem. Jedna čtenářka *Rozsévачky* psala: „Řeknete prostě ‚neslat‘, ale nejde to. A dokud nebude od základů změněn náš společenský řád, nepůjde to. I při nejlepší vůli všude na ně narážíme. My sami také na jedné straně místo oslavy vánoc sbíráme na solidaritu, čili slavíme vánoce jiným způsobem. Bude tedy nejlépe dátí vánocům, do té doby než úplně vymizí, jiný význam.“¹²⁸ V roce 1928 na otázku, jestli mají uvědomělí dělníci stavět stromeček, odpověděla redakce *Rozsévачky* kladně s odůvodněním, že se nejedná o

¹²⁴ Rozsévачka, Znáš své dítě, č. 49, 3. prosince 1935, str. 2.

¹²⁵ Josefa Jabůrková, Dvojí výchova, *Rozsévачka*, roč. 4, č. 20, 16. května 1929, str. 4.

¹²⁶ *Rozsévачka*, Znáš své dítě, č. 49, 3. prosince 1935, str. 2.

¹²⁷ Naše Rudé vánoce, č. 2, roč. 10, *Rozsévачka*, 9. ledna 1935, str. 2.

¹²⁸ *Rozsévачka*, Znáš své dítě, č. 49, 3. prosince 1935, str. 2.

křesťanský ale pohanský symbol a že se na něj děti těší. Rozhodně ovšem doporučovala, aby dětem nebyly vykládány pohádky o Ježíškovi.¹²⁹

5. 7 Katolicismus a dělnické prostředí

Politický katolicismus nehrál v pražském dělnickém prostředí téměř žádnou roli.¹³⁰ Ve sledovaném období nepůsobilo v Praze jediné dělnické sdružení, které by deklarovalo svůj náboženský charakter, odbory blízké straně lidové nehrály v pražském dělnictvu prakticky žádnou úlohu, strana lidová (celkově v Praze velmi slabá) nekandidovala na volitelných místech žádné dělníky. Velmi agilním katolickým aktivistou byl pouze dlouholetý náměstek pražského primátora páter Tylínek, který se také málo úspěšně snažil agitovat pro svou stranu v nouzových koloniích.¹³¹

Můžeme se domnívat, že ve sledovaném období byla již většina pražských dělníků nábožensky vlažná. Asi polovina příslušníků pražského dělnického prostředí byla katolického vyznání. Z nich se ovšem jen menšina skutečně účastnila náboženského života (pravidelná účast na bohoslužbách, docházení ke zpovědi, účast na procesích apod.). Pro většinu „matrikových katolíků“ tato skutečnost znamenala posílání dětí na náboženství ve škole, církevní křty a pohřby a křesťanské slavení vánoc. Náboženská aktivita byla patrná buď u příchozích z venkova, nebo u starší generace. Nábožensky aktivní byly především ženy. Příkladem je matka J. Seiferta jím samotným charakterizovaná jako „lyrická katolička dbající zákonů božích i církevních, pokud se jenom dalo.“¹³² Především u žen dosahovali velké obliby někteří pražští kněží. J. Seifert uvádí příklad žižkovského faráře, se kterým se loučil početný zástup žen, když byl přeložen na jiné místo.

Asi desetina pražských dělnických rodin byla naopak zaměřena vysloveně ateisticky a antiklerikálně. Zde bylo jejich přesvědčení nejčastěji spojeno s angažováním se v sociální demokracii, komunistické straně, v jednotlivých případech dokonce v bezvěreckých spolcích jako byla *Volná myšlenka* nebo *Svaz proletářských bezvěrců*. U jiných bylo vystoupení z církve po skončení světové války spíše dokladem nezájmu než nenávisti k náboženství. Také velmi málo pražských dělníků bylo přesvědčenými příslušníky církve československé.

¹²⁹ Podobně se v komunistickém prostředí těšily odmítání i další zvyky, např. tradiční pojetí svatby (viz str. 45).

¹³⁰ Z ostatních českých měst byl politický katolicismus v dělnickém prostředí v této době relativně silný např. v Brně.

¹³¹ Hermína Binenfaldová, *Jak sluha boží získal 83 nových bezvěrců*, Rozsévačka, Praha 25. 1. 1933, roč. 8, č. 4, str. 3.

¹³² Jaroslav Seifert, *Všecky krásy světa*, str. 287.

V porovnání s ostatními obyvateli Prahy byl odklon do katolicizmu po první světové válce v řadách dělnictva masovější, pravděpodobně v kombinaci s ateistickou propagandou sociální demokracie a již dřívější náboženskou vlažností českého dělnictva, která je často zachycena v literatuře (např. František Halas starší, nebo Václav Holek¹³³). Jak se zdá, už na konci 19. století panoval v řadách českého dělnictva vůči katolické církvi spíše vlažný až negativní postoj a možnost být bez vyznání pouze legalizovala již de facto existující stav. Tento negativní postoj je obsažen v řadě životních příběhů o kontaktech s náboženstvím, které se opakují ve velmi podobných variantách ve vzpomínkové literatuře z dělnického prostředí i v našich rozhovorech. Negativní vzpomínky na církve zdůrazňují především následující stereotypy:

- instrumentálnost církevních obřadů. Relativně největší přízni se těšil křest, naopak velký odpor panoval k církevní svatbě a pohřbu, neboť jej mnozí kněží využívali vlastního obohacení.
- zlý učitel náboženství. Je zmiňováno fyzické trestání a neochota farářů zapisovat známky z náboženství na vysvědčení.¹³⁴
- lačnost církve po penězích. Je kritizována snaha faráře vybírat za pohřeb.¹³⁵ Podle dochovaného svědectví, byl v kostele při dělnické svatbě, jež následovala po svatbě bohatších lidí, odstraněn přímo před očima svatebčanů koberec, na kterém klečeli v ženich a nevěsta, neboť tito chudší svatebčané si za něj nezaplatili¹³⁶.
- sexuální skandály církve. Především to byl vztah faráře a jeho kuchařek, nebo homosexualita kněží.
- fanatizmus žen. Např. Josef Rezler si stěžuje na ženy, které chtěly lynčovat dělníci, jež byla přistižena při souloži s mistrem.¹³⁷ Václav Holek zase vzpomíná, jak nad ním jeho manželka a dcera lomily rukama, když se dal k socialistům.¹³⁸
- pokrytectví farářů. Jeden z našich respondentů uvádí, že se jeho otec rozhodl vystoupit z církve neboť byl svědkem jak farář při mariáši v hospodě povídal, že si musí na chvíli odskočit do kostela „povídat babám ty řeči“¹³⁹
- jednání církve za světové války. Církvi bylo připočteno svěcení zbraní, podpora rakouské monarchie apod. Jeden dělník si po skončení světové války zapsal do svého válečného deníku

¹³³ Paměti Václava Holka, str. 30, Jana Macháčová, Prostředí továrního dělnictva ke konci 19. století, str. 81.

¹³⁴ Marie Kořátková, Kluci z Davidkovy ulice, str. 36.

¹³⁵ Jana Macháčová, Prostředí továrního dělnictva ke konci 19. století, str. 74, 78.

¹³⁶ Marie Kořátková, Kluci z Davidkovy ulice, str. 36.

¹³⁷ Josef Rezler, Ze života průkopníků sociální demokracie, str. 28.

¹³⁸ Václav Holek, Paměti, str. 52.

¹³⁹ Rozhovor s respondentem J. Ch., 15. 6. 2007.

o důvodech proč si jej vedl: „Nabyl jsem přesvědčení, že válka jest něco hrozného a pro historii (je nutné pozn. SH) zachovat ty strašné následky lidstva, které pěstuje malá část lidského dobytka v kruzích monarchistů, kapitalistů a černoprdelníků. Až ty vyhladíme z povrchu zemského, bude mít lidstvo pokoj.“¹⁴⁰

Nemůžeme samozřejmě opomenout fakt, že v letech 1948 - 1989 nebylo možné publikovat také opačné vzpomínky (s jistou výjimkou J. Seiferta). Navíc ti, z dělníků, kteří psali své vzpomínky, byli bez výjimky aktivisty sociální demokracie, u níž tehdy odpor k náboženství tvořil jeden z hlavních pilířů programu. Jak nám ale dokládají statistická data, dělnictvo tvořilo v té době nábožensky nejvládnější skupinu obyvatel Prahy. Katolíků byl v dělnickém prostředí relativně menší počet a naopak vyšší počet byl lidí bez vyznání. Již v roce 1921 bylo bez vyznání téměř 30 % příslušníků pražského dělnického prostředí. Ačkoli byla polovina stále katolíky, mnoho z nich jimi bylo jen velmi formálně.

církev	dělníci	nádeníci	učedníci	obyvatelé Prahy celkem
římsko-katolická	49,2	48,4	53,6	54,2
řecko-arménská	0,1	0,2	0	0,1
starokatolická	0,1	0,1	0,1	0,1
evangelická	4	3,6	4,7	4,4
československá	14,9	10,8	16,3	13,3
pravoslavná	0,2	0,3	0,1	0,3
izraelská	1,7	0,1	1,3	4,7
bez vyznání	29,8	36,5	23,9	22,9
celkem	100 %	100 %	100 %	100 %

Zdroj: Antonín Boháč, Hlavní město Praha, Studie o obyvatelstvu, str. 121.

Jak se náboženské poměry vyvíjely v následujících letech? Data dochovaná k roku 1930 ukazují určité posílení podílu katolíků v Praze. Ten stoupl za jedno desetiletí z 54,2 na 58,5 %. Příčinou není ani tak masový návrat zpět k církvi, jako zesílená migrace do Prahy z krajů, které nebyly tolik zasaženy anticírkevní propagandou jako Praha a vyšší porodnost v katolických rodinách. V rámci české země, odkud proudilo nejvíce příchozích do Prahy, činil totiž podíl katolíků v roce 1930 74 %¹⁴¹. Také stoupl podíl příslušníků *Církve československé*. I zde je to vysvětlitelné skutečností, že i po roce 1921 pokračovala agitace pro vstup do této náboženské obce. Imigrací z venkova lze vysvětlit také určité posílení evangelíků. Díky těmto skutečnostem poklesl podíl osob, které se nehlásili k žádnému vyznání. I v roce 1930 zůstaly přesto pražské dělnické rodiny nejsekulárnější sociální

¹⁴⁰ Jan Schwaller, Deník Vojtěch Bergera – vztah malých a velkých dějin, str. 247.

¹⁴¹ Statistická ročenka republiky Československé, 1936, str. 8.

skupinou. Ačkoli nemáme pro tento rok data přímo o nich, zjištěné údaje o “sociálně slabých” rodinách to potvrzují.

	obyvatelstvo Prahy 1921	obyvatelstvo Prahy 1930	sociálně slabé rodiny
katolická	54,2 %	58,5 %	54,13
evangelická	4,4 %	5,6 %	6,21
československá	13,3 %	15,8 %	20,17
židovská	4,7 %	4,2 %	0,24
bez vyznání	22,9 %	14,9 %	18,55

Zdroj: Otto Lehovec, Prag, str. 112, Otakar Machotka, Sociálně potřebné rodiny v hlavním městě Praze, str. 37.

Také rodiny našich respondentů jsou nám důkazem značně pokročilé sekularizace dělnického prostředí v Praze 30. let. Pouze dvě rodiny byly nábožensky orientovány. U většiny převládal „matrikový“ katolicismus nebo matrikové evangelictví. Vyskytlo se ovšem i několik vysloveně ateistických rodin. Rodina respondentky I. E. byla velmi silně katolicky orientována. V jejím případě se jednalo o rodinu spíše zřízeneckou, přišlou do Prahy v první generaci pro niž byla katolická církev základní jednotkou jejího sociálního života. Otec pracoval jako údržbář na arcibiskupském dvoře, matka se zabývala prací v katolickém nakladatelství. Rodina měla sedm dětí a všichni mužští potomci odešli studovat do kněžského semináře na zelenou horu. Druhým příkladem je evangelická rodina respondenta J. H.

5.8. 1 Ostatní strany a dělnické prostředí

Menšina dělníků projevovala své sympatie k národním socialistům. Podle našich odhadů pro ně mohlo ve sledovaném období hlasovat okolo 10 % mužů a žen dělnického prostředí. Přestože byla tato strana označována za „socialistickou“, analýza pražských voličů ukazuje, že se jednalo o stranu především nižších středních a středních vrstev - inteligence, veřejných zaměstnanců a úředníků. Tato strana dominovala po celé sledované období pražské městské politice, vyhrávala komunální volby a získávala post starosty Prahy. Národně socialistické straně získávaly četné příznivce populární tělocvičná organizace *Sokol* a oblíbený deník *České slovo*.

Na druhé straně politického spektra v Praze se nacházela od počátku existence republiky *národní demokracie* doprovázená dvěma slabšími stranami – lidovou stranou a živnostenskou stranou, které ovšem nedosahovaly zdaleka jejího významu. Strana agrární hrála v Praze zcela zanedbatelnou roli. Pouze v roce 1931 se národní demokracii v Praze objevil nečekaný soupeř – Stříbrného *Národní liga*, která tehdy získala 10 % voličských hlasů. *Občanské strany* (jak byly výše zmíněné subjekty nazývány v dobovém diskurzu) měly

své voličské zázemí ve čtvrtích s velkým počtem středních vrstev, inteligence a podnikatelů. Národní demokracie vyhrávala volby ve vnitřní Praze a v nejbohatší nové pražské čtvrti - na Vinohradech. V ostatních pražských čtvrtích byl jejich vliv menší a ve čtvrtích s dělnickou většinou byly velmi slabé. Není náhodou, že na Proseku (čtvrti s nejvyšším podílem dělníků, získala v roce 1931 Národní demokracie pouhých 4 % a Národní liga 2 % odevzdaných hlasů a také v dalších volbách zde byly jejich výsledky obdobné. Nepochybně existovali dělníci, kteří z různých důvodů hlasovali pro tyto a další občanské politické strany. Hlasy pro ně, ale představovaly v nejlepším případě 5 % hlasů dělnického prostředí.

Ještě je nutné si položit otázku o vlivu fašismu resp. *Národní obce fašistické* v dělnickém prostředí. Otázka, nakolik si fašismus či nacionální socialismus získal své přívržence v době před uchopením moci v dělnickém prostředí, byla široce diskutována v západní historiografii.¹⁴² Zatímco marxističtí autoři argumentovali propojeností nacionálního socialismu s velkokapitálem a označovali za hlavní podpůrce fašismu horní a střední vrstvy obvykle se zvláštním důrazem na tzv. starý střední stav (živnostníky ohrožované velkým průmyslem), autoři vycházející z koncepce totalitarizmu, která hledá paralelu mezi fašismem, nacionálním socialismem a bolševismem, naopak tvrdili, že se tato hnutí obracela k podobným vrstvám, tedy především dělnictvu.¹⁴³

Český fašismus se pokusil o nástup od roku 1926, ale podle doložených statistických dat nedokázal získat v pražském dělnickém prostředí mnoho příznivců. Ve volbách do Národního shromáždění v roce 1929 zkusil poprvé své štěstí. Tedy získávala *Liga proti vázaným kandidátním listinám*¹⁴⁴ v Praze hlasy především v měšťanských čtvrtích, zatímco v dělnických částech Prahy propadla. Například v nejlépe situované pražské čtvrti - Vinohradech získala 10,2 %, zatímco komunisté jen 5,2 % a sociální demokraté 10,9 %. Naopak v dělnickém severovýchodě Prahy (čtvrti Vysočany, Prosek, Hloubětín) získala pouhých 3,8 % hlasů zatímco KSČ 22,4 % a sociální demokracie 16,4 %¹⁴⁵. Také na dělnickém jihozápadě (Košíře, Motol, Jinonice) a severu Prahy (Libeň, Troja, Bohnice) dosahovala *Liga* podprůměrných výsledků zatímco komunisté a sociální demokraté nadprůměrných. Situace se nezměnila ani v obecních volbách 1931. Přehled volebního chování pražských čtvrtí nám opět dokazuje, že čím víc měla čtvrť dělnický charakter, tím horší byly volební výsledky *Ligy*. V těchto volbách se rozhodla kandidovat Gajdova *Národní*

¹⁴² Richard Hamilton, Die soziale Basis des nationalsozialismus, In: Jürgen Kocka (hg.) Angestellte im europäischen Vergleich. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen 1981, str. 354 – 375.

¹⁴³ Hanah Arendtová, Původ totalitarismu, Praha: OIKOYMENH, 1996.

¹⁴⁴ Uskupení tvořené dvěma hlavními postavami českého fašismu Jiřím Stříbrným s jeho *Stranou slovanských socialistů* a Radolou Gajdou - vůdcem *Národní obce fašistické*.

¹⁴⁵ Statistická zpráva hlavního města Prahy za léta 1926 - 1929. str. 300 - 301.

obec fašistická samostatně, ale její výsledky byly tak slabé, že nám znemožňují větší zobecnění. Nicméně i ona v pražských měšťanských čtvrtích dosahovala 1,5 % zatímco v pražských dělnických čtvrtích méně než jedno procento.

Ve vztahu dělnického prostředí k politickým aktivitám bylo zjištěno několik důležitých skutečností. Především ačkoli byl politický život veden aktivněji než v současnosti, k politickým aktivistům patřila jen menšina pražského dělnického prostředí – ne více než 10 %. Naopak vysoká volební účast, velmi intenzivně vedené politické boje a volební podpora tzv. socialistickým stranám ukazuje na velkou míru vědomí vlastních politických zájmů v pražském dělnickém prostředí.

Za druhé můžeme konstatovat, že hlavními silami soupeřícími v pražském dělnickém prostředí o vliv byla komunistická strana a sociální demokracie. Tyto dvě strany vykazovaly podobnosti v tom, že jim na blízku stála a jejich politiku spoluvytvářela celá řada organizací (odborové, kulturní tělocvičné). Komunistické prostředí se od sociálnědemokratického lišilo svou velkou uzavřeností a nepřátelským charakterem k většinové společnosti. Sociálně-demokratické prostředí bylo již značně integrováno do většinové společnosti a jemu blízké organizace buď ztrácely silnou vazbu k němu (DTJ, Odbory) nebo se zaměřovaly na činnost uvnitř strany (Dělnická akademie).

Z třetí můžeme konstatovat, že na proměny politického prostředí ve sledovaném období měly vliv jak politické události (byl to především rozkol v sociální demokracii a ohrožení fašismem) tak i změny v sociálně ekonomické oblasti (hospodářská krize, celková modernizace). Po velké vlně zájmu o politický život po první světové válce následovalo zklidnění, jež a za dob hospodářské krize přerůstalo až do apatie. Vzrůst zájmu o politiku ve druhé polovině třicátých let byl ovlivněn hospodářským oživením a nárůstem fašistického nebezpečí.

Za čtvrté můžeme konstatovat, že jak se měnily politické strany zastupující dělnické prostředí v Praze, tak se měnili i jejich vedoucí představitelé. Zatímco proměny vedoucích představitelů komunistického prostředí ukazují nestabilitu a sektářský charakter komunistického prostředí, nedostatečné proměny sociálně demokratických elit ukazují na jejich malou schopnost změny a prohlubující se rozpor mezi nimi a dělnickým prostředím především nejmladší generace.

Za páté lze konstatovat, že mladá generace dělnického prostředí se začínala lišit od generace střední a staré především svou neochotou se politicky angažovat a svým příklonem k radikální levici. Mladá generace dělnického prostředí podporovala vždy víc KSČ než

sociální demokracii. Ve sledovaném období byla také výrazně nižší míra politické angažovanosti žen. Politická levice (a hlavně KSČ), měla ovšem mezi sebou vždy větší počet žen než *občanské strany*.

Za šesté lze konstatovat, že vliv ostatních politických stran a směrů na dělnické prostředí byl – s jistou výjimkou národních socialistů – velmi malý. Také vliv fašismu a politického katolicizmu byl v pražském dělnickém prostředí zanedbatelný.

6. Pražské školství a dělnické prostředí

České země měly od 19. století velmi vysokou míru gramotnosti i ve srovnání se západní Evropou a jejich školní systém byl považován za jeden z nejlepších i v mezinárodním srovnání. Jedním z důvodů je velmi časně zavedení povinné školní docházky (1774)¹ v habsburské monarchii, na druhém místě v Evropě po Prusku, zatímco např. Anglie zavedla povinnou školní docházku až v roce 1842². České země vstupovaly do nové republiky s dobře vybudovaným systémem obecných, měšťanských a středních škol. Obyvatelstvo bylo již na počátku existence republiky relativně vzdělané především ve smyslu gramotnosti, neboť počet negramotných byl v českých zemích v roce 1930 jenom 1,3 % a na Slovensku 4,1 %, zatímco na Podkarpatské Rusi 30,9 %³!

V republice přetrval v hrubých rysech školský systém habsburské monarchie. Předškolní výchova existovala jen ve velmi omezené míře. Drtivá většina dětí navštěvovala od 6 od 11 let tzv. obecnou školu (školní docházka zde byla povinná), po jejím absolvování odcházeli někteří na gymnázia, reálky a zbytek na měšťanské školy. Po jejich absolvování bylo možné vstoupit na střední odborné školy. Z dob monarchie přetrvávala nespokojenost s nedostatkem vysokých škol. K jediné univerzitě v českých zemích tak přibyla po roce 1918 *Masarykova Univerzita* v Brně a *Univerzita J. A. Komenského* v Bratislavě. V Brně vznikla vedle *Vysoké školy technické* ještě *Vysoká škola zemědělská* a *Vysoká škola zvěrolékařská*.

I přes nepochybný pokrok bylo prvorepublikové střední a vysoké školství velmi nerovné z hlediska jeho dosažitelnosti pro různé sociální skupiny. Tento systém prováděl selekci žáků již po desátém roce života, kdy se rozhodovalo, zda budou pokračovat ve vzdělávání na měšťanské škole, gymnáziu nebo reálném gymnáziu. Druhý stupeň selekce probíhal po ukončení gymnázií a měšťanských škol. Různé vysokoškolské obory byly přístupné absolventům různých typů gymnázií. Jedině z gymnázií a reálků bylo možné pokračovat po čtvrté třídě - tj. ve 14. roce života - na různé střední odborné školy. Po ukončení měšťanské školy se šla většina žáků vyučit řemeslu, ale mnozí také již ve vzdělání nepokračovali a nastupovali do práce. Naproti tomu větší roli nehrálo soukromé školství a

¹ Navíc doprovázené v roce 1869 jejím rozšířením na osm let (Václav Průcha, *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918 – 1992*, str. 321).

² Za důvod této skutečnosti se uvádí zájem absolutistického státu o co největší podřízení svých občanů především pro vojenské účely (S. K. Sanderson, *The Great Transformations*, str. 167). Druhou příčinou byl pravděpodobně charakter českého národního obrození, které kladlo zvýšený důraz na otázky kultury a vzdělanosti, neboť v těchto oblastech se mohlo – na rozdíl od politické sféry - relativně svobodněji profilovat.

³ Václav Průcha, *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918 – 1992*, str. 327.

např. v roce 1935/36 navštěvovalo soukromé obecné a měšťanské školy jen 0,6 resp. 2 % žáků.

Pražské školství vstupovalo do nové republiky ve značně zanedbaném stavu. Bylo ovšem vždy na lepší úrovni než školství ve zbytku českých zemí. Josef Kepřta podává velmi barvitý obrázek útrap světové války, kdy byly některé školní budovy zrekvírovány k vojenským účelům, díky tomu nebylo dost učeben a vyučování muselo být zkracováno. V přeplněných třídách se učilo na několik směn a nebylo je možno ani řádně uklízet. Nebyly peníze na nákup učebních pomůcek, opravu školních budov, byl nedostatek topiva do škol, takže se nesmělo v učebnách moc často větrat, čímž klesala pozornost. Otcové na frontě chyběli ve výchově žáků, kteří se stávali nezvladatelnými. Hlad a absence způsobené nemocemi žáků také snižovaly kvalitu výuky. Školy byly navíc zneužívány k rakouské válečné propagandě, žáčky byly nuceny plést kukly a ponožky pro armádu, žáci museli chodit do průvodů a svolávat loajalitu k mocnářství. V přízemí školy se usídlily výdejny potravin a žáci byli vystaveni negativnímu vlivu vyhladovělých a zesurovělých občanů čekajících v mnohahodinových frontách.⁴

Převrat roku 1918 přinesl pražskému školství řadu změn. Kromě známého odstranění křížů z učeben a zrušení školních kaplí to bylo zavádění jednoročních učebních kurzů při měšťanských školách (jakýsi čtvrtý ročník), zavedení pokusné koedukace do dvou pražských škol⁵, byla zřízena instituce školních důvěrníků, kurzy vaření pro dívky a ručních prací pro chlapce, zvýšeny dotace na učební pomůcky a školní potřeby nemajetným žákům. Zřízeny byly také pomocné třídy pro hluchoněmé.

6. 1 Obecná a měšťanská škola

První republika měla osm povinných let školní docházky - od šesti do čtrnácti let žáka. Drtivá většina žáků začínala na obecné škole, jen velmi málo chlapců a dívek chodilo od počátku do škol pomocných nebo soukromých. V obecné škole se jako dnes učili žáci číst, psát a počítat. Ve druhé třídě přibyla mluvnice, pravopis a kreslení, od třetí třídy navíc doplněné předmětem sloh⁶. Jak na měšťanské, tak na obecné škole se již tedy známkovalo stupnicí od jedné do pěti. Počet žáků obecných škol se ve vnitřní Praze pohyboval okolo třinácti až patnácti tisíc. Nejvyšší počet žáků byl ve Velké Praze v roce 1919/20, kdy do

⁴ Jediným pozitivem byl podle Kepřty masový vstup žen do učitelského povolání, který se i přes počáteční obavy osvědčil (O národním školství v hlavním městě Praze, str. 8).

⁵ Počátkem dvacátých let byla v Praze dosud výuka na obecných a měšťanských školách rozdělená podle pohlaví, společná výchova byla zavedena pouze v tzv. experimentálních třídách a účastnilo se jí 3 - 5 % žactva.

⁶ Josef Kepřta, O národním školství v hlavním městě Praze, str. 146 - 147.

obecných škol chodilo 54 744 žáků. V roce 1921 ale začal počet žáků pražských obecných škol klesat kvůli populačně slabým ročníkům z první světové války a nejméně žáků navštěvovalo školy ve školním roce 1925/26 (žáků obecných škol bylo tehdy 30 106⁷). Poté se začala počet žáků zvyšovat a rostl až do konce sledovaného období v souvislosti s příchodem nových obyvatel do Prahy. V roce 1927/28 bylo v Praze 34 727 žáků obecných škol a 15 091 žáků škol měšťanských⁸. V roce 1936 měly pražské obecné školy 50 874 žáků a měšťanské školy 26 945 žáků⁹.

Po ukončení obecné školy mohl žák odejít buď na školu měšťanskou nebo gymnázium (počátkem třicátých let tam odcházelo 18 % pražských žáků). Velká část žáků (asi 25 % počátkem dvacátých let) ale odcházela již také pracovat, neboť vinou propadání jim bylo v době opuštění obecné školy již 14 let a absolvovali tak povinných osm let školní docházky. Na měšťanské škole přibýly předměty jako zeměpis, dějepis, fyzika, přírodopis, měřictví a rýsování. Také měšťanské školy byly v Praze odděleny podle pohlaví.

V Praze existovalo také soukromé školství. Nejednalo se ani tak o školy pro bohaté děti, ale byly to většinou speciální školy zřizované při různých výchovných ústavech. Soukromá škola fungovala při ústavě slepců nebo v chlapecké vychovatelně v Libni, Jedličkově ústavu nebo hradčanském ústavu slepců. Soukromé dívčí školy provozovaly církevní řády. Příkladem byla škola u Voršily nebo škola u milosrdných sester v Úvoze. V roce 1921/22 navštěvovalo soukromé školy 884 žáků.

Při učitelském ústavě existovaly také cvičné školy. Jednalo se o obecnou a měšťanskou školu při státním ústavě učitelském a obecnou a měšťanskou dívčí školu při soukromém učitelském ústavě u sv. Anny. Tyto školy navštěvovalo 750 žáků¹⁰.

Naopak málo žáků navštěvovalo školy pomocné. Tyto třídy navštěvovalo ve vnitřní Praze 165 žáků¹¹. V roce 1935 to bylo jen 107 žáků¹².

Pokud byli rodiče dále v práci, bylo možné přihlásit žáka obecné školy do tzv. dětských útulků, což byla vymoženost na venkově a v menších městech neobvyklá. Sem dávali své děti především dělničtí rodiče. Dětský útulek byl péčí o dítě v mimoškolním čase prováděnou některým z pedagogických pracovníků. To v praxi znamenalo, že dítě mohlo zůstat ve škole každý den v týdnu o dvě hodiny déle. Za nepříznivého počasí zůstávali žáci ve školní budově, za příznivého počasí chodili do parků a na hřiště. Jak uvádí J. Keprta,

⁷ Praha v obnoveném státě československém, str. 635.

⁸ Cyril Stejskal, Výkonnost pražského národního školství, str. 230 – 235.

⁹ Otto Lehovec, Prag, str. 162.

¹⁰ Josef Keprta, O národním školství v hlavním městě Praze, str. 179.

¹¹ Tamtéž, str. 173.

¹² Otto Lehovec, Prag, str. 162.

v útulcích dostávali děti chléb. V roce 1921 chodilo do útulku 1 766 dětí z vnitřní Prahy¹³, tedy celkem 13 % žáků obecných škol.

Jako velká bolest se ukazovalo přeplnění tříd. Třídy obecné školy a první ročník školy měšťanské navštěvovalo mnohem více žáků než dnes. V prvním ročníku měšťanských škol chodilo ve vnitřní Praze v roce 1921 do jedné třídy průměrně 39 žáků. Do třetího ročníku se tento počet snížil na třicet. V obecných školách nebyla situace lepší. Na pražské periferii se počet žáků ve třídách pohyboval dokonce okolo čtyřiceti. Jak vidíme z výzkumu Cyrila Stejskala, pražské dělnické čtvrti vykazovaly daleko více přeplněné školní třídy nežli čtvrti s menším podílem dělníků. Nad čtyřicet žáků ve školních třídách bylo podle jeho výzkumu v letech 1926 a 1928 ve Vysočanech, Proseku, Hloubětíně, Braníku, Podolí, Hodkovičkách, Košířích, Motole, Jinonicích a dalších převážně dělnických čtvrtích, zatímco ve vnitřní Praze byl průměrný počet dětí ve třídě 33.¹⁴

Rozdíly mezi pražskými čtvrtěmi panovaly i z hlediska školních úspěchů žactva. Podle Stejskalova výzkumu neprospívalo v první třídě obecné školy nejméně žáků na pražských Vinohradech – pouhá 3 %. Ve zbytku vnitřního města se tento podíl pohyboval okolo 4 – 6 %, pouze na Malé Straně, Hradčanech a Vyšehradě byl 7 – 8 %. V pražských dělnických čtvrtích byla situace o poznání horší. V Košířích a Jinonicích propadalo 19 % chlapců. Ovšem, jak Stejskal dodává: „ve skutečnosti podle souhlasných posudků ředitelů a učitelů by mělo propadati daleko víc žáků, zvláště ve čtvrtích okrajových, ale z nejrůznějších důvodů jsou blahovolně nebo mlčky propouštěni dál.“¹⁵

Nestejně kvality škol si byli vědomi mnozí vzdělaní a lépe situovaní rodiče žijící v „horších“ čtvrtích a měli tendenci přihlašovat své děti do škol ve čtvrtích lepších – především ve vnitřní Praze. Stejskal se vyslovoval proti tomuto jevu: „Ač soutěž mezi jednotlivými školami by byla jistě velmi zdravá a plodná, nelze z demokratických důvodů souhlasiti s tříděním veřejných škol na lepší a horší a zejména nelze schvalovati, aby se ve školách lepších soustřeďovala mládež z rodin sociálně a hospodářsky lépe postavených a aby v ostatních školách zůstávaly děti méně majetné.“¹⁶

Celkově lze říci, že v tehdejším školství byly nedostatečné známky od první třídy používány mnohem častěji, než je tomu dnes. Ze čtení, mluvnice a počtů dostávala od první třídy poměrně velká část pražských žáků čtyřky nebo pětky. Na měšťankách se dávaly čtyřky a pětky velmi často i ze zeměpisu a dějepisu, dokonce i z kreslení. Z něj dostalo pětku a

¹³ Josef Kepřta, O národním školství v hlavním městě Praze, str. 37.

¹⁴ Cyril Stejskal, Výkonnost pražského národního školství, str. 232.

¹⁵ Tamtéž, str. 233.

¹⁶ Josef Kepřta, O národním školství v hlavním městě Praze, str. 53.

čtyřku 12 % resp. 30 % chlapců – žáků prvních ročníků pražských měšťanek.¹⁷ Přitom se nejednalo o technické výkresy; tomu byl věnován samostatný předmět „měřictví a rýsování“.

Na obecných školách a měšťankách se propadalo mnohem častěji než dnes na základních školách. V prvním ročníku měšťanky propadlo v Praze v letech 1920 – 1922 19 % chlapců a 10 % dívek. I v dalších ročnících obecné a měšťanské školy se počet propadlých pohyboval mezi 8 a 13 %.¹⁸ Podle Keprty je skutečnost, že dívky propadaly méně, nutno připsat stále nekoedukovanému školství, neboť prý mužští učitelé měli tendenci hodnotit chlapce tvrději, nežli učitelky své žákyně. Důvodem častého propadání nebyla jen přísnost učitelů, ale také vyšší nemocnost žactva, jak jsme ukázali v kapitole věnované zdraví dělnických dětí.

Z hlediska jednotlivých tříd měla nejvyšší míru propadlých první třída měšťanské školy. To souviselo nepochybně se skutečností, že nejlepší žáci odešli na gymnázia a zůstávali žáci průměrní a podprůměrní. Svou roli hrálo jistě i využívání dětí k práci a pomoci v domácnosti, což je odvádělo ze školy. Příčinou byl i náhlý přechod do odlišného typu školy s vyššími požadavky. Josef Keprta kritizoval měšťanku jako školu příliš teoretického zaměření, jež se nehodilo pro žáky hledající spíše praktické zaměření v životě. Podle jeho názoru byly pražské měšťanské školy především školami budoucích živnostníků a obchodníků (je příznačné, že nikoli dělníků, pro něž byla počátkem dvacátých let brána jako postačující pouze obecná škola). Napsal: „tři čtvrtiny žactva měšťanských škol chlapeckých, jež se věnují řemeslu a obchodu, nebudou tolik potřebovat soustavných pamětných teoreticko abstraktních vědomostí naukových, jako spíše bystrého úsudku, pevné vůle, vytrvalosti, pracovitosti, zručnosti a duševní pružnosti.“¹⁹

Nelze zapomenout ani na skutečnost, že někdy se do první třídy měšťanky z obecné školy dostali žáci, kteří už dosáhli třinácti let a mohli po jejím absolvování již ze školy odejít. Poslední příčinou častého propadání v první měšťance bylo, že díky častému propadání se jednalo o nejheterogennější třídu v pražském školství z hlediska věku žáků. Podle statistiky byla první měšťanka tvořena dětmi deset až třináct let starými²⁰. Navíc se jednalo o třídu velmi přeplněnou, kde, jak jsme již zmínili, byl běžný počet 40 a více žáků. Takto heterogenní a početná třída byla samozřejmě jen velmi obtížně zvladatelná, což opět přispívalo ke skutečnosti, že řada žáků musela tuto třídu opakovat.

¹⁷ Tamtéž, str. 149.

¹⁸ Tamtéž, str. 133.

¹⁹ Tamtéž, str. 155.

²⁰ Tamtéž, str. 140.

Tyto výsledky potvrzuje i Nečasová ve svém průzkumu pražské čtvrti Košíře, jak vidíme v následující tabulce. V první měšťance dosahoval počet neprospívajících 40 %.

	výborně prospívající žáci	průměrní	neprospívající žáci	celkem
1. třída	102 (26 %)	206 (52 %)	83 (22 %)	391 (100 %)
2. třída	61 (21 %)	149 (51 %)	81 (28 %)	291 (100 %)
1. měšťanka	3 (3 %)	59 (57 %)	41 (40 %)	103 (100 %)

Marie Nečasová, Školní prospěch a sociální poměry dítěte, str. 5.

Podle výzkumu C. Stejskala nedokončovalo v letech 1926 – 1928 53 % pražských chlapců a 43 % pražských dívek povinnou školní docházku ve čtrnácti letech absolvováním třetí třídy měšťanské školy (tedy všech osmi ročníků školy). Téměř polovina pražských žáků alespoň jednou propadla a odcházela ze školy po druhé třídě nebo dokonce po první třídě měšťanské školy. Dalších osm procent žáků podle Stejskala dokonce na měšťanskou školu ani nevstoupilo. Vzhledem k tomu, že i tyto podíly byly vyšší ve čtvrtích dělnického charakteru, můžeme se domnívat, že v rámci pražského dělnického prostředí byla míra propadání a následného ukončení školní docházky v nižších třídách mnohem vyšší. Tento trend se ovšem netýkal jen sledovaných let, nýbrž byl dlouhodobější.

Lze nicméně říci, že dochovaná data nám ukazují během sledovaného období jisté zlepšení. Vysoká míra propadání byla zjištěna už v Keprtově výzkumu týkajícího se pražského školství po roce 1918. Ačkoli bylo jeho šetření provedeno pouze pro vnitřní Prahu, kde panovaly lepší sociální podmínky, poslední třídu měšťanské školy zde neabsolvovalo 53 % chlapců a 43 % dívek. Jak vidíme z následující tabulky, do roku 1926 se tato situace poněkud zlepšila a poklesl počet žáků, kteří navštěvovali pouze obecnou či první třídu měšťanské školy. Přesto i v tomto roce odcházela do učení či pracovat velká část žáků z nižších tříd měšťanských škol.

Třída, z níž opouštěli školu žáci měšťanských a obecných škol v Praze v letech 1918 a 1926/27 (řádková procenta).

třída	<i>4. obecná</i>	<i>5. obecná</i>	<i>I. měšťanka</i>	<i>II. měšťanka</i>	<i>III. měšťanka</i>
1918 hoši	2,7	9,6	22,9	25,9	38,9
dívky	1,85	6,07	12,55	18,03	61,5
1926/27 hoši	1,46	6,14	18,79	34,32	39,3
dívky	1,1	6	15,41	24,91	47,42

Zdroj: Stejskal, Výkonnost pražského národního školství, Pedagogické rozhledy, 1929, str. 353, J. Keprta, O národním školství v hlavním městě Praze, 1922, str. 131.

Celorepublikově nebyla situace lepší. V roce 1929 chodilo na měšťanku jen 36 % československé mládeže mezi 11 a 14 rokem a 5,3 % mládeže navštěvovalo gymnázia. Podle Františka Uhlíře chodilo tedy celých 58 % mládeže v tomto věku stále ještě do obecných škol!²¹

Z těchto dat plyne, že ukončení všech tříd měšťanské školy zdaleka nebylo vzděláním, jehož dosáhl každý.²² Ukončení všech tříd měšťanky přitom opravňovalo k nástupu do prestižních učebních oborů, umožňovalo stát se poddůstojníkem z povolání, četníkem, tramvajákem nebo železničářem, tedy zaměstnancem pod penzí, což představovalo pro dělnické prostředí nepochybnou významnou možnost sociální mobility. V dělnickém prostředí bylo ale velmi časté odcházet již z nižší třídy. Podle našich odhadů se to mohlo týkat až poloviny pražských dělnických dětí. Samozřejmě bylo možné, aby dítě zůstávalo ve škole i po dosažení čtrnáctého roku. Pokud se ale rodina nacházela v obtížné hospodářské situaci, bylo nutno na absolvování všech tříd měšťanky rezignovat a přinutit dítě odejít ze školy s dosažením 14ti let věku, ať už bylo v jakékoli třídě. Pro řadu rodičů i žáků byl ovšem podobný odchod ze školy velkým traumatem. Tento názor potvrzuje i M. Nečasová: „Těžko si představit, jaká byla v rodině trpkost, když děvče, které se dobře učilo, nemohlo chodit do měšťanky, protože teď na to nebylo.“²³

Zatímco obecná škola byla sociálně velmi různorodá a chodily sem děti z nejnižších i nejvyšších vrstev, měšťanská škola byla školou nižších středních a nižších vrstev. Zatímco žáci z rodin s vysokým *kulturním* a *ekonomickým kapitálem* odcházeli do gymnázií, žáci z nejnižších vrstev často propadali a buď se na měšťanku nedostali vůbec, nebo ji ukončili v první třídě.

Z jakých vrstev pocházeli žáci měšťanských škol v Praze? Zachovalo se nám sociologické šetření, které prováděl František Uhlíř v roce 1929. Podle něj byly dvě nejpočetnější skupiny žáků měšťanských škol tvořeny dětmi dělníků a živnostníků/obchodníků. Do těchto dvou skupin patřilo shodně 29 % žáků. Podobně silně byla také zastoupena kategorie nižších státních úředníků. V jednotlivých třídách měšťanky se ale měnil sociální profil žáků, neboť ubývalo dětí z dělnických rodin a přibývalo dětí z rodin obchodníků, živnostníků, zřízců a nižších úředníků. Zatímco první a druhou třídu

²¹ František Uhlíř, *Sociologie rodiny s hlediska dětského vývoje*, str. 54.

²² Ještě naše respondentka I. E. (*1929) považovala absolvování obecné školy za základní vzdělání: „Maminka měla normální základní vzdělání a tatínek se vyučil. Ten měl měšťanskou školu a vyučil se.“ (Rozhovor, 2. 7. 2007)

²³ Marie Nečasová, *Spotřební hospodářství 40 rodin nezaměstnaných dělníků*, str. 106.

měšťanské školy navštěvovala ještě nadpoloviční většina žáků, jejich počet se výrazně snížil v předposledním (třetím) ročníku. Pokles žáků v tomto ročníku činil v praxe 28 %.

Podíváme-li se na tento pokles z hlediska sociálního původu, vidíme jeho největší míru v Praze právě v dělnickém prostředí²⁴. U dělnických chlapců byl tento pokles až o 50 %. U dělnických dívek činil pokles 38 %, neboť dívky méně propadávaly. Pokles pokračoval i ve čtvrtém nepovinném ročníku. Další sociální skupinou srovnatelnou s dělníky byli obchodníci a živnostníci. Také zde docházelo k výraznému odchodu z měšťanských škol po ukončení druhé třídy (47 % chlapců). Můžeme se domnívat, že i v tomto případě dávali mnozí rodiče přednost vyučení či výpomoci v životnosti či v obchodu. Jak uvádí František Uhlíř, vzhledem k tomu, že se navíc jednalo v případě prvního ročníku o děti narozené v roce 1918, což byl populačně nejslabší válečný ročník, skutečný podíl žáků opouštějících měšťanskou školu by byl ještě vyšší.

Podle výzkumů Františka Uhlíře odešla z měšťanky po ukončení druhého a třetího ročníku většina dělnických dětí a třetí a čtvrtý ročník této školy tak začaly nabývat charakteru jakéhosi horšího gymnázia nebo přípravky na studium na středních odborných školách. Asi 45 % žáků čtvrté (nepovinné) třídy měšťanky mělo ambice jít studovat na obchodní, hospodářské, průmyslové a rodinné školy, 5 % chtělo pokračovat na učitelských ústavcích. Na řemeslo chtělo jít jen 20 % a 10 % se chtělo věnovat obchodu.²⁵ Změnilo se i sociální složení žáků těchto tříd měšťanek. To Uhlíř dokládá na lepších bytových podmínkách žáků čtvrtých ročníků měšťanských škol, výrazně odlišném povolání jejich otců, větším počtu bytových zařízení jako koupelen, vlastních postelí apod. Jestliže na počátku byli chlapci a dívky z dělnických rodin na měšťanských školách nejpočetnější skupinou, v posledním ročníku poklesli na třetí místo.

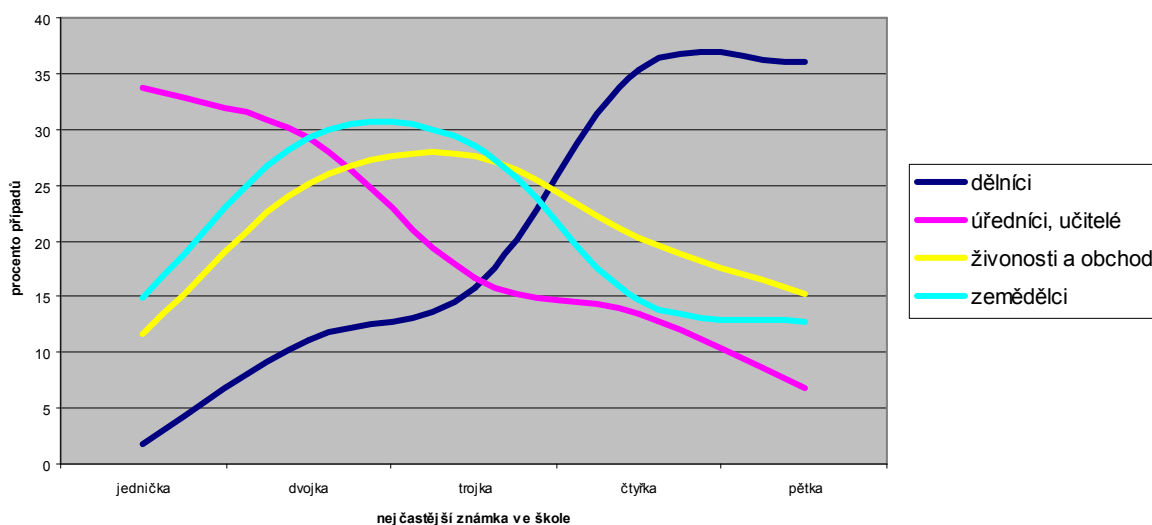
6. 1. 1 Prospěch a sociální původ

V následující kapitole se budeme zabývat otázkou, jaký vliv mělo sociální postavení rodiny na školní úspěchy dětí na obecných a měšťanských školách. Podle výzkumu Františka Uhlíře vypadalo rozložení známek na vysvědčení u dětí pocházejících z různých sociálních prostředí v celých českých zemích takto:

²⁴ Existují i skupiny s větším poklesem (např. sirotci), malý počet sledovaných příkladů však znemožňuje považovat je za statisticky signifikantní.

²⁵ František Uhlíř, Sociologie rodiny s hlediska dětského vývoje, str. 107.

Prospěch žáků měšťanských škol v ČSR v roce 1929 podle sociálního původu

Zdroj: Vytvořeno podle dat z František Uhlíř, Sociologie rodiny s hlediska dětského vývoje, str. 95.

Jak vidíme, nejlepších školních výsledků dosahovaly děti učitelů a státních úředníků, kde byla nejčastější známkou jednička. Dvojky a trojky byly typické pro děti živnostníků, obchodníků a zemědělců. Jako nejhůře hodnocená skupina zde vycházejí dělnické děti. U nich byly nejčastějšími známkami čtyřka a pětka. Špatné výsledky dělnických dětí nás překvapují především v porovnání se zemědělci, o nichž víme, že jejich sociální situace nebyla ve většině případů lepší, ale spíše horší nežli situace dělníků. Čím mohla být tato skutečnost způsobena? Podle našeho názoru lze hledat vysvětlení v odlišném charakteru venkovských měšťanek (na které chodily děti zemědělců) a městských měšťanek (na které chodily děti tří ostatních skupin). Je možné, že děti pocházející ze zemědělského prostředí na tom nebyly z hlediska znalostí a schopností lépe než děti dělnické. Vzhledem k tomu, že na venkovské měšťanky chodily v převážné většině děti ze zemědělského prostředí, cítili zde učitelé nutnost diferenciovat mezi nimi a dávat jim jak dobré, tak špatné známky (podle mnoha dokladů zde hrála v hodnocení velkou roli i velikost otcova hospodářství). Městské měšťanky byly z hlediska návštěvnosti různými sociálními skupinami heterogennějšími: Chodily sem děti zbývajících tří sociálních skupin. Kde neměly zemědělské děti konkurenta v jiné sociální skupině, musely dělnické děti soutěžit s dětmi učitelů, úředníků, obchodníků a živnostníků. V této soutěži zaostávaly a učitelé je hodnotili jako méně úspěšné. Venkovské měšťanky mohly mít také obecně nižší požadavky na své žáky.

K podobným závěrům jako Uhlíř v rámci českých zemí dospěl také Jaroslav Šíma ohledně školního prospěchu žáků na obecných školách v Praze v polovině třicátých let: Podle jeho výzkumů byly dělnické děti na obecných školách skupinou s nejhoršími výsledky. Zatímco u svobodných a vyšších povolání byla nejčastější známka jednička (47 % žáků), u dělníků to byla čtyřka (33 % žáků). Určitou výjimkou byly podle Šímy děti typografů, z nichž 70 % dosahovalo známky 1 nebo 2. Zřejmý vliv na známky měla vedle sociálního prostředí žáka také v úplnost či neúplnost rodiny. Novinkou v Šimově přístupu byla právě skutečnost, že tuto skupinu žáků zohlednil. Pětku mělo 41 % dělnických dětí z neúplných rodin.²⁶

Velmi zajímavý výzkum zaměřený na příčiny školních neúspěchů podnikla Dr. Marie Nečasová - Poubová²⁷ na sklonku dvacátých let. Předmětem jejího šetření byli chlapci z pražské čtvrti Košíře, kteří navštěvovali první a druhou třídu obecné školy a první třídu školy měšťanské. Celkem se sledování týkalo 371 žáků, tedy 47 % žáků navštěvujících v Košířích v roce 1928 tyto stupně školní docházky. Pražská čtvrt Košíře patřila tehdy k nejhudším v hlavním městě. Podíl dělníků zde dosahoval 40 %, míra kojenecké úmrtnosti byla průměrná²⁸, bytová situace byla velmi špatná – 43 % bytů bylo jednopokojových²⁹. Jen velmi málo žáků pokračovalo na gymnázia a většina žáků měšťanek (89 %) se nedostávala do třetí třídy³⁰.

Jako metoda bylo zvoleno pozorování v rodinách, které prováděly přímo studentky Vyšší školy sociální v Praze, které navštěvovaly v roli sociálních pracovníků rodiny zkoumaných hochů a vedly si zápisky o svých pozorováních. Zaslouhou přístupu Nečasové je v tehdejší době velmi převratný pokus vysvětlovat školní neúspěch žáků nikoli jejich psychologicko-biologickými charakteristikami, ale sociálními podmínkami, v nichž vyrůstali. Položky, které Nečasová v rodinách zkoumala, jsou pro jednotlivá sociální prostředí shrnuta v následující tabulce.

zjištěné sociální poměry rodiny	sociální postavení rodiny					
	osamělá matka	otec dělník nevyučený	otec dělník vyučený	otec zřízenec	otec živnostník	otec úředník
matka pracuje	100 %	47 %	19 %	11 %	20 %	4 %
nezaměstnanost otce v	ne	50 %	26 %	ne	ne	ne

²⁶ Jaroslav Šíma, Sociologie výchovy, str. 94 – 95.

²⁷ Tato česká badatelka (1888 – 1942) působila na Vyšší škole sociální péče a byla manželkou ministra práce a sociální věci Jaromíra Nečase. Za nacistické okupace zahynula společně s dcerou v Osvětimi.

²⁸ Emanuel Hruška, Rozbor zdravotních a osídlovacích poměrů Velké Prahy, str. 83.

²⁹ Josef Šiška, Soupis bytů v hlavním městě Praze, 1930, str. 32.

³⁰ Cyril Stejskal, Výkonnost pražského národního školství, str. 234.

posledních dvou letech						
1 místnost	99,6 %	79 %	54 %	36 %	32 %	1,5 %
2 místnosti	10,4 %	27 %	39 %	57 %	68 %	33 %
3 a více místností	0	0	7,6 %	7 %	0	65 %
vlastní postel mělo děti	12,50 %	10,5 %	31,5 %	59 %	68 %	97 %
neprospívá	83,00 %	81 %	53,2 %	31 %	36 %	3 %
průměrný výdělek (Kč týdně)	485	797	1016	1128	1600	2411
průměrný počet dětí	3	3,8	3	2,4	2,1	2
celkem případů	48 (13 %)	85 (23 %)	92 (26 %)	42 (12 %)	25 (7 %)	64 (18 %)

Zdroj: Vytvořeno dle Marie Nečasové, Školní prospěch a sociální poměry dítěte, str. 7 – 37.

Z výzkumu Nečasové je patrné, že mezi školními úspěchy žáků z různých sociálních prostředí existovaly značné rozdíly. Nečasová si dále položila otázku, jaké faktory přispívají k dobrému nebo špatnému školnímu prospěchu. Jako nejdůležitější se nám jeví čtyři faktory: Povolání otce, velikost bytu, počet dětí v rodině, a přítomnost otce v rodině. Podívejme se na jednotlivé z nich.

Prvním důležitým faktorem bylo povolání otce, resp. sociální postavení rodiny z něj odvozené. Na základě výzkumu bylo zjištěno, že existují velké rozdíly mezi prospěchem žáků z hlediska sociálního prostředí, z něhož pocházejí. Velmi špatně se učily děti nevyučených dělníků, z nichž většina neprospívala (81 % dětí z tohoto prostředí). Poměr neprosívajících a prospívajících chlapců z rodin vyučených dělníků byl prakticky vyrovnaný a z rodin zřízců, živnostníků a úředníků žáci většinou prospívali. V případě rodin úředníků neprospívala pouhá tři procenta. Tento nepoměr je natolik výrazný, že se musíme ptát, nakolik měl vliv na prospěch dítěte jeho zděděný talent, příznivé domácí podmínky a jakou roli také hrálo (podvědomé či úmyslné) odlišné hodnocení dětí z různých prostředí učiteli. Jako riziková skupina byli tedy definováni právě nekvalifikovaní dělníci. K tomu autorka psala: „Všechno zlé, co může dnes stíhat člověka pracujícího za mzdu, stíhá především nekvalifikovaného dělníka. Nikoli jen nízká mzda, nýbrž především nebezpečí nezaměstnanosti ničí jakékoliv hmotné a mravní ustálení rodinného života.“³¹ Z výzkumu Nečasové je zřejmé, že i v období konjunktury byla nezaměstnanost nekvalifikovaných dělníků velmi běžnou. Z ekonomického hlediska představovalo toto období pro dělnickou rodinu ekonomickou katastrofu.

³¹ Marie Nečasová, Školní prospěch a sociální poměry dítěte, str. 32.

Dlouhodobá nezaměstnanost měla samozřejmě i psychické následky na osobu nezaměstnaného i na jeho rodinu.

Vliv povolání otce na prospěch dítěte se projevoval v mnoha ohledech: Šlo o to, zda měl otec dostatečný kulturní kapitál, aby mohl pomáhat dítěti se školními úlohami. Jeho povolání určovalo i velikost sociálního kapitálu a celkovou prestiž, jež mohly ovlivnit přístup učitele k žákovi a jeho hodnocení. Stranou nesmí zůstat ani délka pracovní doby. Dělnický otec odcházel do továrny dříve a vracel se později nežli otec – úředník. Přístup otce ke své rodině závisel na tom, nakolik byla práce odcizená a frustrující. Různá povolání byla i rozdílně placena a výše příjmu (ekonomický kapitál) ovlivňovala i další skutečnosti - to, jestli byla matka nucena najít si vlastní placené zaměstnání, a tak chyběla ve výchově, jestli muselo dítě vypomáhat rodičům v práci (některé dělnické rodiny pracovaly i doma po večerech, např. navlékaly korálky, lepily papírové krabičky apod.), zda otec mohl zakoupit svým dětem všechny školní potřeby a pomůcky, případně zařídit doučování, návštěvu výuky na hudební nástroj či cizím jazykům. Výše otcova platu se nutně promítla i do kvality a velikosti bytu. Přesto ovšem není možno ztotožňovat vliv otcova zaměstnání s vlivem velikosti jeho platu. Přímý vliv výše platu je, jak vidíme, poněkud menší, můžeme si to vysvětlit skutečností, že již v této době hrál významnější roli vedle *ekonomického kapitálu* (přímé finanční investice do dětí) také *kulturní a sociální kapitál*, které ovšem – jak už bylo řečeno - s otcovým povoláním velmi těsně souvisely.

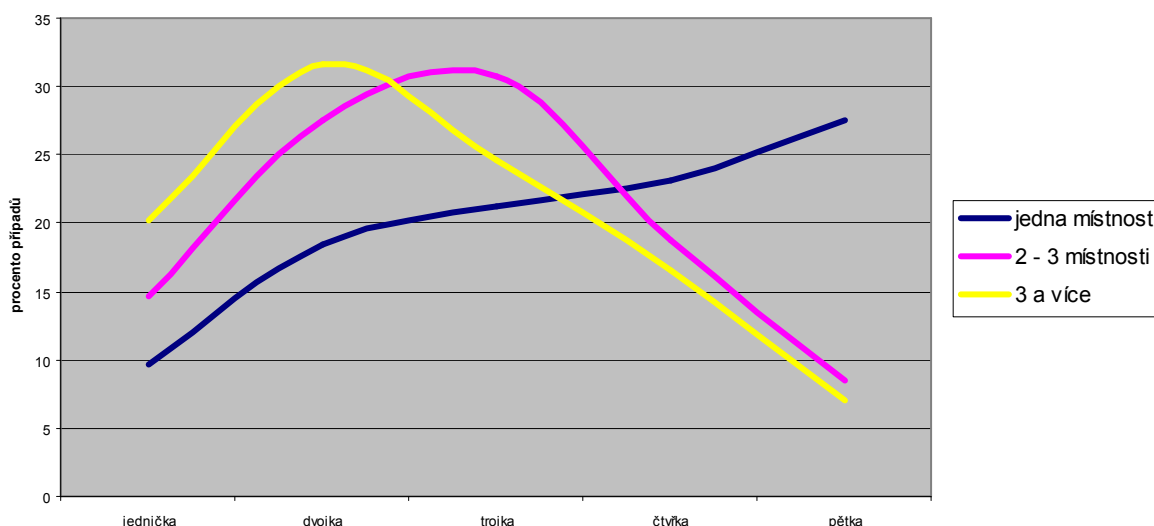
Přitom se ukazuje, že samotný příjem rodiny neměl rozhodující vliv na školní úspěchy dítěte. Řečeno slovy P. Bourdieua, vedle vlivu ekonomického kapitálu nemůžeme ani pro toto období podceňovat kapitál kulturní a sociální. Z tabulky je patrné, že zatímco příjem rodin nevyučených dělníků, vyučených dělníků a zřízců se lišil relativně málo, rozdíly ve školním prospěchu dětí z těchto rodin byly mnohem větší. Naopak, ačkoli živnostníci vydělávali výrazně více než zřízenci, prospěch jejich dětí se příliš nelišil, což může být způsobeno právě nedostatkem času stráveného dětmi a kulturního kapitálu živnostníků v porovnání s kvalifikovanými zřízenci. Míra kulturního kapitálu také ovlivňovala, do jakých položek byli rodiče ochotni investovat to málo peněz, které vydělali a nemuseli utratit za nutné provozní náklady rodiny. Zda je investovali do aktivit rozvíjejících kulturní kapitál dítěte (návštěva divadla, koncertu, výlet), nebo zda je utratili jiným způsobem (hospoda, hra v karty, u živnostníků investice do podnikání, úspory).

Jako poměrně nevýznamný se jeví faktor zaměstnanosti matky. To, zda matka pracovala, záviselo na charakteru zaměstnání otce a přítomnosti otce v rodině. Zaměstnanost matky byla pravidlem v rodinách, kde otec chyběl a byla velmi častá v rodinách

nekvalifikovaných dělníků. Menší počet žen pracoval v rodinách kvalifikovaných dělníků a zřízenců (mistrů) a téměř zcela mizel u úředníků a živnostníků. Je ovšem možné se domnívat, že v řadě živností žena pomáhala. Pokud matka vykonávala nějaké placené zaměstnání, jistě se nemohla věnovat tolik pomoci dítěti se školními úlohami. Nesmíme ale zapomenout, že ani její školní vzdělání to v mnoha případech neumožňovalo. Kromě toho i pokud matka zůstala doma, byla natolik zaměstnána domácími pracemi a péčí o své mladší děti, že na přípravu svého dítěte do školy a jeho celkovou hlubší výchovu neměla patrně čas.

Lépe placené otcovo zaměstnání umožňovalo získání lepšího bytu. Velikost bytu hrála nepochybně velmi významnou roli. V malém přeplněném bytě nebylo místa ani klidu na učení. Petrolejka, ještě počátkem dvacátých let rozšířená v dělnických rodinách, neposkytovala dostatek světla. Pokud se muselo dítě dělit s dalším sourozencem o postel, nebylo dobře vyspalé, což se mohlo projevit na školních výkonech. V malém bytě nejčastěji absentovala koupelna a dělnické dítě bylo pak kvůli nedostatečné hygieně často vystaveno poznámkám spolužáků i učitelů. Vliv bytových podmínek na prospěch žáků nám potvrzuje i výzkum Františka Uhlíře. Jak jsme již uvedli, většina pražských dělníků v této době bydlela v jednopokojových bytech (54 %) a menšina v bytech dvoupokojových (40 %). Pouze malá část dělníků bydlela v bytech vícepokojových³². František Uhlíř se ve svém výzkumu zaměřil na otázku, jaký prospěch mají žáci měšťanských škol pocházející z bytů různých velikostí:

Prospěch žáků měšťanských škol v ČSR 1929 podle bytových podmínek

³²

viz. str. 105.

Zdroj: Vytvořeno podle dat z František Uhlíř, Sociologie rodiny s hlediska dětského vývoje, str. 95.

Jak je z grafu patrné, byly to děti především chudší části dělníků žijících v jednopokojových bytech, jejichž školní prospěch byl sledován dostatečným a nedostatečným. Jak konstatoval František Uhlíř: „Špatné bytové poměry, nemožnost domácí práce v stísněném prostředí, v němž se děti musí dělit o místo u jediného stolu s jinými výdělečně pracujícími, stálý hluk v bytě, výdělečná práce dětí samých, nedostatek zájmu pro školní práci dítěte, zaviněnou tvrdým životním bojem, to jsou složky, z nichž skládá se jejich neúspěch školní.“³³ Naopak se můžeme domnívat, že prospěch dělnických dětí z dvoupokojových bytů byl poněkud lepší.

Třetím důležitým faktorem byl počet dětí v rodině. V rodinách s velkým počtem dětí klesala doba, kdy se rodiče mohli věnovat přípravě každého z nich do školy. Naopak byly děti v početných rodinách již velmi záhy zapojovány do péče o mladší sourozence. Početná domácnost také snižovala míru soukromí potřebnou ke zvládnutí školní přípravy. I v tomto případě byl počet dětí poněkud závislý na otcově povolání, resp. na sociální vrstvě do níž rodina díky otcovu povolání patřila. V rodinách dělnických se dosud uplatňoval model tří dětí, zatímco v rodinách úřednických a živnostenských to byly dvě děti.

Konečně posledním významným faktorem byla samotná přítomnost otce v rodině. Kde otec chyběl ve výchově, tam se žák s vysokou pravděpodobností propadal mezi neprospívající. I v těchto případech byla ovšem přítomnost otce částečně ovlivněna sociální situací rodiny. V rodinách, kde nebyly finance na poskytnutí kvalitní zdravotní péče, bylo riziko úmrtí jednoho z rodičů daleko vyšší. Obtížná sociální situace vzbuzovala i větší tlaky na rozbití rodiny (to ovšem nelze zaměňovat s rozvodovostí, která byla v této době častější především ve středních vrstvách) a otec se v tomto případě méně věnoval výchově dětí, případně odcházel od rodiny zcela. Absence otce se neprojevovala pouze v jeho působení jako výchovného činitele, ale také jako ekonomického živitele rodiny. Rodiny bez otce se nacházely v obtížné ekonomické situaci. V těchto případech byla pravidlem matčina práce, což ji opět vzdalovalo od výchovy. Naopak zisky dané absencí otce – více místa v bytě, méně dětí – se příliš neprojevovaly.

Podle analýzy Nečasové to byl otec a jeho sociální existence, kdo měl v dělnických rodinách největší vliv na školní úspěchy dítěte. Jeho přítomnost a charakter jeho

³³

František Uhlíř, Sociologie rodiny s hlediska dětského vývoje, str. 95.

povolání zaručovaly rodině existenci potřebného kulturního, ekonomického a sociálního kapitálu, které byly nezbytné k dosahování dobrých školních výsledků. Vliv matky se jeví jako menší. Není se co divit: ve zkoumaném období přežívala stále patriarchální rodina. Na druhou stranu se vliv matky na školní úspěchy dítěte projevoval ve stylu výchovy (který byl většinou její záležitostí) a utváření hodnot dítěte. Jednalo se nepochybně o emoční klima v rodině, mateřskou lásku, zájem o výchovu a vzdělání dítěte. Tyto faktory výzkum Dr. Nečasové bohužel neměřil, avšak není možné je podceňovat.³⁴

Uvedené složení ekonomického, kulturního a sociálního kapitálu v dělnických rodinách nevytvářelo většinou hodnoty příznivé pro úspěch dělnických dětí ve škole. Ani hodnoty, které si jejich rodiče přinášeli z vlastních rodin, kde vyrůstali, nebyly vzdělání příliš nakloněné. Přesto i zde existují v dělnických rodinách značné rozdíly. U jedné skupiny dělnických rodin se vyskytoval fatalistický postoj, který se dal vyjádřit slovy „my budeme vždycky ti dole, co musí pracovat.“ Tento postoj nazývá Machačová s Matějčkem neschopností diskurzivního myšlení.³⁵ Škola byla vnímána jako něco zbytečného až škodlivého. Tento názor sdílela starší část dělnického prostředí a často i ženy.³⁶ Na odlišné názory reagovali lidé s těmito postoji někdy až agresivně.

Neskrývaný odpor se projevil zvláště, pokud se učitelé pokoušeli nějak mluvit do způsobu, jakým rodiče (ne)vychovávali své děti. Runzik uvádí i případ agresivního jednání s učitelem:

„Třídni učitel vyjednal vyšetření v psychotechnickém ústavě. Několikrát chlapce upozornil, že v sobotu, která je feriálním dnem, s ním zajde k vyšetření do psychotechnického ústavu. Když se pak dostavil do rodiny pro hochu, otec bez uvažování zamítl tuto pomoc a službu. Snaha po vysvětlení zůstala marnou a odměnou byla tupá výhrůžka, otevření dveří a vykázaní z bytu třebaže učitel zachovával co největší rozvahu a vlídný klid. Nezbylo nic jiného, než odejít s nepořízenou, protože dlouhý nůž, kterým právě otec štípal třísky k zátopu v kamnech, svým chvěním nijak neujišťoval, že je držen klidnou rukou.“³⁷

Tento případ je nepochybně extrémním. Nezájem o vzdělání a školu se projevoval i mírnějšími způsoby. Část rodičů z tohoto prostředí by školní úspěchy dětí nepochybně těšily,

³⁴ Jsme spíše skeptičtí k faktorům genetickým vyjádřeným názorem, že „chytří mají chytré děti“. Ač s těmito faktory operovaly tehdejší sociální vědy a tu a tam zaznívají i od soudobé sociologie, řada výzkumů ukazuje, že inteligence člověka ještě nemusí znamenat jeho školní úspěchy, a také ona je výsledkem spíše způsobu jeho socializace než jeho genetické výbavy.

³⁵ Jana Machačová, Jiří Matějček, *Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781 – 1914*, str. 210 – 212.

³⁶ Pro starší období máme doklady o nenávisti ke škole a vzdělávání od matky Václava Holka: „Několikrát jsem se dovolil zeptat se matky, jak to že se ve škole nic nenaučila. Nikdy se mi však nedostalo pořádné odpovědi. Stále mi povídala: „Protože jsem nechtěla být takovým advokátem jako ty a tvůj otec. To co potřebuju, to dovedu!“ A tím celou věc vyřídila.“ (Václav Holec, *Paměti*, str. 9.)

³⁷ Václav Runzik, *Obtíže výchovy úchylných dětí*, str. 9.

sami je k nim ale nijak nemotivovali a pokud se úspěchy nedostavily, nebrali to jako velkou tragédií. U dívek převládal stále názor, že jim není vzdělání třeba, „stejně se vdá a bude mít děti.“ U chlapce to byl názor, že se „stejně užíví rukama“³⁸.

Odlišný postoj zaujímal dělničtí rodiče, kteří usilovali nějakým způsobem o sociální vzestup. Vzdělání a dosažení určité kvalifikace vnímali jako nabízenou šanci. Zde platila bezvýhradná poslušnost dětí vůči škole a respektování autority učitelů. Dětské školní neúspěchy byly často tvrdě fyzicky trestány. Ačkoli se rodiče pokoušeli v některých případech s dětmi i učit, jejich metody a znalost školní látky ale dítěti příliš nepomáhaly. Tito rodiče viděli v dosažení nějakého vzdělání (obvykle prestižního výučního oboru doplněného studiem na odborné škole zakončeném maturitou, případně učitelském ústavě) především šanci vymanit se z dělnického sociálního prostředí.

Třetí variantu postojů zaujímal rodiče, kteří tvořili politicky aktivní část dělnictva ve stranách a organizacích definovaných jako dělnické. Tito rodiče se také obvykle zajímali o prospěch svých dětí, v některých případech ale i pociťovali vůči škole jako „měšťácké instituci“ nedůvěru (hlavně v případě komunistických rodičů). Jejich snaha o sociální vzestup dítěte byla kolektivistická, tj. usilovali o vzestup společně s vlastní „třídou“. Častá byla i snaha zúčastnit se s dětmi přednášek pořádaných dělnickými spolky. Motivace zde byla dvojí: Dozvědět se něco nového a demonstrovat své „třídní uvědomění“.

Nesmíme opomenout ještě jednu příčinu špatného prospěchu dělnických dětí ve škole. Tou bylo podle řady dobových názorů i učitelovo subjektivní hodnocení žáků nikoli podle jejich školního výkonu, ale podle sociálního prostředí, ze kterého pocházeli. To se mohlo dít jak vědomě, tak nevědomě. Jak se zdá, nevědomého poškození mohlo být více - učitele mohla ovlivnit celá řada faktorů. Například si vytvořil stereotyp o špatném prospěchu dělnických dětí a touto optikou hleděl na každého nově příchozího z tohoto prostředí. Svou roli mohlo hrát oblékání, úroveň tělesné hygieny, způsoby, které mělo dítě naučené z domova, styl řeči apod. Vyskytovaly se pravděpodobně i případy vědomého poškozování dětí z nižších vrstev. Dva respondenti vzpomínali, jak jim dali učitelé pocítit jejich vlastní chudobu. Respondentka M. D. uvádí, že měli za úkol opatřit si boty na tělocvik zvané cvičky. Když ona – sirotek – horko těžko sehnala peníze od příbuzných a běžela si je na poslední chvíli ráno před začátkem školy koupit, kvůli tomu se opozdila a dostala za to dvojku z chování. Při vyprávění o této nespravedlnosti respondentce i po sedmdesáti letech vstoupily do očí slzy.³⁹ Respondent J. F. vypráví: „když mě přijali na gymnázium (v roce 1938, pozn. SH), přišel jsem poprvé do třídy

³⁸ Rozhovor s respondentem M. D., 30.5.2007.

³⁹ Rozhovor s respondentkou M. D., 30.5.2007.

bez bot, bylo totiž teplé září. Profesor, který měl jindy plná ústa humanismu a demokracie, se mě ptal, proč jsem si nevzal boty. Když jsem mu odvětil, že mám jedny – zimní - a chci si je šetřit, tak mi řekl, bez bot sem nemáte co lézt.⁴⁰ Právě vědomí školní nespravedlnosti kvůli sociálnímu původu přispělo k delegitimizaci celého kapitalistického systému v očích několika našich respondentů a vedly k zaujímání levicových postojů po skončení druhé světové války.⁴¹

Tyto případy zjevné diskriminace se nemohly nedonést k rodičům poškozených dětí a někdy dokonce vedly ke konfliktu rodičů s učiteli. Časopis *Rozséváčka* referoval o sporu obyvatel dělnické kolonie ve Vysočanech s učitelem místní obecné školy, který používal proti dělnickým dětem surových fyzických trestů. *Rozséváčka* na jeho adresu napsala: „musí být rázně poučen, že mlácení a řvaní na děti proletářů mu trpěno nebude.“⁴² Jiným příkladem je i článek *Touha po rákosce* v témže časopise, kritizující řídícího učitele obecné školy v Letňanech, který na rodičovské schůzce prohlásil, že lituje doby, kdy byla rákoska „vzata ze škol“, a že by si přál, aby tam byla navracena. „Teprve pak by prý měli kluci respekt.“ Redaktor *Rozséváčky* k tomu dodal, že něco podobného by se v SSSR nestalo, a v případě, že ano, nesvěří učiteli „ani dobytek a pošlou jej kopat bělomořský kanál.“⁴³ Jak se zdá, část dělnického prostředí vystupovala vůči škole se značným sebevědomím. V případě, že pokládali postoj učitelů za nespravedlivý, nebáli se s nimi vstoupit do konfliktu.⁴⁴

6. 2 Vyučení

Po ukončení školní docházky ve čtrnácti letech si mohli žáci pražských škol vybrat z několika variant dalšího směřování. První možností bylo nastoupit přímo do práce. Ve sledovaném období v Praze tak činila jen menší část chlapců, ale větší část dívek z dělnického prostředí – dohromady asi dvacet procent. Většina dětí nastupovala do výučního oboru a poslední část (především dívky) pokračovala na odborné škole bez maturity. Do učebních oborů ročně nastupovalo v Praze počátkem dvacátých let 1300 – 1500 mladých lidí. Celkem se tehdy učilo 4 – 5 tisíc mladých lidí. Do roku 1930 tento počet vzrostl na 15 tisíc. Poté opět klesal vinou příchodu populačně slabých ročníků první světové války; po roce 1934 začal opět narůstat.

⁴⁰ Rozhovor s respondentem J. F., 29.4..2007.

⁴¹ Názory na odlišné hodnocení dětí z různých vrstev ve škole máme ve sledovaném období zachyceny i z venkovského prostředí: „Majetné dítě je ve škole víc váženo než chudé.... S dětmi se zachází někdy dle kabátů“ (Karel Galla, Dolní Roveň, str. 309).

⁴² Znáš své dítě, anketa *Rozséváčky*, č. 46, roč. 10, 13. listopad 1935, str. 2.

⁴³ *Touha po rákosce*, *Rozséváčka*, č. 5. roč. 11, 29. ledna 1936, str. 3.

⁴⁴ Případ otce dělníka-komunisty, který si šel rázně „došlápnout“ na učitele obecné školy, uvádí ve svých pamětech i Václav Černý (Paměti 1945 – 1972, str. 404).

Učení probíhalo v podnicích nejružnější velikosti. Někde bylo učňů několik desítek až stovek (např. v podniku ČKD), jinde si malý živnostník přibíral jednoho nebo dva učně. Do učení přicházela také celá řada přespolních, kteří si v Praze hledali ubytování, buď s pomocí zaměstnavatele, nebo sami. Mnozí z nich po vyučení v Praze zůstávali.

Učební obor často vybíral a sjednával otec, který se obvykle šel se svým synem nejprve přesvědčit, zda se jedná o dostatečně seriózní nabídku, a také svého syna poprvé do učení doprovodil, zatímco matka děti doprovázela poprvé do školy. Mladý učeň dostal při této příležitosti od rodičů první pracovní oděv, kvalitní pracovní boty a bandasku s kastrůlkem na jídlo. Tyto maličkosti napovídají, že v dělnickém prostředí byl nástup do učení jakýmsi zasvěcovacím rituálem vstupu do světa dospělých. Řada dělnických otců nicméně přistupovala k výběru oboru značně nahodile. Respondent J. Ch. (*1922) vzpomíná: Táta pak říkal: tamhle maj tabuli, že přijmou učedníka. To bylo všechno, co pro mě udělal. Musel jsem tam zajít sám a zařídit si to sám. Nešel se mnou ani na první učení. Tak to mi bylo taky líto.⁴⁵

Při nástupu do učení bylo nutné uzavřít smlouvu o vyučení. V ní byly stanoveny nejružnější závazky učedníka a zaměstnavatele po dobu, kdy bude učení probíhat. Bylo zde také stanoveno, za jakých podmínek bude učení předčasně ukončeno. To nastávalo, když „se najisto ukáže, že učedník není schopen naučiti se živnosti“, pokud byl učedník vězněn déle než jeden měsíc, nebo pokud onemocněl na dobu delší než tři měsíce, či byl stížen „odpuzející nemocí“. Naopak učedník měl právo opustit učební obor, pokud by ho jeho mistr sváděl „k nemravným neb protizákonným činům, nebo práva otcovské kázně zneužívá nebo opomene chrániti učedníka před zlým nakládáním ze stran dělníků nebo lidí domácích“. Další opatření ve stanovené smlouvě např. prodlužovala učební dobu pro případ nemoci trvající déle než šest týdnů, řešena byla otázka kapesného. Bylo stanoveno, zda bude zaměstnavatel pečovat o stravu a ubytování učedníka a učeň se zavazoval k poslušnému, pilnému a mlčenlivému chování a k návštěvě pokračovací školy. K účasti na spolkové činnosti si měl učeň vždy vyžádat svolení závodu⁴⁶.

Ve srovnání s pražským učebním řádem z konce 19. století je patrný posun od téměř feudálního vztahu učedník – mistr k liberálnější variantě. V učebním řádu z konce 19. století mimo jiné stálo: „Nikdy práci nevynechat, krom nemoci, za každý pronesený den o čtrnáct dní déle se učit. 2. Před každým chasníkem sundat čepici a zdvořile pozdravit. 3. Žádné rukavičky, hodinky, klobouk neb hůlku nosit. Za takové přestupky jsou citelně trestáni.

⁴⁵ Rozhovor s respondentem J.Ch., 15. 6. 2007.

⁴⁶ Státní oblastní archiv v Praze, fond Pražská měďárna, kabelovna a elektrotechnické závody Křižík, a. s., Praha, karton 19, inv. č. 2874. Smlouva o vyučení.

Zvláště žádné známosti s děvčaty, procházky s nimi do hostinců aneb do tančíren, to se i vyhnáním trestá.⁴⁷

Ve sledovaném období se již například nesetkáváme se zákazy četby tisku a literatury, jak je uvádí vzpomínky učňů doby dřívější: „Pomocníci nesměli mít ani noviny nebo knihu. To byly staré nepsané zákazy, které dodržoval nejstarší pomocník s tvrdou přísností.“⁴⁸ Neuplatňovaly se již ani zásahy do mimopracovního času učeďníka. Vymizely předválečné zákazy návštěv hostinců a divadel, nebo vycházky povolené pouze jednou za čtrnáct dní⁴⁹. V tomto ohledu měli učňové prvorepublikového období více svobody než gymnazisté, kde podobné zákazy přetrvávaly.⁵⁰

Jak jsme už uváděli, řada pražských žáků odcházela ze školy před ukončením posledního ročníku měšťanské školy. Učňové nebyli výjimkou. Důkazem o tomto tvrzení je statistika dokončených stupňů vzdělání, ze kterých přicházeli do učení pražští učňové, tedy chlapci pocházející v převážné většině z dělnických rodin. 18 % z nich přišlo do učení po ukončení pouze obecné školy! Školní docházku ukončilo první měšťankou 15 % pražských učňů, druhou měšťankou 22 %, nejčastěji své vzdělání ukončovali třetí měšťankou (32 %) a do čtvrté měšťanky docházelo pouhých 7 %.⁵¹ Tato data potvrzuje i Apetaurův výzkum. Podle něj přišlo nejvíce pražských učňů a učnic v polovině 20. let ze třetího ročníku měšťanské školy (35 %), z ostatních tříd měšťanské školy pocházela také drtivá většina ostatních učňů. Jen málo z nich přicházelo do učení po neúspěšném studiu na střední škole (viz následující graf založený na statistice 7 410 žáků pražských živnostenských a pokračovacích škol).⁵²

Lze se domnívat, že údaje o pražských učních se blížily údajům o všech dětech dělnického prostředí. Byla zde totiž na jedné straně skupina chlapců a dívek z dělnického prostředí, kteří odcházeli na odborné školy, na druhé straně ale nesmíme také zapomínat, že existovali chlapci a dívky z dělnického prostředí, kteří vůbec do učení nenastoupili a odcházeli rovnou pracovat.

Poněkud odlišná situace panovala mezi pražskými učnicemi v téže době. Vyučit se chodila v celém sledovaném období jen menší část dívek. Učnic bylo v Praze počátkem třicátých let asi 3 tisíce⁵³ (tedy pětina z celkového počtu učňů) a jednalo se o obory modistky, kadeřnice, krejčovské nebo kupecké živnosti. Pouze malá část dívek (8 %) navštěvovala pouze

⁴⁷ Antonín Robek, *Stará dělnická Praha*, str. 45

⁴⁸ Adolf Branald, *Hrdinové všedních dnů*, díl 1., str. 88.

⁴⁹ Tamtéž, str. 124.

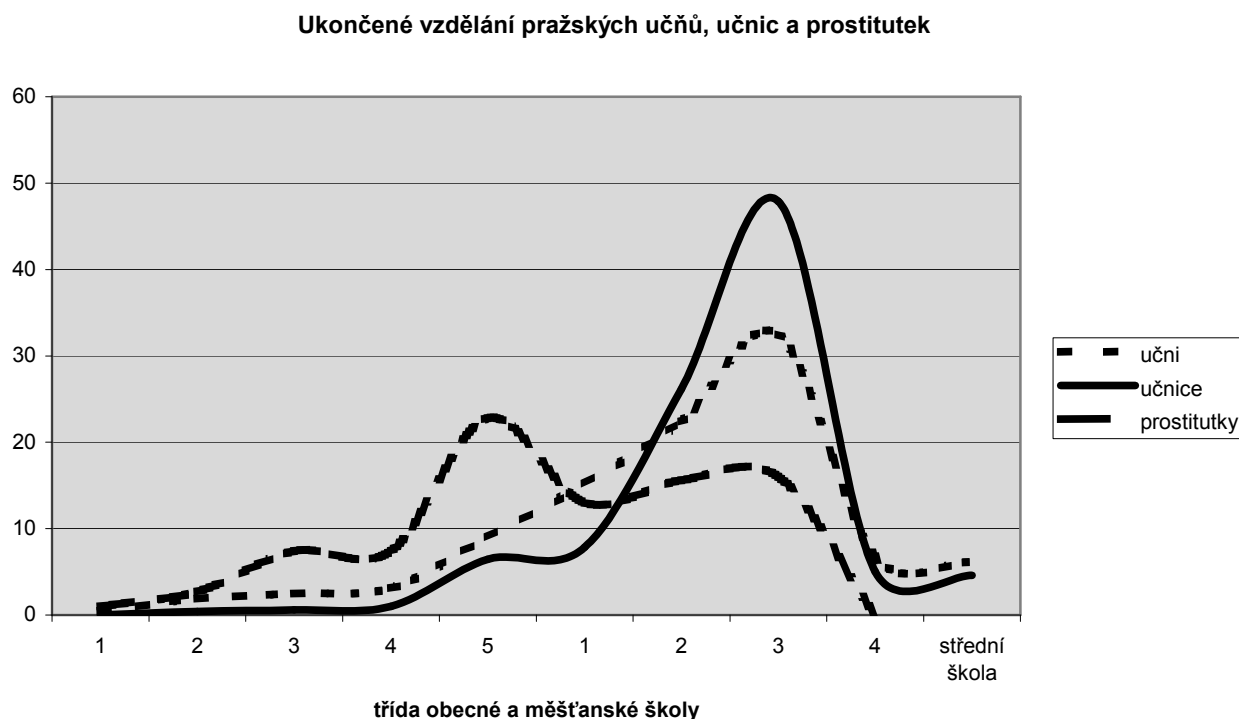
⁵⁰ Jaroslav Žák, *Študáci a kantoři*, str. 88.

⁵¹ Cyril Stejskal, *Výkonnost pražského národního školství*, str. 355.

⁵² Josef Apetaur, *Příspěvek k psychologii a pedagogice puberty českého dítěte*, str. 13.

⁵³ Statistická zpráva hlavního města Prahy za léta 1930 – 1933, str. 378.

obecnou školu. Naopak téměř polovina dosáhla ukončení třetí třídy měšťanské školy. Jak vypadá průměrné ukončené vzdělání pražských učňů a učnic před nástupem do učení, nám ukazuje následující graf. Jako kontrolní skupinu jsme použili data o ukončeném vzdělání mladých pražských prostitutek, které byly reprezentanty skutečně nejnížší sociální vrstvy. V jejich případě byla nejčastěji ukončena pouze obecná škola.

Zdroj: Vytvořeno na základě dat z Cyril Stejskal, Výkonnost pražského národního školství, str. 355, Anna Jirásková, Čtenářský výzkum pražské dívčí mládeže živnostenské, str. 77, Jan Schneider, Cestou k prostituci, 1928, str. 8.

Jak se zdá, do učení odcházely dívky převážně z živnostenských rodin, zatímco v dělnických rodinách se upřednostňoval jejich nástup do práce, ať už jako služky, nebo v továrně. Dělnické rodiny u dívek nepředpokládaly, že by se dívky svému oboru věnovaly celoživotně, neboť se očekávalo jejich těhotenství a poté několikaleté setrvání doma s dětmi. Investice do vyučení neměla z tohoto pohledu příliš velký smysl. To nám potvrzují i paměti, podle kterých bylo běžné, že šestnáctiletá dívka již pracovala, zatímco chlapci se obvykle ještě učili. Podle statistiky publikované Annou Jiráskovou pocházely pražské učnice především ze živnostenského prostředí. Odsud pocházelo celých 33 % pražských učnic, zatímco z dělnického prostředí to bylo pouhých 13 % a z prostředí zřízenců (např. tovární mistři) to bylo 10 %. Tomu také napovídá udávané zaměstnání matek. Mezi pražskými

učnicemi uvádělo 86 % z nich, že jejich matka „vede domácnost“, zatímco v prostředí pražského dělnictva měla matka placená zaměstnání asi v ve třetině až polovině rodin.

Které učební obory byly mezi pražskou mládeží nejoblíbenější? V letech 1922 – 1927 byly nejvyhledávanějšími chlapeckými učebními obory číšníci, holiči, elektrotechnici a typografové. Na každý z nich nastupovalo ročně více než 400 učňů.⁵⁴ Příkladem talentovaného žáka z rodiny typografa byl i respondent J. P. (*1916). Jeho otec patřil dokonce k uznávaným veličinám ve svém řemesle a realizoval návrhy bankovek a známek. Respondent patřil k jednomu z mála z těchto rodin, kteří dokázali pokračovat na gymnázium a po jeho dokončení nastoupit k vysokoškolskému studiu na technice, což byla vzdělanostní dráha v této době v dělnickém prostředí mimořádná.⁵⁵ Prestiž učebního oboru typografie dokládá i Bohumil Dudař: Podle jeho vzpomínek musel mít počátkem dvacátých let zájemce o tento obor absolvovány nejméně tři třídy měšťanské školy s prospěchem dobrým. Studium na typografické pokračovací škole bylo také velice náročné. Vedle kladení důrazu na češtinu byla součástí osnov i výuka šesti (!) cizím jazykům⁵⁶. Spíše než o jejich dokonalé ovládnutí šlo ale o získání schopnosti v nich tisknout. K lepšímu průměru náleželi i číšníci. Kdesi ve středu se nacházely učební obory holiči, klempíři, lakýrníci, strojníci. Na opačném konci stáli truhláři a pekaři, z nichž 42 % odešlo už z obecné školy.

Pekařští učni byli pokládáni za nejhorší skupinu i jinými autory: V Apetaurově výzkumu projevovali pekařští učni nejméně kulturních zálib. Jan Schneider ve svém článku o dětech a mladých lidech na útěku uvádí, že ze 128 učňů, kteří opustili své místo, dali se na potulku a byli zachyceni policií, bylo 32 učňů pekařských⁵⁷. Sociální demokraté dokonce vydali leták varující rodiče, aby nedávali své děti do učení na pekaře s tím, že bude mít křivé nohy⁵⁸. Toto řemeslo bylo pokládáno za jedno z nejnamáhavějších, neboť vyžadovalo velmi časně vstávání a jen krátký spánek. Podle Schneidera navíc příležitost - v podobě tržby za doručené pečivo a jízdního kola, na kterém jej pekaři rozváželi - dělala zloděje. Podle našeho vysvětlení to ovšem bylo spíše dáno skutečností že toto řemeslo bylo špatně placené a učení bylo obzvláště obtížné. Díky tomu na něj šli pouze ti, kteří se jinam nedostali.

Různou prestiž připisovanou jednotlivým učebním oborům nalézáme i v dělnických memoárech: Ani zde se pekařina se netěšila velké prestiži, neboť se jí prý člověka pořádně neuživil a navíc měli pekaři od míchání těsta v díži nohy do X. Soustružníci se posmívali

⁵⁴ Rudolf Mudroch, Poměry číšnických učňů, str. 12.

⁵⁵ rozhovor s respondentem J.P. 17. 5. 2007.

⁵⁶ Jan Barták, Vladimír Kraus, Typografové, Naše vojsko, str. 412.

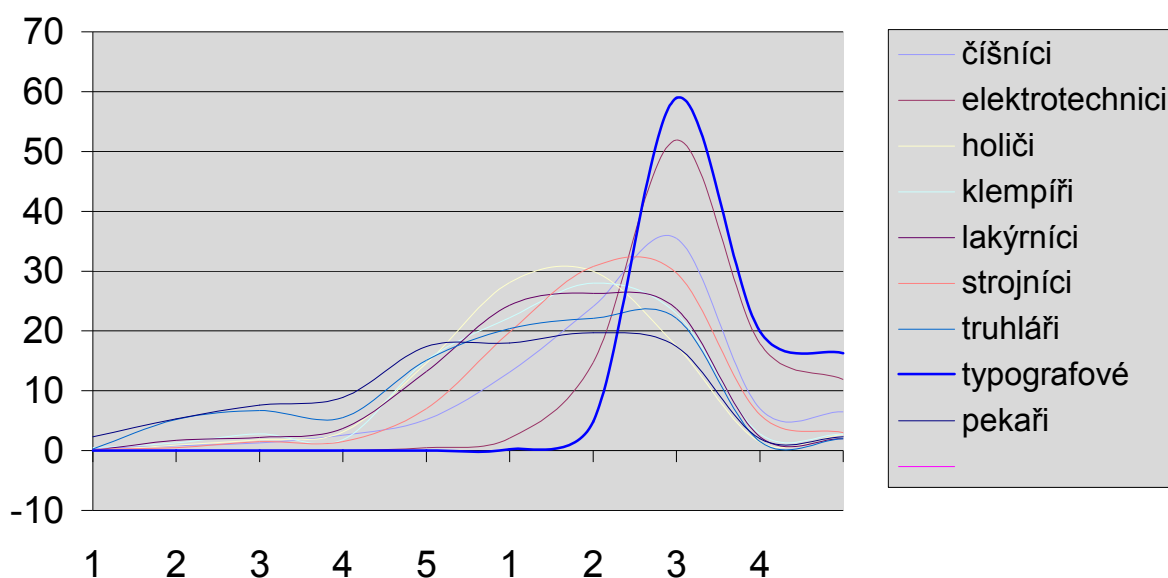
⁵⁷ Jan Schneider, Pohřešování, str. 69.

⁵⁸ NA ČR, Fond Československá sociálně demokratická strana dělnická, 1921 – 1938. Karton 13, inv. č. 3214, propagační leták.

zámečnickům, že jsou nádeníci a nemají smysl pro přesnost, zámečníci se zase posmívali soustružníkům, že za ně pracuje stroj a oni že mají obě ruce levé. Slévačství mělo zase nízkou prestiž, neboť bylo označováno za dětskou hru s pískem⁵⁹. Řada autorů uvádí i malou popularitu řeznického řemesla, neboť vyžadovalo zabíjení zvířat.⁶⁰ Respondent J. H. uvádí, že když ho chtěla jeho matka dát učit řezníkem, majitelka řeznictví si jej prohlédla a matce navrhla, aby ho dala učit na cukráře. Zřejmě nevypadal dostatečně mužně a drsně.⁶¹

Bohužel podobné šetření, který obor se těšil větší prestiži, není možné provést u dívek, neboť omezený rozsah statistického materiálu o pražských učnicích nám neumožňuje jeho interpretaci pro jednotlivé obory.

Ukončený ročník školy podle oboru pražských učňů

Zdroj: Vytvořeno na základě dat z Cyril Stejskal, Výkonnost pražského národního školství, str. 355.

Podle Appetaura byla ve svém oboru zcela nespokojena asi desetina pražských učňů a učnic. Jak se dalo očekávat, nejspokojenějším oborem byli typografové a nejspokojenějším pekaři. Na různé aspekty svého učení si ovšem stěžovala většina učňů. Nejčastější stížnosti se v učebních oborech týkaly několika problémů: 1. šikana ze strany mistrů, dělníků a starších učedníků, 2. vykonávání práce, jež nedostatečně souvisela s učebním oborem, 3. dlouhá

⁵⁹ Vašek Káňa, Válkou narušení, str. 82.

⁶⁰ Vašek Káňa, Válkou narušení, str. 82.

⁶¹ Rozhovor s respondentem J. H., 25. 5. 2005.

pracovní doba, 4. malý plat, 5. špatné hygienické podmínky. Tyto stížnosti si nyní probereme detailněji.

Fyzické násilí proti učňům je široce doložené v literatuře: „všichni vrchní nás kde můžou bijou,“⁶² prohlašoval číšnický učeň. Na bití si stěžovala řada jednotlivců i v rámci Mudrochova výzkumu.⁶³ Fyzické tresty učňů potvrzuje i Káňa: „v učení se musí stokrát poslouchat. Jinak prý hned létají facky a kopance. Učení je krátce mučení.“⁶⁴ Budínský hovoří o tom, že pekařští učni byli trestáni bitím přes ruce. Říkalo se tomu „dostat na dráb“⁶⁵. Doklady jsou i tom, že z rozkazu mistra se museli učeňdníci navzájem vyplácet ranami. Bití učňů mělo svou oporu i v zákonech. Podle živnostenského řádu z roku 1859, který byl platný po celou první republiku, měl učňův zaměstnavatel právo vykonávat nad ním tzv. „otcovskou kázeň“, jejíž součástí bylo i užívání fyzických trestů⁶⁶. Existovaly ovšem i jiné formy šikany než pouze fyzické násilí. Patnáctiletý pekař vypovídal: „Zvláště dělníci se mi hnusejí svými povídačkami. Zvláště o pohlavních problémech roklují hnusně.“⁶⁷ Na „zvrhlost starších číšníků“ si stěžovali i respondenti Mudrochova výzkumu.⁶⁸ Pekařský učeň vypovídal: „díla nestojí za nic. Je tam jeden učeňdník. Poměr mezi námi je strašlivý, protože on je syn mistra a mnoho si dovoluje tak, že je člověk jako pes u takového domácího pána mladýho.“ Jiný učeňdník, dvacetiletý malíř, za uváděl: „starší učeňdník mě týrá a okrádá o všechno“.⁶⁹

V literatuře široce rozšířené stížnosti, že učeňdník byl nucen vykonávat spíše služebnické práce, se v daném období v Praze vyskytují poměrně málo. Jak se zdá hrozily především v malých provozech a v prvním roce učení. Přesto se s touto stížností setkáváme zřídka i zde: „Byl bych spokojen se svým povoláním, neb zamlouvá se mi, ale k řemeslu skoro nepřijdu. Neboť dělám sluhu, služku a nádeníka, ale jen ne řemeslo.“⁷⁰

Ve dvacátých letech se stále ještě vyskytovaly v některých oborech i dvanáctihodinové pracovní směny, které museli učňové a učnice vykonávat. Sedmnáctiletá švadlena pracovala od 8 do 11:30 a od 14:30 do 18:30, tedy celkem sedm a půl hodiny s tříhodinovou přestávkou. Klempířský učeň dokonce udával, že pracuje od 6:15 do 22:00 večer. Malířský učeňdník pracoval podle svých slov 9 hodin denně. Číšnický učeň pracoval od 3:30 do 17:00. Jiný od

⁶² Josef Apetaur, Příspěvek k psychologii a pedagogice puberty českého dítěte, str. 16.

⁶³ Josef Mudroch, Poměry číšnických učňů, str. 46.

⁶⁴ Vašek Káňa, Válkou narušení, str. 97.

⁶⁵ Dagmar Klímová, Pojem „Pražanství“ v tradici českého dělnictva, str. 219.

⁶⁶ Karel Bednář, František Dvořák, K sociálním problémům dělnické mládeže a mladé inteligence, str. 34.

⁶⁷ Josef Apetaur, Příspěvek k psychologii a pedagogice puberty českého dítěte, str. 16.

⁶⁸ Josef Mudroch, Poměry číšnických učňů, str. 46.

⁶⁹ Josef Apetaur, Příspěvek k psychologii a pedagogice puberty českého dítěte, str. 19 – 20.

⁷⁰ Tamtéž, str. 16.

11 dopoledne do jedné v noci.⁷¹ Číšníci pracovali často i sedm dní v týdnu po celou dobu provozu restaurací a kaváren. Mudroch uvádí, že nejčastější délka pracovní doby číšnických učňů ve dvacátých letech byla 15 hodin denně!⁷²

Neměli bychom opomenout skutečnost, že pro pražské učně existovala povinnost navštěvovat tzv. pokračovací školu, která trvala od 1. října do 30. dubna. Výuční list bylo možné získat, jen pokud žák uspěl také v pokračovací škole. Do té se bylo možné zapsat, ať již učeň dokončil měšťanskou či pouze obecnou školu. V Praze se ve školním roce 1929 platil na pokračovací škole příspěvek 10 Kč na psací a kreslicí potřeby. Od tohoto příspěvku mohli být ale chudí učňové osvobozeni.⁷³ Pokračovací škola učňů Českomoravské Kolben - Daněk se konala dvakrát týdně. Většinou v sobotu a ještě v některý další pracovní den. Jen výjimečně museli zdejší učni chodit do školy v neděli.⁷⁴ Nedělní školní vyučování bylo běžné na počátku dvacátých let, ale později vymizelo. Vyučování trvalo obvykle čtyři hodiny od rána do poledne. V roce 1918 existovalo v Praze 68 pokračovacích škol s 8 257 žáky. V následujícím desetiletí se tento počet téměř zdvojnásobil. Ve školním roce 1927/28 bylo v Praze celkem 82 pokračovacích škol, které navštěvovalo 15 874 žáků⁷⁵. Příčinou není jen expanze vzdělávacího systému, ale také nárůst obyvatelstva Prahy.

Jak se zdá, v mnoha směrech platilo dodnes známé úsloví „učení-mučení“. Jak jsme viděli v kapitole věnované volnému času, učňové patřili k velmi zaneprázdněným skupinám. Kombinace učení a návštěvy pokračovací školy stálo mnoho času a námahy. Mnoho hodin strávených v zaměstnání bylo ve zřejmém rozporu s dobovými nařízeními. Podle nich nesměli být učňové do 16 let zaměstnávání v noci a platila pro ně osmihodinová pracovní doba. Kromě toho měl mít každý učeň jednou týdně nárok na nepřetržitých 32 hodin odpočinku. Přesto se někteří zaměstnavatelé vyjadřovali, že mají učňové volného času příliš: „Mysl učňova v důsledku mnoha volna upoutána je na vše možné, sporty, zábavy apod., takže doba, která má sloužit k učení, bývá spíše dobou odpočinku... často velká příležitost k předčasnému vydělání peněz jest největším nepřítelem číšnického učně.“⁷⁶

Pokud žák nastoupil do učení, bylo již obvykle ve smlouvě zmíněno, že po nějaké době bude dostávat kapesné „ku povzbuzení pilnosti a výkonu“. To se navíc během let učení mírně zvyšovalo. Sedmnáctiletá učednice oboru krejčová uváděla svůj plat 50 korun měsíčně.

⁷¹ Rudolf Mudroch, *Poměry číšnických učňů*, str. 51.

⁷² Tamtéž, str. 51.

⁷³ SOAP, fond Pražská měšťárna, kabelovna a elektrotechnické závody Křížík, a. s., Praha, karton 19, inv. č. 2874. Smlouva o vyučení.

⁷⁴ Josef Apetaur, *Příspěvek k psychologii a pedagogice puberty českého dítěte*, str. 19 – 20.

⁷⁵ Praha v obnoveném státě československém, str. 633.

⁷⁶ Robert Mudroch, *Poměry číšnických učňů*, str. 103 - 104.

Klempířský učeň pouze „3 Kč na neděli“ tedy 12 Kč měsíčně. Byli ale i učňové, kteří nedostávali žádný plat (např. malíři), pouze stravu a ubytování u mistra. Poněkud vyšší příjmy měli díky spropitnému číšníci učňové. Ti si průměrně přišli na 30 Kč týdně v prvním roce učení, ve druhém roce to bylo 60 Kč a ve třetím dokonce 100 Kč. Podle Mudrochových šetření si mnozí číšníci učni dokonce dokázali našetřit určitou sumu peněz. Mnozí ale museli tyto peníze odevzdávat rodičům. Ač si z kapesného museli mnozí platit stravu, oblečení a byt nepochybně představovalo vítanou změnu oproti obecné a měšťanské škole.

Čas od času se vyskytovaly stížnosti učňů i pedagogických pracovníků na špatné hygienické podmínky. Ty se týkaly dvou oblastí. Pracoviště a kvality ubytování. V případě, že učeň nebydlel u rodičů, což bylo pravidlem u přespolních učňů, mu většinou jeho zaměstnavatel poskytoval ubytování. To bylo často nevalné kvality, jak o tom svědčí následující výroky jednotlivých učňů: „Spíme na jakýmsi kavalci v dílně.“ „spím na půdě“ „mým ložem je trok, přikryt zaprášenou houní, místo slamníku pytle, mimo mne ještě dva nocleháři, rovněž na stravu,“ „nocleh mám dosti bídný, ve dne spí na otomanu pes a v noci já.“⁷⁷ Na špatné podmínky ubytování si stěžuje i Mudroch⁷⁸.

I přes tyto kritické výroky uváděla většina respondentů Appetaurova i Mudrochova výzkumu, že jsou obecně se svou prací spokojeni. Před očima měli nepochybně obraz méně šťastné části dětí z dělnického prostředí, které odcházely rovnou pracovat a vykonávaly ty nejhorší a nejméně placené práce. Učňové si v práci užili i spoustu legrace, jak nám dokládají četné historiky. Např. Káňa vzpomíná, že ho jeho mistr posílal s putýnkou do strojovny pro páru nebo do nářad'ovny pro čtvrtcoulové semtele.⁷⁹ Společenské postavení učňů se navíc vyznačovalo velkou dávkou svobody. Na rozdíl od obecné a měšťanské školy nebo žáků gymnázií mohli učni docházet do hospod a pít zde pivo a víno (jehož výdej byl povolen mládeži od patnácti let), docházet do kina na mládeži zakázaná představení, nikdo jim nezakazoval dokonce ani sexuální poměr, neboť pohlavní styk osob starších 14 let nebyl v této době trestný. Přespolní žáci byli odchodem do učení zbaveni kontroly rodičů a domácích povinností.

Vedle učebního oboru si ještě menší část chlapců a větší část dívek volila různé odborné školy. V dělnickém prostředí bylo ale upřednostňováno vyučení. Zatímco vyučit se řemeslu šlo v Praze v roce 1921 64 % pražských žáků, do odborných škol pokračovalo 21 %. U dívek byla situace odlišná. Ty naopak projevovaly menší zájem o výuku řemesla (bylo to

⁷⁷ Josef Appetaur, Příspěvek k psychologii a pedagogice puberty českého dítěte, str. 19 – 20.

⁷⁸ Rudolf Mudroch, Poměry číšnických učňů, str. 62

⁷⁹ Vašek Káňa, Válkou narušení, str. 98.

21 % a zde se největší oblibě těšilo vyučení švadlenou, které bylo nazýváno také „krejčovou“ či „modistkou“) a naopak 44 % z nich nastupovalo do obchodních a průmyslových škol. I zde se můžeme domnívat, že dělnické dívky se spíše chtěly vyučit. Konečně poslední alternativou byly počátkem dvacátých let jednoroční učební kursy (čtvrté ročníky) při měšťanských školách. Ty byly zavedeny po první světové válce jako první krok při plánovaném zavedení povinných čtvrtých ročníků měšťanských škol. Žáci v nich byli již vzděláváni koedukovaně. Důraz byl kladen na výuku praktických předmětů. Navíc se zde učilo jednomu cizímu jazyku, což na škole obecné či měšťanské v této době ještě neexistovalo. Do těchto pokračovacích ročníků vstupovala asi čtvrtina těch žáků, kteří dokázali úspěšně absolvovat třetí ročník měšťanky. Zájem o čtvrtý ročník se v průběhu let zvyšoval. Zájem žáků těchto kurzů o další studia se projevoval na skutečnosti, že většina z nich pokračovala na školách obchodních, průmyslových nebo na učitelských ústavech. Tyto kurzy můžeme pokládat za jakousi náhradu pro ty, kteří nemohli z nejrůznějších důvodů studovat na gymnáziích. I zde bylo žáků z dělnického prostředí poměrně méně.

6. 3 Gymnázium a další studium

Gymnázium představovalo nejvyšší typ středoškolského vzdělávání v Československu. Studovali na nich chlapci a dívky obvykle od 11 do 19 let, ale vyskytovali se na nich i starší studenti. Podle dostupných údajů chodilo v Československu ve sledovaném období na gymnázia 5 - 8 % dětí. Na školách gymnaziálního typu studovalo v roce 1931/22 93,5 tisíc studentů a do roku 1936/37 se tento počet zvedl na 145 tisíc. V Praze byl tento podíl vyšší a počátkem třicátých let dosahoval 18 %. Podíl gymnazistů se postupem doby poněkud zvyšoval. Za celé sledované období došlo v Praze k nárůstu počtu studujících na gymnáziu ze čtrnácti (1925/26) na 22 tisíc (1936/37)⁸⁰.

Existovalo několik typů gymnázií. První čtyři třídy gymnázia byly všeobecné. Po jejich absolvování se žáci rozhodovali mezi klasickým a reálným gymnáziem, k nimž později přibýlo ještě reformní reálné gymnázium. Tato volba již do značné míry předurčovala obor studovaný na vysoké škole. Nejvíce žáků gymnázií (okolo tří čtvrtin) směřovalo na reálná gymnázia. Nižší stupně gymnázií obsahovaly stejné předměty jako školy měšťanské, pouze byly obohaceny o cizí jazyky. Na nižším stupni to byla latina a jeden jazyk živý. Na vyšším stupni přibyl další živý jazyk a na klasických gymnáziích ještě jazyk řecký. Reálná gymnázia se poté zaměřovala na studium přírodních věd, zatímco klasická gymnázia na studium věd

⁸⁰

Otto Lehovec, Prag, str. 162.

humanitních. Další variantou byla takzvaná reálka. Jednalo se o typ gymnázia, které bylo jen sedmileté, bylo zaměřené na živé jazyky a jeho absolventi mohli jít studovat na neuniverzitní vysoké školy. Pro studium na universitách bylo nutné složit doplňovací zkoušky.

Gymnázia byla různými způsoby privilegovaná. Obvykle měla k dispozici lepší budovy, učitelé na gymnáziích byli zvaní profesory a žáci studenty. Zatímco na měšťanských školách se žákům tykalo, na gymnáziích včetně nižšího stupně učitelé žákům vykali. Gymnázium bylo postupem času pojímáno více a více jako příprava na vysokoškolské studium. Zatímco v roce 1923 odcházelo přímo z gymnázia studovat na vysokou školu jen 5 % maturantů, v roce 1933 to již bylo celých 55 %.⁸¹

Šance studovat na gymnáziu byla velmi ovlivněna sociálním postavením rodiny žáků. Podle sčítání lidu z roku 1930 pocházelo pouze 7,2 % studentů gymnázií z dělnických rodin.⁸² Podle tehdejšího výzkumu směřovaly děti z dělnických a rolnických vrstev především na měšťanskou školu, zatímco děti středních vrstev na střední školy. Děti z rodin úředníků, učitelů a profesorů tvořily 34,17 % žáků na středních školách, ačkoli tyto sociální skupiny činily pouhých 7 % obyvatel ČSR. Na měšťanských školách studovalo pouze 0,3 % resp. 0,7 % chlapců a dívek z těchto rodin.⁸³ Na gymnáziích pocházelo jen necelých 12 % studentů z rolnických rodin⁸⁴, ačkoli zemědělské obyvatelstvo tvořilo více než třetinu obyvatel.⁸⁵ Podle šetření Z. Ulrycha bylo v roce 1933/34 z maturantů středních škol v ČSR 43 % z rodin označených jako „samostatní a nájemci“, 37 % z rodin úředníků, 11 % z rodin „zřízenců“ a 7 % z rodin dělníků. Šance jít studovat na střední školu byla pro dělnické děti 32krát menší, než pro děti úředníků.⁸⁶

K podobným datům dospěl i František Uhlíř. Jeho údaje o sociálním složení gymnazistů v ČSR nám ukazuje následující graf.

⁸¹ Statistická ročenka republiky Československé, 1936, str. 150.

⁸² Antonín Chyba, Postavení dělnické třídy v kapitalistickém Československu, str. 254.

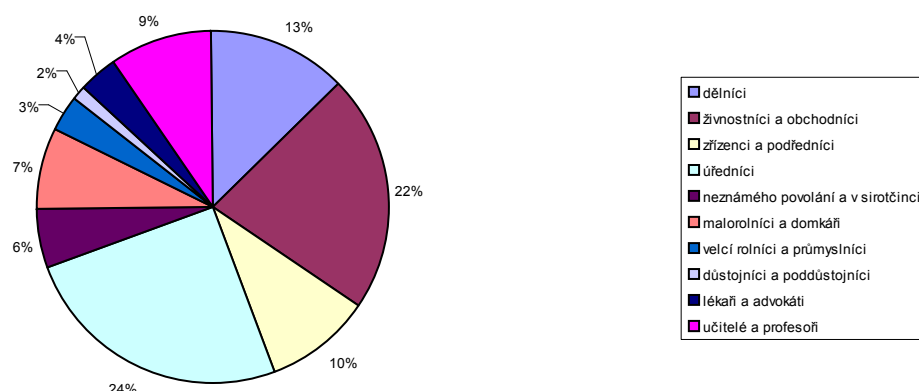
⁸³ Inocenc Arnošt Bláha, Sociologický výzkum žactva měšťanských škol ve školním roce 1929 – 1930.

⁸⁴ Jan Křen, Jaroslava Hájková, Jak se žilo na vesnici, str. 102.

⁸⁵ Na zemědělských středních odborných školách studovali v převážné většině děti středních a velkých rolníků (20 % dětí z rodin s 50 a více hektary, 45 % dětí z usedlostí o 20 – 50 ha). (Jan Křen, Jaroslava Hájková, Jak se žilo na vesnici, str. 103.)

⁸⁶ P. Székely, Kdo může studovat v ČSR? Tvorba, ročník 5., č. 38, str. 25.

Studenti gymnázií v Československu v roce 1929 podle sociálního původu (povolání otce)

Zdroj: Vytvořeno na základě dat Františka Uhlíře, Sociologie rodiny s hlediska dětského vývoje, str. 51.

Nejpočetnější skupinu tvořili studenti pocházející z rodin úředníků; druhou nejpočetnější skupinu představovaly děti živnostníků a obchodníků. Postavení těchto dvou skupin není překvapující – jednalo se o sociální skupiny dostatečně dobře situované, aby mohly svým dětem umožnit finančně nákladné studium, vybavené potřebným kulturním kapitálem, a zároveň o vrstvy dostatečně početné, takže i jejich podíl na celkovém počtu obyvatel byl vysoký. Na třetím místě se ale překvapivě nacházely děti dělníků. 13 % studentů gymnázií v této době udávalo povolání svého otce jako „dělník“. Čím bylo toto relativně dobré postavení dělníků způsobeno? Vysvětlení lze dle našeho soudu hledat ve třech faktorech: Prvním byla samotná početnost dělnictva jako skupiny (40 % obyvatel) a vyšší porodnost v této skupině obyvatel (45 % dětí v ČSR). Druhou příčinou je převažující městský charakter dělnického prostředí, který činil návštěvu gymnázií časově dostupnou. Tento faktor naopak vedl ke slabému zastoupení dětí zemědělců na gymnáziích. Třetím faktorem bylo ale také relativně dobré postavení kvalifikovanější části československého dělnictva. V porovnání s Ulrichem zjištěnými 7 % maturantů z dělnických rodin je ovšem patrné, že ne všechny děti z tohoto prostředí se dokázaly na gymnázium udržet.

Je třeba si také položit otázku, jak velká dětí z dělnických rodin vlastně studovala na gymnáziích v porovnání s dětmi z ostatních vrstev. Podle srovnání Uhlíře měli největší šanci studovat na gymnáziích děti profesorů a učitelů, lékařů a advokátů. Z těchto rodin pokračovalo na gymnázium v české zemi asi 90 % dětí. Velmi privilegované vrstvy

představovaly také majitelé velkostatků, zemědělstí úředníci, průmyslníci a státní úředníci. Z těchto vrstev pokračovalo na gymnázium asi více než 60 % dětí. Naopak z dělnických rodin pokračovalo na gymnáziu pouze 5 %. Celý přehled podílů nám ukazuje následující tabulka:

	měšťanská škola	gymnázium
lékaři a advokáti	10	90
učitelé a profesori	10	90
velkostatkáři	18	83
průmyslníci	20	80
úředníci	40	60
zřizenci a podúředníci	70	30
živnostníci a obchodníci	66	33
maloročníci a domkáři	95	5
dělníci	95	5

Zdroj: Zpracováno podle dat z František Uhlíř: Sociologie rodiny s hlediska dětského vývoje, str. 53.

Jak vypadala situace v Praze? Nemáme bohužel přesnější doklady o tom, z jakých rodin pocházeli žáci pražských gymnázií. Pouze podle výzkumu Josefa Appetaura jen 3,6 % pražských dělnických rodin dalo své děti v polovině 20. let na studia⁸⁷, což je méně, než údaje zjištěné Uhlířem, Ulrychem nebo Chybou.⁸⁸ Částečně lze vysvětlení hledat ve skutečnosti, že tento jeho údaj se týká počátku 20. let, kdy byl přístup nižších vrstev na gymnázia ještě obtížnější. Podle Kepřty pokračovala ve studiu na gymnáziích v první polovině 20. let skoro třetina žáků obecných škol vnitřní Prahy⁸⁹. Ačkoli byla vnitřní Praha byla sociálně velmi odlišná od zbytku města, ukazuje nám to velmi vysoké rozdíly ve studiu dětí jednotlivých vrstev na gymnáziu. Podle Stejskalova výzkumu z počátku třicátých let studovalo na gymnáziu 18 % všech pražských žáků.⁹⁰ O kolik žáků z dělnického prostředí se mohlo jednat nám napoví údaje o podílech žáků v jednotlivých pražských čtvrtích odcházejících v též době na gymnázia.

Z těchto dat je patrné, že mezi pražskými čtvrtěmi panovaly v podílech žáků studujících na gymnáziu obrovské rozdíly. Jak vidíme z následujícího grafu, na jedné straně zde byly čtvrti obývané především příslušníky inteligence a buržoazie, kde nastoupila na gymnázia více než třetina žáků obecných škol. Nejvyššího počtu dosahovaly Vinohrady, kde

⁸⁷ Apetaur Josef, Příspěvek k psychologii a pedagogice puberty českého dítěte, str. 12.

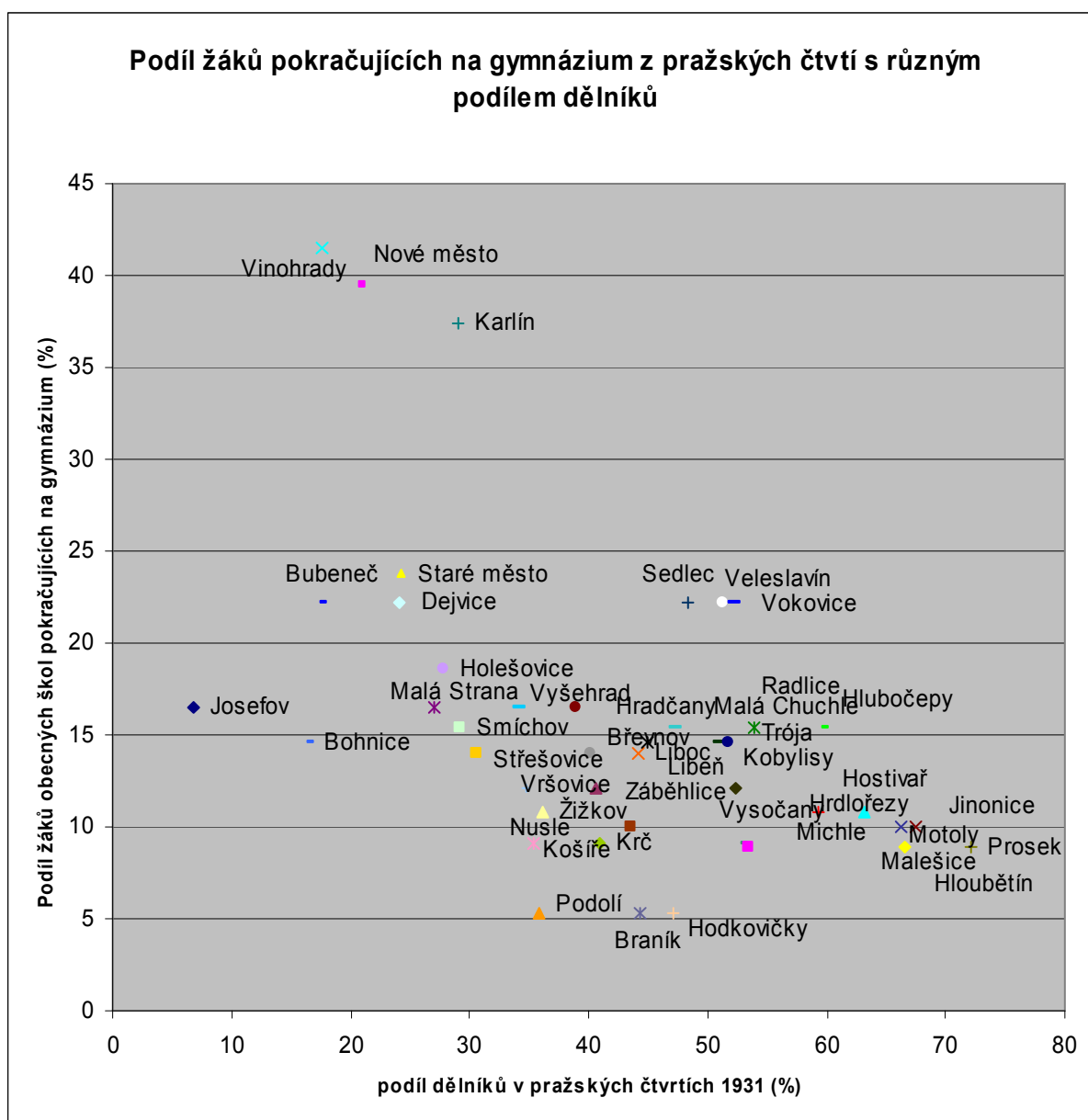
⁸⁸ SUS, Statistický ústav Republiky Československé za r. 1936, Praha 1936, str. 416, cit. dle Antonin Chyba, Postavení dělnické třídy v kapitalistickém Československu, str. 245.

⁸⁹ Josef Kepřta, O národním školství v hlavním městě Praze, str. 110.

⁹⁰ Cyril Stejskal, Výkonnost pražského národního školství, str. 301.

studovalo 41 % žáků obecných škol, následované Novým městem a poněkud překvapivě Karlínem. Ke čtvrtím s nadprůměrným podílem žáků patřilo Staré město, Dejvice, Bubeneč, Holešovice a Bubny. Naopak na druhém konci žebříčku byly čtvrti dělnického charakteru, kde pokračovalo na gymnázia méně než 10 % žáků. Byly to Nusle, Krč, Podolí, Bráník, Michle, Vysočany, Prosek, Hloubětín a Kobylisy. Vyšší údaje pro dělnické čtvrti Sedlec, Veleslavín a Vokovice lze vysvětlit skutečností, že se jednalo o menší čtvrti administrativně propojené s velmi dobře situovanými čtvrtěmi Dejvice a Bubeneč.

Tyto údaje nás opravňují k odhadu, že v pražském dělnickém prostředí mohlo počátkem třicátých let odcházet studovat na gymnázia okolo pěti až sedmi procent žáků, což je údaj srovnatelný se zbytkem ČSR. Není ovšem nutné zdůrazňovat, že tito žáci pocházeli většinou z rodin kvalifikovaných dělníků, někdy i mistrů, odborových funkcionářů a dalších příslušníků tzv. dělnické aristokracie.

Zdroj: Vytvořeno podle Statistická zpráva hlavního města Prahy za léta 1930 - 1933, str. 66, 67, Cyril Stejskal, Výkonnost pražského národního školství, str. 301

Svou roli hrály v existenci tak vysoké sociální nerovnosti v přístupu na gymnázia a vysoké školy i strukturální faktory.

Prvním faktorem byl obecně nízký podíl studentů středních a vysokých škol v populaci mladých lidí. Na tisíc obyvatel studovalo v roce 1935/36 jen 1,9 studentů⁹¹. V roce 1925 studovalo na vysokých školách v ČSR 28 997⁹² studentů a tento počet se ani v dalších letech zásadně nezměnil. Toto číslo znamenalo pouhých 5 % z každého ročníku dětí. Ve

⁹¹ Dnes v ČR studuje na VŠ 26 obyvatel z tisíce, tedy více než třináctinásobek tehdejšího stavu (www.czso.cz).

⁹² K. Velemínský, Školství a lidová výchova, str. 47.

společnosti platí, že čeho je nejméně, o to je největší zájem a ti, kteří jsou z nejrozumnějších důvodů znevýhodněni, se k tomu nejobtížněji dostanou.

Druhým faktorem bylo časné rozdělení žáků na ty, kteří půjdou na gymnázia nebo měšťanky (v jedenácti letech). Jako příčinu velkých sociálních nerovností v přístupu ke vzdělání si to již tehdy mnozí uvědomovali. Např. Václav Příhoda volal po příležitosti ke vzdělání všem vrstvám obyvatelstva: „Takovou příležitost lze vytvořit toliko v soustavě jednotné školy prvního a druhého stupně, jež by byla povinná pro veškerou mládež bez rozdílu sociálního postavení rodičů i bez rozdílu nadání mládeže v mezích normálnosti.“⁹³ Rozdělení žáků ve věku, kdy je na nich patrný spíše styl domácí výchovy než talent, znamenalo příliš předčasné rozhodnutí o jejich životní dráze, které přirozeně preferovalo žáky z tzv. „lepších rodin“.

Konečně poslední příčinou byla značná finanční náročnost studia. Na obchodních akademiích činilo roční školné 800 Kč. Na středních průmyslových školách byla výše ročního školného 100 Kč, na mistrovských školách 24 Kč a na kratších odborných školách 50 Kč⁹⁴. Na gymnáziích bylo školné 400 Kč⁹⁵, navíc za vykonání maturit byl poplatek 100 Kč. Gymnázium bylo považováno za předstupeň k vysoké škole, takže do předpokládaných nákladů bylo nutné připočítat i ty, které se týkaly vysokoškolského studia. Na univerzitách se platily poplatky za zapsané přednášky, za vykonání rigorózních zkoušek se platilo 280 Kč apod. Pro příchozí z jiných míst si velké finanční položky vyžadovalo také ubytování. Např. kolejné a stravné v Hlávkově koleji stálo 260 – 300 Kč měsíčně. Ne každému se podařilo na kolej dostat. Podle V. Černého bylo k tomu v polovině dvacátých let potřeba politické nebo jiné protekce⁹⁶. Ubytování v soukromí bylo ještě dražší. V téže době činil dělnický plat 500 – 600 Kč měsíčně, plat učitele byl okolo 900 – 1100 Kč. Není možné zamlčovat ani častou korupci rozšířenou především na vysokých školách: Uváděny jsou příklady vložení pětiset korun do indexu, což prý stačilo k tomu, aby vyučující zapsal splnění zkoušky, případně poplatek 20 Kč za vyzrazení jmen členů zkušební komise na právnické fakultě⁹⁷. Náklady na školu tehdy činily i další položky: bylo třeba nakupovat knihy, být dobře oblečen (studenti vysokých škol tehdy chodili na přednášky v obleku).

Na finanční nedostupnost studia si stěžovala i určitá část pražských učňů a učnic. Podle Apetaurova výzkumu se takto vyjadřovala dvě procenta z nich: „Byl bych rád studoval,

⁹³ Václav Příhoda, Školská reforma činitelem v sociální reformě, str. 50.

⁹⁴ Václav Průcha, Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918 – 1992, str. 326.

⁹⁵ Vilímekův kapesní kalendář studentstva Československé republiky, 1929 – 1930, str. 93 – 95.

⁹⁶ Václav Černý, Paměti I., str. 102.

⁹⁷ Viktor Knapp, Proměny času, str. 18.

ale nebylo peněz“, „ráda bych šla do škol, ale nešlo to“, „ve svém povolání necítím se být šťastným, chtěl jsem studovat konzervatoř, ale pro chudobu to nebylo možno.“⁹⁸

Je nutno zdůraznit, že pro mnohé dělníky nebylo studium zajímavé jen z důvodu finanční náročnosti. Je nutno vzít v úvahu také ušlý zisk. Kvalifikovaný dělník mohl po šest let vydělávat slušné peníze. Oproti tomu se tiskem šířily zprávy o nezaměstnanosti absolventů vysoké školy. Dělnické rodiny s nedostatkem sociálního kapitálu mohly s touto variantou počítat velmi pravděpodobně, neboť jim chyběly konexe k zajištění místa odpovídající vysokoškolské kvalifikaci. Studium na vysoké škole bylo proto pro dělnické rodiny nejen finančním břemenem, ale navíc riskantní investicí. Ta se ještě zvyšovala nebezpečím propadnutí a nuceného odchodu ze studia. Vysoký byl totiž podíl těch, kteří studia nedokončili. Např. z prvních ročníků gymnázií postoupilo v roce 1922/23 do druhého ročníku jen 41 % zapsaných žáků⁹⁹. Také Knapp uvádí, že z jeho ročníku pražského gymnázia se k maturitě dostalo jen asi 60 % studentů.¹⁰⁰

Dělnické dítě se vstupem na střední školu dostávalo do jemu neznámého světa, kde se pravděpodobně necítilo dobře a mohlo zažívat i různé ústrky kvůli svému sociálnímu původu. Jak uvádí Zárybnický, který studoval na *Vyšší škole průmyslové* v Praze v letech 1919 – 1923: „U nás ve třídě byli z protekce mnozí zhýčkaní a rozmařilí synáčkové pánů továrníků, velkoobchodníků, a podobné kasty, kteří nám, příslušníkům dělnické třídy, dávali při každé příležitosti najevo svou měšcovou nadřazenost.“¹⁰¹ V této souvislosti vzpomíná na příhodu, kdy mu matka vyprosila v rodině, kde posluhovala, odřený zimník, a jeho otec mu dovnitř všil různobarevné králíčí kožešiny. Kvůli tomuto zimníku se stal terčem posměchu bohatších spolužáků. Dokonce jej prý otočili kožešinou ven.

Jen málo dělnických rodičů proto toužilo své děti poslat na studia. Častější bylo, že si nadaného dítěte povšimnul učitel měšťanské školy a doporučil jeho rodičům další studium. Václav Zárybnický vzpomíná:

„Když jsem končil třetí ročník měšťanské školy ve Zbraslavi, již jsem se chystal a s rodiči hledal řemeslo, do kterého bych ihned vstoupil do učení. Byli jsme doma tehdy čtyři děti – starší bratr se již učil kovářem, dva mladší moji sourozenci chodili ještě do školy. Tehdy si však můj třídní učitel pozval otce do školy a doporučil mu dáti mě ještě dále na studia, nejlépe do pražské vyšší průmyslové školy. Vzpomínám si, co starosti a počítání přineslo toto těžké rozhodování mým

⁹⁸ Josef Apetaur, Příspěvek k psychologii a pedagogice puberty českého dítěte, str. 15.

⁹⁹ Václav Průcha, Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918 – 1992, str. 325.

¹⁰⁰ Viktor Knapp, Proměny času, str. 14.

¹⁰¹ Archiv NTM, fond 791, Sbírka vzpomínek a rukopisů, inv. č. 275, Václav Zárybnický, Dělnické dítě na studiích v předmnichovské republice.

rodičům. Otec byl pomocný dělník s nízkou týdenní mzdou sotva postačující k obživě šestičlenné rodiny. Nakonec však rodiče rozhodli, že studovat půjdu.¹⁰²

Stranou nesmí zůstat ani dělnické dívky. Osoby ženského pohlaví měly po dlouhou dobu zakázán vstup na gymnázia a tato diskriminace se jen velmi pomalu napravovala. Jedním z prvních cílů reforem poválečného školství byla příprava na zavádění koedukace a rušení odděleného školství pro chlapce a pro dívky. Počátkem 20. let studovalo na školách gymnaziálního typu 19 % dívek a do roku 1936/37 se tento počet zvedl na 34 %. I přes zrušení segregovaných dívčích lyceí od školního roku 1923¹⁰³ přetrvávaly tzv. hospodyňské školy připravující dívky na práci v domácnosti¹⁰⁴. Na vysokých školách studovalo v roce 1925/26 10 % žen¹⁰⁵; do roku 1935 dosáhl tento počet 20 %. Přes nepochybný posun směrem k rovnosti genderů se ale ani na tomto poli nepodařilo rovnosti dosáhnout. U dělnických dívek to platilo dvojnásobně. Jak jsme si již ukázali, je sporné, z jakých vrstev vycházela emancipace žen. Na jedné straně to byly střední vrstvy, které usilovaly o ženské vzdělání, na druhé straně to bylo dělnictvo, kde žena poprvé v masovějším počtu nastoupila do zaměstnání, což ji činilo emancipovanou. Můžeme se proto domnívat, že ačkoli byly mladé dělnické ženy poměrně emancipované, nespočívala jejich strategie osvobodit se v dosažení vysokého vzdělání, ale spíše v co nejrychlejším získání vlastního zaměstnání a dosažení finanční nezávislosti. Proto byl podíl dělnických dívek na gymnáziích ještě nižší než u chlapců. Dřívější nástup do zaměstnání dívek podporovala ještě jedna skutečnost: Relativně krátká doba k přivedení potomka na svět nutila dělnické dívky, aby si co nejdříve vydělaly na věno. Zatímco si mladý dělník chlapec mohl dovolit relativně bezstarostný život případně další prohlubování kvalifikace, neboť mohl vstoupit do manželství až později, dívka tolik času neměla.

Počet vysokoškoláků v Praze se po celé období první republiky pohyboval okolo 20 tisíc¹⁰⁶. V tomto případě šlo o maximálně desítky chlapců (a jednotlivé dívky) z dělnického prostředí, kteří vstupovali každoročně na pražské vysoké školy. Při tak malém počtu, kde nám navíc chybí jakékoli relevantní údaje, lze těžko provádět jakékoli zobecnění. Můžeme se domnívat, že poněkud větší podíl dělnických dětí odcházel na učitelské ústavy (které byly ovšem v tehdejší době stavěny na roveň středním školám a pro vstup na ně se vyžadovala

¹⁰² Archiv NTM, fond 791, Sbírka vzpomínek a rukopisů, inv. č. 275, Václav Zárybnický, Dělnické dítě na studiích v předmnichovské republice.

¹⁰³ Zdeněk Kárník, České země v éře první republiky 1918 – 1938, str. 525.

¹⁰⁴ Václav Průcha, Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918 – 1992, str. 32.

¹⁰⁵ K. Velemínský, Školství a lidová výchova, str. 47.

¹⁰⁶ Otto Lehovc, Prag, str. 162.

čtvrtá třída měšťanky). Učitelské ústavy byly na rozdíl od gymnázií nebo vysokých škol bezplatné¹⁰⁷ a toto povolání se těšilo mezi mnoha dělníky značné úctě.¹⁰⁸ Z vysokých škol se oblibě těšila u mladých dělníků technika (příkladem je respondent J. P., který jako jediný ze souboru dosáhl vysokoškolského vzdělání). Možná někteří další zamířili na filozofickou a přírodovědeckou fakultu. Podle statistik z brněnské univerzity vidíme, že to byla právě filozofie a přírodověda, kde byl největší podíl studentů osvobozen od studijních tax a poplatků¹⁰⁹. Naopak mladí lidé z dělnických rodin se jen zřídka vyskytovali na právech a medicíně. V dobových vzpomínkách univerzitních studentů se nesetkáváme se spolužáky z dělnických rodin (např. P. Reiman, E. Erban, V. Černý).

Zpracovaná data nás opravňují k několika závěrům o pražském školství a postavení dělnických dětí v něm. Předně je to velká sociální nerovnost v rámci školství panující. Ta se projevovala v mnoha oblastech. Od různé velikosti tříd ve školách v různých čtvrtích, odlišného známkování žáků z různých prostředí, velmi nerovnému přístupu na gymnázia po předčasné ukončování školní docházky v obecné škole nebo v nižších třídách měšťanek.

I mezi dělníky panovala určitá diferenciací ve vzdělanostních drahách. Ačkoli bylo jen nemnohým z nich umožněno jít na gymnázium, někteří pokračovali na odborných školách. Také existovaly prestižnější a méně prestižní učební obory, např. typografové a elektrotechnici oproti pekařům a truhlářům. Dostat se na prestižní obory bylo velmi obtížné. Tyto obory byly pro dělnické děti tím, čím bylo pro děti ze středních vrstev studium na gymnáziu. Asi 10 % dětí z dělnického prostředí nastupovalo po dokončení osmi let školní docházky ihned do práce.

Pozoruhodným zjištěním je velká míra propadání v pražském školství. Tato míra byla obzvláště vysoká u chlapců z dělnického prostředí. Podle našich údajů bylo velmi časté propadnout alespoň jednou, nejčastěji v prvním či druhém ročníku měšťanky. Také klasifikace byla z pohledu dneška velmi přísná. Jak jsme uváděli, propadalo se běžně z předmětů, které jsou dnes známkovány velice mírně (kreslení, zeměpis, dějepis).

Ačkoli učební obor představoval mnohé strasti, znamenal zároveň v některých ohledech i zlepšení postavení. Ačkoli bylo mnoho důvodů ke stížnostem (příliš práce, šikanování, špatné hygienické podmínky, vykonávání nekvalifikovaných činností), převažovaly kladné stránky učňovského života (relativní svoboda a zlepšení finanční situace).

¹⁰⁷ František Morkes, *Devětkrát o českém školství*, str. 20.

¹⁰⁸ *Dopisy jež nás došly, Pražanka*, roč. 1926, č. 101 (4), str. 17.

¹⁰⁹ *Statistická ročenka republiky Československé*, 1936, str. 226.

Směřování dívek v systému vzdělávání bylo v této době odlišné. Stále přetrvávala menší účast dívek na vyšších vzdělávacích stupních. Velmi málo dívek – ve srovnání s chlapci - nastupovalo do učebních oborů. Nabídka dívčích učebních oborů byla omezená. Nejčastějším oborem byla švadlena, kam přicházela většina dívek, které se šly vyučit. Poměrně populární byly u dívek z dělnických rodin různé obchodní školy, po jejichž ukončení nastupovala většina dívek jako služky, v případě vyučení do menších provozů (velmi často krejčovské salóny, pohostinství, kadeřnictví). Menší část dívek nastupovala ihned po ukončení měšťanské či obecné školy do tovární výroby jako nekvalifikované dělnice nebo jako služky. V případě dívek byla v dělnickém prostředí lépe hodnocena možnost stát se služkou. Menší prestiž měla tovární práce. Šlo totiž o to, aby si dívka co nejdříve vydělala na věno, neboť se očekávalo, že se do dvacátého pátého roku života stejně stane matkou. Zatímco u chlapců se oceňoval zisk kvalifikovaného povolání, u dělnických dívek to byl brzký zisk příjmu. Pouze některé emancipované dívky z dělnického prostředí toužily po zvyšování kvalifikace a chtěly mateřství odkládat, případně jej skloubit s výkonem povolání.

Lze tedy říci, že systém vzdělávání měl v této době rozpornou funkci: na jedné straně bezesporu připravoval dělnické děti pro budoucí povolání a určité menší části z nich umožňoval jistou mobilitu, na straně druhé ale pomáhal udržovat sociální nerovnosti tím, že příliš brzy odděloval žáky do různých typů škol, upřednostňoval žáky z tzv. lepších rodin a nevytvořil dostatečný počet míst na středních školách, aby se mohly stát přístupné i širokým vrstvám.

Závěr

Praha byla v meziválečném Československu městem s největší populací dělníků. Navíc se jednalo o město dynamicky se rozvíjející, které se rozrostlo z 600 tis. obyvatel v roce 1918 na 900 tis. obyvatel v roce 1938. Záhy poté, co se stala hlavním městem Československé republiky, došlo k jejímu rozšíření na tzv. Velkou Prahu a součástí hlavního města se stala vedle průmyslových předměstí i řada venkovských obcí. Praha byla také městem s největším počtem dělníků v ČSR. Ti pracovali ve velmi rozmanitém průmyslu (především elektrickém, chemickém, strojním, zpracování kovů, potravinářském, textilním a oděvním). Průmyslové podniky ve velmi lišily svou velikostí, přes pět set zaměstnanců mělo jen okolo deseti z nich.¹ Pohled na mapu průmyslu v Praze v letech 1918 a 1938 nám ukáže, jaký rozvoj v této době prodělala. Zatímco na počátku období je průmysl koncentrován především na Smíchov a do Libně - Vysočan, na konci období již tvoří pás okolo téměř celé Prahy a obzvláště silně se rozvinul především na jihovýchodě. Po celé zkoumané období dosud nebyl ukončen proces industrializace Prahy a počet pražského dělnictva stále rostl v absolutních číslech, ačkoli podíl obyvatel zaměstnaných v průmyslu na celkovém obyvatelstvu spíše stagnoval a ve třicátých letech dokonce poněkud poklesl. Přesto lze počet obyvatel Prahy zaměstnaných v průmyslu v nekvalifikovaných či málo kvalifikovaných profesích na podřízených pozicích a počet na jejich práci závislých rodinných příslušníků odhadnout na 200 tisíc obyvatel na počátku sledovaného období a 300 tis. na jeho konci.

Pražské dělnické obyvatelstvo mohlo profitovat z modernizace velkoměsta, na druhou stranu bylo ale jeho překotným vývojem zavlékáno do velmi obtížných situací. Na jedné straně byla v Praze daleko větší než jinde v republice lékařská a sociální péče, kulturní vyžití, školní vzdělávání a příležitosti k pracovním či politickým aktivitám. Na straně druhé představovala Praha město s nevyřešenou bytovou situací, která se po celé sledované období nezlepšovala, velkoměstské prostředí přinášelo koncentraci sociálně- patologických jevů (pohlavní nemoci, prostituce, kriminalita) a ani jemu se nevyhýbala masová nezaměstnanost.

Výzkum pražského dělnického prostředí přinesl několik překvapivých skutečností. Zopakujeme si alespoň ty nejdůležitější z nich: 1. Překvapením je zjištěné velmi rozdílné vnímání vlastní identity u osob, které soudobá statistika nebo dnešní historiografie zařazuje

¹ Byla to např. Křižíkova elektrotechnická továrna v Karlíně, strojírny českomoravská Kolben ve Vysočanech, Breitfeld- Dankova v Karlíně (obě byly spojeny v roce 1927 do ČKD - největších strojíren v Československu, které byly zároveň největším podnikem v Praze), Ringhofferova továrna na lokomotivy na Smíchově, Invalidova sklárna na Zličově, knihtiskárna A. Haase, přádelna bratří Perutů v Libni nebo textilka Gráb a synové tamtéž.

mezi dělníky, 2. značná sociální polarizace tehdejší Prahy, 3. role, kterou hrálo zdraví a jeho ohrožení pro tehdejšího člověka, 4. specifické rysy školní docházky dělnických dětí (míra jejich propadání, velmi silná sociální determinace v přístupu k vyšším formám vzdělání), 5. nakolik bylo tehdy dělnické prostředí liberální na rozdíl od jiných vrstev v otázkách předmanželské soužití nebo sexuality, 6. jak velkou roli hrála v této době v životě lidí politická angažovanost. 7. Překvapením bylo, jak se na rozdíl od tradovaného obrazu mužů-dělníků žijícího mezi továrnou, politikou a hospodou a dělnických žen starajících se o domácnost, jejichž jediným sociálním kontaktem byly hovory se sousedkami, ukazuje, že z hlediska trávení volného času se ve sledovaném období díky nástupu masové kultury již smývaly hranice mezi pohlavími a hranice mezi dělnictvem a středními vrstvami.

Pražské dělnictvo představovalo pestrou směs starousedlíků a nově příchozích především ze středních Čech. Velmi rozmanitý průmysl, velký podíl malých provozoven na jedné straně a největší průmyslové závody v ČSR na straně druhé, velká část nekvalifikovaných míst v sektoru služeb, to vše působilo velkou rozmanitostí pražského dělnictva na rozdíl od regionů, kde převažovalo jedno odvětví. Byly tu ale i jisté skutečnosti, které pražské dělníky spojovaly: Především se jednalo o etnicky homogenní skupinu. Praha bylo v této době již městem, kde české etnikum tvořilo 90% obyvatel a dělnictvo bylo skupinou národně ještě homogennější. Pražské dělnictvo spojovalo i velmi silné prosocialistické přesvědčení, které ovšem vykazovalo nejrozličnější varianty. Vliv všech tzv. socialistických stran v Praze byl celorepublikovým srovnáním nadprůměrný.

Je pravděpodobné, že pokud by nesklouzla česká společnost na šikmou plochu válek a diktatur, Praha by se vyvíjela obdobně, jako se vyvíjely ostatní západní průmyslové metropole. V souvislosti s náběhem přechodu k postindustriální společnosti, by podíl pracujících v tovární výrobě začal poklesat (jak se již pozvolna dělo) a masová kultura by pozvolna rozměňovala jejich vědomí třídní sounáležitosti, které v českém dělnictvu s tak velkým úsilím budovala na konci 19. a počátkem 20. století sociální demokracie. Hrozivá bytová situace by si dříve nebo později vyžádala podobné urbanistické zásahy, jaké známe např. z Vídně nebo z Berlína.

V historické sociologii existují úvahy o „vzestupu a pádu dělnické třídy“, podle kterých se s rozvojem moderního průmyslu utvořil i proletariát, jež si v průběhu času vytvořil vlastní specifickou kulturu a vlastní silné politické hnutí, jak správně předpověděl K. Marx. Proletariát ovšem nikdy nedosáhl natolik přesvědčivé dominance ve společnosti, aby se mohl chopit vlastními silami jejího vedení. I v době vrcholící průmyslové revoluce se v Evropě udržoval silný agrární sektor a prosazoval se i sektor služeb, což proletariátu znemožňovalo

získání dominantního postavení ve společnosti. Jeho zbídačení nikdy nedosáhlo té míry, aby bylo příčinnou spontánního revolučního výbuchu, dokonce ani světová válka, která obrovsky radikalizovala celou situaci, nevedla k vítězství tohoto „čtvrtého stavu“.

Jak se ukázalo (a jak jsme viděli na příkladě Prahy), na rozdíl od zjednodušených představ K. Marxe proletariát nikdy nepřijal jednoznačně revoluční ideologie, neboť vedle intenzivního konfliktu práce - kapitál prožíval i konflikty další, které rozhodně nebyly podružné ve srovnání s konfliktem prvním a nebyly jeho pouhou odvozeninou. Ať už to byly konflikty národnostní, kulturní, náboženské, generační nebo genderové, vytvářely z proletariátu i v době jeho největší početnosti vždy velmi rozmanitou skupinu.

Ačkoli nepodceňujeme význam těchto konfliktů, nesmíme se dopustit ani podcenění konfliktu práce – kapitál. Empirickým dokladem jeho výzkumu je vznik silného sociálně demokratického hnutí, které se stalo ve většině zemí Evropy od počátku 20. století nejsilnější politickou stranou. Výjimkou nabyly ani české země. Velká města se stávala baštami hnutí. Tak byla Praha od počátku hlavní oporou české sociální demokracie. Studovaná doba dosud nebyla dobou skepse vůči politice. Demokratická politika byla viděna jako místo kde se skutečně rozhoduje a o něž je třeba projevovat zájem. Proto byla míra politické angažovanosti daleko vyšší než dnes (volební účast, členství ve stranách a politických organizacích, četnost demonstrací a jejich násilný charakter).

Relativně snesitelné postavení evropského proletariátu bylo ovšem umožněno i existencí samotné kapitalistické světové ekonomiky, které ve snaze umenšit sociální konflikt v jejím jádru, rozvíjela vykořisťování své semiperiferie a periferie a mohla tak poněkud zvyšovat blahobyt domácích pracujících. Nestejné dopady kapitalizmu na různé zóny světové ekonomiky měly pak za následek různě vyostřenou situaci a rozchod ve strategiích revolučních hnutí operujících v jeho zónách. Tak se zrodilo ruské (bolševické hnutí) se zcela odlišnou strategií i cíli, než mělo hnutí evropské. Zatímco v západní Evropě se kapitalistická ekonomika udržela, na její semiperiferii v Rusku zvítězila bolševická revoluce a její ohlas rozvrátil i evropské sociálně demokratické hnutí. Tento rozvrat měl dopad i na politický život pražského dělnického prostředí. Konflikt mezi těmi, kteří přijali bolševickou strategii a těmi, kteří zůstali věrni západoevropské větvi socialistického hnutí, zde byly hlavním politickým konfliktem v rámci dělnického prostředí.

Chceme-li porozumět politické mentalitě pražského dělníka této doby, musíme si uvědomovat předchozí makrohistorické faktory. Pražský dělník mužského pohlaví té doby, ať už bylo jeho postavení jakékoli, viděl na jedné straně nepochybné pokroky v životní úrovni, v sociálním zákonodárství po roce 1918, a cítil euforii z nabyté samostatnosti, což ho

muselo nutně činit spokojeným se stávajícími poměry. Na druhou stranu ale měl v paměti hluboko vryty zážitky ze světové války, hlasování sociální demokracie pro válečné úvěry, viděl socialistické strany ve vládě, kde asistovaly při mnohém, co se mu nelíbilo a utajen před ním nezůstal ani životní styl jejich vrcholných představitelů, což ho nepochybně radikalizovalo. K jeho radikalizaci přispívalo, že viděl kácat se trůny ať už v Rakousku nebo v Rusku a zdálo se mu, že to stejným směrem půjde i nadále. Demokratická a rovnostářská atmosféra republiky ho v těchto nadějích posilovala.

Výzkum každodennosti především žen dělnického prostředí ale také mužů nás utvrdil v přesvědčení, že přes svůj význam nebylo politické krédo hlavní složkou identity běžného dělníka ve sledovaném období. Politická identita byla dost často zatlačována takovými stránkami lidské identity, jako byla snaha o přežití v dobách nouze a snaha o dosažení poněkud větší životní úrovně v dobách konjunktury. V trávení volného času také převažovaly apolitické aktivity. Jak jsme si ukázali řada dělníků se zaměřovala na zisk alespoň základního *kulturního kapitálu* (čtení, sebevzdělávání, důraz na školní úspěch dětí). Stálým průvodcem života dělnického prostředí byl strach ze ztráty *zdravotního kapitálu* – z onemocnění nebo úrazu. Každý jedinec si kolem sebe vytvářel síť sociálních kontaktů (*sociální kapitál*), jež se mu mohla hodit v době vlastní (zdravotní či ekonomické) nouze. Sociální kapitál, ať už se jednalo o kolegy z práce, příbuzné nebo osoby ze sousedství, bylo potřeba neustále udržovat a rozvíjet.

Není možné podceňovat ani dějinnou zkušenost žen, mladé a staré generace. Dějiny nemohou být jen dějinami mužů středního věku. Obzor žen byl pravděpodobně poněkud užší než obzor mužů, neboť musely svůj volný čas věnovat placené práci, péči o domácnost a o děti. Svět placené práce nehrál v jejich společenské socializaci zdaleka tak významnou roli jako u mužů. Klíčovým socializačním zážitkem zde bývala služba v mládí. Na ženu více doléhaly každodenní obtíže života, strach z nechtěného otěhotnění, strach o zdraví manžela a dětí. Životní zkušenost ženy předurčovala, že v jejích hodnotách budou hrát větší roli takové skutečnosti jako vzhled domácnosti, kontakty se sousedstvím nebo příbuznými. Modernizace české společnosti se u žen projevovala v nárůstu vnímání důležitosti vlastního *symbolického kapitálu* (móda), úspěch u dělnických žen nalézala postupující masová kultura (biograf, ženské časopisy).

Je také třeba si uvědomit, že kapitalistická světová ekonomika vstoupila počátkem 20. století do své nové fáze, kdy od své expanzivní či extenzivní fáze vstupovala do intenzivní, konzumentské fáze. Společně se technickými objevy typickými pro tuto fázi vývoje kapitalistické ekonomiky (záznam zvuku a obrazu) to umožnilo vytvoření mohutně

expandujícího odvětví masové kultury, jehož samozřejmým klientem se stalo ve městech koncentrované dělnické prostředí. Masová kultura se projevila v takových odvětvích jako byl sport, huba, kino, rozmach novin atp. Svou podstatou tvořila silnou konkurenci kultuře dělnických spolků, neboť se obracela na celou společnost a celá společnost s výjimkou nejspodnější a nejvyšší vrstvy jí také konzumovala. Tak masová kultura rozměňovala hranice mezi jednotlivými společenskými vrstvami, měla vliv i na proměny chápání lidského těla a změny vzorců sexuálního chování především u mladé generace.

Konečně je třeba si uvědomit, že námi zkoumaná doba bylo dobou posilování státu a jeho pravomocí. V zájmu státu bylo, aby měl vzdělané, zdravé a poslušné občany. Proto byla tato doba i dobou expanze státního školství, zdravotní a sociální péče. Příkladem takových státních investic jsou pražské budovy škol z této doby nebo komplex *Masarykových domovů* v Krči. Tato péče státu se přirozeně nejvýrazněji projevila v hlavním městě, kde byla chudoba orgánům státu nejvíce na očích. Posilovala se i role státu v ekonomice a rostl státní zaměstnanecký sektor. Sužba ve státní službě (např. armáda, policie, městské podniky) představovala pro dělnické prostředí i mobilitní kanál. Zvýšená péče státu o své zaměstnance a menší dopad hospodářských krizí na tento sektor z nich dělali privilegovanou skupinu.

Studium každodennosti dělnického prostředí v hlavním městě má svůj význam i počátkem 21. století, kdy v českých zemích průmyslová výroba zaniká. Jak ukazují soudobé sociologické výzkumy, se zánikem průmyslového dělnictva, ale nezaniká sociální nerovnost a dokonce se opět zvyšuje. Právě studium společnosti hluboce třídně rozdělené ale zároveň i velmi občansky aktivní, jako byla pražská společnost v letech 1918 – 1938, je nám inspirací pro soudobou společnost českou. Tehdejší sociální rozdíly a z nich plynoucí sociální konflikty nám ukazují, jaká úskalí číhají na konci cesty po níž současná česká společnost směřuje a naopak aktivní (byť přepolitizovaná) občanská společnost tehdejší doby může být pro dnešního člena individualizované, atomizované a občansky neaktivní české společnosti určitým ideálem. Studium pražského dělnictva nám také ukazuje, že psaní dějin z pohledu určitého sociálního prostředí či vrstvy má svůj význam a není možné pojmy jako třída či vrstva odhodit do starého železa, jak činí rádi postmodernisté s poukazem, že jde stejně o pouhé lingvistické konstrukty. Ačkoli uznáváme mnohé námitky postmodernizmu, můžeme na základě naší práce konstatovat, že alespoň pro zkoumané období má smysl psaní dějin sociálních vrstev.

Přehled použitých pramenů a literatury:

I. Prameny:

A) archivní materiál

Archív hlavního města Prahy

Sbírka matrik

Fond: Stavební sbor hl. města Prahy

Fond: Ústřední úřad sociální, 1924–1949

Fond: Ústřední sociální odbor

Fond: Rada hlavního města Prahy

Fond: Kancelář primátora

Archív Česko-moravské komory odborových svazů

Fond: Odborové sdružení československé

Archív tělesné výchovy a sportu Národního muzea

Fond: Dělnické tělocvičné jednoty (FDJ)

Fond: Federace dělnických tělocvičných jednot (FDTJ)

Archiv Národního technického muzea

Fond: Sbírka vzpomínek a rukopisů

Národní archiv ČR

Fond: Československá sociálně demokratická strana dělnická

Fond: Ministerstvo veřejného zdravotnictví a tělovýchovy

Fond: Společnost pro potírání chorob pohlavních,

Fond: ÚV KSČ 1921 – 1938

Státní oblastní archiv v Praze

Fond: Pražská měďárna, kabelovna a elektrotechnické závody Křižík, a. s., Praha

B) Tištěné prameny

Almanach hlavního města Prahy 1922, roč. XVIII, Praha 1922.

Almanach hlavního města Prahy, 1924, ročník XIX, Praha 1924.

Almanach hlavního města Prahy, ročník XXI., Praha 1930.

- Almanach hlavního města Prahy, ročník XXIII, Praha 1932
- Branald Adolf, Hrdinové všedních dnů : jejich příběhy, vzpomínky a vyprávění. 1. díl, Život; odb. spolupráce: Jan Klepl, Praha 1953
- Branald Adolf, Hrdinové všedních dnů : jejich příběhy, vzpomínky a vyprávění. 2. díl – dílo.odb. spolupráce: Jan Klepl, Praha Československý spisovatel, Praha 1954.
- Brož Vladislav, Dies atri aneb od první do třetí republiky, Pražské sdružení jednoty českých právníků, Praha, 1999.
- Čapek Karel, Obrázky z domova, Československý spisovatel, Praha 1959.
- Černý Václav, Paměti 1945 – 1972, Atlantis, Brno 1992.
- Dělnické tělovýchovné jednoty v době krize hospodářské, Zprávy k XI. vlnému sjezdu D.T.J.Č. za období 1932 – 1935, nakl. DTJ., Praha 1936.
- Dělnický rodinný kalendář, Komunistické nakladatelství v Praze, Praha, 1928.
- Dělník gentleman (o společenské výchově), Dorostový odbor výchovného výboru svazu D.TJ.Č., Praha 1922.
- Deset let činnosti pro potírání chorob pohlavních. Nákladem společnosti pro potírání chorob pohlavních, Praha, 1929.
- Dlouhý Jaroslav, Bytová péče pražské obce, In Stavba, roč. 12, 1934 - 1935.
- Doskočil Jaromír, Praha, Rozvrat v rodinách, In Úchylná mládež, ročník 9, sešit 4/5, Praha 1933.
- Driml Karel, Domácí zdravotnictví pro ženy, Nakladatelství Orbis, Praha, 1928.
- Drůbek Ladislav, Výzkum dětí, ve třídě elementární, Nákladem ústředního spolku učitelského, Brno 1926.
- Foglar Jaroslav, Život v poklusu, Olympia, Praha, 1997.
- Fort Ludvík, Budiž jasno v otázce bytové, Svaz spolku majitelů domů v hlavním městě Praze, Praha, 1925.
- Fort Ludvík, Nouze bytová, Jak ji řešíme a jak bychom ji řešiti měli : [Předl. v týd. schůzi Právn. jednoty v Praze 21. dub. 1921], nákl. vl. : Řivnáč (distributor), Praha, 1921.
- Frýdová Pavla, Ženská vydrží víc než člověk, Nakl. Lidové noviny, 2006.
- Hájek Rudolf, Za námi cesta neschůdná, Vzpomínky odborového pracovníka, Práce, Praha, 1966.
- Hejda Jiří, Žil jsem zbytečně, Melantrich, Praha 1991.
- Holek Václav, Paměti, rukopis, ve vlastnictví doc. Jan Měchýř
- Horníková Anna, Rudí průkopníci, Mladá fronta, Praha, 1972.
- Hrbek Rudolf, Dobrodružství na černé řece, Mladá fronta, Praha, 1974.

- Jiráček Karel, El Car vzpomíná, Z historie dělnického agitpropu, Praha, Orbis, 1971.
- Kabát Marcel, Ten kouzelný čas dětství, Melantrich, Praha, 1974.
- Káňa Vašek, Válkou narušení, SNDK, Praha, 1953.
- Koťátková Marie, Kluci z Davidkovy ulice, In Naše dětská a učňovská léta, ed. Václav Gernerle, Práce - Práca, Praha - Bratislava, 1965.
- Královéhradecký kraj, Sborník, Městské muzeum, Hradec Králové, 1958.
- Krejčí Jaroslav, Mezi exilem a domovem, Masarykův ústav - Archiv AVČR v nakladatelství Albis international, Praha 2006.
- Krosnář Josef, Zlaté pražské časy, Praha, Svoboda, 1966.
- London Arthur, Doznání: v soukolí pražského procesu, Československý spisovatel, Praha, 1990.
- Mimořádné zprávy státního úřadu statistického, roč. 2, 1932, č. 19 – 20.
- Mráz J., Z činnosti buňky KSČ v Malém Břevnově. In: Vzpomínají předváleční členové komunistické strany Československa šestého pražského obvodu. OV KSČ Praha 6, Praha, 1982.
- Reiman Pavel, Ve dvacátých letech, Vzpomínky, SNPL, Praha, 1966.
- Rezler Josef a dcera, Ze života průkopníků sociální demokracie, Svoboda, Praha, 1950.
- Ruta, B. Několik vzpomínek, In: Vzpomínají předváleční členové komunistické strany Československa šestého pražského obvodu. Vydal OV KSČ Praha 6, Praha, 1982.
http://www.praguecoldwar.cz/ov_ksc_6.htm citováno 12.6.2007.
- Seifert Jaroslav, Všecky krásy světa, Eminent - Knižní klub, Praha, 1999.
- Slánská Josefa, Zpráva o mém muži, Svoboda, Praha, 1990.
- Spilka Josef (ed.), Šípek u haldy, Karolina Štiková vypravuje a ilustruje, Práce, Praha, 1964.
- Statistická ročenka republiky Československé, 1936, Orbis, Praha, 1938.
- Statistická zpráva hlavního města Prahy za rok 1925, Statistická komise hl. m. Prahy, red. Josef Šiška, Hlavní město Praha, Praha, 1930.
- Statistická zpráva hlavního města Prahy za léta 1923 a 1924, Statistická komise hl. m. Prahy, red. Josef Šiška, Hlavní město Praha, Praha.
- Statistická zpráva hlavního města Prahy za léta 1930 – 1933, Statistický úřad hl. m. Prahy, red. Josef Šiška, Praha, 1937.
- Statistická zpráva hlavního města Prahy za léta 1926 - 1929. Statistický úřad hl. m. Prahy, red. Josef Šiška, Praha, 1933.

- Statistická zpráva hlavního města Prahy, spojených obcí Karlína, Smíchova, Vinohrad, Vršovic a Žižkova a 32 sousedních obcí a osad Velké Prahy za rok 1921. Red. Josef Šiška, Vydala Statistická komise hl. m. Prahy, Praha, 1926.
- Statistická zpráva hlavního města Prahy za rok 1922. Statistická komise hl. m. Prahy, red. Stejskal Cyril, Poznatky z všestranného výzkumu žactva pokusných škol v Praze. In Pedagogické rozhledy, roč. 42, 1932.
- Šimon Bohumil, Klobouk od Brežněva, Periskop, Praha, 1997.
- Šiška Josef, (red.), Sčítání bytů v Praze ze dne 1. prosince. Vydal statistický úřad hlavního města Prahy, Praha, 1930.
- Šiška Josef, Soupis bytů v Praze podle stavu z 15. února 1921, Hl. město Praha, Praha, 1923.
- Štěpánek Josef, Josef Štěpánek, In Byt a umění, Revue pro současnou bytovou kulturu, číslo 2, Praha 1931.
- Šusta Josef, Léta dětství a jinošství, Melantrich, Praha, 1947.
- Tošner L., Několik epištol, Dělnická olympiada v Praze 1915.
- Trousil Antonín, Hrst vzpomínek, Praha, NPL, 1962.
- Vavreka L., Organizační rádce dělnických tělocvičných jednot, nákladem DTJ, Praha, 1920.
- Včelička Géza, Černá píseň – kniha reportáží a povídek, Československý spisovatel, Praha, 1952.
- Vincenc Ludvík, Ze vzpomínek, In Naše dětská a učňovská léta, Práce - Práca, Praha - Bratislava, 1965.
- Vogeltanz Evžen, Vzpomínky na život v měšťanském pivovaře v Plzni. In Etnografie dělnictva 10, Praha 1983.
- Vystoupení posl. Čížinské v Národním Shromáždění, 6. 6. 1930, <http://www.psp.cz/eknih/1929ns/ps/stenprot/059schuz/s059001.htm>, citováno 12.6.2007.
- Wolker Jiří, Pracujícím, Práce, Praha, 1987.
- Zápotocký Antonín, Vstanou noví bojovníci, Praha, 1986.
- Zprávy Státního úřadu statistického republiky Československé. č. 21. Ročník VIII, Státní úřad statistický, Praha, 1927.
- Zweig Stefan, Svět včerejška, Torst, Praha, 1994.
- Žák Jaroslav, Študáci a kantoři, Československý spisovatel, Praha, 1989.
- Žák Jaroslav, Rada Vlastimil, Bohatýrská trilogie, SNKL, Praha, 1959.
- Žák Jaroslav, Svět se mění nenápadně, Olympia, Praha, 1971.
- Žák Jaroslav, Žákovská knížka Žáka Jaroslava, Kruh, Hradec Králové, 1991.

Periodika

Abstinentní korespondence

Byt a umění

Dělnická tělovýchova

Hvězda československých paní a dívek

Komunistka

Právo lidu

Pražanka

Předvoj, List vychovatelstva, organizačních pracovníků a samaritánů Dělnických
tělovýchovných jednot československých

Rozséváčka

Rudé Právo

Skauting

Sociální problémy

Sport všem, časopis pro zájmy lidového sportu

Stadion

Stavba

Tělocvičný ruch, list svazu DTJ

Tvorba

Večerník Práva lidu

Věstník hlavního města Prahy

Výboj, ústřední orgán FPT

II. Literatura:

Adamcová Dagmar, Vývoj estetických norem u obyvatel jedné pražské čtvrti 1918 – 1939. In
Etnografie dělnictva, Praha 1974.

Adamcová Dagmar, Pražské dělnictvo a četba ve 20. a 30. letech, Disertační práce, Praha,
1982.

Apetaur Josef, Příspěvek k psychologii a pedagogice puberty českého dítěte, Praha 1927.

Rozpravy Ústavu pro výzkum dítěte a dorůstající mládeže (Českého pedologického
ústavu hlavního města Prahy); č. 35, Separát z: Pedagogické rozhledy, roč. 37, seš. 1-6.

Arendtová Hanah, Původ totalitarismu, OIKOYMENH, Praha, 1996.

- Atlas obyvatelstva ČSSR, Ústřední správa geodézie a kartografie, Praha, 1962.
- Barker Chris, Slovník kulturních studií, Portál, Praha, 2006.
- Barták Jan, Kraus Vladimír, Typografové, Naše vojsko, Praha 1994.
- Bednář Karel, Dvořák František, K sociálním problémům dělnické mládeže a mladé inteligence, nákladem Odborového sdružení československého, Praha 1937.
- Bezdětnost v České republice 24.07.2005, ANALÝZA, citováno 16.12..2007
www.demografie.cz
- Bláha Inocenc Arnošt, Sociologie sedláka a dělníka, Masarykova sociologická společnost. Orbis, Praha, 1937.
- Boháč Antonín, Hlavní město Praha, Studie o obyvatelstvu, Nákladem státního úřadu statistického, Praha 1923.
- Boukal Vítězslav, Mládež a sexualita, příspěvek k poznání morálky dnešní mládeže, Praha, Melantrich, 1971.
- Bourdieu Pierre, Die feinen Unterschiede, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1990.
- Bourdieu Pierre, Teorie jednání. Karolinum, Praha, 1998.
- Bourke Joanna, Working Class Cultures in Britain 1890 – 1960, Gender, Class and Ethnicity, Routledge, London 1994.
- Bradáč Zdeněk, Zlatá dvacátá léta, počátky hegemonie USA v kapitalistickém světě 1914-1929, Praha : Mladá fronta, 1983.
- Čecháček Jaroslav, Vzpoula středního stavu, Volná myšlenka, Praha 1933.
- Debkbobra Maurice, Amerika se usmívá, Jos. R. VilímeK, Praha 1935.
- Deyl Zdeněk, Sociální vývoj Československa. Academia. Praha 1985.
- Došková Marie, Anthropometrické znaky pekařských učedníků, Zvláštní otisk časopisu Anthropologie, č. 3, Praha, 1923.
- Dubský Vladimír, Pražská stranická organizace v letech 1921 – 1929. Příručka k dějinám pražské stranické organizace. Dům politické výchovy MV KSČ v Praze, Praha, 1980.
- Dudek František, Recenze, Otto Urban, Kapitalismus a česká společnost. K otázkám formování české společnosti v 19. století, Praha, Svoboda, 1978, In ČČH 28/1980, č. 3.
- Feldmann Klaus, Soziologie Kompakt, Eine Einführung, Westdeutscher Verlag, Wiesbaden, 2001.
- Fialová Ludmila a kol., Dějiny obyvatelstva českých zemí. Mladá fronta, Praha, 1996.
- Fialová Ludmila, Domácí služebnictvo v českých zemích na přelomu 19. a 20. století ve světle historických statistik, str. 165, In Historická demografie, 26/2002.
- Filozofický slovník, Svoboda, Praha, 1979.

- Fojtík Karel, Tři typy venkovských obydlí v Brně, in Brno v minulosti a dnes, 1/1959.
- Fojtík Karel, Sirovátka Oldřich, Rosicko-Oslavansko, Život a kultura lidu v kamenouhelném revíru od začátku 19. stol., ČSAV, Praha, 1961.
- Foucault Michel, Dějiny sexuality I., Vůle k vědění. Herman a synové, Praha, 1999.
- Galla Karel, Dolní Roveň, sociologický obraz české vesnice, Praha, Spolek Péče o blaho venkova, 1939.
- Gestrich Andreas, Geschichte der Familie im 19. und 20. Jahrhundert, Oldenbourg, 2007.
- Gordon Linda, Heroes of Their Own Lives: the Politics and History of Family Violence, New York, Viking, 1988.
- Grossman Michael, On the Concept of Health Capital and the Demand for Health, *The Journal of Political Economy*, Vol. 80, No. 2 (Mar. - Apr., 1972).
- Hamilton Richard, Die soziale Basis des Nationalsozialismus, In Jürgen Kocka (hg.) Angestellte im europäischen Vergleich. Vandenhoeck und Ruprecht, Göttingen, 1981.
- Healey Dan, Bolshevik Medicine and Russia's Sexual Revolution
<http://www.iisg.nl/~womhist/healey.doc>, citováno 1.2.2007.
- Healey Dan, Homosexual Desire in Revolutionary Russia: The Regulation of Sexual and Gender Dissent, Chicago: University of Chicago Press, 2001.
- Hecht Hugo, Pohlavní choroby a alkohol, nákladem Sdružení abstinentů socialistů v ČSR, Praha 1937.
- Heumos Peter, Vyhrňme si rukávy, než se kola zastaví. Dělníci a státní socialismus v Československu 1945 - 1968. Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, Praha, 2006.
- Hlušičková Růžena, Pražská stranická organizace v letech 1929 – 1939. Příručka k dějinám pražské stranické organizace. Dům politické výchovy MV KSČ v Praze, Praha, 1981.
- Hoggart Richard, The Uses of Literacy: Aspects of Working Class Life, Chatto and Windus, 1957.
- Honzík Miroslav, Praha 1921, Vzpomínky, fakta, dokumenty, Svoboda, Praha, 1981.
- Horská Pavla, Umělé přerušení těhotenství pohledem historické demografie, Historická demografie, 27/2003.
- Houser František, Výchovná práce školních dětí, Dědictví Komenského, Praha, 1907.
- Hruška Emanuel, Rozbor zdravotních a osídlovacích poměrů Velké Prahy, pokus o soustavné studium a grafické znázornění zjištěných dat za období od roku 1921 do roku 1930-1933, Ústav pro stavbu měst při Masarykově akademii práce, Praze, 1935.
- Huntová Lynn, Francouzská revoluce; Politika, kultura, třída, CDK, Brno 2007.

- Chalupný Emanuel, Sociologie, díl IV., svazek 3., nákladem vlastním: Melantrich [distributor] Praha, 1941.
- Chyba Antonín, Postavení dělnické třídy v kapitalistickém Československu. Svoboda, Praha. 1972.
- Iggers Georg, Dějepisectví ve 20. století, od vědecké objektivy k postmoderní výzvě, Nakladatelství Lidové noviny, Praha 2002.
- Iltis Hugo, Hranice a možnosti socialistické výchovné a vzdělávací práce. Dělnická akademie, Praha, 1929.
- Jahoda Marie, Lazarsfeld Paul Felix, Zeisel Hans, Die Arbeitslosen von Marienthal, Ein soziographischer Versuch über die Wirkungen langandauernder Arbeitslosigkeit. (1933) Surhkamp, Frankfurt am Main, 1980.
- Jemelka Martin, Na kolonii, Život v hornické kolonii dolu Šalamoun v Moravské Ostravě do začátku socialistické urbanizace, VŠB - Technická univerzita Ostrava, 2007.
- Josef Ježek, Kalkulace všedního života, úvahy o rodině a jejím hospodaření, Nakl. Ludvík Souček, Praha 1939.
- Jirásková Anna, Čtenářský výzkum pražské dívčí mládeže živnostenské, Pedagogické Rozhledy, leden 1932.
- Kárník Zdeněk, České země v éře první republiky (1918 – 1938), Libri, Praha, 2003.
- Kavka František, Petráň Josef (ed.), Dějiny Univerzity Karlovy. [IV, 1918-1990], Karolinum, Praha, 1998.
- Keprta Josef, O národním školství v hlavním městě Praze, Unie, Praha 1922.
- Klímová Dagmar, Pojem „Pražanství“ v tradici českého dělnictva, In Etnografie dělnictva, 9/ 1977.
- Kohn, L. Melvin, Class and Conformity: A Study in Value, With Reassessment. The University of Chicago Press, Chicago, 1977.
- Kosáková Jana, Příspěvek ke studiu způsobu života dělníků v Praze v Malém Břevnově. Diplomová práce. FFUK. Praha, 1975.
- Kosatík Pavel, Devět žen z hradu, Praha, Mladá fronta, 1999.
- Kotek Josef, Dějiny české populární hudby a zpěvu, 1918 - 1968, Praha, Academia, 1994.
- Koubek Ladislav, Sociologický výzkum žactva měšťanských škol ve školním roce 1929 – 1930, vl. nákladem, Praha 1930.
- Krakeš Josef, Krakešová Marie, Sociální případ, Organizace sociálních pracovníků, Praha, 1934.

- Krakešová- Došková Marie, Psychogeneze sociálních případů, O vzniku sociální úchylnosti, Praha, 1946.
- Kuklík Jan, Česká strana sociálně demokratická, In Politické strany: vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu v letech 1861–2004, Jiří Malíř, Pavel Marek a kolektiv, díl 1, Brno, Doplněk, 2005.
- Křen Jan, Jaroslava Hájková, Jak se žilo na vesnici, Praha, SZN, 1958.
- Kubálek Josef, Duševní vývoj dítěte v době předškolní, Vychovatelská čítanka, 1931.
- Kukla Karel Ladislav, Pražské bahno, Svoboda, Praha, 1992.
- Kvaček Robert, Historie jednoho roku, Mladá fronta Praha, 1978.
- Lane Jeremy F., Pierre Bourdieu, A Critical Introduction, Pluto Press, 2000.
- Ledvinka Václav, Pešek Jiří, Praha, Nakladatelství Lidové noviny, Praha, 2000.
- Lenderová Milena, K hříchu i k modlitbě, Mladá fronta, Praha, 1999.
- Lenderová Milena, Rýdl Karel, Radostné dětství, Paseka, Litomyšl, 2006.
- Lehovec Otto, Prag. Orbis, Praha, 1942.
- Lepsius Reiner M., "Parteiensystem und Sozialstruktur. Zum Problem der Demokratisierung der Deutschen Gesellschaft." In: Ritter Gerhardt A. (Hrsg.): Die deutschen Parteien vor 1918. Köln 1973.
- Linhart. Jiří, Dynamika sociálně třídní struktury a změny ve způsobu života v Československu. Sociologický časopis č. 3, 1980.
- Charvát František, Linhart Jiří, Večerník Jiří, Sociálně třídní struktura Československa: Vývoj, data, srovnání, Horizont, Praha, 1978.
- Macek Josef, Jagelonský věk v českých zemích, díl, III. Academia, Praha, 2002.
- Machačová Jana, Matějček Jiří, Chudé (dolní) vrstvy společnosti českých zemí v 19. století. Sociální pozice a vzory chování, In Studie k sociálním dějinám 19. století (8), 1998.
- Machačová Jana, Prostředí továrního dělnictva ke konci 19. století: Analýza vzpomínek Františka Halase staršího z let 1885-1913. In Studie k sociálním dějinám 19. století (6), 1996.
- Machonin Pavel a kol., Československá společnost, Sociologická analýza sociální stratifikace, Epoque, Bratislava 1969.
- Machotka Otakar, Sociálně potřebné rodiny v hlavním městě Praze, Orbis, Praha, 1936.
- Matějček Jiří, Macháčová Jana, Nástin sociálního vývoje českých zemí 1781 – 1914. Slezské zemské muzeum, Opava, 2002.
- Matějček Jiří, Macháčová Jana, Vzory chování v českých zemích v 19. století, In Studie k sociálním dějinám, 7(2) 1997.

- Matějček, Jiří, Dělnické hnutí v Českých zemích do roku 1914. Emancipace dělnictva, nebo hegemonie proletariátu? Pokus o objektivní hodnocení vývoje hnutí i stavu výzkumu. In Studie k sociálním dějinám 2(9), 1998.
- Mc Kinley Donald Gilbert, Social Class and Family Life, The Free Press, New York, 1966.
- Měchýř Jan, Vzory chování dělníka v českých zemích, In Studie k sociálním dějinám 1 (8), 1998, ed. Macháčová, Matějček.
- Moravcová Miriam, Úsilí ženského tisku o rozvoj proletářské oděvní kultury. In Etnografie dělnictva 3, Praha, 1987.
- Morkes František, Devětkrát o českém školství, Pedagogické muzeum J.A. Komenského, Praha 2004.
- Možný Ivo, Sociologie rodiny, její vývoj, teorie a základní problémy. Sociologické nakladatelství, Praha, 1999.
- Mudroch Rudolf, Poměry číšnických učňů v Praze, Sociologicko-psychologická studie, Praha 1929.
- Muchová Karolina, Lidský osud na pozadí doby (identifikace kultury v životě jednotlivce), Diplomová práce, FF UK, Katedra Kulturologie, 1999.
- Nasaw David, Children of the City: At Work and At Play, Oxford University Press, 1986.
- Nečasová Marie, Školní prospěch a sociální poměry dítěte, Sociální ústav RČS, Praha, 1929.
- Nečasová-Poubová Marie, Kollar Robert, Režný Stanislav, Vliv krise na rodiny nezaměstnaných dělníků, Výzkumná sekce Sociálního ústavu Československé republiky s podporou Rockefellerovy nadace, Praha, 1933.
- Nechvátal Martin, 15.5.1921 - založení KSČ: ve službách Kominterny, Havran, Praha, 2002.
- Nechamkis Josef, K otázce nemanželských dětí u nás, In Sociální problémy, 2. ročník, 1932.
- Nipperday Thomas, Deutsche Geschichte 1866 – 1918, Verlag C. H. Beck, München, 1990.
- Obrdlík Antonín, Povolání a veřejné blaho, Orbis, Praha, 1937.
- Osborne Richard, Van Loon Boris, Sociologie, Portál, Praha, 2002.
- Pecka Jindřich, Taneční repertoár a styl jihočeského dělnictva v druhé polovině 19. a první třetině 20. století, In Výběr, časopis pro vlastivědu a historii, roč. 32, č. 1, 1995.
- Pecka Jindřich, Taneční zábavy jako součást životního způsobu jihočeského dělnictva v druhé polovině 19. a první třetině 20. století, In Výběr, časopis pro vlastivědu a historii, roč. 32, č. 4, 1995.
- Peiss Kathy, Cheap Amusments, Working Women and Leisure in Turn-of-the-Century New York. Temple University, Philadelphia, 1986.
- Pernes Jiří, Komunistky s fanatismem v srdci, Brána, Praha, 2006.

- Pernes Jiří, Takoví nám vládli, Brána, Praha, 2003.
- Peukert Detlev, J.K., Die Weimarer Republik, Krisenjahre der Klassischen Moderne, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1987.
- Pitter Přemysl, Od jisker k ohni, vl. nákladem, Praha, 1920.
- Pokorný Jiří, Dělnická akademie před 1. světovou válkou, Český časopis historický, č. 1, roč. 91, 1993.
- Praha v obnoveném státě československém, red. Václav Vojtíšek, vydala rada hlavního města Prahy, Obecní důchody, Praha, 1936.
- Pražák František, České dítě, Melantrich, Praha, 1948.
- Průcha Václav, Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918 – 1992, Doplněk, Brno, 2004.
- Průcha Václav, Sociální struktura československé společnosti v předmnichovské republice, Vysoká škola ekonomická, Praha, 1970.
- Příhoda Václav, Školská reforma, Orbis, Praha, 1931.
- Rákosník Jakub, Dělnická třída, postmodernismus a česká historiografie, In České, slovenské a československé dějiny 20. století, II. Sborník z mezinárodní konference, Universita Hradec Králové, Hradec Králové, 2007.
- Reck Siegfried, Arbeiter nach der Arbeit. Sozialhistorische Studie zu den Wandlungen des Arbeiteralltages. Lahn-Giessen [Focus Verlag], 1977.
- Reich Wilhelm, Sexuální boj mládeže, Knihovna levé fronty, Praha, 1933.
- Ritter Gerhard A., Tenfelde Klaus, Arbeiter im Deutschen Kaiserreich, J. H. W. Dietz Verlag, Bonn, 1992.
- Robek Antonín a kol., Stará dělnická Praha, Academia, Praha, 1981.
- Rosenbaum Heidi, Proletarische Familien, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1992.
- Runzik Václav, Obtíže výchovy úchylných dětí. In Úchylná mládež, roč. 15, č. ¾.
- Rupnik Jaques, Dějiny Komunistické strany Československa. od počátků do převzetí moci. Academia, Praha, 2002.
- Sanderson, Stephen K. The Great Transformations. The General Theory of Historical Development. Blackwell Publishers, 1995.
- Scheufler Vladimír, Volný čas a dětské hry pražského předměstí třicátých let. In Etnografie dělnictva 2, 1974.
- Schneider Jan, Cestou k prostituci, Spolek pro péči o slabomyslné v RČS, Praha, 1928.
- Schneider Jan, Puberta a prostituce, In Úchylná mládež, ročník 9, sešit 4/5, Praha, 1933.
- Schneider Jan, Pohřešování, In Úchylná mládež, roč. 15, č. ¾. 1939.

- Schwaller Jan, Deník Vojtěch Bergera – vztah malých a velkých dějin, In: Paměti a vzpomínky jako historický pramen, str. 243 – 250, Práce z dějin vědy a techniky, sv. 10, Národní technické muzeum, Praha 2006.
- Skalníková Olga, Kladensko, Život a kultura lidu v průmyslové oblasti, ČSAV, Praha, 1959.
- Sociální pathologie, In: Sociologická revue, č. 2 – 3, roč. 4., 1933.
- Srb Vladimír, Dějiny populace českých zemí, Karolinum, Praha, 2004.
- Stejskal Cyril, Výkonnost pražského národního školství, In Pedagogické rozhledy, roč. 39, 1929.
- Svobodný Petr, Ludmila Hlaváčková, Pražské nemocnice a špitály, Lidové noviny, Praha, 1999.
- Šiška Josef, Hlavní město Praha, Praha, 1926.
- Šíma Jaroslav, Sociologie výchovy, Československá grafická Unie, Praha, 1938.
- Šimsa Jan, Výchova mládeže, In Česká ročenka, redaktor Vena Kuttan, tiskem a nákladem Jana Kobese v Plzni, Plzeň, 1924.
- Špíglová Markéta, Paní N.P. In V. Studentský seminář k problematice dějin ženského emancipačního hnutí. UHSD, Praha, 1999.
- Štajf Jiří, Obezřetná elita. Česká společnost mezi tradicí a revolucí 1830 – 1851. Dokořán, Praha, 2005.
- Štěpánek Ladislav, Příspěvek k vývoji forem bydlení v pražských pavlačových domech na přelomu 19. a 20. století, In Pražský sborník historický, 1969 – 1970. Orbis, Praha, 1970.
- Štěpánek Ladislav, Vývoj pražských nouzových kolonií a život jejich obyvatel. In Pražský sborník historický, XI, Panorama, Praha, 1978.
- Teige Karel, Nejmenší byt, Václav Petr, Praha 1932.
- Teige Karel, K sociologii architektury, In Red 6 - 7, Praha, 1930.
- Thomson E. P., Making of the English Working Class, Random House, 1963.
- Trapl Miloš, Vývoj dělnické akademie, Dissertationes Historiae č. 2, Pedagogická fakulta, Hradec Králové, 1994.
- Tůmová Vanda, Pražské nouzové kolonie, Ústav pro etnografii a folkloristiku ČSAV, Praha, 1971.
- Turková Miloslava, Významné okamžiky a sváteční chvíle v životě rodin čelákovických kovodělníků, In Český lid, roč. 70, č. 4, 1983.
- Uhlíř František, Sociologie rodiny s hlediska dětského vývoje. Státní nakladatelství. Praha. 1947.

- Ulrich Zdeněk, Naše Emigrace do Svazu sovětských socialistických republik, In Sociální problémy, roč. 2., 1932.
- Urban Otto, Kapitalismus a česká společnost, Kapitalismus a česká společnost: k otázkám formování české společnosti v 19. století, Lidové noviny, Praha, 2003.
- Velemínský K., Školství a lidová výchova. In Československá republika, Praha 1929.
- Velký sociologický slovník, Karolinum, Praha, 1996.
- Vincenc Gérard, Communism as a way of life. (str. 315 – 345) In History of Private Life, díl V., ed. Philip Ariés a Georges Duby. Belknap Press of Harvard Univ. Press, Cambridge, 1991.
- Wajc Marek, Kössl Jiří, Český tramping 191 – 1945, Práh - Ruch, Praha - Liberec, 1992.
- Weltentwicklungsbericht, Nachhaltige Entwicklung in einer dynamischen Welt, UNO-Verlag, Bonn, 2003.
- Wright, Eric O., Class Counts: Comparative Studies in Class Analysis, Cambridge University Press, Cambridge, 1997.
- Václav Zahálka, Ze života dítěte v pomocné škole s internátem, Úchylná mládež, Úchylná mládež, roč. 15., číslo 3-4. 1939.
- Zinnecker, Jürgen, Straßensozialisation. Versuch, einen unterschätzten Lernort zu thematisieren. In: Zeitschrift für Pädagogik, 5/1979, str. 727 – 746.

III. Internetové odkazy

www.czso.cz

www.praguecoldwar.cz

www.psp.cz

www.demografie.cz

www.iisg.nl

IV. Rozhovory:

rozhovor s respondentkou A. K. 20. 4. 2006

rozhovor s respondentem V. B. 15. 1. 2007

rozhovor s respondentem M. K. 22. 12. 2006

rozhovor s respondentkou M. B. 1. 5. 2006

rozhovor s respondentem J. F. 29. 4. 2007

rozhovor s respondentem J. P. 17. 5. 2007
rozhovor s respondentkou, P. Š. 5. 4. 2007
rozhovor s respondentkou G. R. 17. 5. 2007
rozhovor s respondentkou Z. D. 15. 6. 2007
rozhovor s respondentem J. H. 25. 5. 2005
rozhovor s respondentem J. Ch. 15. 6. 2007
rozhovor s respondentkou M. D. 30. 5. 2007
rozhovor s respondentkou I. E., 2. 7. 2007
rozhovor s respondentkou H. N., 5. 4. 2007
rozhovor s respondentkou G. R. 1. 6. 2007
rozhovor s respondentem M. Z. 20. 9. 2006
rozhovor s respondentem K. J. 14. 2. 2006
rozhovor s respondentkou Z. D. 5. 5. 2007

Pražské čtvrti 1921 a 1931 – sociální a demografické údaje

	podíl dělníků 1921	podíl dělníků 1931	míra kojenecké úmrtnosti 1929	počet žáků ve třídě 1929	podíl žáků, kteří odešli z obecné školy na gymnázium	Podíl jednopokojových bytů 1930	Obyvatelstvo bez vyznání 1921	podíl nemanželských dětí 1930 - 1933	Podíl hlasů pro KSČ 1931	Podíl hlasů pro socialistické strany 1931
Josefov	3,5	6,8	80	32,6	16,5	10,7	7,9	15,7	6	33
Nové město	9,6	21	97,7	31,5	39,5	17,6	9,8	24,7	6	34
Staré město	10	24,3	73,9	32,6	23,8	21,1	9,1	28	6	33
Vinohrady	10,7	17,6	69,1	33,9	41,5	20,1	10,5	13,2	6	34
malá Strana	11,7	27,1	78,9	32,5	16,5	22,1	10,2	15,8	7	31
Hradčany	12,3	38,9	103,9	32,5	16,5	27,3	13,4	15,5	7	43
Karlín	17,9	29,1	86,4	29,5	37,4	16	12,5	11	8	43
Bubeneč	18,9	17,4	59	42	22,2	21,2	13,9	8	7	40
Vyšehrad	22,1	34,1	55,5	32,5	16,5	28,3	12	17,3	6	34
Dejvice	23,4	24,1	87,4	42	22,2	23,2	15,3	9	11	46
Smíchov	25	29,2	98	36,8	15,4	23,2	14	11,1	10	48
Žižkov	25,2	36,2	93	32,7	10,8	37,6	14,4	13,3	14	56
Vršovice	25,5	34,7	121,2	35,7	12,1	30,7	14,6	12,8	13	52
Nusle	27,5	35,4	86,7	38,3	9,1	32,2	12,6	12,5	14	56
Holešovice - Bubny	27,9	27,8	79,7	33,7	18,6	23,3	16,5	10,7	12	53
Hodkovičky	28,3	47,1	40	43,1	5,3	45,5	15,3	21	25	65
Staré Strašnice	28,8	39,4				39,3	14,6	9,4	19	56
Bohnice	30	16,4	127,7	35,3	14,6	30,9	12,8	10	21	74
Malá Chuchle	30,5	47,2	71,4	36,8	15,4	54	9,4		19	56
Krč	31,4	40,9	85,5	38,3	9,1	44,1	11,4	18,8	19	73
Střešovice	33,9	30,6	134,8	41,1	14	22,1	16,3	13,9	11	51
Podolí	34,1	35,9	71,4	43,1	5,3	39,7	13,4	11,1	11	52
Liboc	34,2	44,1	84,4	41,1	14	33,6	16,8	8,3	17	56
Bráník	36	44,3	127,6	43,1	5,3	37,3	16,2	10,3	10	60
Břevnov	36,1	40,1	73,8	41,1	14	32,6	18,8	12,5	17	58
Sedlec	36,5	48,4	83,3	42	22,2	29,9	15,7	26	18	61
Michle	36,9	52,8	147,4	38,3	9,1	47,5	14,1	18,7	25	66
Trója	37,3	50,9	22,7	35,3	14,6	35,9	23	17,7	27	68
Hostivař	37,5	52,4	155,7	35,7	12,1	40,6	13,6	14	19	61
Košíře	39,3	43,5	91,6	40,8	10	43,1	25	20,8	18	64
Záběhlice	42	40,6	82,3	35,7	12,1	37,7	17,2	11,3	16	54
Motoly	43,2	66,3	142,8	40,8	10	52,1	20,9	33	28	73
Libeň	43,9	45	106,3	35,3	14,6	35	24,9	12,2	21	64
Střížkov	46,4	65,6		35,3	14,6	45,6	14,6		16	73
Vokovice	46,7	51,2	203,7	42	22,2	41,5	20,2	10,2	16	65
Hrdlořezy	48,1	59,3	96,4	32,7	10,8	47,2	27,9	14,4	27	77
Hlubočepy	49,4	59,6	137	36,8	15,4	42,7	28	15,9	35	74
Veleslavín	49,7	52,2	22,2	42	22,2	38,7	18,6	17	20	70
Vysočany	49,8	53,4	134,8	42	8,9	45,9	27,6	15,7	21	70
Hloubětín	50,1	66,6	82,9	42	8,9	52,5	23,8	10,8	28	81
Malešice	50,4	63,1	122,5	32,7	10,8	49,2	23,4	6	25	74
Jinonice	51,8	67,5	131,3	40,8	10	53,6	21,7	13,8	32	76
Radlice	53,3	53,9	116,7	36,8	15,4	43,6	22,8	19,1	18	71
Kobylisy	53,4	51,7	85,3	35,3	14,6	40,5	30,1	11,7	22	60
Prosek	57,2	72,1	231,7	42	8,9	59,9	34,7	16,2	34	81

Zdroje: Emanuel Hruška, Rozbor zdravotních a osidlovacích poměrů velké Prahy, str. 83, Cyril Stejskal, Výkonnost pražského národního školství, str. 234, Josef Šiška, Sčítání bytů v Praze ze dne 1. prosince., str. 3, Josef Šiška, Statistická zpráva hlavního města Prahy za léta 1930 – 1933, str. 66, 67, 247.

Některé údaje o největších pražských podnicích z roku 1923

název podniku	počet zaměstnanců	počet žen	počet učňů	počet členů podnikové buňky KSČ	složení závodních rad			
					KSČ	Sociální demokracie	československá strana socialistická	indiferní
Českomoravská Kolben – Vysočany	1820	110	310	61	4 (5)	3 (3)	4 (6)	
Breitfeld- Daněk Karlín	1700	30	60	108	3	5	3	
Ringhoffer – Smíchov	1250	10	12	80	3	3	3	1
Pobočná výtopna státních drah - Smíchov	800			26	2			1
Invadovy sklárny a brusírny, Zličov	628	220	52	81	6	2		
Křižíkova Karlín	700	200	70	14	1	2	5	
Knih tiskárna a litografie A. Hass	503	260	23	16	3	2	2	1
Škodovka na Smíchově	560			51	2	4	2	
Gráb a synové textilka, Libeň	550			57	5			7
Vozovna elektrických podniků	500			20	4	4	8	6
Bratři Pertuzové Praha 8, Přádělna a tkalcovna	584			43	10	1	1	
celkem	9145			557	43	26	28	
kraj Praha					118	75	61	47
				odborní	5391	5508	4494 (jiní)	

Zdroj: NA ČR, fond ÚV KSČ, 1921 – 1938, karta 12, složka 2. Zpráva o odborovém hnutí v Praze, str. 2.

Tzv. Hlavy rodin obyvatel kolonie v tzv. Edenu v Motole – soupis těch, kteří se nastěhovali po červnu 1929

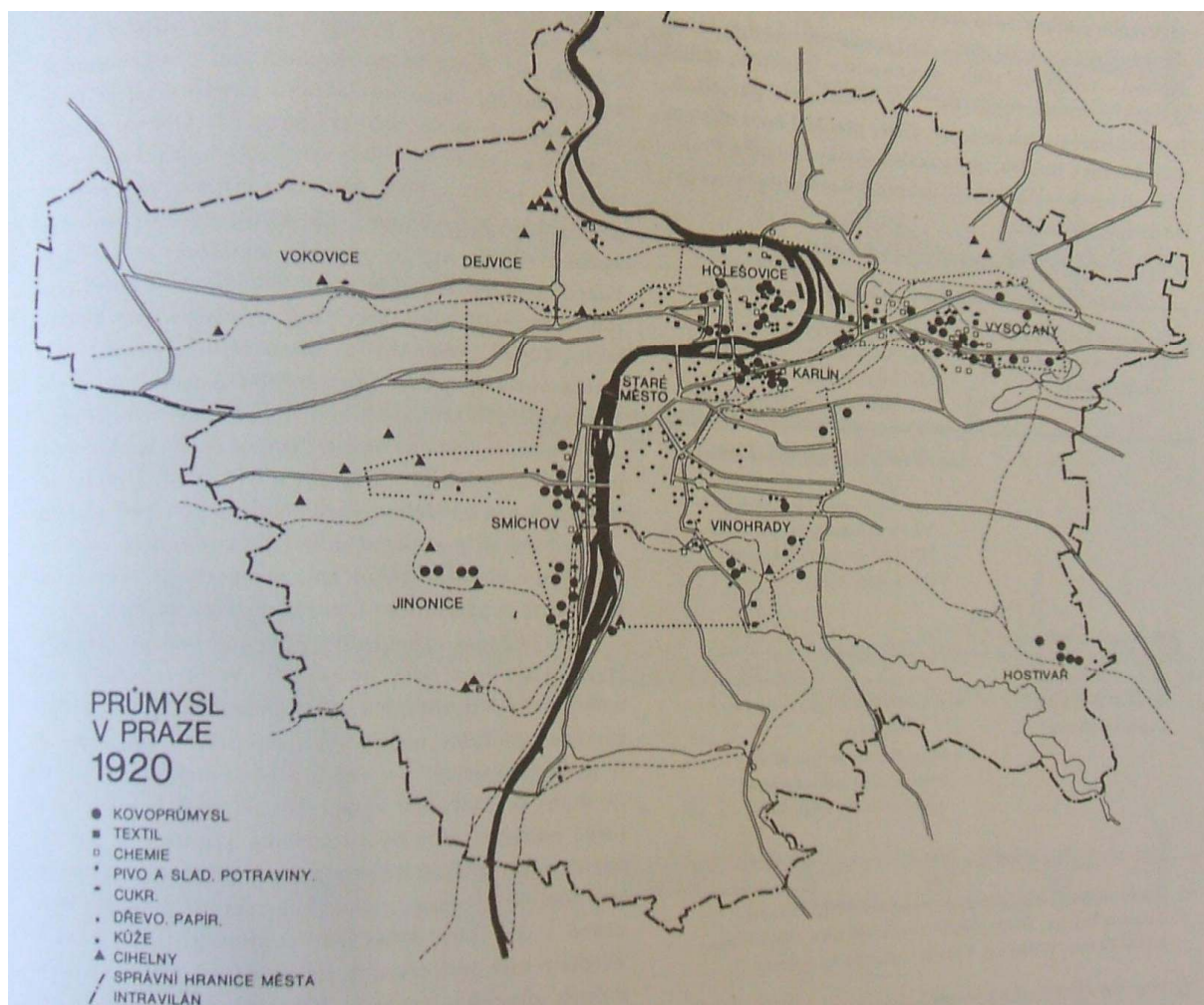
<i>jméno</i>	<i>datum narození</i>	<i>místo narození</i>	<i>ženatý</i>	<i>počet dětí</i>	<i>povolání</i>	<i>zaměstnaný</i>	<i>v Praze bydlí od roku</i>	<i>týdenní plat (kč)</i>
Rott Antonín	1864	Praha	ženatý	7	dělník	NE		
František Heger	1908	Česká Kamenice	ženatý		dělník	ANO		80
Haber Bohuslav	1895	Praha	?	?	trhovec	ANO	1924	
Dubřícká Anna	1880	Humpolec	vdova		švadlena		1929	
Kříž Karel	1877	Dolní Měcholupy	ANO		dělník	NE		
Diviš Antonín	1880		vdovec, partnerka		dělník	NE		
Čermák Karel	1898	Praha	ženatý	2	číšník	NE		
Stolařová Božena	1893	Pyšely			posluho-vačka	ANO	1920	180
Prokeš Alois	1903	České Budějovice	ženatý	1	dělník	NE	1924	
Pekař Emil	1901	Jesený (Jilemnice)	ženatý		dělník		1922	140
Fischrová Arnoštka	1895	Luká (Konice-Morava)	svobodná	2	posluhovačka, dříve pokojská	ANO	1925	
Vepřek Josef	1889	Žáky - Čáslav	ženatý	2	dělník	ANO		200
Kába František	1884	Barochov-Pyšely			dělník	ANO	1924	170
Salaba	1904		ženatý	1	topič v Masarykových domovech	ANO	1924	32
Kešner Václav	1887	Teny (Rokycany)	ženatý	3	dělník	NE	1925	
Hammerle Otakar	1904	Praha	svobodný, ve společné domácnosti s Marií Hálkovou (*1904)	0	dělník	ANO		180
Krejčí Jan	1901	Dobříš	svobodný, společná domácnost s Moltzrovou Emilií (*1902, nezaměstnána)	0	uzenářský pomocník	NE	1914	

<i>jméno</i>	<i>datum narození</i>	<i>místo narození</i>	<i>ženatý</i>	<i>počet dětí</i>	<i>povolání</i>	<i>zaměstnaný</i>	<i>v Praze bydlí od roku</i>	<i>týdenní plat (kč)</i>
Prokeš Karel	1901	Žižkov	ženatý	1	pomocný dělník		1902	170
Němec Václav	1889	Rakvice- Hustopeče	ženatý	1	pomocný dělník		1927	
Novák Josef	1908	Děkanovice – Ledeč	ženatý	0	dělník		1929	180
Mazakuli František	1900	Karlovy Vary	ženatý	0 (manž. těhotná)	hotelový sluha		1925	175
Bambule Josef	1894	Louny	ženatý	4	pomocný dělník		1917	180
Vanžura Josef	1901	Dobřichovice	ženatý	2	dělník	NE	1921	
Kozlocov Jiří	1900	Rusko	ženatý	manželka těhotná	dělník	nemocný	1930	

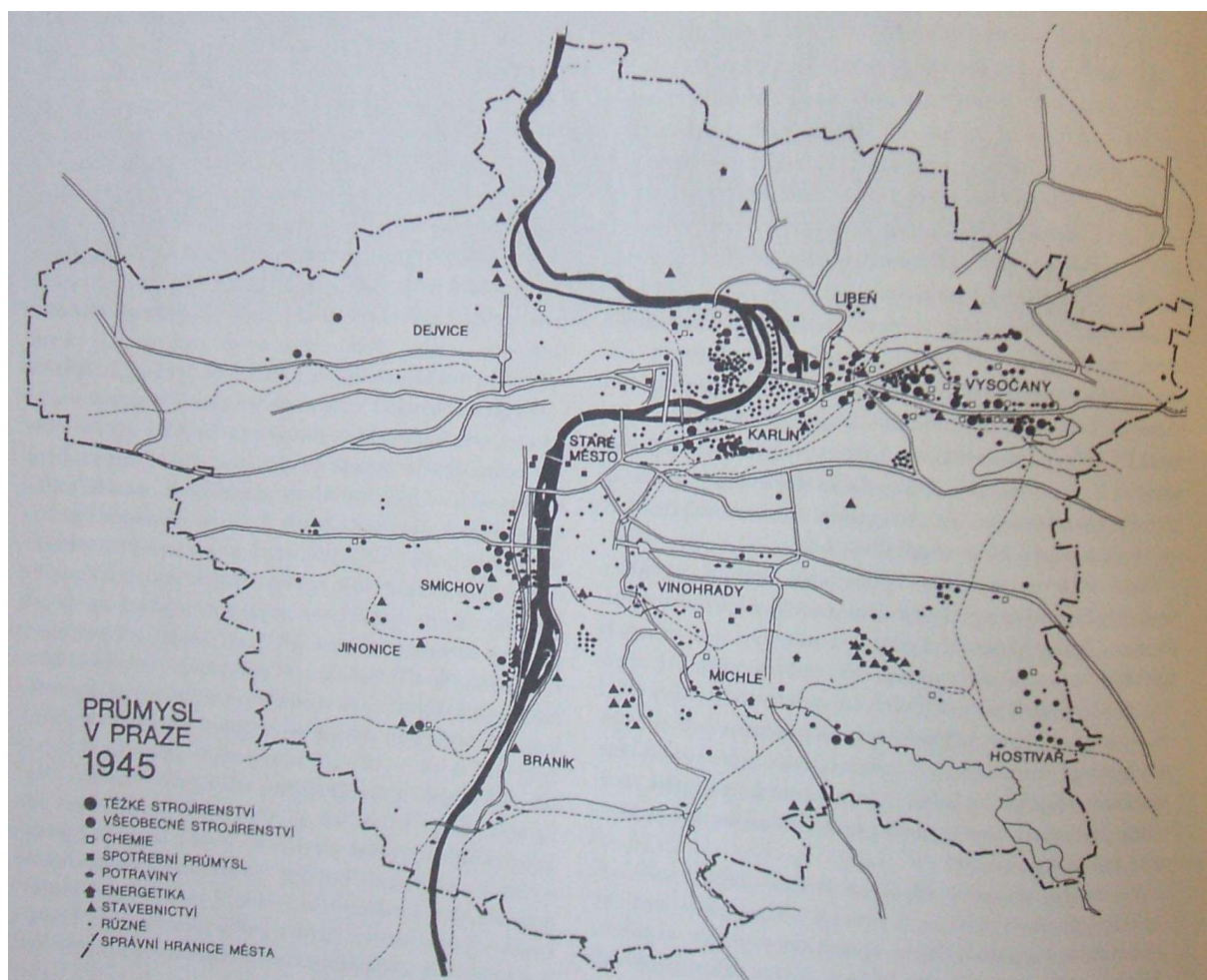
Zdroj: AHMP, fond: Rada hlavního města Prahy, karton 5, inv. č. 26, Zpráva o situaci v kolonii v Edenu, str. 1.

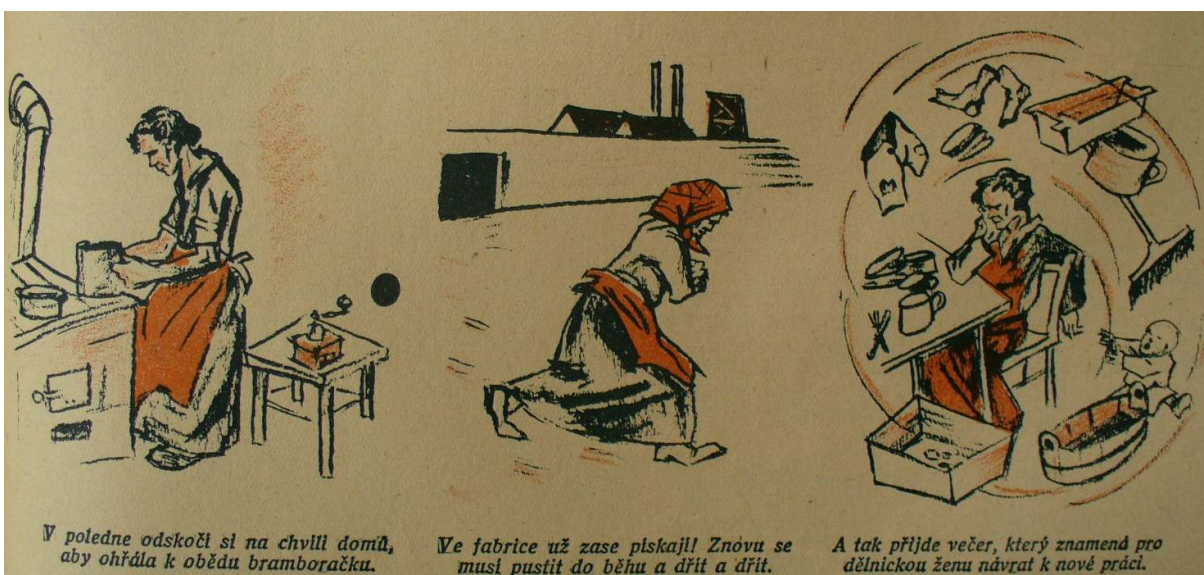
Územní vývoj Prahy do roku 1920. Zdroj: Jiří Pešek, Praha, str. 538.

Počátkem dvacátých let byl pražský průmysl koncentrován na jihozápadě a severovýchodě Prahy. Zdroj: Praha 19. století, str. 109.

Do poloviny čtyřicátých let se průmysl rozšířil především jihovýchodním směrem. Zdroj: Praha 19. století, str. 108.

Den dělnické ženy v podání časopisu Rozsévačka, Zdroj: Rozsévačka, 28. srpna 1928, roč. 3, č. 48, str. 5, 6.

Proměny ženských plavek v letech v podání časopisu Rozsévačka. Zdroj: Rozsévačka, 13. března 1929. str. 1.

Pavlačový dům pražské obce, 1934. arch. F.A. Libra, J. Kan, Praha Holešovice, U městských domů.

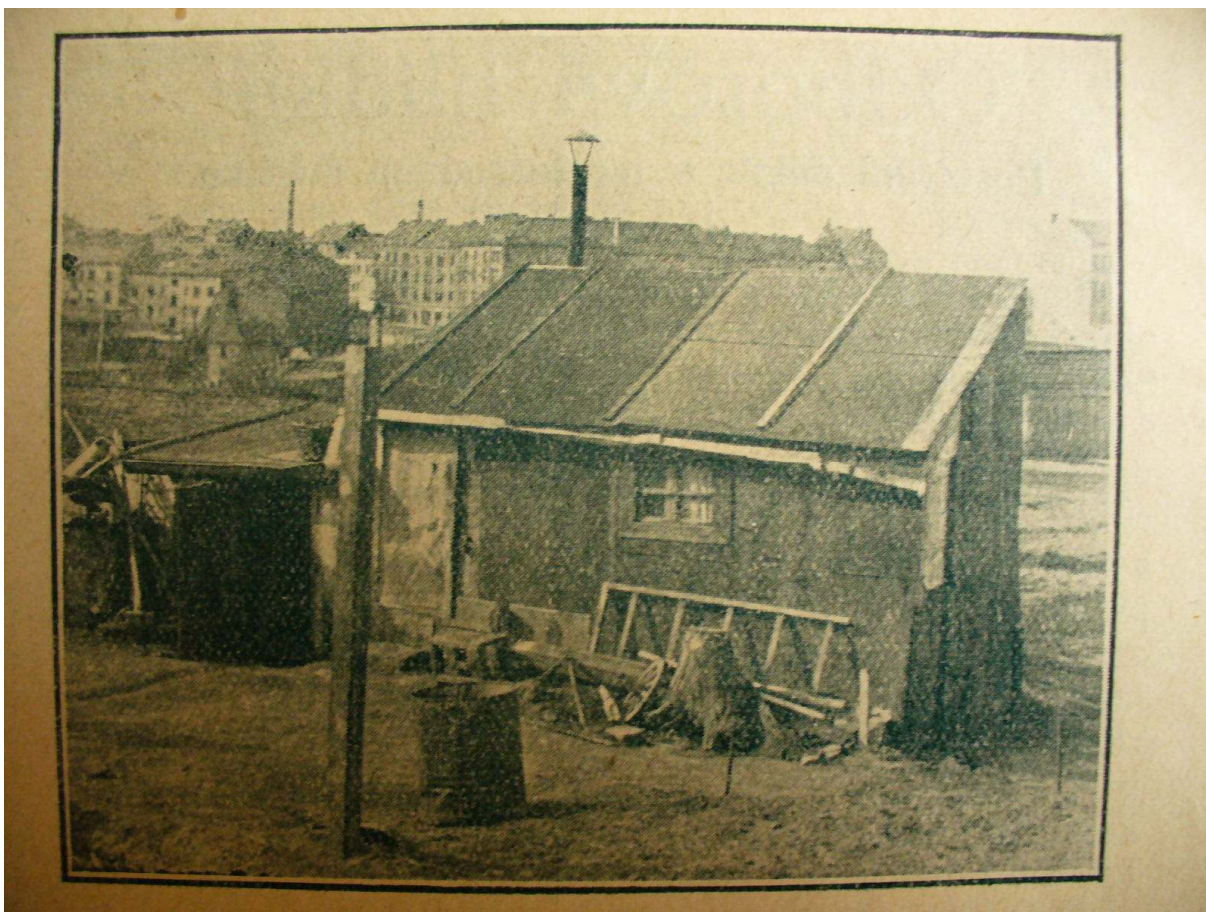
Pavlačový dům pražské obce, 1934. arch. F.A. Libra, J. Kan, Praha Holešovice, U městských domů. Stav z roku 2007.

Domy s nejmenšími byty obecně prospěšné akciové společnosti pro stavbu domů s malými byty, Praha, Pankrác. Zdroj: Stavba, roč. 12, č. 1, 1934, str. 3.

Praha 1934. Nahoře jsou vidět luxusní vily, ve středu se nacházejí nové řadové domy a dole je nouzová kolonie. Zdroj: Stavba, roč. 11, č. 5, 1934, str. 65

Obrázek z pražské nouzové kolonie. Zdroj: Rozsévka, 7.3.1929, str. 4.

Nouzová kolonie v na malvazinkách, Praha, Smíchov. Zdroj: Stavba, roč. 11, č. 5, 1934, str. 75

Nouzová kolonie ve Slatinách v Michli. Ve předu jsou vidět obecní typizované domy. Stavba, roč. 11, č. 5, 1934, str. 75

Dělnické rodinné domy tzv. sedmidomky v Praze Vršovicích, postavené v rámci snah města Praha o ozdravení bytové situace. Stav z roku 2007.

Tzv. Sedmidomky, Praha Vršovice, vstupní část. Stav z roku 2007.

Nouzové byty postavené městskou obcí v roce 1926/1927 tzv. Sedmidomky.

Nouzová kolonie Slatiny, Praha Michle. Stav z roku 2007.

Nouzová kolonie Slatiny v Michli. Stav z roku 2007.

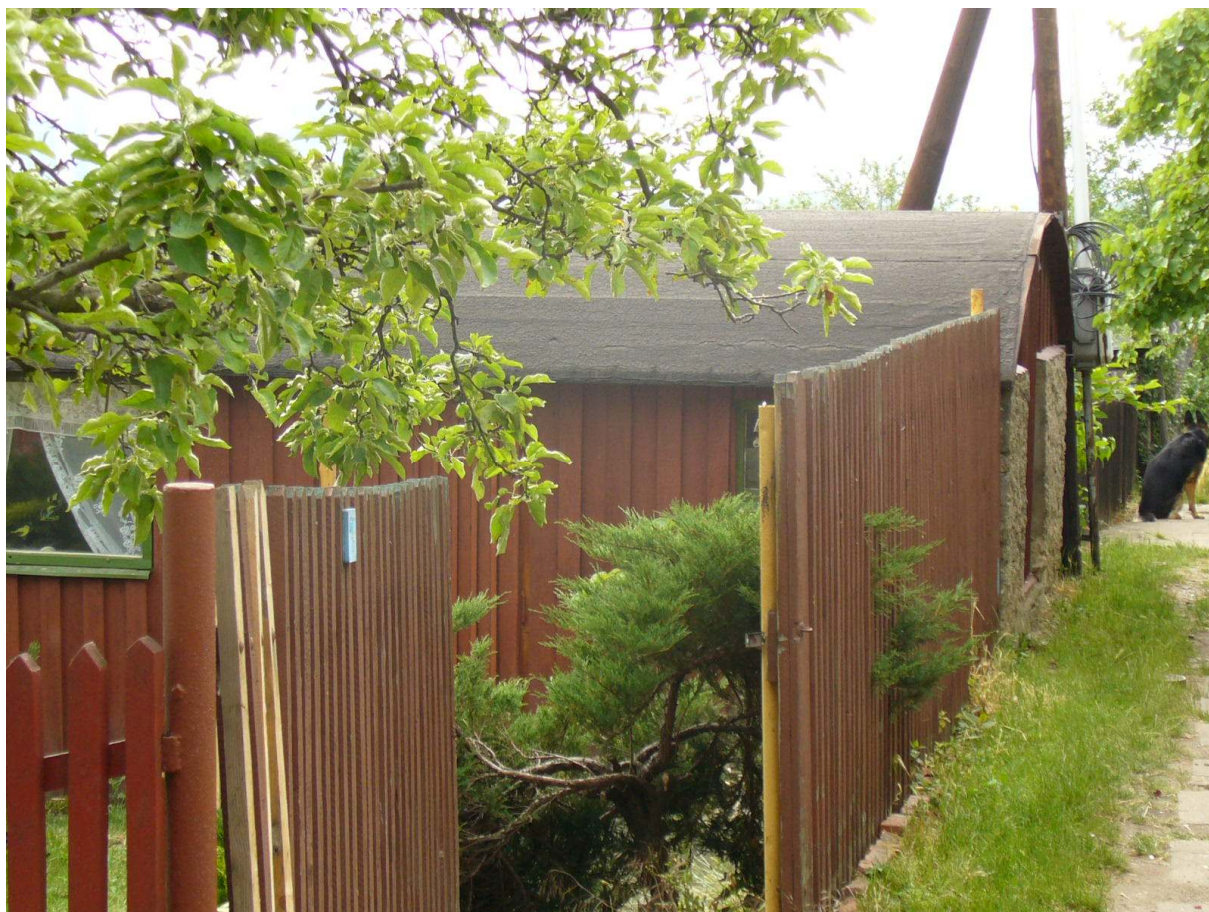
Nouzová kolonie zahrádky ve Slatinách, Praha Vršovice. Stav z roku 2007.

Dělnická kolonie cukrovaru Čakovice, Petříkova ulice, stav z roku 2007.

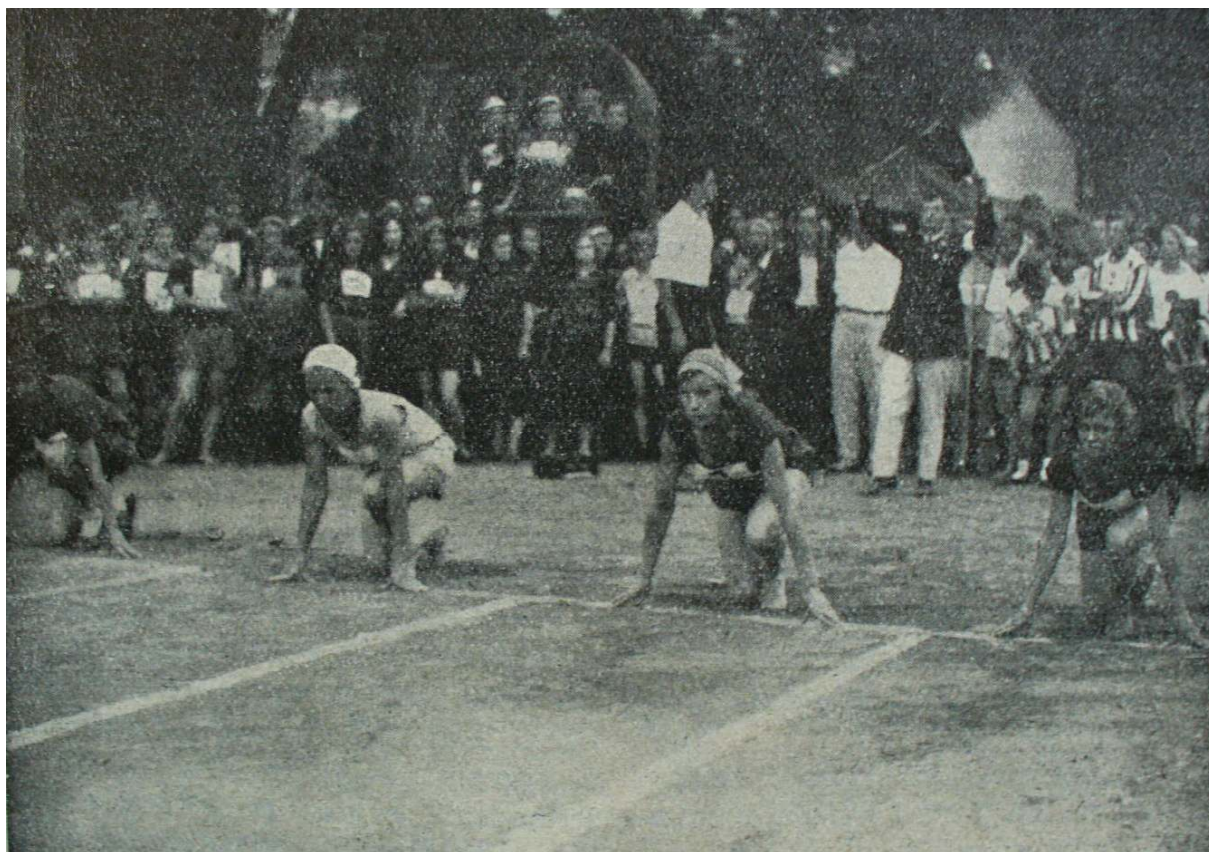
Dělnická kolonie cukrovaru Čakovice, Petříkova ulice, stav z roku 2007. Objekt kolonie narušen pozdějšími dostavbami.

Nouzová kolonie Na Kotlásce, Praha Libeň. Jeden z posledních dochovaných vagónů v pražských nouzových koloniích. Stav z roku 2007.

občejnou školu šel sloužit
k sedláku za týdnou mzdu
špatnou stravu špat skřavičkama
hromadil majetek sedláku který
pak když vdával dcery mohl
je bohatě vybavit. byli vydány
čelední knížky kde zákon spíše

Ukázka rukopisu zemědělského dělníka (*1876), který po sobě zanechal paměti. Zdroj: Archiv NTM, fond 791, Sbírka vzpomínek a rukopisů, inv. č. 275. Paměti Václava Kindla.

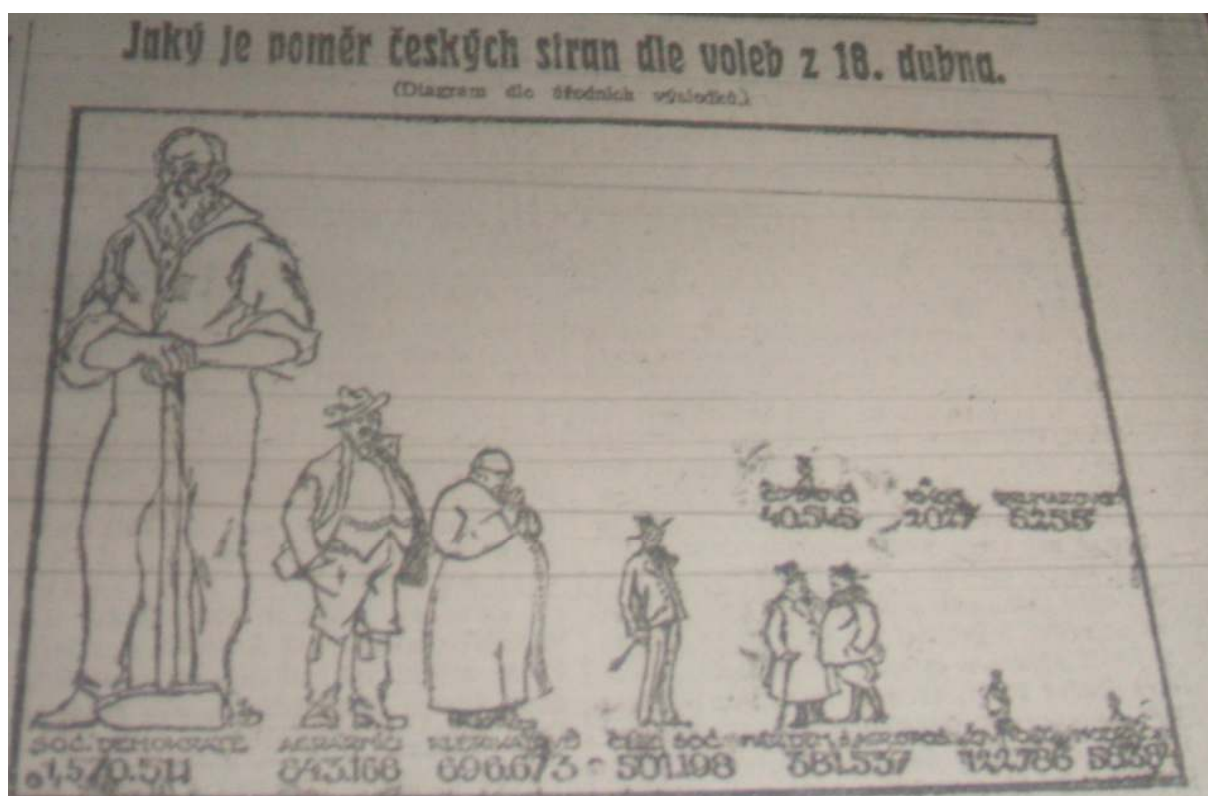
Ženské závody v běhu pořádané Federací proletářské tělovýchovy roku 1926. Zdroj: časopis Dělnická tělovýchova, č. 6, str. 65.

Ukázka propagace Československého abstinentního svazu mezi dělnictvem. NAČR, Fond: ministrestvo veřejného zdravotnictví.

Původně byla sociální demokracie symbolizována usedlým mužem středního věku. Zdroj: Právo Lidu, Nedělní příloha Dělnická besídka, 11.6.1911. str. 1

Někdy byla symbolizována dokonce i starcem. Zdroj: Večerník Práva lidu, 23. dubna 1920, str. 1

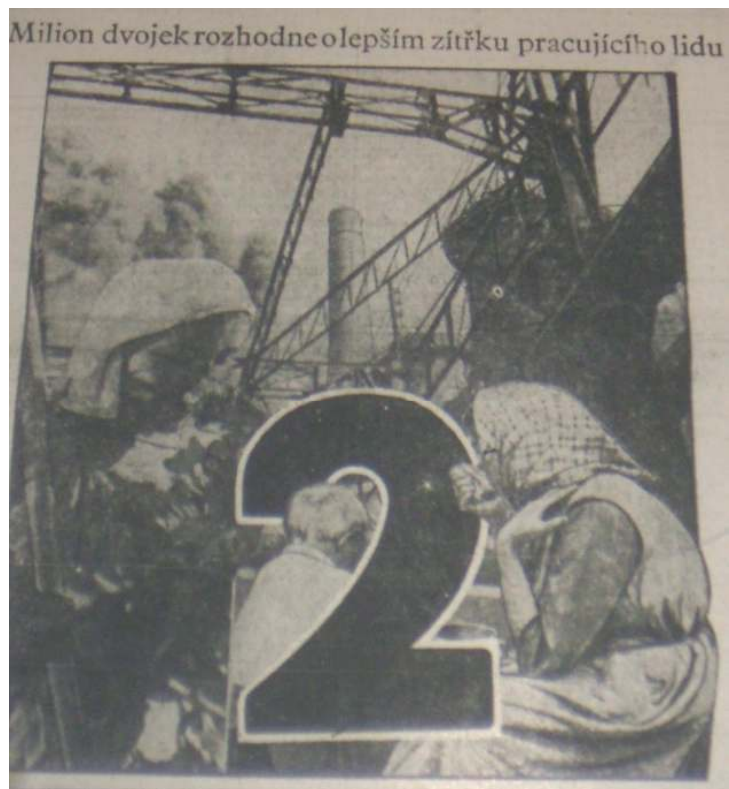
Od poloviny dvacátých let začíná převažovat zobrazení sociální demokracie jako svalnatého mladého muže. Zdroj: Právo lidu, 30. září 1925, str. 1.

První zachycení ženy na stránkách sociálně demokratické ikonografie. Zdroj: Večerník Práva lidu, 18. října 1925, str. 1.

Ve volbách roku 1935 byly ženy již běžnou součástí sociálně demokratické ikonografie. Zdroj: Právo lidu, 1. května 1935, str. 2.

Zdroj: Právo lidu, 20. května 1935, str. 3.

Sociální demokracie sebe sama ve volební boji symbolizovala černým kloboukem zvaným „širák“. Protivníci od leva nahoře jsou agráři, komunisté, kapitalisté (národní demokraté), lidovci a fašisté. Zdroj: Večerník Práva lidu, 12. listopadu 1925, str. 1.

Karikatura představující A. Hlinku (vlevo) a R. McDonalda (vpravo). Pod A. Hlinkou jsou strany tzv. panské koalice. Zleva: čeští Němci, národní demokraté, agráři, lidovci a živnostníci. Zdroj: Večerník Práva lidu, 23. října 1929, str.1.

Karikatura zesměšňující Gottwaldovské vedení KSČ a varující před její volbou. Strana chlapečků. Zdroj: Právo lidu, 25. října 1929, str. 7.

Lidový dům ve 30. letech. Zdroj: Právo lidu, 1. 5. 1932.

Členové dělnických tělocvičných jednot, Praha 1932. Zdroj: Archiv Národního Muzea, Fond DTJ.

Ústředí dělnického konzumního spolku Včela na Vinohradech, Tylovo náměstí, rok 1935, Zdroj: 1905 - 1935, 30 let bojů a práce Včely, str. 22

Ústřední sklad konzumního spolku Včela ve Vysočanech, 1935, Zdroj: 1905 - 1935, 30 let bojů a práce Včely, str. 4

Jeden z pražských obchodů Včely na Žižkově. Zdroj: 1905 - 1935, 30 let bojů a práce Včely, str. 2

Pochod Jednot proletářské tělovýchovy, Zdroj: Časopis Stadion, č. 15, 1930, titulní strana.

Župní slavnosti Jednot proletářské tělovýchovy 1926 kobyliších. Zdroj: Časopis Dělnická tělovýchova, číslo 17. str. 199.

“Rudí cyklisté” na demonstraci KSČ na Václavském náměstí, 1. máj, 1927. Zdroj: Časopis Stadion, 1927, č. 20, str. 2.

Pouštění draků pořádaných spotřebním družstvem Včela v Modřanech. Povšimněme si hvězd a srpů s kladivý vymalovaných na dracích. Zdroj: Časopis Stadion, č. 22, 1930, str. 5.

Abstrakt

Předkládaná práce si klade za cíl přiblížit sociální existenci a každodennost pražského dělnictva v meziválečném období. Praha, která ve sledovaném období dynamicky rostla a rychle se měnila v moderní velkoměsto, byla také městem s největší koncentrací dělníků v Československu. Zvláštní pozornost je věnována dělnickým rodinám, problematice zdraví a sexuality, bydlení, kulturním praktikám, politické existenci a vzdělávání. Práce používá dobových archivních pramenů organizací zabývajících dělníky nebo dělnických organizacích samotných (politických stran, odborů, zájmových sdružení). Druhým zdrojem informací je kvalitativní sociologické šetření pamětníků. Dále to jsou analýzy statistických dat, dobových periodik a sekundární literatury. Práce se snaží ukázat pražské dělnické prostředí ve vši rozmanitosti jeho existence a pojímá tuto sociální skupinu jako značně heterogenní útvar s velmi plynulými hranicemi přechodu k ostatním sociálním prostředím. Vedle sociálních rozdílů zdůrazňuje práce vliv rozdílů mezi generacemi a pohlavími na každodennost pražského dělnictva.

Abstract

The aim of the thesis is to outline the social reality and the everyday life of Prague working class between the two world wars. Prague, which was at that time changing into a modern city with growing population, was also the city with the largest number of workers in Czechoslovakia. We have especially focused on working-class families, health and sexual issues, living conditions, cultural life, political attitudes and education. In the thesis, archive sources of the period have been used, namely those of organizations dealing with workers or workers' own organizations like political parties, labour unions or interest groups. Another source of data is a qualitative sociological research of witnesses. The analysis of statistical data, periodicals of that time and other literature have also been employed. We have attempted to show the Prague working class with its rich diversity, as a very heterogenous group merging with other social classes. Apart from social differences, we have emphasized the impact of gender and generation on the everyday life of Prague working class.